

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

D.S. Djumonov, Z.G. Allaberganov

**IQTISODIY
TA‘LIMOTLAR TARIXI**

O‘quv qollanma

**TOSHKENT
«IQTISOD-MOLIYA»
2017**

UO’K: 330.8(075.8)

KBK: 65.02

Taqrizchilar: *i.f.d., prof. X.P. Abulqosimov;*
i.f. n., dots. D. Bobobekova

D46 Iqtisodiy ta’limotlar tarixi: O‘quv qo‘llanma / D.Djumonov,
Z.Allaberganov; – T.: «Iqtisod-Moliya», 2017. – 344 b.

Iqtisodiy ta’limotlar tarixi bo‘yicha mazkur o‘quv qo‘llanma kadrlar tayyorlash milliy dasturi, oliy o‘quv yurtlarida bakalavrlar tayyorlash davlat andozasi talablarini hisobga olgan holda “Iqtisodiy ta’limotlar tarixi” fani dasturi asosida tayyorlandi. Qo‘llanmaning har bir mavzuyi bir-biri bilan mantiqan bog‘langan bo‘lib, unda asosiy e’tibor turli davrlarda yashab ijod qilgan olim va mutafakkirlarning iqtisodiy fikrlar sohasidagi tarixiy merosi va g‘oyaviy boyliklarini o‘rganishga qaratilgan. Iqtisodiy fanda oldin amal qilib kelingan va hozir amal qilayotgan alohida maktab va yo‘nalishlarning konsepsiya va nazariyalari, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda o‘ziga xos xususiyatlariga alohida e’tibor berilgan. Ularni o‘rganish iqtisodiy bilimlarni mustahkamlash va chuqurlashtirishga, mamlakatimizda va jahonda sodir bo‘layotgan iqtisodiy hodisalarni mustaqil tahlil qilishga, to‘g‘ri xulosa chiqarishga yordam beradi.

O‘quv qo‘llanma Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan o‘quv rejadagi fanning nomiga to‘liq mos keladi va Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan xorij adabiyoti Garri Landriz va David K. Kolanderlar tomonidan tayyorlangan “History of economic thought” dan foydalanilgan.

O‘quv qo‘llanma iqtisodiy yo‘nalishdagi barcha bakalavrlar uchun mo‘ljallangan.

UO’K: 330.8(075.8)

KBK: 65.02ya73

ISBN 978-9943-13-714-1

© D.Djumonov, Z.Allaberganov, 2017

© «IQTISOD-MOLIYA», 2017

KIRISH

Bu fanning maqsadi avvalgi ortodoksal g'oyalar zamonaviy iqtisodiy nazariyaning mazmuni va predmetiga qo'shgan hissalarini va shu bilan birga ortodoksal bo'lmagan boshqa g'oyalarning zamonaviy iqtisodiy ta'limotlarning shakllanishidagi ahamiyatini ko'rsatgan holda iqtisodiy nazariyaning asrlar davomida shakllanishini tasvirlab berishdan iborat. Kitobda iqtisodiy nazariyadagi asosiy uslubiy masalalar, iqtisodiy nazariyaning fan sifatida rivojlanishi va o'sha davrning iqtisodiy holati o'rtasidagi bog'liqlik hamda yaratilgan nazariyaning mazmunini to'laroq tushuntirib beruvchi uning ichki bog'liqliklari va ishlash mexanizmlari ko'rib chiqilgan va tahlil qilingan. Bundan tashqari kitobda alohida olingan g'oya va fikrlarning iqtisodiy nazariyaning rivojlanishidagi ahamiyati va o'z o'rnida nazariyaning ijtimoiy-iqtisodiy siyosat shakllanishidagi ahamiyati tushuntirilgan. Tabiiyki, bu iqtisodiy ta'limotlar kishilarning dunyoqarashi va rasmiy nazariyalaridan tashkil topgan. Iqtisodiy dunyoqarash shaxsning dunyodagi voqeliklarni o'z ongida aks ettirishidir. Iqtisodiy nazariya esa ana shu dunyoqarashning soddalashtirilgan shakli modellaridan tashkil topadi. Alohida olingan iqtisodchining qarashlarini tushinish uchun uning ham dunyoqarashi, ham nazariy modeli qanday ekanligini o'rganish lozim.

Iqtisodiyot – bu ijtimoiy fan. U jamiyat duch keladigan muammolarni ko'rib chiqadi, chunki insonlar mavjud tovar va xizmatlar miqdoridan ko'proq iste'mol qilishni xohlaydilar va natijada nisbiy tanqislik muammosi kelib chiqadi. Iste'molchilar xohishlari odatda, chegaralanmagan va cheksizdir, ammo resurslar (odatda yer, mehnat, kapital va tadbirkorlikka bo'linadi) cheklangandir. Tanqislik muammosini hal qilish uchun cheklangan iqtisodiy resurslarni cheklanmagan muqobil variantlar (hohish istaklar) o'rtasida adolatli taqsimlaydigan ijtimoiy mexanizm zarur. Bunday taqsimot bir tarafdin iste'molchi istaklarini kamaytirishi va cheklashi, ikkinchi tomondan esa iqtisodiy resurslar va ne'matlarni yetkazib berishni ko'paytirishi kerak.

Tarixda tanqislik muammosini bartaraf etish uchun to'rtta mexanizm qo'llanilgan. Bu mexanizmlarning eng qadimiysi dastlabki ayrim jamiyatlarda keng tarqalgan va bugungi kunda ham qo'llaniladigan zo'ravonlik (kuch ishlatish) hisoblanadi. Keyinchalik

resurslar taqsimotining oldingi usullariga asoslangan ortodoks mexanizm vujudga keldi. Sivilizatsiya bilan birga resurslar taqsimoti bilan shug'ullanuvchi boshqa bir ijtimoiy mexanizm, ya'ni hukumat institutlari va cherkov ko'rinishidagi hokimiyat dunyoga keldi. To'rtinchi resurs taqsimlash instituti bozor bo'lib, u yillar davomida rivojlanib keldi. Bu mexanizm G'arbiy Yevropada feodalizm zaiflashuvi va sanoatlashgan, bozorga yo'naltirilgan jamiyatlar rivojlanishi davrida asosiy taqsimlovchi mexanizmga aylandi.

Zamonaviy iqtisodiy nazariya ko'proq hozirgi jamiyatda tanqislik sababli yuzaga keladigan muammolarni qanday hal qilinishini o'rganadi. U birlamchi resurs-taqsimlovchi mexanizm sifatida cherkov, an'analar va davlat o'rnini egallagan bozor mexanizmiga asosiy e'tiborni qaratadi. Shunday bo'lsada, bu mexanizmlar bir-birini rad etmaydi va ortodoksal-davlat-cherkov iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish dunyodagi barcha jamiyatlarda ham ketma-ketlikda amalga oshmagan. Ba'zi hududlar, deyarli butun qit'alar hali ham qadimgi usullarga (mexanizmlarga) asoslangan iqtisodiyotdan chiqa olishmayapti. Ba'zi jamiyatlar, feodal iqtisodiyotdan resurslar taqsimoti davlat tomonidan amalga oshiriladigan buyruqbozlik iqtisodiyotiga o'tdilar. Chunonchi, 1900-yillarning boshida bir necha jamiyatlar resurslar taqsimoti davlat tomonidan nazorat qilinadigan rejali iqtisodiyotga o'tdi. Sharqiy Yevropada buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish, ammo natijasi noaniq bo'lgan jarayonlarni ko'rishimiz mumkin.

Bozor mexanizmi asosiy taqsimot mexanizmi u yagona mexanizm ekanligini bildirmaydi. Zamonaviy bozorga asoslangan jamiyatlar kuch, an'ana va hokimiyat bilan birga bozor mexanizmidan ham foydalanishadi. Yevropa va Shimoliy Amerikada ijtimoiy va siyosiy kuchlar ham bozor taqsimotiga doimiy ravishda ta'sir o'tkazib kelishmoqda.

Zamonaviy iqtisodiyot nazariyasi hali ham iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy kuchlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni to'liq egallashga harakat qilmoqda. U bor e'tiborini bozor kuchlari qay yo'sinda ishlashiga, bozorlarning tanqis resurslarni taqsimlash tamoyillariga, iqtisodiy ishlab chiqarish darajasi va o'sishini aniqlab beruvchi kuchlarga qaratadi. Lekin iqtisodiy ta'limot faqatgina shu savollar bilan cheklanib qolmaydi. Zamonaviy iqtisodiyot nazariyasi tarixi bozorlar rivojlanishidan oldingi davrdan boshlanadi. O'rganishni ana shu ilk davrlardan boshlash bizga savollarga yondashishda kengroq tushunchaga ega bo'lishga imkon beradi. Qo'llanmada bozorlar

rivojlanishidan oldingi davr yozuvchilari tomonidan ko‘tarilgan savollarning ko‘pchiligi zamonaviy iqtisodiy ta’limot istiqbolini belgilab beruvchi kengroq falsafiy hamda axloqiy masalalar bilan bog‘liqligi to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan.

Jamiyatning resurslarni taqsimlashda qaysi mexanizmdan foydalanishidan qat’iy nazar tanqislikning achchiq haqiqati ba’zilarning istaklari qondirilmay qolishini talab etadi, shu sababli tenglik, adolatlilik va haqqoniylik masalalari tanqislik muammosi bilan birga keladi. Resurslar taqsimoti mexanizmlari resurslarni kim olishi va kim olmasligini belgilab beradi.

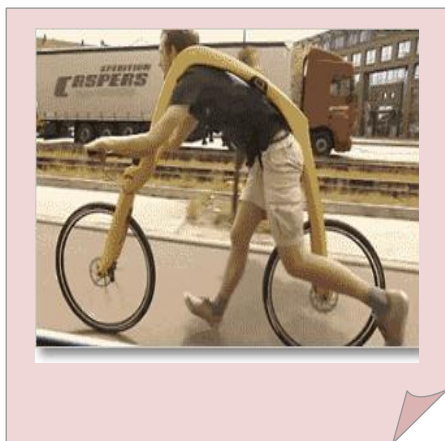
I BOB. IQTISODIY TA'LIMOTLAR TARIXI FANINING PREDMETI VA O'RGANISH USULI

1.1. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanining ahamiyati va uning maqsadi

Bozor munosabatlarini rivojlantirish jarayonida iqtisodiy ta'limotlar tarixi fani insonlarning iqtisodiy bilim saviyasini oshirish, iqtisodiy fikr, g'oya, nazariyalarning kelib chiqish tarixini, ularning mohiyatini, iqtisodiy maktablar, hozirgi zamon iqtisodiy yo'nalishlari, ularning asosiy qoidalarini yaxshi bilish, har bir nazariyaning o'ziga xosligini, uning asosiy tomonlarini, nazariya bilan amaliyotni bir-biriga bog'lab o'rganish zarurligini, har qanday iqtisodiy xulosa universal bo'lmasligini, shu bois ularning amal qilish xususiyatlarini to'g'ri tushinishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi davrda iqtisodiyot har bir inson hayotiga jo'shqinlik bilan kirib bormoqda va odamlar iqtisodiyot to'g'risida imkoni boricha ko'proq bilishga intilmoqdalar. Bundan ummon kabi keng iqtisodiyot fanini o'rganishni nimadan boshlamoq kerak, degan savol tug'ilishi tabiiy.

Iste'molchilar xohishlari odatda, chegaralanmagan va cheksizdir, ammo resurslar (odatda yer, mehnat, kapital va tadbirkorlik layoqati) cheklangandir. Tanqislik muammosini hal qilish uchun cheklangan iqtisodiy resurslarni cheklanmagan muqobil variantlar (xohish-istaklar) o'rtasida adolatli taqsimlaydigan ijtimoiy mexanizm zarur. Bunday

taqsimot bir tarafdin iste'molchi istaklarini kamaytirishi va cheklashi kerak, ikkinchi tomondan esa iqtisodiy resurslar va ne'matlarni yetkazib berishni ko'paytirishi kerak.¹

Shifokor davolanuvchini tuzatishni uning kasallik tarixidan boshlagani kabi iqtisodiyotni o'rganishni ham tarixdan boshlash zarur. Albatta, bugungi va ertangi kun muammolarini to'la hal etishda o'tgan

¹ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander-16 b.

asr iqtisodchilaridan barcha savollarga tayyor javob topish qiyinligi aniq, ammo o'tgan donishmandlarning fikr-mulohazalari hozirgi va kelajak to'g'risida to'g'ri xulosa chiqarish uchun yaxshi imkoniyat beradi. Aniqrog'i **velosipedni qayta kashf qilishga** hojat qolmaydi, tarixiy tajriba shunisi bilan ham qimmatlidir.

Iqtisodiyot insonning tarixi kabi qadimiydir. Iqtisodiyotga oid fikr, g'oya, qarash, nazariya va ta'limotlar ham ko'p ming yillik tarixga ega. Lekin ularning asosiy qismi yozuv paydo bo'lganidan so'ng, yozma manbalardan bizgacha yetib kelgan. Bu manbalar, ulardagi g'oyalar, avvalo, insoniyatning muqaddas mulkidir, uni topish, o'rganish va kelajak uchun saqlash savobli bo'lsa, ulardagi nodir fikrlarni hayotga tatbiq etish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etishi bilan birga katta tarbiyaviy ahamiyatga ham egadir.

Iqtisodiyot baynalmilal hodisa bo'lib, uning oldida turgan vazifalar barcha xalqlar uchun bir xil, ammo ular rivojlanish davomida turlicha natijalarga erishganlar. «Iqtisodiy ta'limotlar tarixi» fanida ayrim olimlar, davlat arboblari tomonidan ilgari surilgan g'oya, qarash, nazariya, qonun, ta'limot, konsepsiyalarining tarixiy rivojlanishi insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlaridagi ijtimoiy qatlamlar, sinflar va boshqa guruhlarning manfaatlari nuqtayi nazaridan tadqiq etiladi.

«Iqtisodiy ta'limotlar tarixi» fanini o'rganish manbalari turli-tuman bo'lib, qadimgi arxeologik topilmalar, moddiy ne'matlar, qoya va bino devorlaridagi rasmlar, chizmalar va xalq og'zaki ijodi namunalari muhim ahamiyatga ega. Ammo bu fanning eng muhim manbalari bo'lgan qo'lyozmalar, davlat arboblari, olim, donishmand, mutafakkirlarning yozib qoldirgan kitoblari hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Jahon iqtisodiy tafakkurida qadimgi qo'lyozmalar o'ta ahamiyatlidir. Masalan, O'zbekiston fanlar akademiyasi sharqshunoslik institutida arab, fors, qadimgi turk tillarida yozilgan yigirma besh mingdan ortiq qo'lyozma mavjud. Lekin bu qo'lyozmalarni o'rganishda ma'lum obyektiv va subyektiv kamchiliklar mavjud. Xuddi sutning qaymog'ini olish oson bo'lganidek, bu qo'lyozmalardagi ensiklopedik g'oyalardan muhimlarigina o'rganilgan, iqtisodiyot tafakkuri bilan bog'liq bo'lgan materiallar hali o'z tadqiqotchilarini kutib yotibdi.

Bu fanning maqsadi avvalgi ortodoksal g'oyalar zamonaviy iqtisodiy nazariyaning mazmuni va predmetiga qo'shgan hissalarini va shu bilan birga ortodoksal bo'lmagan boshqa g'oyalarning zamonaviy iqtisodiy ta'limotlarning shakllanishidagi ahamiyatini ko'rsatgan holda iqtisodiy nazariyaning asrlar davomida shakllanishini tasvirlab berishdir.

Kitobda iqtisodiy nazariyadagi asosiy uslubiy masalalar, iqtisodiy nazariyaning fan sifatida rivojlanishi va o'sha davrning iqtisodiy holati o'rtasidagi bog'liqlik hamda yaratilgan nazariyaning mazmunini to'laroq tushuntirib beruvchi uning ichki bog'liqliklari va ishlash mexanizmlari ko'rib chiqilgan va tahlil qilingan. Bundan tashqari kitobda alohida olingan g'oya va fikrlarning iqtisodiy nazariyaning rivojlanishidagi ahamiyati va o'z o'rnida nazariyaning ijtimoiy-iqtisodiy siyosat shakllanishidagi ahamiyati to'g'risida batafsil ma'lumotlar berilgan. Tabiiyki, bu iqtisodiy ta'limotlar kishilarning dunyoqarashi va rasmiy nazariyalaridan tashkil topgan. Iqtisodiy dunyoqarash shaxsning dunyodagi voqeliklarni o'z ongida aks ettirishidir. Iqtisodiy nazariya esa ana shu dunyoqarashning soddalashtirilgan shakli modellaridan tashkil topadi. Alohida olingan iqtisodchining qarashlarini tushinish uchun uning ham dunyoqarashi, ham nazariy modeli qanday ekanligini o'rganish lozim.²

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanini o'rganishning asosiy sabablaridan biri yaxshi iqtisodchi bo'lishdir. O'tmishning va hozirning eng muhim iqtisodchilari o'z fanlari nazariyasi tarixi bilan yaqindan tanish bo'lganlar. Iqtisodiy ta'limotlar tarixini o'qish nazariy va mantiqiy qobiliyatlarni oshiradi, farazlarni xulosaga bog'lashga imkon beradi, o'z fikridan farqli bo'lgan tizimli mantiq asosida ishlashni o'rgatadi.

O'tmish g'oyalarni o'rganishning yana bir sababi yangi g'oyalarni shakllantirishdir. Oldingi iqtisodiy nazariyalarni o'rganish ko'pincha yangi g'oyalarni yaratishga undaydi. Ba'zan nazariyalar o'tmishda yo'qolib ketadi va kelajakka yetib bormaydi yoki ular ma'lum vaziyatlargagina bog'liq bo'lib qolishadi. 1815-yillarda renta va unumdorlikning pasayib borishi tuhunchalarining rivojlantirilishi bunga yaxshi misol bo'ladi. Ya'ni renta va unumdorlikning pasayib borishi tuhunchalari 1890-yillargacha ishlab chiqarish omillariga tatbiq etilmaguncha faqatgina yerga nisbatan ishlatilgan.

Shunday qilib, zamonaviy ortodoks iqtisodning yuzaga kelishini o'rganish orqali ortodoks g'oyalardan farqli bo'lgan, lekin hozirgi kun iqtisodiy nazariyalar mazmunining shakllanishiga yordam bergan g'oyalarni esdan chiqarmagan holda, iqtisodiy ta'limotlar tarixini o'rganishimiz lozim. Iqtisodiy nazariyalarning ko'lami va mazmuniga qo'shimcha ravishda o'sha davrdagi iqtisodiy vaziyat o'rtasidagi bog'liqlikka ham e'tibor qaratishimiz zarur. Nazariyalardan kelib

² History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander-16 b.

chiquvchi umumiy xulosalar hamda alohida olingan g'oyalarning rivojlanishi orqali iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni shakllantirishdagi ahamiyatini ko'rsatib o'tishimiz zarur³.

1.2. Iqtisodiy ta'limotlar tarixini o'rganishda davrlash tizimidan foydalanish

Taniqli iqtisodchi olim J.K.Gelbreyt: «Amalda iqtisodiy g'oyalar o'z davri va vujudga kelish joyining mahsuli bo'lib, ular bilan chambarchas bog'langandir, bu g'oyalarni ular tushuntirib berayotgan dunyodan mustaqil ravishda ajratib qarash mumkin emas, bu dunyo esa doimo o'zgarishda bo'ladi, agar bu g'oyalar o'z maqsadlariga to'la javob berishni ko'zlasalar, doimo shunga mos ravishda o'zgarib turishlari kerak», deb yozgan edi.

Kapitalistik bozor munosabatlari davrida xo'jalik va ijtimoiy hayotda baynalmilallik (internatsionalizm) kuchayganligi tufayli iqtisodiy fikrning rivojlanishi ham yagona jahon jarayoniga aylana boshladi. Oqibatda klassik iqtisodiy maktab asoschilari V.Petti, A.Smit va D.Rikardoning qarashlari qisqa vaqt ichida butun jahonga ma'lum bo'ldi, vaholanki, undan avvalgi ko'pgina nazariyalar ayrim mamlakatlarda ko'pchilikka ma'lum bo'lmasdan «O'lik mol» sifatida yotgan.

Tanlov tushuntirib berishni talab qiladi, shuning uchun tanlov jarayonining mavhumligi tarixchilarning xatosini, oldindan ma'lum yozuvchihga moyilligini va ularning yozuvchilarni tanlash mezonini yashiradi. Bizning kamchiliklarimizdan biri bu munozarani yaxshi ko'rishimizdir. Biz murosadan ko'ra bahsni ko'proq yaxshi ko'ramiz. Yana bir kamchiligimiz bu **“1000 gul ochilishiga imkon berish”** yondashuvimizdir, ya'ni biz kichkina urug'dan qanday go'zallik paydo bo'lishini tasavvur ham qila olmaymiz. Bu xatoliklar ushbu kitobda hisobga olingan, shuning uchun u boshqa kitoblardan biroz farq qiladi. G'arb mamlakatlarida yuzaga kelgan «Ekonomiks» va boshqa tadqiqotlar barchaning diqqat-e'tiborini jalb qilmoqda.

Qadimdan to hozirgi davrgacha minglab turli-tuman iqtisodiy g'oya, qarash, konsepsiya, nazariya, ta'limotlar vujudga kelganligi aniq. Ularning barchasini to'la o'rganish alohida mavzu, maxsus muammo. Shu maqsadda yangi-yangi tadqiqotlar olib borish, tahlil etish va

³ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander-27 b.

umumlashtirib e'lon qilish zarur, bu yaqin kelajak vazifasi sifatida qabul qilinishi mumkin.

Ammo hozirgi davrgacha jamlangan barcha iqtisodiy g'oyalarni ma'lum tizimga solish va shu asosida o'rganish maqbuldir. O'tgan davr hodisalari va g'oyalarni hozirgi zamon qarashlari «qolipi»ga zo'rma-zo'raki kelishtirish, moslashtirish mumkin emas. Bu tarixni vulgar zamonaviylashtirishga, o'rganilayotgan davrning xususiyatlarini inkor etishga olib keladi.

Merkantilizm – jamiyatning boyligi puldan, oltindan iborat bo'lib, u savdoda, «asosan tashqi savdoda paydo bo'ladi va ko'payadi», deb tushuntiradi. Merkantilizm – italyancha «mercante» so'zidan olingan bo'lib, «savdogar» ma'nosini anglatadi. Bu oqimning namoyondalari Uil Stafford, Tomas Men, Antuan Monkreyen, Jon Lou, Gaspar Skaruffi va boshqalar.

Fiziokratlar — jamiyatning boyligi qishloq xo'jaligida vujudga keladi, degan g'oyani ilgari suradilar. Bu ta'limotning asoschisi Fransua Kene (1694-1774) hisoblanadi.

Klassik siyosiy iqtisod - boyluk faqat qishloq xo'jaligida emas, balki sanoat, transport, qurilish va boshqa sohalarda ham yaratilishini isbotlab berdi.

Petti (1623-1686) boylukning manbayi yer va mehnat ekanligini E'tirof etgan. «Mehnat boylukning otasi, yer uning onasi», degan ibora unga tegishlidir.

A.Smit «Odamlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» (1776-y.) asarida talab va taklif asosida shakllanadigan erkin narxlar asosida bozor o'z-o'zini tartibga solishi («ko'rinmas qo'l») g'oyasini ilgari suradi. Insonni faollashtiradigan asosiy rag'bat shaxsiy manfaatdir, deb ko'rsatadi.

D.Rikardo foydaning yagona manbayi mehnat ekanligini ko'rsatadi.

Sismondi (Jon Sharl Leonard Simon de Sismondi) kapitalistik iqtisodiy mexanizmni

tanqid qilib, siyosiy iqtisod inson baxti yo'lida ijtimoiy mexanizmni takomillashtirishga qaratilgan fan bo'lmog'i lozim, deb ko'rsatadi.

Sotsial-utopistlar (A.Sen-Simon, Sharl Fure, Robert Ouen) kapitalizmni tanqid qilib, xususiy mulkchilikni yo'q qilish, ishlab chiqarish, taqsimot va iste'molni qayta tashkil etish va adolatli tuzum (industrial jamiyat, garmonik jamiyat, kommunizm) o'rnatish talabi bilan chiqadilar.

Marksizm jamiyat taraqqiyotiga tabiiy tarixiy jarayon, deb qarab, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, ularning vujudga kelishi, rivojlanishi va boshqasi bilan almashinishi sabablari to'g'risidagi ta'limotni hamda qo'shimcha qiymat nazariyasini yaratadi.

Marjinalizm vakillari (marjinal-me'yoriy, qo'shilgan) — tovar nafliligi, qo'shilgan mehnat yoki resurs unumdorligining pasayib borishi nazariyalarini ishlab chiqqan. Keyingi tovar nafliligining kamayib borish qonuni bu oqimning asosiy prinsipi hisoblanadi. Shunga ko'ra narx xarajatga bog'liq bo'lmay, keyingi naflilik asosida belgilanadi.

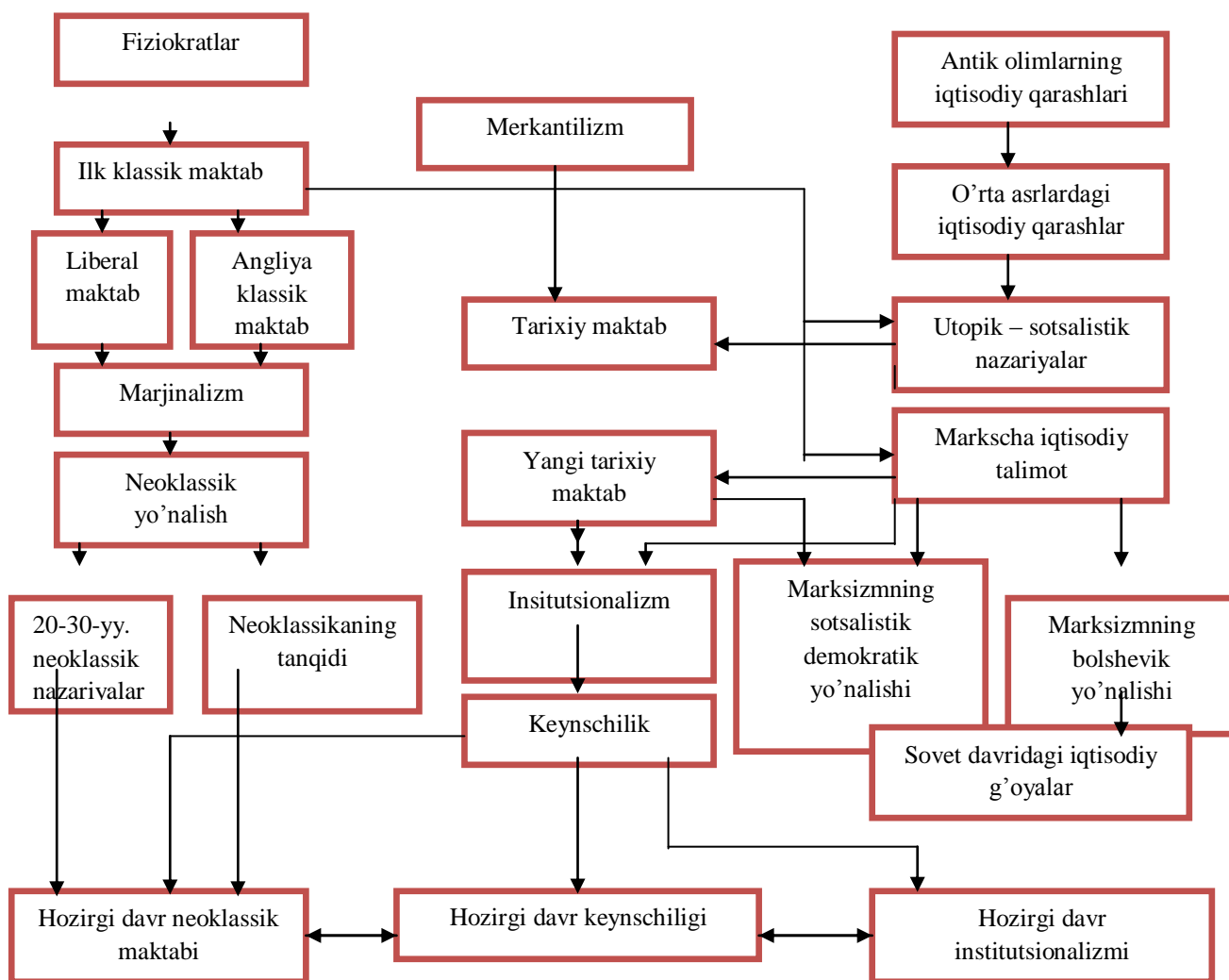
Karl Menger, Fridrix fon Vizer, Eigen fon Bem-Baverk, Uilyam Stenli Jevons marjinalizm asoschilari hisoblanadi.

Neoklassik maktab (asoschisi Alfred Marshall)- bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning aralashuvini cheklash g'oyasini ilgari suradi. Bozor mexanizmining buzilishi monopoliyalar vujudga kelganda ham yuz berishini ko'rsatadi. Funktsional bog'lanish g'oyasini asoslaydi, bozor bahosini belgilovchi omillar talab va taklifdan iborat, deb hisoblaydi. Bu maktab vakillaridan L.Valras umumiy iqtisodiy muvozanatlik modelini ishlab chiqishga, I.Shumpeter esa iqtisodiy tizimlar o'zgarishining ichki kuchlarini ko'rsatib berishga harakat qilgan hamda iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy kuch tadbirkorlik, degan xulosaga kelgan.

Keynschilik – rivojlangan bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solib turish zarurligini asoslashga qaratiladi. Jon Meynard Keyns «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936) nomli kitobida bunday tartibga solish yalpi talabga hamda shu orqali inflyatsiya va bandlikka ta'sir ko'rsatishini asoslaydi.

Neoliberalizm (F.Xayek, L.Erkard) – davlatning iqtisodiyotga aralashuvini eng kam darajaga keltirishga, e'tiborni xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratish lozimligini uqtiradi.

Monetarizm – (M. Fridman) iqtisodiyotni boshqarishni pul muomalasini tartibga solish orqali amalga oshirish mumkinligini asoslab beradi.

1.1-rasm. Iqtisodiyoning turli yo‘nalishlari va maktablari

Institutsionalizm- tarafdorlari (T.Veblen, J.Gelbrejt) fikriga ko‘ra xo‘jalik yurituvchilar o‘rtasidagi munosabatlar nafaqat iqtisodiy, balki noiqtisodiy omillar ta’sirida vujudga keladi. Shu sababli iqtisodiyotga muassasaviy o‘zgarishlar orqali ham ta’sir ko‘rsatish mumkin.

Taniqli davlat arbobi Uinston Cherrill(1874-1965) «Qayerga borishimizni bilish uchun qayerdan chiqqan ekanligimizni bilishimiz kerak», deb aytgan edi. Bu g‘oya nihoyatda ahamiyatli bo‘lib, bosib o‘tilgan yo‘lni to‘g‘ri baholash va kelajak istiqbolini ko‘zlash haqida fikr yuritishga undaydi.

Iqtisodchilarning tadqiqotlaridagi asosiy bosh g‘oya jamiyat, insoniyat, ayrim shaxslarning boyligi masalasidir. Maqsad bir, lekin unga eltadigan yo‘llar nihoyatda xilma-xil ekanligini ko‘ramiz. Ilk kapitalistik munosabatlar vujudga kelgan davrgacha (XV asr) bo‘lgan iqtisodiy g‘oyalardagi umumiylik shundan iboratki, barcha donishmandlar va ularning yozgan asarlarida mehnat va yer boyligining

asosiy manbayi ekanligi turli yo‘llar bilan talqin etiladi, ularda ishlab chiqarish sohasi asosiy, deb hisoblangan.

XVII asr oxirida (qisman XVIII asr boshlarida) yangi iqtisodiy ta’limot – merkantilizm vujudga keldi. Merkantilizm to‘g‘risida qisqa ma’lumot beradigan bo‘lsak, uning mohiyati iqtisodiy siyosatda mamlakatda va davlat xazinasida nodir metallarni ko‘proq to‘plash, nazariyada esa sohadagi (savdo, pul oboroti) iqtisodiy qonuniyatlarni tadqiq qilishdir (bu avvalgi davrdagi g‘oyalardan keskin farq qiladi).

Keyingi muhim o‘zgarish, bu klassik iqtisodiy maktabning yuzaga kelishidir (XVIII asr). Bu iqtisodiy ta’limot ichida fiziokratizm ham vujudga keldiki, uning umri uncha uzoq bo‘lmadi. Klassik maktab g‘oyalari hozirgi davrda ham turli shakllarda qayta namoyon bo‘lmoqda (neoklassik, liberal, neoliberal, ...). Marks nomi bilan bog‘liq bo‘lgan marksizm ta’limoti (nobozor iqtisodiyot) ham tarixda muhim o‘rinni egallaydi. Hozirgi davrda bu ta’limot to‘g‘risida imkoni boricha gapirmaslikka va ayniqsa, yozmaslikka harakat kuchayib bormoqda, ko‘proq uning salbiy tomonlarini tilga olish «moda» ga kirgan. Bunda «jon» bor albatta.

1917-yili Rossiyada boshlangan marksizmni hayotga tatbiq etish jarayoni samarasiz tugadi. Keyinchalik shu yo‘lga o‘tgan bir necha mamlakatlarda ham eksperiment samarasiz yakunlandi. Lekin tarix uchun insoniyatga bu saboq juda muhim, shu sababli uni chetlab o‘tish adolatdan emas, deb hisoblaymiz. Utopik sotsialistlar va markschilar-ning iqtisodiy g‘oyalari ham o‘rganilishi zarur.

Ko‘pgina iqtisodiy g‘oyalar obyektiv xo‘jalik amaliyoti bilan chambarchas bog‘liq. Ko‘pgina olimlar avvallari (hozir ham uchrab turadi) o‘z qarashlarini mutlaq bekami-ko‘st deb ko‘rsatishga uringanlar. Albatta, «abadiy» qonuniyatlar ham mavjud bo‘lib, ularni istalgan tizimda kuzatish mumkin, ammo ko‘p hollarda olimlar bugungi haqiqatning tarixiyiligini ilg‘ab olishga har doim ham qodir emas.

Ijtimoiy yo‘nalish tarafdorlari ham o‘z metodologiyalariga ehtiyotlik bilan yondashishlari zarur. Bunday ehtiyotkorlik uchun diduktiv va induktiv yo‘nalishlar o‘rtasidagi yoki abstrakt nazariy modelni qo‘llab-quvvatlovchilar va ko‘proq tarixiy tasvirlash yo‘nalishiga xayrixohlik bildiruvchilar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarni o‘rganish va har bir metodologiyadan foydalanishning yaxshi va yomon taraflarini tushunish maqsadga muvofiqdir⁴.

⁴ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander-28 b.

Yana bir muhim masala ustida to'xtalib o'tishni lozim, deb o'ylaymiz, ya'ni avval yuzaga kelgan iqtisodiy g'oyalarga shu kun bilan baho beriladi va odatda ilgari g'oyadagi «xato» va «kamchiliklar» aniqlanib, yangi g'oyaning undan afzalligi «isbotlanadi».

Bunda dialektik mantiq bor albatta, lekin yuqorida ta'kidlanganidek avvalgi g'oyalar tufayli odatda yangi g'oyalar yuzaga keladi, shuning uchun bu g'oya «yaxshi», unisi «yomon» kabi baholash adolatdan bo'lmaydi. A.Smitning mashhur asarida o'zidan avvalgi davrda yuzaga kelgan antik dunyo, merkantilizm, fiziokratizm ta'limotlari tahlil etilgan, Yevropaning iqtisodiy tarixi sinchiklab o'rganilgan va yangi g'oya vujudga kelgan.

Yana bir qiziqarli holat shuki, biz uchun iqtisodchi bo'lgan shaxslarning ko'pchiligi kasb-kori, mutaxassisligi bo'yicha boshqa soha sohiblari yoki davlat arboblari bo'lganlar.

Masalan, klassik maktab asoschisi V.Petti terapevt-shifokor, P.Buagilber huquqshunos-sudya, fiziokrat F.Kene jarroh, B.Mandevil va A.Smitlar faylasuf bo'lishgan. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin, ammo biz ularni asosan iqtisodchilar, deb bilamiz.

1.3. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanining predmeti va o'rganish uslublari

“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fani iqtisodiy fanlar tizimida alohida o'rin tutadi. U mustaqil fan sifatida iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlashda, ularning iqtisodiy bilim, malakasini oshirishda katta rol o'ynaydi.

“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fani barcha ijtimoiy fanlar, ayniqsa, “Iqtisodiyot nazariyasi”, “Mikroiqtisodiyot”, “Makroiqtisodiyot”, “Siyosatshunoslik” fanlari bilan bevosita uzviylikda o'rganiladi.

“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fani ayniqsa, “Iqtisodiyot nazariyasi” fani bilan bevosita bog'liq.

“Iqtisodiyot nazariyasi”da asosan, eng muhim iqtisodiy kategoriyalarning so'nggi davr uchun tahlili beriladi. “Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fani kishilik jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida ilgari surilgan iqtisodiy qarash, g'oya, nazariya va ta'limotlarni, ularning o'ziga xos xususiyatlarini hamda umumiy tomonlarini tarixiy nuqtayi nazardan tadqiq etadi.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanini o'rganish orqali insonning ilmiy dunyoqarashi o'zgaradi, uning intellektual rivojlanishini rag'batlantiradi va ularning eng qiziqarli mashg'ulotiga aylanadi. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi asrlardan beri har bir davlatning iqtisodiy siyosatini asoslab kelgan, uning muvaffaqiyatli rivojlanishiga sabab bo'lgan.

“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fanining o'rganish predmeti – iqtisodiy jarayonlarga bo'lgan iqtisodiy qarashlar evolyutsiyasi, iqtisodiy g'oya va nazariyalarning shakllanish, rivojlanish qonuniyatlari va ularning almashinuvining tarixiy jarayoni hisoblanadi.

Iqtisodiy ta'limotlarning vujudga kelishi va rivojlanishi tahlili yozuv ixtiro qilingan quldorlik davrdan boshlab ijtimoiy taraqqiyotning barcha tarixiy jarayonlarini hamda barcha tarixiy davrlarni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy ta'limotlar bilan jamiyat iqtisodiyoti bevosita bog'liq. Jamiyatning rivojlanishida uning ahamiyati beqiyosdir. Iqtisodiy ta'limotlar iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri aks ettirish, ularga faol ta'sir ko'rsatish orqali ijtimoiy taraqqiyotning tezlashishiga ta'sir ko'rsatadi. Hammaga ma'lumki, ko'pchilik konsepsiyalar (masalan, yangi klassik yoki keynschilik) davlatlarning iqtisodiy dasturlari asosi hisoblanib kelindi.

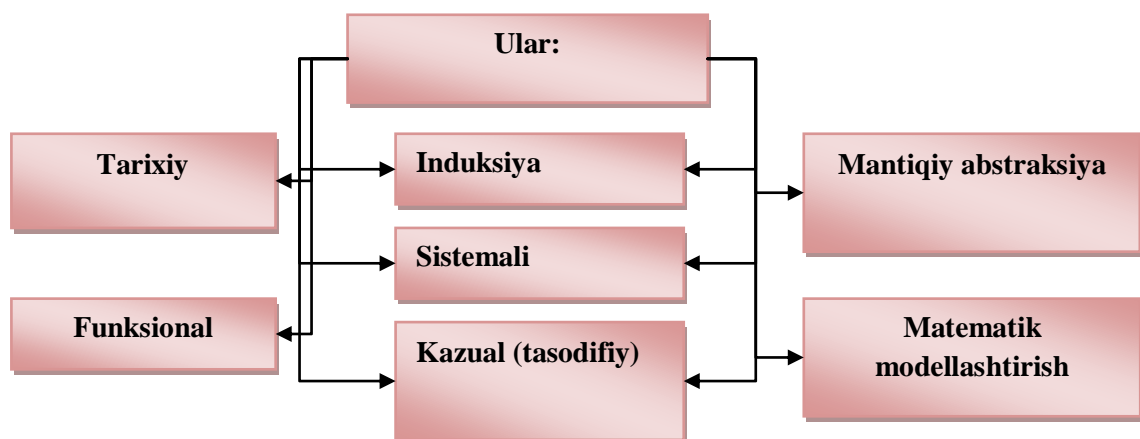
Iqtisodiy ta'limotlar tarixiy rivojlanish jarayoniga muvofiq tarzda o'rganiladi. Shu bilan birga bir narsani qayd qilib o'tish kerakki, iqtisodiy ta'limotlar tarixi zamonaviylikka yo'naltirilgan. Bu ko'rib chiqilayotgan muammolarning hozirgi kundagi dolzarbligi bilan ifodalanadi. O'tgan davr iqtisodiy ta'limotlari tahlili ehtiyojlarni to'la qondira olmaydi, qolaversa, bunday tahlillar faqat tarixiy jarayonlarni o'rganish uchun amalga oshirilmaydi. Albatta, bugungi kunning dolzarb muammolarini to'la hal etishda o'tgan davr iqtisodchilaridan tayyor javob topish qiyin, ammo o'tgan donishmandlarning fikr-mulohazalari hozirda va kelajak to'g'risida to'g'ri xulosa chiqarish va yangi g'oyalarni yaratish uchun imkon beradi. Zero, tarixiy tajriba shunisi bilan ham qimmatlidir. Tarixiy o'tmishni bilish hozirgi davr ibtidosini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fanini o'rgangach, iqtisodchi mutaxassislar, eng avvalo, jahon iqtisodiyoti va milliy iqtisodiyot rivojlanishining obyektiv qonuniyatlari mohiyatini ochib berish, muqobil xo'jalik qarorlarini asoslab berish va keyinchalik ularni amalga oshirishda ijobiy yondashish uchun zarur bo'lgan o'zlarining tadqiqot mahoratlarini oshiradilar.

Demak, iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlashda zarur boʻlgan fanlarning biri sifatida iqtisodiy taʼlimotlar tarixini oʻrganish bir tomondan, ularda umuminsoniy va kasb madaniyatini shakllantirish maqsadida zarur boʻlsa, ikkinchi tomondan, turli davrlardagi nazariy maktab, oqim va iqtisodiy yoʻnalish vakillarining nazariy meroslarini yaqin zamondagi tariximizga xos boʻlgan notoʻgʻri talqin qilishdan ehtiyot boʻlishda ijtimoiy va siyosiy bilimlar bilan birga tarixiy iqtisodiy bilimlarni egallash uchun ham zarurdir.

Iqtisodiy taʼlimotlar tarixi quyidagi bir qator progressiv uslublarga asoslanadi:

- *har qanday tadqiqotning asosi uslubi sifatidagi dialektika, induksiya va deduksiya, analiz va sintez;*
- *oʻtmishdagi iqtisodiy qarashlarni oʻrganishda abstrakt va konkretlikni ajratish;*
- *nazariya va amaliyot oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlikning tahlili, iqtisodiy taʼlimotlardagi umumiylik, yagona va alohidalikni aniqlash.*

1.2-rasm. Iqtisodiy taʼlimotlar tarixining bir qator progressiv iqtisodiy tahlil uslublari

Absolyut va nisbiy yondashuvlar

Absolyut yondashuvchilar iqtisodiyot nazariyasining rivojlanishida iqtisodchilar kasbiy mahoratining oʻsishi kabi ichki omillarning ahamiyatiga urgʻu berishgan.

1950-yillardan oldin iqtisodiyot nazariyasining koʻplab nufuzli tarixchilari nisbiy yondashuvni yoqlab chiqishdi.

Bizning fikrimizcha, na absolyut yondashuv na nisbiy yondashuvga toʻliq ishonish qiyin. Iqtisodiy taʼlimotlar tarixi faniga yangi iqtisodiy nazariyalar olib keluvchi tashqi va ichki omillarning bir-biriga oʻzaro

ta'sirining dinamik (doimiy o'zgaruvchi) jarayoni sifatida qarash zarur. Ayrim hollarda bu rivojlanishlar fan ichidagi qarama-qarshiliklar natijasi sifatida tushuntirilishi mumkin, boshqa joylarda esa o'sha davrning iqtisodiy va siyosiy muammolarini yaxshilab o'rganib chiqish muhimroq, deb ta'kidlanadi. Ayrim hollarda yangi nazariyalarni keltirib chiqaruvchi omillar shu qadar chalkashib ketadiki, nazariyaning yuzaga kelishida qaysi nazariya (nisbiymi yoki absolyutmi) muhimroq ekanligini aytish qiyin.

Iqtisodchilar har xilligini tushunishning bir yo'li iqtisodiy ta'limotlar tarixining bir segmentini ko'rib chiqishdir. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi bu o'zgarishlar tarixiydir va bir vaqtlar noortodoksal bo'lgan fikrlar boshqa bir davrga kelib asosiy ortodoksal fikrga aylanadi. Misol uchun, noortodoksal bo'lgan Maltus, Tugan-Baranovski va Marksning fikrlari Keyns nazariyasida qisman aks ettirilgan. Bu o'zgarishlar sodir bo'lishiga sabab ba'zi iqtisodchilarning noortodoksal fikrlarni qabul qilishni xohlashlari, keyin esa uni to'g'riligiga boshqalarni ham ishonirishlari sabab bo'lgan. Shunday tarzda ularning fikrlari asosiy ortodoksal yo'nalishga qo'shib ketadi.

Noortodoksal maktablar fanning evolutsiyasi tarixida muhim rol o'ynaydi. Ular asosiy oqimni tanqid qilishda nuqson, nomuvofiqliklarni ko'rsatib, ularning sof va benuqson bo'lishiga yordam beradi. Noortodoksal tushuncha va asosiy ortodoksal maktab rivojining o'zaro ta'sirini Alfred Marshallning iqtisodiy rivojlanishi misolida ko'rish mumkin. U tarixiy maktab iqtisodchilari va abstrakt nazariyachilar qarashlariga qarshi chiqib neoklassik iqtisodiy yo'nalishga asos soldi. Lekin Marshall nazariyasi XIX asr oxirida yashagan Amerika iqtisodchilari uchun o'ta rasmiy va abstrakt nazariya edi. 1885-yilda tashkil topgan Amerika Iqtisodiyot Asotsiatsiyasi asosan nemis tarixiy maktabi tarafdorlari tomonidan nazorat qilinar edi. Tarixiy-institutsional metodologik yo'nalish tarafdorlari va iqtisodiyotning kelajagi abstrakt matematik tahlil modellarida, deb ta'kidlovchilar o'rtasida ochiqcha qarama-qarshilik mavjud edi. Ularning qarama-qarshiligi hozirgi kun iqtisodiyotining shakllanishida muhim rol o'ynagan. Amerika universitetlarida tarixiy-institutsional yo'nalishning ahamiyati yigirmanchi asrning birinchi yarmi davomida pasayib bordi, neoklassik iqtisod esa (avval Marshall nazariyasi, keyinchalik Valras nazariyasi) aksincha, Amerikada asosiy oqimga aylandi.⁵

⁵ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander-19 b.

Muhokama uchun savollar

1. Nisbiy va absolyut yondashuvlar iqtisodiy ta'limotlar tarixi faniga qanday ta'sir ko'rsatgan?
2. Noortodoksal va ortodoksal iqtisodchilarning g'oyalarini o'rganish nima sababdan muhim hisoblanadi?
3. Pozitiv, normativ va iqtisod san'ati orasidagi farqni muhokama qiling.
4. Iqtisodiy ta'limotlar tarixini o'rganishning qanday yaxshi taraflari mavjud?

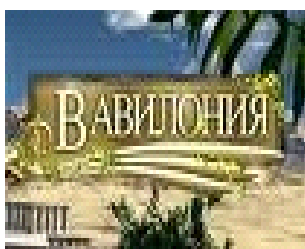
II BOB. KLASSIK DAVRGACHA BO‘LGAN QADIMGI IQTISODIY TA‘LIMOTLAR

2.1. Qadimgi Sharqdagi iqtisodiy qarashlar

Kishilik jamiyatining dastlabki davrlaridan boshlab xo‘jalik yuritish to‘g‘risida u yoki bu ko‘rinishdagi iqtisodiy fikrlar amal qilib kelgan. Lekin o‘sha paytdagi iqtisodiy fikrlar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar bizning davrimizga yetib kelmagan. Chunki ularni avlodlardan avlodlarga, asrlardan asrlarga olib o‘tuvchi vosita – yozuv bo‘lmagan. Yozuv qachon paydo bo‘lgan? Yozuv bundan olti ming yil avval, miloddan to‘rt ming yil oldin, o‘sha davrning madaniyat o‘chog‘i hisoblangan Mesopotamiyada ijod qilindi. Qadimgi yunon tarixchilari hozirgi Iroqdagi Dajla va Frot daryolari oralig‘idagi joylarni «**Mesopotamiya**» deb atashgan.

Bu yunoncha so‘z bo‘lib, «ikki daryo oralig‘i» ma‘nosini bildiradi. Dajla va Furot daryolari hozirgi Turkiya chegarasidan boshlanib, sharq tomon oqib Fors ko‘rfaziga quyiladi. Bu ikki daryo atrofidagi joylarning tuprog‘i unumdor, suvi ko‘p bo‘lib, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga juda qo‘l kelar edi.

Ko‘hna Babil iqtisodiy qarashlari. Qadimgi Sharqda ancha rivojlangan davlatlardan biri Babil bo‘lgan. Unda xususiy mulkchilik va tovar-pul munosabatlari nisbatan tez rivojlana boshladi. Jamiyatdagi kishilar borgan sari ko‘proq tovar ayirboshlashga jalb qilingan. Ularning ba‘zilari sudxo‘rlar to‘riga ilinib, xonavayron bo‘ldi va qullarga aylandi. To‘la huquqli bo‘lmagan (qaram) kishilar qatlami ancha ko‘payib bordi. Harbiylar va soliq to‘lovchilardan ajralib qolishga olib keluvchi bunday jarayon davlatni zaiflashtirgan. Jamiyatdagi erkin kishilarni sudxo‘rlardan himoya qilish maqsadida (ularning mulkini himoya qilish, savdo, ijara va boshqa shartlarini qonuniy ravishda rasmiylashtirish) xususiy, huquqiy munosabatlarning davlat tomonidan tartibga solinishi zaruriyati kuchaydi. Davlat bu vazifalarni qonunchilik yo‘li bilan hal qilishga uringan. Bu borada iqtisodiy fikrlar nuqtayi nazaridan **Eshnun Podshohi qonunlari (m.av.**

XX asr.) va Xammurapi qonunlari (m.av. XVIII asr.) ancha diqqatga sazovor.

Eshnun qonunlari matni asosiy mahsulotlarga qat'iy baho o'rnatishdan boshlanadi: "1 gur (o'lchov birligi, ba'zi ma'lumotlarda 300, ba'zilar esa – 252,6 l. ga teng) arpa (sotilishi kerak) 1 sikl (8,4g) kumushga ..., 3 ka (1 ka 0,84 l. ga teng) birinchi sortli yog' (sotilishi kerak) 1 sikl kumushga, 1 sut (5 l., ba'zi ma'lumotlarda – 8,4 l.) va 2 ka kunjut yog'i (sotilishi kerak) 1 sikl kumushga ..." va boshqalar ko'rsatilgan. Birinchi paragrafda arpa, yog', teri, tuz, mis va boshqalarning kumushdagi o'rnatilgan narxi (mahsulotlar shunday miqdorda olinishi kerakki, ularning qiymati 1 siklga teng bo'lsin); ikkinchi paragrafda har xil turdagi yog'ning arpadagi narxi ko'rsatilgan. Demak, asosiy umumekvivalent sifatida arpa bo'lgan. Buning ustiga ushbu ekvivalentlar o'rtasida qat'iy muvofiqlik o'rnatilgan. Birinchi navbatda, arpaning kumushda ifodalangan narxining ko'rsatilishi tasodifiy emas. Qat'iy narxning o'rnatilishi qonun tuzuvchilarga yollanma va ijara haqi darajasini, jarima miqdori, foiz me'yorini, tarbiya uchun to'lov va boshqalarni aniqlash imkonini beradi. Yillik foiz Me'yori kumushda 20 % va donda 33 % ni tashkil etgan. Shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, Qadimgi Misrda hatto keyingi davrlarda (X–VIII asr m.av.) sudxo'rlik foiz me'yori tez-tez 100 % gacha ko'tarilib turgan. Eski Bobildagi uncha ko'p bo'lmagan foiz me'yori davlatning nafaqat mamlakat xo'jaligi hayotiga aralashuvidan dalolat beradi, balki tovar-pul munosabatlarining ancha rivojlanganligini ham aks ettiradi. Qadimgi Misr iqtisodiyoti Yaqin Sharqdagiga nisbatan ancha natural bo'lgan. Demak, podsho qonunlari tovar-pul munosabatlarining rivojlanishida ijobiy rol o'ynagan.

Qonun matni kirish qismdan, hozirgi tasniflash bo'yicha 282 moddani o'z ichiga olgan asosiy qismdan va xulosadan iborat. Unda xo'jalik hayotiga oid iqtisodiy fikrlar ham aks ettirilgan. Shu narsa diqqatga sazovorki, bir guruh moddalarda Bobil fuqarolarining mulkini himoya qilish, ijara, sudxo'rlik va ishga yollash masalalari ko'rib chiqilgan.

Qonundagi asosiy narsa Bobil fuqarolarining mulkini himoya qilish yoki shunday sharoit yaratishdan iboratki, unda "*kuchlilar kuchsizlarni surib chiqarmasinlar*". Bunda asosiy e'tibor saroy, ibodatxona mulkini hamda bobillik fuqarolar va davlat xizmatchilarining, birinchi navbatda, harbiylarning mulkini himoya qilishga qaratilgan. Xammurapi qonunlarida ularning ulushi (yerlari) sotilishi man etiladi. "*Sipoh yoki*

solliq to'lovchiga tegishli bo'lgan dala, uy, bog', – deyiladi qonunda, – *kumushga sotilishi mumkin emas*". Bundan tashqari qonunda o'z mamlakati tashqarisida qul sifatida sotib olingan bobillik fuqarolar o'z vataniga qaytgach, erkinlikka erishishi zikr etilgan.

Qonunda sudxo'rlar zo'ravonligiga qarshi qaratilgan moddalar ham mavjud. Hosil kam bo'lgan paytlarda qarzlarni to'lash muddatini bir yilga cho'zishga ruxsat berilgan (qo'shimcha foiz to'lovisiz). Xammurapi qonunlarida sudxo'rlar o'z holicha, qarzdorlarning ruxsatisiz qarz evaziga ularning hosilini tortib olishi man etilgan. Ular qat'iy ravishda puldagi (20%) va natural shakldagi (33%) foiz Me'yorini aniq belgilab bergan.

Xammurapi kodeksida tutqunlarga nisbatan yomon munosabatda bo'lgani uchun sudxo'rlarni hatto jazolash (shu jumladan, qonuniy yo'l bilan ham) ko'zda tutilgan. Sudxo'rlikning keng rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillardan biri qarzdorlik uchun qullik muhlatining uch yil bilan cheklanishidir (to'rtinchi yili unga erkinlik berilishi lozim bo'lgan). Biroq sudxo'rlikka qarshi qonunchilikda izchillik bo'lmagan. Xususan, qarzdorni ozod etishda uni ishlab chiqarish yoki yashash vositalari bilan ta'minlash nazarda tutilmagan. Hech qanday vositasi bo'lmagach, ozod etilgan qarzdor yana qaytib sudxo'rga murojaat qilishga majbur bo'lgan.

Xammurapi qonunlarida yollanma munosabatlarni tartibga solishga katta e'tibor berilgan. Uning juda ko'p turdagi shakllari ko'rib chiqilgan bo'lib, hatto yollanma mehnat uchun to'lov miqdori ham aniq qilib ko'rsatib berilgan.

Asosiy maqsad ishlab chiqarishni, birinchi navbatda, qishloq xo'jaligini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash, mehnatsiz daromad topishga qarshi kurashish bo'lgan. Umuman, xususiy mulkchilik, shu jumladan, yerga bo'lgan xususiy mulkchilik tan olingan. Birovning xususiy mulkiga ko'z olaytirgan, unga zarar yetkazganlar iqtisodiy jihatdan jazolangan.

Shunday qilib, eski Bobil podsholigi qonunlarida davlat tartiblashining va aholi iqtisodiy faoliyatini nazorat qilishning turli shakllari ko'zda tutilgan. Ular real iqtisodiy jarayonlarga, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishiga, fuqarolar mulkini himoya qilishga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Shu bilan birga bu qonunlar Osiyodagi boshqa mamlakatlarda iqtisodiy fikrlarning rivojlanishida katta rol o'ynadi.

2.2. Arab mamlakatlaridagi iqtisodiy g'oyalalar

O'rta asrga (feodalizm) kelib iqtisodiy hodisa va jarayonlarni ancha to'g'ri aks ettirgan iqtisodiy g'oya va nazariyalar shakllandi va rivojlandi. Ular o'sha davrdagi ijtimoiy, iqtisodiy rivojlanishdan kelib chiqqan holda o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Bunday xususiyatlardan biri eng avvalo, iqtisodiy g'oya va nazariyalarda diniy qarashlarning ustunligidir. O'sha davrda xo'jalik hayotidagi diniy-axloqiy Me'yorlar, ularning bozor iqtisodiy munosabatlari va ijtimoiy tizimda demokratik tamoyillarning o'rnatilishiga to'sqinlik qilishi yangi iqtisodiy g'oya, nazariyalarning din "pardasiga o'rab" berilishiga sabab bo'lgan.

Arab mamlakatlarida feodal munosabatlarning shakllanishi, ijtimoiy-iqtisodiy hayot sharoitini to'g'ri aks ettiruvchi iqtisodiy qarashlarning kelib chiqishi yangi islom dinining paydo bo'lishi bilan bevosita bog'liq. Ana shunday iqtisodiy fikr va ko'rsatmalar islom dinining muqaddas kitobi – **Qur'oni Karimda** (arabcha – qiroat, ya'ni o'qish) keng tarzda o'z aksini topgan.

Islom dinida Qur'oni Karim Alloh tomonidan payg'ambarimiz **Muhammad alayhissalomga** vahiy qilingan, deyiladi. Qur'oni Karimdagi iqtisodiy fikr va ko'rsatmalar o'zining to'g'ri va faolligi bilan ajralib turadi.

Qur'oni Karimdagi asosiy g'oyalardan biri musulmonlarning qardoshligi bo'lib, arab qabilalari shu bayroq atrofida birlashdilar. Unda dehqon, hunarmandlar mehnati, umuman halol mehnat ulug'lanadi, barcha boylik shu asosda paydo bo'lishi uqtiriladi.

Bu muqaddas kitobda savdoga katta ahamiyat beriladi, sudxo'rlik (sudxo'rlik foizi) qoralanadi, xususiy mulkning muqaddasligi, birovning mulkiga xiyonat va hatto, hasad qilish katta gunoh, deb ko'rsatiladi. Islomda jamiyatning tengsizligi taqdiri azaldan, deb tan olinadi, ammo halollik va to'g'rilikka buyuriladi va yolg'on ishlatish, o'g'rilik va mehnatsiz daromad topish man qilinadi. Qur'oni Karimda qarz olish va berish, merosni taqsimlash, yetim-yesirlarga muruvvat, xayr-ehson qilish, o'zaro yordam berish haqidagi g'oyalalar hamda soliq turlari va miqdori to'g'risidagi tushunchalar katta ahamiyat kasb etadi. Oyati karima va hadisi shariflarda turli kasblarni egallash, ayniqsa, dehqonchilik, qo'ychivonlik bilan shug'ullanish, mehnat qilish zarurligi marhamat qilingan.

Qur'oni Karimdagi iqtisodiy g'oyalarni bir necha guruhga ajratish mumkin. Ulardan biri eng avvalo halol mehnat, xususan dehqon, chorvador, hunarmandlar mehnati ulug'lanadi, peshona teri bilan halollik asosida hayot kechirishga da'vat etiladi, barcha boylikning asosida mehnat yotishi uqtiriladi.

«Yenglar, ichinglar, hadya qilinglar, ammo isrof qilmanglar» (bu hozirgi davrda eng asosiy muammolardan biri hisoblanadi), «Daryo bo'yida tahorat qilsangiz ham suvni isrof qilmanglar» kabi qoidalar aynan hozirgi zamon iqtisodiyoti va ekologiyasi uchun nihoyatda ahamiyatlidir.

Masalan, Niso surasida (29-oyat) «Mollaringizni o'rtalaringizda nohaq (ya'ni o'g'rilik, qaroqchilik, sudxo'rlik, poraxo'rlik, qimor kabi) yo'llar bilan yemangiz! Balki o'zaro rizolik bilan bo'lgan savdo-sotiq orqali mol-dunyo qilingiz», deyiladi. Sudxo'rlik, poraxo'rlik kabi illatlar shar'iy jihatdan harom ekanligi qayta-qayta ta'kidlanadi.

Mulkning muqaddasligi, birovning mulkiga xiyonat (ayniqsa, omonatga xiyonat) qoralanadi, hatto biron odamning mol-mulkiga hasad qilish ham katta gunoh, deb hisoblanadi.

Masalan, Moida surasining 40-oyatida yerdan unumli foydalanib olingan narsalargina insonga tegishli ekanligi ta'kidlangan.

Islomda jamiyatning tengsizligi taqdiri azaldan, deb tan olinadi, ammo halollik va to'g'rilikka buyuriladi, yolg'on ishlatish, o'g'rilik, mehnatsiz daromad topish man etiladi. Bu xatoga yo'l qo'yganligi uchun qattiq jazo choralari belgilanadi (Moida surasi, 38-oyat), «*ammo kim bunday jabru-zulmdan keyin tavba qilib, o'zini tuzatsa, albatta olloh tavbasini qabul qilar*» (39-oyat).

Alloh Taoloning Qur'oni Karimda qarz olish va berish, meros, uni taqsimlash (4-sura, 8-oyat), yetim-yesirlarga muruvvat, xayr-ehson qilish haqidagi oyati karimalaridan kelib chiqadigan g'oyalar hamda soliq turlari va miqdori ham katta ahamiyat kasb etadi. Yetim-yesirlar haqiga xiyonat qilish eng katta gunohlardan, deb e'lon qilingan. Shuningdek, o'zaro yordam ham zarur, lekin yomon ishlarda va dushmanlikda emas, deyiladi.

Abu Hamid al-G'azzoliy
(1058-1111)

Abu Hamid al-G'azzoliyning iqtisodiy qarashlari

Al-G'azzoliy (1058-1111-yillar) boshqa arab olimlari kabi jamiyatning falsafiy, etik, sotsiologik va iqtisodiy tomonlarini o'z davrining ustuvor diniy e'tiqodlariga bog'lagan asarlar yozgan. U o'rta asrlar islom dunyosining eng yirik zakovat egalaridan biri hisoblanadi. Uning asarlari

Avliyo Tomas Akinskiyga o'z ta'sirini o'tkazganligi ma'lum. Uning bozorda ko'ngilli almashuvlarga bergan ta'rifi o'n birinchi asrda mehnat taqsimoti bilan bog'liq munosabatlarni muvofiqlashtirishni amalga oshirishga imkon bergan.

Dastlabki vaqtlarda bir kishi bug'doyni ekkan, o'rgan va yanchgan so'ng xamir qilib non yopgan, vaholanki bu holat bir oilaning mehnati natijasi bo'lishi mumkin. Al-G'azzoliy o'z davrida bitta non mingta yoki undan ko'proq ishchi mehnatining mahsuloti bo'lishi mumkinligini kuzatgan. Kengayib borayotgan ixtisoslashuv va mehnat taqsimoti iqtisodiy almashinuvga olib kelishini tushunib, barterning qiyinchiliklarini yengillashtiradigan pulga bo'lgan munosabatni ko'rsata olgan. U davlat xarajatlari, soliqqa tortish va qarz olish; tanga pullar va tanga pullarning arzonlashuvi; foiz va sudxo'rlik; qay tarzda eng yaxshi usul bilan soliq solish, jamiyat bo'ylab soliq yukini yengillashtirish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarni ham o'rgandi.

O'zining zamondoshlari va deyarli besh yuz yil ularga ergashib kelganlar qatorida al-G'azzoliy iqtisodiyotni boshqa faoliyatlardan ajratmadi. Uning o'rganishlari va ta'riflashlari har doim iqtisodiy faoliyatni cheklagan va ayrim hollarda qoralagan kuchli diniy qarashlari nuqtayi nazaridan amalga oshirilgan.

Ibn Xaldun

Ibn Xaldunning iqtisodiy qarashlari

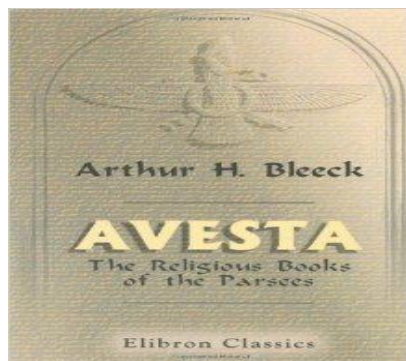
Ibn Xaldun (1332-1406-yillar) faqat iqtisodiy masalalar bilan qiziqmadi. Uning iqtisodiy masalalarni o'rganishga doir qarashlari kattaroq kontekstda bo'lgan. Biz bugun rivojlanish sikli, deb atayotgan qishloq xo'jalik ustuvorlik qilgan

jamiyatdan hunarmandchilik sohasi ustuvorlik qilgan, qo‘shimcha iqtisodiy o‘shish va yuqoriroq mehnat samaradorligi mavjud bo‘lgan jamiyatga o‘tayotgan jamiyatda paydo bo‘lgan iqtisodiy qarashlarni uning keng miqyosli tadqiqotlari asosida o‘rganishimiz mumkin.

Bugungi kun nuqtayi nazaridan qaraganda Ibn Xaldun tomonidan ko‘p “iqtisodiy” masalalar: foyda, taklif, talab, narx, jami ortiqcha miqdorlar va sarmoyaning shakllanishi kabi holatlar chuqur o‘rganilganligi va tahlil qilinganligini ko‘rish mumkin. Ayrim manbalarda Ibn Xaldun islom dunyosida ilk iqtisodiy qarashlar bilan shug‘ullangani qayd etiladi, ayrim bahs va munozaralarga ko‘ra bunday taniqlilik al-G‘azzoliyga tegishli. Ulardan avval ming yillik davomida mashhur bo‘lib kelgan Aristotel va Platon kabi arab faylasuflari ham iqtisodiyotga nisbatan ko‘proq fundamental muhimlikka ega bo‘lgan masalalarni o‘rganish jarayonida iqtisodiy faoliyatning dastlabki tadqiqotlarida ayrim qiziqarli yutuqlarga erishdilar⁶.

Bizgacha yetib kelgan eng qadimgi qo‘lyozmalarda (Qadimgi Misr, eramizdan avvalgi XXII asr) noib va aholi o‘rtasidagi munosabatlar to‘g‘risida fikr yuritiladi. Bu davrda sinfiy ajralish to‘la shakllanmagan bo‘lib, boshqaruv ishiga ishbilarmonlarni taklif etish (yuqori tabaqali yoki oddiy aholidan bo‘lishidan qat’iy nazar) kerak, deyilgan.

Qadimgi Misr – Afrikaning shimoliy-sharqida, Nil daryosining quyi oqimida joylashgan qadimiy davlat. Miloddan avvalgi 10—6 ming yillikda Nil atrofidagi savannalarda tarqoq yashagan qabilalar terimchilik, ovchilik, keyinroq esa baliq ovlash bilan shug‘ullanishgan. Ular orasida qadimiy som xalqlariga mansub qabilalar, barbarlar va

«Avesto» kitobi

kushitlar bo‘lib, ularning aralashuvidan miloddan avvalgi 4ming yillikda Misr xalqi vujudga kelgan. Aholi nufusining ortishi chorvachilik va dehqonchilikka o‘tishni tezlashtirgan, bu esa hududiy jamoalarning paydo bo‘lishiga olib kelgan. Dehqonchilik qilish uchun kanallar, to‘g‘onlar qurish zaruriyati tug‘ilgan, buning uchun esa o‘zaro urushlarda asir tushgan qullar mehnatidan foydalanilgan. Natijada jamoada ijtimoiy tabaqalanish ro‘y berib, urug‘ zodagonlari ajralib chiqqan, qabila sardorlari

⁶ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 49-51 b.

podshohchalarga aylangan. Bir qancha mayda quldorlik davlatlari vujudga kelgan. Keyinchalik ular oʻrtasidagi kurash natijasida Shimolda Quyi Misr, janubda Yuqori Misr podsholiklari tuzilgan. Miloddan avvalgi taxminan 3ming yillikda ikkala podsholik birlashib, yagona davlat barpo boʻlgan. Misrning keyingi tarixi 4 asosiy davrga boʻlinadi: Ilk podsholik (miloddan avvalgi taxminan 3000—2800), Qadimgi podsholik (miloddan avvalgi taxminan 2800—2250), Oʻrta podsholik (miloddan avvalgi taxminan 2050—1700), Yangi podsholik (miloddan avvalgi 1580—1070), Soʻnggi podsholik (Liviya-Sais va Eron) davr (miloddan avvalgi taxminan 1070—332).

«Avesto»dagi iqtisodiy fikrlar

Qadimgi Markaziy Osiyo xalqlari (ajdodlarimiz) miloddan ancha ilgari rivoj topgan. Buni dunyodagi eng qadimiy dinlardan biri – Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi hisoblangan «Avesto» ham isbotlaydi. Olingan maʼlumotlarda «Avesto» kitobining muallifi Zardusht (m. av. 589–512-y.) boʻlganligi qayd etiladi. U Markaziy Osiyo hududida faoliyat koʻrsatgan ilohiyotchi, faylasuf, shoir va tabiatshunos olim boʻlgan.

«Avesto» boshidan oxirigacha yer yuzida adolat qaror topishi uchun kishilarning rangidan, tilidagi va urf-odatlaridagi farqlaridan qatʼiy nazar ularning roʻshnoli hayoti uchun kurashuvchi jasur, halol, pok insonlarni shakllantirish va tarbiyalash gʻoyasi bilan sugʻorilgan. Unda xalqlarning qadimgi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari, olam toʻgʻrisidagi tasavvurlari, urf-odatlari, maʼnaviy madaniyatlari oʻz aksini toʻgan. «Avesto»da Yer dumaloq shaklda yaratilganligi, uning atrofi okeanlar bilan oʻralganligi haqida yozilgan. Unda 16 mamlakatning nomi koʻrsatilgan boʻlib, ulardan toʻqqiztasi (masalan, Sugʻdiyona, Margʻiyona, Nisoya, Gurgon, Varana va boshqalar) Markaziy Osiyo hududida joylashgan.

«Avesto» shakllanishi davrida kishilik jamiyati yanada rivojlana bordi. Koʻchmanchilikka asoslangan Markaziy Osiyoda eski turmush tarzi (koʻchmanchilik) oʻrnini oʻtroq yashash egallay boshladi, sugʻoriladigan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik borgan sari taraqqiy etdi. Yangi-yangi shaharlar, obod qishloqlarning paydo boʻlishi

o'troq yashash turmush tarzining afzalliklarini ko'rsata bordi. Ana shu o'troqlik turmush tarzining odamlarga benihoya kulfatlar keltirayotgan ko'chmanchilikka asoslangan turmush tarziga nisbatan afzalliklarini ko'rsatib berishda «Avesto»ning ahamiyati beqiyos.

«Avesto»da: «... yerga yaxshi, sog'lom urug'lar sepishdan ortiq savob ish yo'q...» deyilib, xalq xo'jaligi sohasida dehqonchilikning muhim ahamiyat kasb etishi ko'rsatib beriladi. «Olam go'zalligi dehqondan, dehqonchilikdan, kimki yerga urug' qadabdiki, u odamiylikka iymon keltiradi, yagona shu yo'lgina haqiqat bo'lib, qolgani sarobdir», –deyiladi unda. Qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, uni jamoa o'rtasida adolatli taqsimlash eng savobli ishlardan hisoblangan. Asarda oziq-ovqat tayyorlash, uy hayvonlarini va chorva mollarini ko'paytirishga ham alohida e'tibor berilgan.

«Avesto»da yer, suv, havoni bulg'ash, ifloslantirish og'ir gunoh hisoblanadi. Bunday ibratli tasdiqlash bugungi avlodlarni ham tabiatga, atrof-muhitga aslo vahshiyona munosabatda bo'lmaslikka chorlaydi.

Kitobda ijtimoiy-iqtisodiy muammolar aks ettirilgan holda shunday deyiladi: «Yomon ovqatlanigan xalq na yaxshi, kuchli ishlovchilarga va na sog'lom baquvvat bolalarga ega bo'ladi... Yomon ovqatlanishdan odob-axloq ham aynib ketadi. Agar non mo'l-ko'l bo'lsa, muqaddas so'zlar ham yaxshi qabul qilinadi». Bu yerda biz sog'lom avlod to'g'risida, iqtisodiy va madaniy, ma'naviy yuksalish o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjudligi to'g'risida fikr yuritilganligini ko'ramiz. O'sha davrda aytilgan bunday fikrlar ajdodlarimiz Qadimgi Dunyo madaniyatida yuqori yutuqlarga erishganligidan dalolat beradi.

Bu noyob kitobda patriarxal urug' jamoasi uning tugatilishi davrida iqtisodiy tengsizlik, sinfiy tabaqalanish haqida qimmatli ma'lumotlar beriladi. Demak, «Avesto» miloddan avvalgi IX–VII asrlar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy hayot haqida g'oyat muhim ma'lumotlar beruvchi bebaho obida, xalqimizning merosiy boyligidir.

«Artxashastra» ta'limoti

Qadimgi Hindiston xo'jaligi, ijtimoiy tuzumi va iqtisodiy fikrlarini o'rganishning asosiy manbayi «Artxashastra» asari hisoblanadi (m.av. IV asr oxiri). Uni podsho Chandraguptianing maslahatchisi Kautilya yozgan, deb taxmin qilinadi. Bu mashhur asar 15 kitobdan iborat bo'lib,

«artxa» soʻzi – foyda, moddiy manfaat, «shastra» – ilm, ilmiy asar maʼnosini bildiradi.

Birinchi kitobda podshoning turmush tarzi toʻgʻrisida koʻrsatmalar berilgan, ikkinchisi turli davlat idoralarining rahbarlari faoliyatiga bagʻishlangan, uchinchi va toʻrtinchisida sud va jinoyatchilarni jazolash masalalari koʻrib chiqilgan, soʻngra tashqi siyosat usullari toʻgʻrisida, maxfiy xizmat, armiyani tashkil qilish va shu kabilar toʻgʻrisida soʻz yuritiladi.

«Artxashastra»ning eng boshidayoq podsho toʻrtta «ilmni» bilishi zarurligi toʻgʻrisida fikr yuritiladi. Ulardan biri iqtisodiyot hisoblanadi. «Iqtisodiyot» (ekonomika) dehqonchilik, chorvachilik va savdo sifatida koʻriladi. Mamlakatda qishloq xoʻjaligi, eng avvalo, dehqonchilik asosiy soha hisoblangan. «Artxashastra»da aytilishicha, davlat yangi mintaqalarni tashkil etish va odamlarni u yerlarga oʻrnashtirish ishlarini amalga oshirishi kerak. Yangi koʻchib kelganlarga yer soliq toʻlash sharti bilan shaxsiy foydalanishga berilgan. Dehqon, hunarmand mehnati va savdo faoliyati davlat uchun boylik yaratadi. Shuning uchun davlatning siyosati yerni emas, balki odamlarni himoya qilishi kerak. «Davlatning kuchi, – deyiladi asarda – odamlardan tashkil toʻgan. Odam yashamaydigan yer esa, naslsiz sigirga oʻxshaydi – undan na sut sogʻib olib boʻladi, na nasil».

«Artxashastra»da davlatning manfaatini koʻzlagan holda xoʻjalikni yaxshi tashkil qilishga alohida eʼtibor beriladi. Kim oʻz yerini ishlatmasa yoki yomon ishlasa, uning yerini tortib olish va yaxshi ishlaydigan xoʻjayinlarga berish tavsiya etiladi.

Davlat bozor bahosini tartibga solib turishning chora-tadbirlarini koʻrib chiqishi lozim. Bahoning mavsumga qarab tebranib turishini bartaraf etish uchun davlatning kerak paytda muomalaga chiqaradigan tovar zaxirasi boʻlishi kerak. Bu bilan tovarlar bahosi barqarorligini taʼminlashga erishiladi.

«Artxashastra»da irrigatsiya ishlarini yaxshilash ham nazarda tutilgan. «Sugʻorish tizimlarini qurish, – deyiladi unda – hosilning manbai hisoblanadi...» Sugʻorish tizimiga yetkazilgan har qanday zarar uchun ogʻir jazo, hatto oʻlimga mahkum etish tavsiya etiladi.

«Artxashastra»da davlatning moliya muammolarini yechishga katta ahamiyat beriladi. Davlatning daromadlari davlat xoʻjaliklari foydasidan, har turli soliq va boj toʻlovlaridan tashkil topgan. Xarajatlar qismiga kelsak, davlat sanoatni, savdoni rivojlantirishga, jamoa ishlariga mablagʻ ajratib kelgan. Davlat xoʻjaligi va soliq tizimi bilan bogʻliq

bo'lgan moliya idoralarining to'g'ri ishlashi uchun «Artxashastra»da aytilishicha, daromad va xarajatlarning qat'iy hisob-kitob hujjatlari olib borilishi zarur. Podsho xazinani o'g'irlovchi amaldorlarni bartaraf etishi kerak. Ammo bu yerdagi o'g'irlikni aniqlash juda qiyin bo'lgan. «Artxashastra» xazina mulkini o'g'irlashning 40 xil usulini ko'rsatib beradi va ayyor amaldorning hiylasini bilishdan ko'ra, osmondagi qushning yo'lini aniqlash osonligini qayd qilib o'tadi. «Suvda suzib yurgan baliq o'sha suvdan ichayaptimi, yo'qmi bilib bo'lmaganidek, ishga birlashtirilgan amaldor mulkni o'zlashtirayaptimi, yo'qmi aniqlab bo'lmaydi», – deyiladi asarda. Shu bois suiiste'mol qilishning har xil usullarini o'rganib olmasdan avval, amaldorlarni tez-tez o'zgartirib turish tavsiya etiladi.

Iqtisodiy siyosat sohasida «Artxashastra» podshoni ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga, narx-navoni tartiblashga, davlat byudjeti aktiv balansini saqlashga – «daromadlarni ko'paytirish va xarajatlarni kamaytirishga» da'vat etadi. Qadimgi Hindistonning bu atoqli asari nafaqat ijtimoiy rivojlanishning ancha yuqori darajasini, balki Qadimgi Hindiston iqtisodiy fikrlarining xarakterli belgilarini ham ko'rsatib berdi.

2.3. Qadimgi Xitoy iqtisodiy g'oyalari

Qadimgi Xitoy iqtisodiy g'oyalari. Qadimgi Xitoy mutafakkirlari ichida **Konfutsiy (m.av. 551 – 479-y.)** alohida o'rin tutadi. Konfutsiyning fikrlari uning shogirdlari yozib qoldirgan «**Lun Yuy**» («**Suhbat va mulohaza**») to'plamida aks ettirilgan. Uning fikricha, mehnat ham kishilarning, ham davlatning boyligini ko'paytiradi. Konfutsiy «buyuk jamoa mulki» (dehqonlar jamoasi mulki) va xususiy egalik (quldorlar mulki)ni farqlaydi, ikkinchisini ko'proq qo'llaydi. Bu yerda u xo'jalik yuritishda xususiy mulkni ustun qo'yadi.

Konfutsiy aqliy mehnat bilan jismoniy mehnat farqini ko'rsatib, aqliy mehnat bilan «yuqori» tabaqali kishilar, jismoniy mehnat bilan esa, asosiy qismi qullardan iborat bo'lgan «oddiy» kishilar shug'ullanadi, deb ta'kidlaydi.

Eramizdan avvalgi yettinchi asrda Xitoyda yashab ijod etgan mutafakkir Guan Szi (eramizdan avvalgi 725-645-yillar)ning iqtisodiy faoliyati va uni turli joylarda amalga oshirish mumkinligi tahlilini o'rganish maqsadida biz uning yangi tarjima qilingan asarlari bilan qisqacha tanishamiz. Iqtisodiyot sohasida ko'pgina qadimgi Xitoy

asarlari Shumpeterning tasvirlashiga mos keladi: ular qat'iyon "ilmiy" o'rganishlardan ko'ra etik asosga muvofiq davlat boshqaruvi mulohazalari bilan cheklangan.⁷

Konfutsiy ta'limotiga ko'ra, bilimdon hukmdor – u «xalqning otasi», «to'g'ri amal qilishning» va boylikni ancha tekis taqsimlashning kafolati. Uning tasdiqlashicha, Alloh va tabiat tomonidan jamiyat toifalarga ajratilgan, shu bilan birga u har bir odamni ma'naviy yuksalishga da'vat etgan, kattalarga bo'lgan hurmat qoidalari to'g'risida, farzandlik burchi to'g'risida, aka-ukalar o'rtasidagi do'stlik to'g'risida qimmatli fikrlarni ilgari surgan. Konfutsiy ta'limotidan shu narsani ko'rish mumkinki, agar reglamentlashtirilgan patriarxal munosabatlarda ustalik bilan xo'jalik yuritilsa, «xalqda hamma narsa muhayyo bo'ladi».

Lekin Guan Szining "Guan-szi kitobi" ma'muriy qolipdan uzoq asar sifatida mashhur. U o'z ichiga iqtisodiy tafakkurnig markaziga tegishli bir qator g'oyalarni oladi. Ehtimol, ularning eng muhimi talab/taklif nazariyasining taxmini bo'lgan uning "yengil/og'ir" nazariyasidir.

Guan Szi tovar agar u mo'l bo'lsa, uning vazni yengillashgan va uning narxi pasayganligini ta'kidlagan. U "qulf ostiga berkitilsa", uning vazni og'irlashgan va narxi ko'tarilgan bo'ladi. Tovarning yengilligi va og'irligiga asoslangan holda narxlarning muayyan darajasida tovarlar bozor tomon yoki undan tashqari tomon harakat qila boshlaydi. Shu tarzda yengil/og'ir nazariyasi talab va taklif qonunining ta'kidlanishi bo'lgan. Guan Szi yengil/og'ir nazariyasidan pulning miqdor nazariyasini rivojlantirish uchun foydalangan, pul og'ir bo'lganida uning narxi ko'tarilganligini ta'kidlagan (tovarlar narxi pasayadi) va pul yengil bo'lganida, uning narxi pasayadi (tovarlar narxi ko'tariladi). Bu tebranishni to'xtatish uchun u pul og'ir bo'lganida (buning yordamida narx darajasi ko'tarilib), hukumat tovarlarni xarid qilishi lozimligini va pul yengil bo'lganida (buning yordamida narx darajasi pasaytirilib) tovarlarni sotishni tavsiya etgan. Bu nafaqat narx darajasini barqarorlashtirishga, balki hukumat uchun pul daromadlarini ko'paytirish imkonini bergan.⁸

Xitoyda miloddan oldingi IV–III asrlarda xitoylik mualliflar birgalikda yozgan asar «Guan-szi» g'oyalari keng tarqalgan. Bu asarda ilgari surilgan ba'zi masalalar, garchi ular ziddiyatli bo'lsada, bugungi

⁷ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 45-b.

⁸ Bu muhokama Guan Szining W.Allyn Rickett tomonidan nashr qilingan asarlari (A Consideration of Chinese Economic Thought, 1998).

kunda ham diqqatga sazovor. Masalan, asarda oltin, marvarid alohida boylik sifatida ko‘rilmaydi; bunday boylik, deb eng avvalo, moddiy ne‘matlar (tovar) e‘tirof etiladi. Asarda ko‘rsatilishicha, bir tomondan, «oltin davlat resurslarini hisoblash o‘lchovi hisoblanadi», ikkinchi tomondan, u «xalq ommasi uchun muomala vositasi bo‘lib xizmat qiladi». Asarda barqaror iqtisodiy rivojlanishning zarurligi to‘g‘risida aniq fikr yuritiladi va qayerda nonning narxi tartiblanib turilsa, o‘sha yerda tinchlik, osoyishtalik bo‘ladi, deb qayd etiladi. Iqtisodiyotni tartibga solib turish uchun asar mualliflari davlatning don zaxiralarini tashkil etishni, yer egalariга imtiyozli kredit berishni, temir va tuzga bo‘lgan to‘g‘ri soliqlarni egri soliqlar bilan almashtirish, ya‘ni ulardan foydalanib ishlab chiqariladigan tovarlarga bo‘lgan soliqni kengaytirishni tavsiya etadilar. «Guyan-szi» mualliflari «davlatni boy, xalqni mamnun» holda ko‘rishni xohlaganlar. Asarda yer va suvlarni davlat ixtiyoriga o‘tkazish, ulardan daromad olish yo‘lida foydalanish, baholarni tartibga solish va boshqa hozirgi kunda ham e‘tiborga molik iqtisodiy g‘oyalar ilgari surilgan.

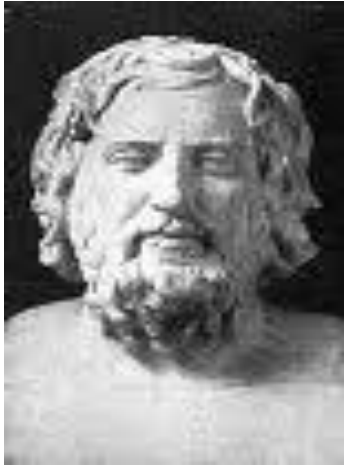
Guan Szi faol tarzda siyosatni o‘z zamonining institutsional tizimiga moslashtirish uchun bozor kuchlariga qarshi emas, balki bozor kuchlari bilan muvofiqlikda tizimlashtirdi. Hozirda Xitoy muhim iqtisodiy islohotlar jarayonlarini boshidan kechirmoqda va G‘arb iqtisodchilari uni qay tarzda tuzish va boshqarish bo‘yicha fikrlar olish uchun murojaat qilmoqdalar. Xitoy an‘analariga ko‘ra Guan Szini o‘rganish G‘arbiy hamkorlarning ortodoksal tahlilidan ko‘ra muhimroq.⁹

2.4. Qadimgi Yunonistondagi iqtisodiy fikrlar

Qadimgi Yunonistonda ham iqtisodiy fikrlar yanada rivojlantirildi. Ksenofont, Platon, Aristotel asarlarida iqtisodiy muammolar maxsus tadqiqot obyektiga aylandi. Buni Sokratning shogirdi, Platonning zamondoshi Ksenofont (m.av. 430–355) asarlarida yaqqol ko‘rish mumkin. Uning ko‘p sonli asarlari ichida «Daromadlar to‘g‘risida» va «Ekonomikos» (xo‘jalik to‘g‘risida ta‘lim) kabi maxsus iqtisodiy asarlari alohida ahamiyatga ega.

Ksenofont «Daromadlar to‘g‘risida» asarida Afina davlatining iqtisodiy holatini tahlil qilib uni yaxshilashning uch yo‘lini tavsiya etadi:

⁹ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 47-b.

Ksenofont

1) xorijiy kishilardan olinadigan soliqni ko'paytirish, ularning Afinaga kelishini rag'batlantirish;

2) kumush qazib olishni kengaytirish;

3) qullar savdosini tashkil etish.

Ksenofontning «Ekonomiks» asarida hamda uning alohida mulohazalarida **quldorlik xo'jaligi** iqtisodiyotiga xarakteristika beriladi.

Ksenofont qishloq xo'jaligini xalq xo'jaligining eng asosiy tarmog'i, deb hisoblagan. «Qishloq xo'jaligi rivojlansa, – deb yozadi u, – boshqa faoliyat turlari ham rivojlanadi. Agar dehqonchilik pasaysa, u holda uning bilan birga suv va quruqlikdagi barcha boshqa sanoat faoliyati tarmoqlari halok bo'ladi».

Ksenofont iqtisodiy fikrlar tarixiga birinchilardan bo'lib mehnat taqsimotini tahlil qilgan olim sifatida kirib keldi. U o'zining «Kiropediya» asarida shunday yozadi:

«Kichkina shaharlarda bitta ustaning o'zi yotoq joy, eshik, plug, stol yasaydi, ko'pincha o'sha odamning o'zi uy ham quradi... Albatta, bunday har xil hunar bilan shug'ullanuvchi odam hammasini bir xilda yaxshi tayyorlashi mumkin emas. Aksincha, yirik shaharlarda har bir buyumga ko'pchilikning ehtiyoj sezishi tufayli har bir ustaga o'zini

boqish uchun bitta hunar yetarli. Ko'p joylarda o'sha hunarning hatto bir qismi ham kifoya: masalan, bir usta erkaklarning oyoq-kiyimini tikadi, boshqasi esa – ayollarning. Ba'zida esa odam faqat boshmoq uchun yarim mahsulot tayyorlab, boshqasi – charm kesib, uchinchi biri bichib berib, to'rtinchisi esa – ularning hammasini birlashtirib tikib, hayot kechirish uchun haq oladi. O'z-o'zidan ma'lumki, kim muayyan cheklangan ish turi bilan shug'ullansa, o'sha uni eng yaxshi qilib bajarishga qodir».

Har qanday tovarning ikkiyoqlama xarakterini, ya'ni uning foydaliligini va almashuv qobiliyatini birinchilardan bo'lib tushungan ham Ksenofont hisoblanadi. Bundan tashqari natural-xo'jalik konsepsiyasi tarafdori va shunga ko'ra sudxo'rlikka qarshi bo'lganiga qaramay, u pulning zarurligi va foydaliligini tan olgan va unga xos bo'lgan muomala vositasi va jamg'arish vositasi funksiyalarini ko'rsatib bergan.

Gesiodning g'oyalari eramizdan avvalgi VIII asrdan boshlab og'zaki tarzda talqin etiladi. Gesiodga taalluqli eng muhim asar xudolarning tug'ulishi to'g'risidagi "Teogoniya" asaridir. Gesiodning fikricha, yetishmovchilik insonning cheksiz istaklari va cheklangan resurslar bilan bog'liq holatidan vujudga kelmaydi, balki bu Pandora tomonidan qutini ochib, chiqarib yuborilgan yovuzliklardan biridir. Gesiodning iqtisodiy g'oyalari uning iqtisodiy masalalarga qiziqishni boshlab bergan va ikki asr davomida muhokamalarga sabab bo'lgan "Ishlar va Kunlar" asarida berilgan. Dehqon bo'lsada, Gesiodni samaradorlik muammosi qiziqtirgan. Ushbu davrda samaradorlik tushunchasi bir necha kontekstda ishlatilgan. Samaradorlik mahsulotni ishlab chiqarishga sarf qilingan resursga bo'lgan munosabati bilan o'lchangan. Mavjud resurslar bilan iloji boricha eng ko'p mahsulot ishlab chiqarishga erishish uchun maksimal samaradorlik qabul qilinishi lozim bo'lgan. Mahsulot va resurslarning o'lchov birliklari natural o'lchamlarda (masalan, bir akr bo'g'doyning bushellari) yoki pul birliklarida (masalan, doll hisobida) ko'rsatilishi mumkin. Hozirda kimdir samaradorlikka unumdorlik nuqtayi nazaridan emas, balki chiqimlar nuqtayi nazaridan qaraydi (masalan, bir akrdan olingan bo'g'doy bushellari qiymati yoki mahsulot birligining qiymati). Mahsulot miqdorini maksimal darajada oshirib, yoki chiqimlarni minimal darajada kamaytirib samaradorlikni oshirish mumkin. Ko'pchilik fermerlar va ishlab chiqaruvchilar samaradorlikka qiziqish bildiradilar: albatta, qadimgi davrdan klassik davrgacha ushbu holat

davom etgan. Qadimda samaradorlik muammosi ishlab chiqaruvchining darajasi va xonadoniga bogʻliq boʻlgan. Samaradorlik masalasini iqtisodiyot darajasida oʻrganish boshlanganida nozik va murakkab masalalar toʻplamiga duch kelinadi. Ushbu holatda hech kim unumdorlikda chiqimlarni tabiiy oʻlchovlarda oʻlchay olmasligi, hatto ular toʻlaqonli boʻlmalarda pullik oʻlchamlarga oʻtganligi orqali yaqqol namoyon boʻladi. Qadimgi yozuvchilarni jamiyat miqyosidagi samaradorlik qiziqdirmagan, ular iqtisodiy yetishmovchilik tushunchasi va uning oqibatlarini amalda oʻrganmaganlar. Kelib chiqishi yunon (grek) tilidan olingan “Economics” (Iqtisodiyot) soʻzi Ksenofontning “Oeconomicus” asarining nomidan olingan. Lekin yunonlar tomonidan ishlab chiqarishda samaradorlikka erishish xonadon miqyosida boshqarishga tegishli hisoblangan. Geradot, Ksenofont va boshqa qadimgi yozuvchilar iqtisodiyot boʻyicha samaradorlikning aniq masalalari bilan shugʻullanmasdan ishlab chiqarish va xonadon miqyosida samaradorlikka tegishli boʻlgan muammolar toʻplami bilan shugʻullanganlar. Ishlab chiqarish va xonadon miqyosida samaradorlik toʻliq tushuncha sifatida aniqlanishidan avval iqtisodiyot fan sifatida anchayin taraqqiy topgan edi (bu oʻn toʻqqizinchi asr oxirida marjinal tahlil va differensial hisoblashdan foydalanilganidan soʻng vujudga keldi). Geradotdan keyin taxminan toʻrt yuz yil oʻtib Ksenofont tomonidan samarali boshqarish tushunchasi Geradotga qaraganda kengroq tartibda rivojlantirildi va xonadon, ishlab chiqarish, harbiy va davlat maʼmuriyati miqyosida keng qoʻllanildi. Mazkur holat mehnat taqsimotini amalda qoʻllash orqali samaradorlikni mukammallashtirish imkoniyatini berdi. Mehnat taqsimotiga Aristotel va keyinchalik boshqa olimlar tomonidan ham alohida eʼtibor berildi.¹⁰

Natural xoʻjalik konsepsiyasi yunon mutafakkiri Platonning (m.av. 427–347) iqtisodiy qarashlari uchun ham xarakterli boʻlgan. Bu uning «Davlat» va «Qonunlar» asarlarida oʻz aksini topgan. Birinchisida ideal davlat tuzumi loyihasi shakllantirilgan boʻlsa, ikkinchisida real haqiqatga ancha yaqin davlat tasvirlangan. Platon «Davlat» asarida ideal ijtimoiy tuzum nazariyasini yaratib, iqtisodiy taʼlimotlar tarixiga katta hissa qoʻshdi. Ideal “davlat”da yashovchi kishilar uch toifaga ajratib koʻrsatiladi:

1. Faylasuflar.
2. Harbiylar.
3. Oddiy toifa – yer egalari, hunarmandlar, savdogarlar.

¹⁰ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 48-b.

Bunda ijtimoiy manfaatlarni himoya qilishda oqsuyaklarning (faylasuflarning) roliga yuqori baho beriladi, negaki, ular boshqa bir toifa – harbiylar (armiya) bilan birga davlatning boshqaruv apparatini tashkil etgach, olimning fikriga ko‘ra butun jamiyatni boshqaradi. Bunda faylasuflar ham, harbiylar ham hech qanday mulkka egalik qilmaydilar (davlat manfaatlari yo‘lida chalg‘ib ketmaslik uchun); ularning moddiy ta‘minotini tekislik tamoyili asosida davlat o‘z zimmasiga oladi. Barcha xo‘jalik ishlari, shu jumladan, mulkka egalik qilish, uni tasarruf etish ideal davlatdagi uchinchi toifa hisoblangan – yer egalari, savdogarlar va hunarmandlar zimmasiga yuklanadi. Qullar – erkin fuqarolar mulki va shuning uchun «Davlat» asari muallifi tomonidan ular hech bir toifaga kiritilmadi.

«Qonunlar» asarida Platon boshqa bir loyihani tavsiya etadi va unda davlat ta‘minotida bo‘lgan, ya‘ni yuqori toifali «fuqarolarning» moddiy ta‘minoti to‘g‘risidagi oldin ilgari surilgan g‘oyalar rivojlantirilgan. Bu yerda faylasuf tenglik tamoyilida jamiyat tuzilishining ayrim ijtimoiy-iqtisodiy unsurlarning tavsifini boshqalardan oldin ko‘ra bilgan. Xususan, barcha fuqarolar Platon fikricha, ideal davlatda (qur‘a bo‘yicha) uy-joy, yer olishlari mumkin. Buning ustiga yer faqat unga egalik qilish va undan foydalanish huquqi bilan (ya‘ni to‘la bo‘lmagan mulk huquqi) berilgan bo‘lsa ham, uni olgan kishi keyinchalik bolalarining biriga aynan shu shart bilan meros qoldirish imkoniyatiga ega bo‘lgan. Fuqarolar umumiy mulkning qimmatini to‘rt martadan ko‘p farq qilmasligi kerak.

Platonning har ikkala loyihasida o‘xshashlik mavjud: davlatni boshqaruv apparati (birinchi loyihada) va fuqarolar (ikkinchi loyihada) oltin va kumushga ega bo‘lishlari va sudxo‘rlik bilan shug‘ullanishlari mumkin emas. U xuddi Ksenofontga o‘xshab dehqonchilikni iqtisodiyotdagi asosiy tarmoq, deb hisobladi, hunarmandchilik va savdoni jamiyatda uncha e‘tiborli bo‘lmagan mashg‘ulotlar turiga kiritdi.

Antik iqtisodiy fikrlar tarixida Platon birinchilardan bo‘lib bahoning asosi va darajasi to‘g‘risidagi savolni o‘rtaga tashladi. Uning fikricha, baho davlat hokimiyati tomondan tartibga solinib turilishi kerak, bundan tashqari asos sifatida shunday baho olinishi kerakki, u o‘rtacha foyda olishni ta‘minlasin.

Aristotel (m.av. 384–322)

Aristotelning iqtisodiy qarashlari

Antik dunyodagi iqtisodiy fikrlarning yirik namoyondalaridan biri Aristotel (m.av. 384–322) hisoblanadi. O‘z mamlakatida shakllangan natural-xo‘jalik munosabatlarini himoya qilgan bu qadimgi yunon mutafakkiri boshqa zamondoshlariga qaraganda iqtisodiy muammolarga chuqurroq kirib borishga muvaffaq bo‘lgan. Uning iqtisodiy

masalalar bo‘yicha fikr yuritgan asosiy asarlari «Nikomaxova etikasi» va «Siyosat» hisoblanadi. Bu yerda Aristotel xuddi Platonga o‘xshab ideal davlat loyihasini ilgari suradi. Aristotel loyihasining o‘ziga xosligi shundan iboratki, unda xo‘jalik va kishilar faoliyatining barcha turlari (mayli u: erkin fuqarolar bajaradigan boshqaruv-nazorat funksiyasi bo‘lsin yoki yer egalari, chorvador, hunarmandlar, savdogarlar bo‘lsin) har bir toifa yashash vositalaridan foydalanishi va boylik topishi nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Shu yerda Aristotel boylik topish va ehtiyojlarni qondirish usullari to‘g‘risida fikr yuritib, ekonomika va xrematistika tushunchalari farqini ajratib ko‘rsatib beradi.

Aristotel nafaqat o‘zining falsafiy tafakkuri, balki sotsialistik iqtisodiy g‘oyalarni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi bilan ham ajralib turadi. Aynan Aristotelning qarashlariga 1300-yildan 1500-yilgacha bo‘lgan davr mobaynida Avliyo Tomas Akvinskiy va boshqa namoyondalar o‘z munosabatlarini bildirganlar. Demokrit (eramizdan avvalgi taxminan 460-370-yillar) mehnat taqsimotini rag‘batlantirish bilan bir qatorda xususiy mulkni rivojlantirish tarafdori bo‘ldi. Aristotelning ustozlari Platonning ta’kidlashicha, barkamol jamiyatning hukmron sinfi – askarlar va faylasuflar e’tiborini muhimroq masalalardan chalg‘itadigan mulk bo‘yicha mojarolarni oldini olish uchun ular xususiy mulkka ega bo‘lmasdan, balki jamoat mulkidan foydalanishi maqsadga muvofiq. Lekin Aristotelning fikricha, xususiy mulk jamiyatda foydali funksiyani bajaradi, uning miqdori bo‘yicha cheklov o‘rnatadigan qoidalar tatbiq etilmasligi zarur. Uning xususiy mulkka bo‘lgan huquqni ma’qullagan holda, iqtisodiy o‘shish orqasidan quvishni ayblashdagi aniq izchillikka ega bo‘lmagan g‘oyalari faylasuflarni o‘n oltinchi asrgacha tashvishga solib keldi.

Aristotelning iqtisodiy ta'limotga qo'shgan asosiy hissi tovarlar almashuvi va bu almashuvda puldan foydalanish bilan bog'liq munosabatlarni chuqur yoritganligida edi. Uning fikricha, odamlarning ehtiyoji o'rtacha, lekin odamlarning istaklari cheksizdir. Shundan kelib chiqib, ehtiyojni qondirish uchun tovarlarni ishlab chiqarish tabiiy, cheksiz istaklarni qoniqtirish uchun tovarlarni ishlab chiqarish notabiiy holat. Aristotelning fikricha, tovarlar bozorda sotish uchun ishlab chiqarilganida, bu faoliyat ehtiyojni yoki istaklarni qondirish uchun amalga oshirilganligini aniqlash qiyin; lekin uning fikricha, agar bozordagi almashuv barter shaklida bo'lsa, bu tabiiy ehtiyojni qondirish uchun amalga oshirilgan va bundan iqtisodiy foyda ko'zlanmagan.

Aristotel Platon va ko'pchilik boshqa yunon olimlarining iqtisodiy faoliyatini kengroq kontekstda o'rgandi. Aristotel ko'rsatib o'tgan qiziqarli masalalardan biri shundan iboratki, yetishmovchilik muammosini iste'molni kamaytirish, odamlarning munosabatini o'zgartirish yo'li bilan hal qilish mumkin. Bu yetishmovchilik asosida yotadigan to'qnashuvlarni bartaraf etib, jamiyatdagi to'qnashuvlarni tugatish orzusida bo'lgan utopistlar va sotsialistlar uchun kuchli g'oya bo'ldi.¹¹

Ekonomika – Aristotel tushunchasi bo'yicha bu eng avvalo, dehqonchilikdagi kishilarning hamda hunarmandchilik va mayda savdo bilan band bo'lganlarning asosiy va sharaflil faoliyatidir. Uning maqsadi – insonning eng muhim ehtiyojlarini qondirish hisoblanadi, shuning uchun unga davlat g'amxo'rlik qilishi kerak.

Xrematistika bu yirik savdo yo'li bilan boylik orttirish mahoratidir. Aristotelning qayd qilib o'tishicha, bunday boylik orttirish maqsadiga erishishning cheki bo'lmaydi. Bunday maqsad – boylik va pul topishdir (shu boisdan uning chegarasi yo'q). Ekonomikadan farqli ravishda, xrematistika zarur hisoblanmaydi va tabiat qonunlariga zid, deb ko'rsatiladi. Shundan kelib chiqqan holda, Aristotelning xitob qilishicha, «ekonomika maqtovga sazovor, xrematistika esa – tanbehga».

Qadimgi yunon mutafakkirlarining ekonomika va xrematistikaga bo'lgan bunday munosabati uning natural xo'jalik mavqeyida bo'lganligini yaqqol ko'rsatib turibdi.

Aristotel o'zining ekonomika va xrematistika konsepsiyasi doirasida quldorlik davlat tuzilishini ideallashtirib, xo'jalik hayotining eng muhim unsurlarini sun'iy ravishda «soddalashtirdi». Masalan,

¹¹ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 48-b.

Aristotel fikri bo'yicha, «haqiqatan ham narsalar shu qadar turli-tumanki, ularni tenglashtirib (taqqoslab) bo'lmaydi». Shunga ko'ra xulosa qilinadi: «5 qo'ndoq = 1 uyga», chunki ularni taqqoslash faqat go'yoki pul tufayli amalga oshirilishi «kundalik hayotda» ancha qulay. Tovar sifatidagi pulning o'zi esa, olimning fikricha, stixiyali ravishda emas, balki odamlar o'rtasidagi kelishuv natijasida kelib chiqqan va uni (pulni) «iste'molga yaroqsiz» qilib qo'yish «bizning ixtiyorimizda».

Aristotelning ekonomika va xrematistika konsepsiyasi «kamchiligiga» ayirboshlashning ikkiyoqlama tavsifini ham kiritish mumkin. Bu yerda gap shundaki, bir joyda ayirboshlash ehtiyojni qondirishda asosiy akt sifatida ko'riladi va tovarning iste'mol qiymatini iqtisodiyot sohasining kategoriyasi sifatida talqin qilish imkonini beradi, ikkinchi bir joyda – aksincha, ayirboshlash boylik orttirish sifatida qaraladi va tovarning almashuv qiymatini xrematistika sohasining kategoriyasi, de-yishga asos bo'la oladi.

Nihoyat, shu konsepsiya nuqtayi nazaridan Aristotel savdo shakllari evolyutsiyasi bosqichlarini va pul muomalasini biryoqlama tahlil qilib, o'zining yirik savdoga va ssuda operatsiyasiga salbiy munosabatda ekanligini namoyon etdi. Xususan, to'g'ridan to'g'ri tovar ayirboshlash va pul vositasi orqali tovar ayirboshlash kabi savdoning dastlabki shakllarini u ekonomika sohasiga kiritadi, savdo kapitalining harakatini, ya'ni tovar ayirboshlash jarayonida dastlabki avanslangan pulning ko'payishini xrematistika sohasiga kiritadi. Xuddi shunga o'xshash, Aristotel pul muomalasi shaklini tadqiq qiladi va pulning qiymat o'lchovi va muomala vositasi tarzida aks ettirilishini – ekonomika sohasiga, pulning foydani ko'paytirish vositasi sifatida ishlatilishini esa xrematistika sohasiga kiritadi.

Mark Portsiy Katon (m.av. 234–149)

2.5. Qadimgi Rimdagi iqtisodiy qarashlar

Rimning yirik siyosiy arbobi va yozuvchisi Katta Mark Porsiy Katon (m.av. 234–149) o'zining «Dehqonchilik to'g'risida»gi asarida qishloq xo'jaligini xalq xo'jaligidagi asosiy tarmoq, deb hisoblaydi. Katon dehqonchilikni tashkil qilishning eng qulay usulini qo'llashga,

qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotishni tashkil qilishga katta e‘tibor berdi. U faqat ortiqcha mahsulotni sotish, xo‘jalikda ishlab chiqarish mumkin bo‘lmagan narsalarni esa sotib olish zarurligi to‘g‘risida fikr yuritdi. Eng foydali mahsulot, deb zaytun yog‘ini hisoblagan. Katon savdogarlar va sudxo‘rlar faoliyatiga salbiy munosabatda bo‘lgan.

Mark Terensiy Varron
(m.av. 116–27)

Katon tovar qiymatidan ortiqchasini foyda, deb bilgan va qiymatni to‘la ravishda ishlab chiqarish xarajatlariga kiritgan. Masalan, uningcha, barcha «qiymat o‘zagini» material sarflari, usta va yordamchilarga to‘lanadigan haq tashkil etadi.

Atoqli Rim yozuvchisi va olim Mark Terensiy Varron (m.av. 116–27) xalq xo‘jaligida dehqonchilik va chorvachilikni asosiy tarmoq hisobladi. U «Qishloq xo‘jaligi to‘g‘risida» degan asarida o‘zining iqtisodiy qarashlarini bayon etdi. Chorvachilikka katta e‘tibor berib, bozor sharoitida uni eng foydali tarmoq, deb bildi.

Bunday xulosa qilishning asosiy sababi shundaki, o‘sha davrda Italiyada don arzon bo‘lgan, chunki u chet o‘lkalardan ancha ko‘p miqdorda olib kelinar edi, chorvachilik daromadi esa yuqori bo‘lgan. Shu bilan birga Varron har bir xo‘jalikning o‘zini o‘zi ta‘minlashining tarafdori bo‘lgan, bozor uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni rivojlantirishga esa uncha e‘tibor bermagan.

Rim yozuvchisi Yuniy Moderat Kolumella (m.av. I asr) «Qishloq xo‘jaligi to‘g‘risida» degan kitobida inqiroz va kolonatning (yirik yer egalari bilan bevosita ishlab chiqaruvchilar – kolonlar o‘rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlari shakli) rivojlanishi davridagi Rim qishloq xo‘jaligiga tavsif beradi. Uning fikricha, qullar yerni yaxshi ishlatmaydilar, yerdan yuqori hosil olish uchun qayg‘urmaydilar. Kolumella urug‘ni sepishdan boshlab to hosilni yig‘ib olishgacha bo‘lgan davrda qullar isrofgarchilik qilishini, yaxshi ishlamasligini, o‘g‘rilik qilishini va pirovard natijada donni qabul qilishda uning miqdorini hisob daftarida noto‘g‘ri ko‘rsatishini aytib berdi. U qullar mehnatidan ko‘ra erkin mayda ishlab chiqaruvchilar mehnatining afzalligini isbotlab berdi. Qullarning imkon boricha yerni ishlamaslikka intilishini ko‘rgan Kolumella bunday yerlarni erkin kolonlarga bo‘lib berish, mayda tovar ishlab chiqarishga o‘tish zarurligi to‘g‘risida fikr

yuritadi. Bunday fikrning yuritilishi Kolumellaning ishlab chiqarishni rivojlantirish masalalarini nisbatan to'g'ri tushunganligidan dalolat beradi.

Qadimgi Rimning jiddiy iqtisodiy muammolaridan biri yerga bo'lgan mulkchilikning oqsuyak patriitsiyalar qo'lida to'planishi va italiyalik ko'pchilik dehqonlarning yerdan mahrum bo'lishi hisoblanadi. Xonavayron bo'lgan mayda dehqonlarni aka-uka Tiberiy (m.av. 162-133-y.) va Gay (m.av. 153-121-y.) Grakslar himoya qilib chiqishdi.

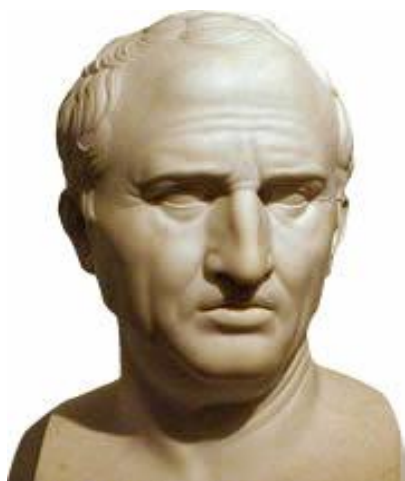

aka-uka Tiberiy (m.av. 162-133) va Gay (m.av. 153-121.)
Grakslar

Patriitsiyalarning yer mulkini cheklash va agrar masalalarni hal qilish maqsadida Tiberiy Grakx m.av. 133-yilda qonun qabul qilishni taklif qilib chiqdi. Bu qonunga muvofiq rimlik fuqarolarga davlatning haydaladigan yeridan 500 yuger (125 gektar)gacha ijaraga olish ruxsat etilgan. Bundan tashqari bir oila 1000 yugerdan ziyod yerga egalik qilishi man etilgan. Barcha ortiqcha yerlar davlat ixtiyorida bo'lgan va yerga muhtojlarga avlodlariga qoldirish va uncha ko'p bo'lmagan soliq to'lash sharti bilan 30 yugerdan bo'lib berilgan.

Tiberiy Grakxning agrar

loyihasi qisman amalga oshirildi va natijada o'n minglab dehqonlar yer olishga muvaffaq bo'ldilar. Tiberiy Grakx ataylab o'ldirilgandan keyin, uning ishini ukasi Gay Grakx davom ettirdi. Dehqonlarga yer berish qaytadan boshlandi hamda shaharlik kambag'allarga davlat xazinasidan past bahoda don sotish to'g'risida qonun qabul qilindi. Grakx-larning islohoti mayda dehqon yer egaligi mavqeyini kuchaytirish va aholi kamba-g'allashu-ving oldini olishga qaratilgan edi. Islohot ancha muvaffaqiyatli bo'ldi va hatto Gay Grakx o'limidan keyin ham

Mark Tulliy Sitseron
(m.av.106-43) Ggax

konservatorlar muhtojlarni yer bilan ta'minlash to'g'risidagi qonunni bekor qila olmadilar.

Mark Tulliy Sitseron (m.av.106–43-y.) taniqli davlat arbobi va mashhur notiq. U yashagan davrda davlat ancha markaz-lashgan bo‘lib, savdo-sotiq rivojlandi, sudxo‘rlik boylik manbayiga aylandi. Qadimgi Yunoniston iqtisodiy fikrlaridan farqli ravishda, Sitseron yirik savdoni qo‘llab-quvvatlab, mayda savdoga esa e‘tibor qaratmadi. Sisteronning sudxo‘rlikka bo‘lgan munosabati ziddiyatli bo‘lgan. Bir joyda sudxo‘rlikni ma‘qullasa, ikkinchi bir joyda uni qoralaydi. Sitseronning savdo va sudxo‘rlikka bo‘lgan qarashlarida Qadimgi Rim iqtisodiyotidagi natural va tovar xo‘jaligi o‘rtasidagi ziddiyat o‘z aksini to‘gan.

Sitseron xususiy mulkchilik, yirik yer egaligi va mustamlaka mamlakatlarda ekspluatatsiyani kuchaytirish tarafdori bo‘lgan. Dehqonchilikni ancha samarali ish turi, u bozorni tovar bilan ta‘minlashda muhim o‘rin tutadi, deb hisoblagan.

Muhokama uchun savollar

1. Nima sababdan hozirgi zamon Xitoy iqtisodchisi uchun Adam Smitni o‘rganishdan ko‘ra Guan Szini o‘rganish zarur bo‘lishi mumkin?

2. Yunonlar va sxolastlar yetishmovchilikning to‘liq ma‘nosi va oqibatlarini tushunganlar, degan ta‘kidlashning ma‘nosi nima?

3. Jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, sotsiologik va psixologik jihatlarini umumiy jamiyatdan ajratishni to‘g‘ri, deb o‘ylaysizmi?

4. Samaradorlikning qaysi jihatlari ayrim yunon mutafakkirlarini qiziqtirdi?

5. Iqtisodiy faoliyatning to‘g‘riligi bo‘yicha Aristotelning qarashlari qanday bo‘lgan?

6. O‘z iste‘molingiz tarkibini baholash uchun Aristotelning ehtiyoj bilan talablar o‘rastidagi farqdan foydalaning.

7. Feodal jamiyati bozor iqtisodiyoti jamiyatidan qanday farq qiladi?

8. Platon, Aristotel va Avliyo Tomas Akvinskiy qarashlarida xususiy mulkning maqsadga muvofiqligi bo‘yicha qanday farqlar mavjud? Ular qarashlarini taqqoslang.

9. Adolatli narx konsepsiyasini tushuntirib bering va adolatli narxni obyektiv aniqlashning qiyinchiliklari to‘g‘risida bayon yozing.

10. Sudxo‘rlik konsepsiyasining rivojlanishini tushuntirib bering va bu g‘oyadan bizning jamiyatimizda qay tarzda hamon foydalaniladi?

III BOB. O‘RTA ASR IQTISODIY QARASHLARI

3.1. «Buyuk ipak yo‘li»ning Markaziy Osiyoda iqtisodiy munosabatlar rivojlanishidagi o‘rni

Xitoy, Hindiston, Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq, Yevropa davlatlarini bog‘lovchi qadimgi savdo yo‘li - Buyuk ipak yo‘li, deb ataladi. Bu yo‘l orqali asosan ipak eksport qilinganligi sababli «Ipak yo‘li» nomi bilan shuhrat qozongan. Bu yo‘l m.av. II asrdan to milodiy XV asrgacha, suv yo‘llari rivojlanguncha Xitoy, Hindiston, Markaziy Osiyo, Eron, Yaqin Sharq hamda O‘rta Yer dengizi mamlakatlari o‘rtasidagi savdo-sotiq va madaniy aloqalarning rivojida muhim rol o‘ynagan.

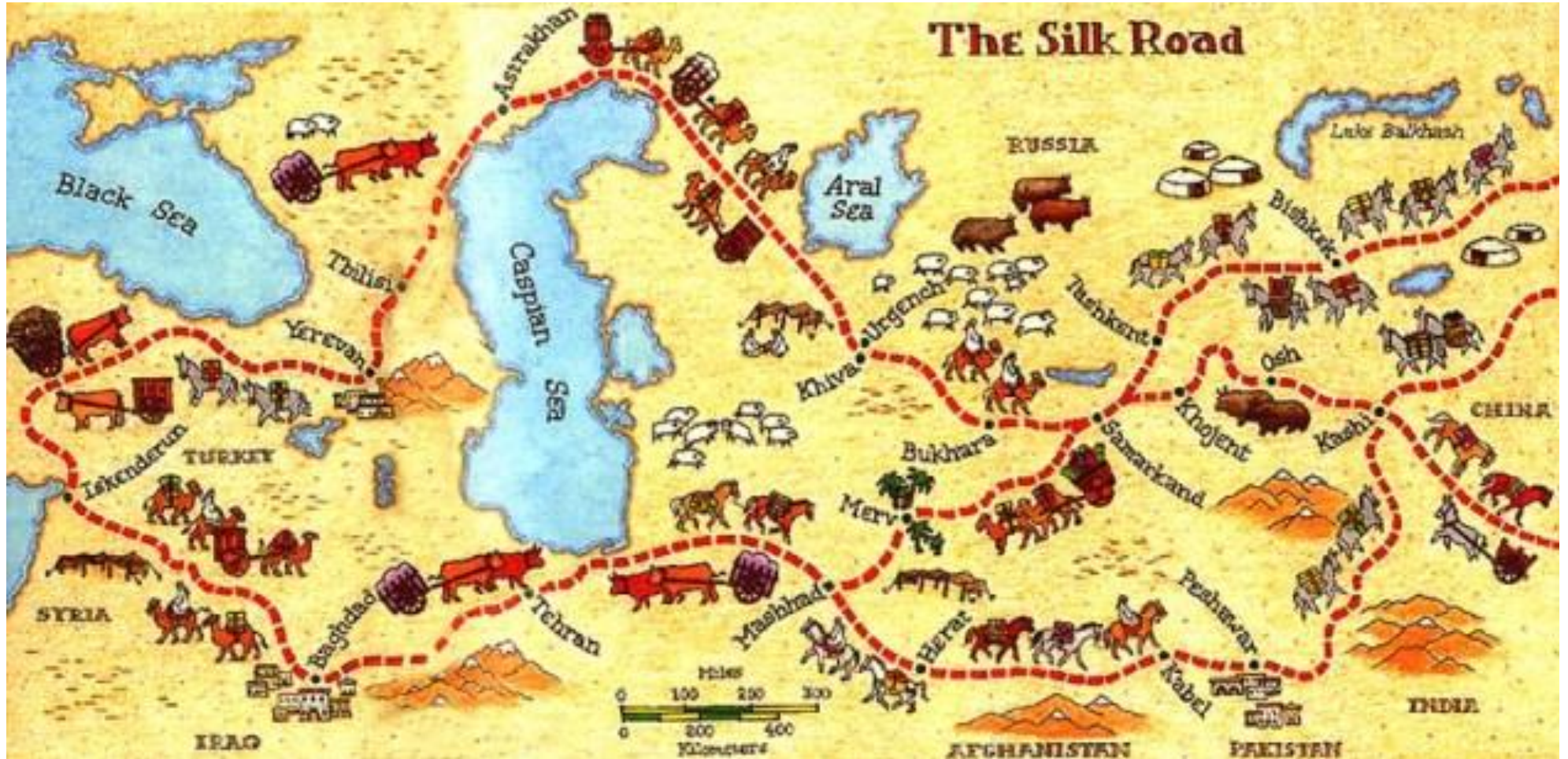
Manbalarga qaraganda Sariq dengiz qirg‘oqlaridan Xuanxe daryosidagi Sian shahridan boshlangan dastlabki yo‘l Lanchjou orqali Dunxuanga kelgan (Xutan), u yerda ikkiga ajralib, biri shimoli-g‘arbga, ikkinchisi janubi-sharqqa yo‘nalgan. Karvon yo‘lining umumiy uzunligi 12 ming chaqirim atrofida bo‘lgan. Nemis muarrix K.Rixtgofen 1887-yil ushbu yo‘nalishga ilk bor «Buyuk ipak yo‘li» degan nisbat beradi va bu ibora muomalaga kiritiladi.

Shimoliy yo‘l Turfon orqali Tarim vohasiga va bu yerdan Qashqar orqali Dovon (Farg‘ona vodiysi) ga borgan. U yerdan So‘g‘dning markazi Samarqand va Marg‘iyona (Marv) ga yo‘nalgan. Ipak yo‘li Farg‘ona vodiysida yana juft tarmoqqa bo‘lingan. Janubiy qismi O‘zgandan O‘sh, Quva, Marg‘ilon, Qo‘qon orqali Xo‘jand, Samarqand, Buxoro sari uzaygan. Keyingisi Axi (Andijon) va Qamchiq dovonidan o‘tib, Iloq vohasi hamda Toshkent tarafga engan. Demak, qamchiq tarixiy yo‘lning uzviy bo‘lagi hisoblangan. Bu yo‘l Sharq va G‘arbni turli jabhalarda bog‘lovchi yo‘ldir (savdo-sotiq, diplomatiya, madaniyat va boshqalar).

Shu karvon yo‘li orqali Xitoydan ipak, Xitoyga esa har xil gazlamalar, gilamlar va oyna, metall, zeb-ziynat buyumlari, qimmatbaho tosh va dorivorlar keltirilgan.

XV-XVI asrlardan bu yo‘lning ahamiyati ancha pasaydi, ammo Markaziy Osiyo respublikalarining siyosiy mustaqillikka erishuvi tufayli, bu yo‘lni yanada jonlantirishga katta ehtiyoj tug‘ildi.

Buyuk ipak yo'li

Xitoy, Qirg'iziston, O'zbekiston, Turkmaniston, Kaspiy dengizi orqali Ozarbayjon, Qora dengiz orqali Yevropa (Parij, Rotterdam)ga yetkazuvchi yo'l loyihasi ishlab chiqildi va amalga oshirilmogda.

Endi esa, moziyga qaytib, e'tiborni O'rta Osiyoning Buyuk ipak yo'li o'rni va eksport potensialiga qaratsak. Markaziy Osiyoga, xususan, hozirgi O'zbekiston hududiga qiziqish avvaldan ma'lum va bu har tomonlama (siyosiy, iqtisodiy jihatdan) ahamiyatli bo'lgan. Tarixiy va hozirgi ma'lumotlarga ko'ra bu hudud yer, suv, iqlim, tabiati, geografik o'rni, qazilma boyliklari, hayvonot dunyosi jihatidan ajralib turgan. Aholining mehnatsevarligi, mirishkorligi, bunyodkorligi, kasb-hunarga mehr qo'yganligi va ijodkorligi muhim ahamiyat kasb etgan.

Hudud zaminida turli-tuman boyliklar, ayniqsa oltin, kumush, boshqa rangli metallar va javohirlarning mavjudligi hamda serobligi shu soha hunarmandchiligi rivojida hal qiluvchi rol o'ynagan.

Shu sababli bilim, ilm makoni bo'lgan kitob savdo-sotig'i yetakchi o'rinni egallagan. Hozirgi davrda xorijiy davlatlar kutubxonalaridan ko'plab taniqli mutafakkirlarimizning asarlari topilmoqda va o'z vatani, O'zbekistonga qaytarilmoqda. Bu shundan dalolat beradiki, o'z davrida kitob savdosi Buyuk ipak yo'lining asosiy faoliyatlaridan biri bo'lgan, demak, bu yerdan chetga ko'plab fan va san'at asarlari chiqarilgan.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligida paxta yetishtirish va paxtadan olinadigan mahsulot asosiy o'rinda turgan. Polizchilik (ayniqsa, qovunchilik), bog'dorchilik (uzum) yaxshi rivojlangan. Agar bizga ipak yetishtirish Xitoydan kirib kelgan bo'lsa, xitoyliklar bizdan zotli otlar sotib olgan, uzum va beda yetishtirishni o'rganishgan.

Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, bir karvonda 500-1000 tagacha odam, ot, tuya, boshqa ulovlar, savdogarlar bilan birga diplomatlar, elchilar, hajga boruvchilar, harbiy qo'riqchilar bo'lgan. Butun yo'l boshidan oxirigacha 120-150 kun davomida bosib o'tilgan.

3.2. O'rta Osiyodagi iqtisodiy g'oyalar

O'rta Osiyo mustaqil davlatlarining tashkil topishi, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari bilan aloqalarning kuchayishi ularning fan va madaniyatining yanada rivojlanishiga katta turtki bo'ldi. O'rta Osiyo X–XIV asrlarda Sharqda ilg'or ijtimoiy tafakkurlar rivojlangan bir markazga aylandi. Bu davrda dunyoga mashhur bo'lgan **Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Nizomulmulk, Amir**

Temur, A.Navoiy, Z.Bobur va boshqa ko‘plab olim va shoirlar, davlat arboblari yetishib chiqdi. Ularning asarlarida ham iqtisodiy fikrlar o‘z aksini topgan. Biz ularni quyida ko‘rib chiqamiz.

A.Forobiyning iqtisodiy fikrlari

Abu Nasr Forobiy
(870–950)

O‘rta asrda ilg‘or iqtisodiy fikrlarni ilgari surgan buyuk mutafakkirlardan biri, Aristotelning izdoshi, uning asarlarini tahlil qilgan «**ikkinchi muallim**» **Abu Nasr Forobiy (870–950)** hisoblanadi. U ko‘p qirrali olim bo‘lib, o‘z bilimini oshirish yo‘lida tinmay mehnat qilgan, qaysi yurtda mashhur olim borligini eshitishi bilan suhbatlashib undan saboq olish uchun yo‘lga chiqqan. U 70dan ko‘p tilni bilgan.

Forobiy bir asarni bir marta o‘qib tushunolmasa, uni qayta-qayta o‘qigan. Aristotelning «**Jon haqida**» asarining Forobiy o‘qigan nusxasi topilgan bo‘lib, kitob chetiga uning tomonidan «*Men bu kitobni yuz marta o‘qidim*», boshqa bir kitobda esa «*Bu kitobni qirq marta o‘qidim, lekin yana o‘qishim kerak*», deb yozilgan. Forobiy Aristotel asarlarini o‘qib o‘rganish bilan birga, ularga sharhlar ham yozgan. Buyuk alloma Ibn Sino Aristotelning «**Metafizika**» asarini Forobiy yozgan sharhlar yordami bilangina to‘liq tushunganligi haqida yozgan.

Forobiy bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan *moddiy ehtiyojlar* to‘g‘risida ta’limot yaratdi. Uning fikricha, odamlarning ehtiyoji jamiyat shakllanishining asosiy sababidir. «Tabiatan har bir odam shunday yaralganki, u yashashi va kamol topishi uchun ko‘p narsalarga ehtiyoj sezadi. Ularni u bir o‘zi topa olmaydi va ularga erishish uchun kishilar jamoasiga muhtoj bo‘ladiki, uning har biri u ehtiyoj sezayotgan narsalardan biron-birini beradi. Bunda har bir odam boshqalarga nisbatan xuddi shunday holatda bo‘ladi». Jamiyat shakllanishi uchun moddiy ehtiyojlar to‘g‘risida bunday tushuncha o‘sha davrdagi ilg‘or fikrlardan hisoblanadi. Shu bilan birga moddiy boylik yaratishdagi mehnat va mehnat qurollarining ahamiyatini, har xil hunar turlarini uqtirib o‘tgach, qullikka keskin qarshi chiqdi.

Forobiy Platonga o‘xshab **ideal tuzum** to‘g‘risida fikr yuritdi. U kelajak haqida o‘ylab, baxtga erishishning zarur va birlamchi shartini

tashkil etuvchi o‘zaro yordam va do‘stlik tufayli bo‘ladigan shaharni ideal shahar, deb hisoblagan; yer yuzida barcha xalqlarning o‘zaro yordami asosida bir butun yagona jamiyat qurish mumkinligi to‘g‘risida, mahsulotlarni adolatli taqsimlash haqida fikrlar bildirgan. Ammo Forobiy mazkur o‘zaro yordamning iqtisodiy asosi – mehnat mahsulotlarini ayirboshlashning zarurligini ko‘rsatib bera olmadi. Shu narsani qayd qilib o‘tish kerakki, Forobiy iqtisodiy masalalarni ikkinchi o‘ringa surib qo‘ydi. Bu ayniqsa, uning davlat to‘g‘risidagi talqinida ko‘rinadi, unda adolat o‘rnatish, ommani ma’rifatli qilish uning asosiy funksiyalaridan, deb e’tirof etiladi.

Forobiyning mulkchilik to‘g‘risidagi qarashlari. Abu Nasr Forobiy mulkchilik haqida fikr yuritib, mulkka egalik qilish, undan maqsadga muvofiq foydalanish, o‘ziga to‘q yashash to‘g‘risidagi ilg‘or fikrlarni ilgari suradi. U odamlarga, avlodlarga zarar keltirmaydigan mol-mulk orttirish foydali ish ekanligi, boshqalar uchun zarar keltiradigan boylik to‘plash, mol-mulk orttirish esa yomon odat ekanligini aytib o‘tadi.

Forobiy kishilarni mulkiy qonunlar asosida tarbiyalash masalasiga alohida e’tibor beradi. Uningcha, ma’rifatli, qonun asosida ish yuritadigan, huquqiy madaniyatli kishilar jamiyat taraqqiyotida muhim rol o‘ynaydilar va aksincha, “...shahar aholisi ma’rifatsiz, tajribasiz odamlar va bolalardan iborat bo‘lsa, u holda ular qonun o‘rnatgan tartib va boshqaruv usulini qabul qilmaydilar”. Ko‘rinib turibdiki, qonun-qoidalar asosida ish yuritishga alohida e’tibor qaratilgan. Huquqiy tarbiya, madaniyat mulkni to‘g‘ri tasarruf etish, undan unumli foydalanish va mulkni ko‘paytirishga undaydi. Forobiyning ta’kidlashicha, “*Mulk orttirishda unchalik xavf yo‘q... Mulkni ehtiyot qilib saqlab, o‘z ehtiyoji uchun ishlatsa, bu yomon hisoblanmaydi*”.

Forobiyning mulkchilik to‘g‘risidagi iqtisodiy fikrlarining to‘g‘ri ekanligini hayotning o‘zi ko‘rsatib berdi. Buni mamlakatimizda mulkdorlar sinfining shakllanib, ularning soni ko‘payib, iqtisodiyotni rivojlantirishda roli ortib borayotgan hozirgi davrda Forobiyning mulk va unga egalik qilish haqidagi g‘oyalari yana ham faollashib borayotgani misolida ko‘rish mumkin.

Forobiyning taqsimotga bo‘lgan iqtisodiy qarashlari

Taqsimot Forobiyning iqtisodiy qarashlarida o‘ziga xos usulda talqin etiladi. Uningcha, jamiyat va kishilar qo‘lidagi mol-mulkni, noz-ne’matlarni to‘g‘ri taqsimlash davlat miqyosidagi asosiy muammolardan

biri hisoblanadi. Taqsimot maqsadga muvofiq amalga oshirilmas ekan, ko‘pchilik kishilar bachkanalashib ketadi, odamlar faqir ahvolga tushib qoladi.

Shu narsa ayonki, mavjud narsalar taqsimlanadi. Shu bois maqsadga muvofiq taqsimotni amalga oshirishda Forobiy mavjud bo‘lgan barcha boyliklarni to‘g‘ri hisobga olishni nazrda tutadi. U shunday yozadi: *“Avvalo yer va joylarning miqdori, keyin ularning egalari va tutgan o‘rinlari, so‘ngra nihoyatda zarur narsalar bo‘lgan oziq-ovqatlar, ekiladigan yerlar, saroy va shaxsiy uylar miqdori hisobga olinishi zarur”*. Forobiy Platonning:

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973-1048).

“Taqsimot juda qiyin ish, lekin juda zarur ishdir”, – degan fikrini alohida ko‘rsatib o‘tadi. Biz bundan Forobiy taqsimot muammosining qiyinligini, uni to‘g‘ri hal etish jamiyat hayotida muhim ahamiyatga ega ekanligini yaxshi tushunganligini ko‘ramiz.

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy –XI asrning qomusiy olimi. U juda yoshligidan ilm va fanga qiziqadi. U sevgan fanlar – astronomiya, matematika, geodeziya, geografiya va mineralogiya bo‘lgan.

Beruniyning matematikaga va fanning boshqa sohalariga qo‘shgan hissasini yozib qoldirgan 100 dan ortiq asarlaridan ham ko‘rish mumkin. Ulardan eng yiriklari “Hindiston”, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Qonuni Mas’udiy”, “Geodeziya”, “Mineralogiya” va “Astronomiya”. Qolganlarini quyidagicha taqsimlash mumkin: matematikaga doirlari- 22 ta; astronomik asboblari haqida- 10 ta; astrologiyaga oidlari- 21 ta; turli fanlar (fizika, mineralogiya, adabiyot, tarix va boshqalar)- 38 ta; turli tillardan tarjima asarlar-21 ta. Beruniyning bu asarlaridan atigi 30ga yaqini bizning kunlarga yetib kelgan.

995-yilgacha u astronomiya, geografiya, geodeziya amaliy masalalarini hal etish bilan birga Yer va osmon globusini yasadi hamda astronomiyaga oid bir necha kitoblar yozdi. Olimning ana shunday asarlaridan biri “Geodeziya“ 1025-yilda yozib tugatilgan. Bu asar „shaharlar orasidagi masofalarni aniqlash uchun joylarning chegaralarini

belgilash“ga doir bo‘lib, kitobning 4-bobi oxirida Beruniy yer aylanasining kattaligini o‘lchash haqida fikr yuritgan.

Qadimdan insonlar Yerning shakli va kattaligini bilishga qiziqqanlar va turli xalqlar yer shaklini turlicha tasavvur qilishgan. Miloddan avval o‘tgan Pifagor, Arastu, Arximed, Eratosfen kabi buyuk olimlar Yer dumaloq va shar shaklida, degan fikrni aytganlar. Bag‘dodda tashkil topgan “Donishmandlik uyi” nomli o‘sha davrning fanlar akademiyasida O‘rta Osiyolik olimlardan Xorazmiy, Farg‘oniy, Habash Xasib, Marvaridiy kabi olimlar turli sohalarda ish olib borganlar. Beruniy ham shu “Donishmandlik uyi”ning a‘zosi bo‘lib, u yerda 7 yil ishlagan. Olimning muhim asarlaridan biri „Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar“ uning Jo‘rjon saroyida xizmat qilgan davrida yaratiladi. 1000-yili tugallangan bu asar muallifning ko‘p qirrali olim ekanini namoyish etdi va unga katta shuhrat keltirdi.

Muallifning ilmiy adabiyotlarda qisqacha “Geodeziya”deb yuritiladigan “Turar joylar orasidagi masofani tekshirish uchun joylarning oxirgi chegaralarini aniqlash” nomli astronomiya va geografiyaga bag‘ishlangan asari 1025-yilda yozib tugatildi. Beruniyning “Munajjimlik san‘atidan boshlang‘ich tushunchalar” asari ham 1029-yilda G‘aznada yoziladi. Oradan bir yil o‘tgandan so‘ng u o‘zining “Hindiston” nomi bilan tanilgan “Hindlarning aqlga sig‘adigan va sig‘maydigan ta‘limotlarini aniqlash” kitobini yakunlaydi. Bunda Beruniy hozirgi Amerika qit‘asining mavjudligini Kolumbdan bir necha asr avval ilmiy asoslab bergan. Olim yashagan davrdagi munosabatlar, ishlab chiqarishning yuksalganligi, savdo-sotiqning rivojlanishi, sug‘orish inshootlarining ishga tushirilishi ana shu davr uchun xos edi. Shu asosda Beruniyda kishilik ehtiyojlarining paydo bo‘lishi va uni qondirish asoslari, mehnat va hunarga munosabatlari uyg‘unlashib ketadi. Uning fikriga ko‘ra kishilar o‘z zaruriy ehtiyojlarini qondirish uchun uyushgan holda yashash va ishlashga majburdirlar. Ehtiyojlar turli-tuman va ko‘p bo‘lganligi uchun insonlar birlashgan holda turarjoy va shaharlar yaratishga intiladilar, deb hisoblaydi. Shuningdek, u davlatning paydo bo‘lishini ham ehtiyoj tufayli, deb o‘ylagan. Eng muhim g‘oya shuki, barcha qimmatli narsalar inson mehnati bilan yaratiladi va insonning qadr-qimmati uning avlod-ajdodlarining kim bo‘lganligi emas, balki uning mehnati, aqliy va jismoniy mahorati bilan belgilanadi. Har bir davrning urf-odatlarini o‘ziga xos bo‘ladi va inson ahli ularga rioya qilmog‘i darkor, aks holda nizom va bir xillik yo‘qolsa,

tartib ham yo‘q bo‘ladi, deb uqtiradi buyuk donishmand. Olimning fikrlariga tayanib shunday muhim qisqacha xulosalar chiqarish mumkinki, inson yerdagi bunyodkor va yaratuvchi kuchdir. Inson avvalo, halol mehnati bilan ulug‘lanadi, kishilik jamiyatining asl ibtidosi ham mehnatdandir.

Beruniy qayd etishicha, bilimlarni egallamoq va hunar o‘rganmoq uchun mehnat qilish zarur, bu esa doim davom etadigan va takomillashib boradigan jarayondir. U mehnatni turlarga ajratib, ularning har qaysisi alohida talab va ehtiyojlar asosida vujudga kelishini ko‘rsatib berdi. Binokor, ko‘mir qazuvchi, hunarmand, fan sohiblari mehnatini og‘ir mehnat deb biladi. Ilm, ma‘rifat zahmatkashlari mehnatiga ta‘rif berish, ilm olish, o‘qish eng kerakli mehnat ekanligini isbotlaydi. Shunga ko‘ra olimlarning mehnatini qadrlash turli ilmlar ko‘payishiga olib keladi. Olim jamiyatning asosini moddiy ne‘matlar uchun bo‘lgan harakatlarda, mehnatda deb biladi.

Qul mehnati, majburiy mehnatdan erkin kishilarning faoliyati usutunligi isbotlab beriladi (erkin bozor munosabatlarining asosi). Mehnatkashlarning xohish-irodasiga qarshi, ularni majburlab ishlatishga qarshi bo‘lgan, chunki bunday mehnatning samarasi pastdir. Meros bo‘lib avloddan avlodga o‘tib keladigan hunarlar yuqori baholangan. Beruniy og‘ir jismoniy mehnat qiluvchilar, ya‘ni konda ishlovchilar, yer ostida gavhar qidiruvchilar, dehqonlar ularga berilishi kerak bo‘lgan imtiyozlar va ish haqi to‘g‘risida «Minerologiya» asarida keng mulohaza yuritadi. Ayniqsa, ochiq va yerostidagi kon ishlariga alohida e‘tibor beriladi, yerosti konlarini mustahkamlash (falokatning oldini olish uchun), yerosti suvlarini chiqarib tashlash, olingan rudani yuqoriga olib chiqish uchun maxsus moslamalardan foydalanish tavsiya etiladi. Kon atrofida konchilar qishlog‘ini barpo etish zarurligi ko‘rsatiladi.

Yerosti boyliklarini qazib olish ishlari katta jismoniy mehnat, ixtirochilik, aqliy mehnat va bilim sarflashni talab etadi. Bu murakkab va og‘ir ishlarni bajarish maxsus maktab, ularda ta‘lim-tarbiya berish asosida yo‘lga qo‘yilmog‘i kerak, deydi olim. Xuddi shu o‘rinda Beruniy ilm ahllari, olimlar, tarbiyachilarning mehnati jamiyat uchun naqadar kerakli va zarurligini alohida uqtiradi. Beruniy ustalarning ahvoli, shogirdlarning faoliyati, ish haqlari borasida ham qimmatli g‘oyalarni ilgari suradi, ish haqi miqdori samaradorlik bilan bevosita bog‘lanadi.

Olimning yozishicha: «Basrada billurdan idish-tovoq va boshqa narsalar yasaydilar. Ish joyida belgilab-o‘lchab beruvchi usta bo‘lib, uning oldida billurning mayda va katta bo‘lakchalari to‘plangan. U ana

shulardan chiroyli va keraklisini olib, undan eng chiroyli va yaxshi buyum yasashni o'ylab o'lchab, belgilab chiqadi. Shundan keyin uni yasovchi hunarmandga beradi, bu usta birinchi usta aytganidek qilib buyumlarni yasay boshlaydi.

Olim shu yerda mehnat taqsimoti va uning ahamiyatini ko'rsatadi. Olim va mutaxassislar mehnatini mamlakat boshqaruvchilari tomonidan rag'banlantirib turish foydali ekanligi alohida ta'kidlanadi. Bu aslini olganda manfaatdorlik tamoyilining xuddi o'zidir. Uningcha, ayniqsa, yerga ishlov berib, rizq-ro'z yaratuvchilarga mehribon bo'lish kerakligi ko'rsatiladi. Ana shu g'amxo'rlik oqibatida yerga yaxshi ishlov beriladi va yer hosildor bo'ladi, moddiy ne'matlar yaratiladi, ishlovchi va jamiyat manfaatlari bab-baravar himoya qilinadi (bu fikr XVIII asrda Adam Smit tomonidan to'laroq isbotlab berilgan). Moddiy ne'matlar esa tiriklik asosi. Ana shunday qilinganda hokimiyat ham mustahkam bo'ladi, deydi olim (bu yerda davlatning iqtisodiyot bilan munosabati masalasi ko'tariladi).

Agar kishilar to'q bo'lsa, davlat ham kuchlidir. Hukmdorlarning vazifasi yuqori tabaqalar bilan quyi tabaqalar o'rtasida haqiqatni, kuchli bilan kuchsiz o'rtasida tenglikni o'rnatishdan iboratdir, deb uqtiradi olim. Mehnatning ixtiyoriyligi, ozodligi, erkinligi kishilar o'rtasida xulq-atvor, hurmat-e'tibor uchun muhim va zarurdir. Shuningdek, uning asarlarida bozor iqtisodiyotining eng zarur tamoyillaridan biri – tanlash va tadbirkorlik erkinligi masalasi ilgari surilgan.

Beruniy o'gitlaridan:

Har bir yangi narsada lazzat bor.

Ne'matning qadri u yo'qolgandagina bilinadi.

Bugunning chorasini ko'rib, ertaga ehtiyoji qolmagan kishi aqllidir.

Asalarilar ham o'z jinsidan bo'laturib ishlamay, uyadagi asalni bekorga yeb yotadiganlarini o'ldirib tashlaydilar.

Ikkala da'vogar rozi bo'lishibdi-yu, qozi rozi bo'lmabdi.

Tenglik hukm surgan joyda sotqin, aldamchi ehtiroslar, g'am-g'ussa bo'lmaydi.

Haddan ortiq g'azab vahshiylik keltiradi va bevaqt qilingan lutf obro'ni ketkazadi.

Abu Ali Ibn Sinoning iqtisodiy qarashlari

Ulug' mutafakkir **Ibn Sino** 280 dan ko'p asarlar yozgan, ular tibbiyot, matematika, astronomiya, kimyo, falsafa, iqtisodiyot va boshqa sohalarga bag'ishlangan.

Ibn Sinoning inson ehtiyojlari, mehnat va uning moddiy ishlab chiqarishdagi roli to'g'risidagi fikrlari diqqatga sazovor. Uning fikricha: «Hayvon tabiat ne'matlariga qanoat qiladi, insonga esa tabiat ne'matlari kamlik qiladi, u oziq-ovqat, kiyim-kechak va uy-joyga ehtiyoj sezadi.

Abu Ali Ibn Sino
(980–1037)

Hayvonlar tabiat ne'matlarini o'zlashtiradi, inson esa o'z mehnati bilan o'ziga ovqat, kiyim-kechak, uy-joy yaratadi. Shu maqsadda inson dehqonchilik bilan shug'ullanishi kerak. Hayvonlar garchi poda bo'lib yashasalar ham yolg'iz yashay oladi, odamlar esa yakka holda o'zlari uchun barcha yashash vositalarini topa olmaydilar. Shuning uchun odamlar muloqot va o'zaro yordamga muhtoj bo'ladilar».

Ibn Sino feodal jamiyatning asosiy muammolarini tadqiq qiladi. U jamiyatning amal qilishining asosi hunarmandchilik, deb hisoblaydi. «*Odamning o'z quvvatini saqlashga va oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyoji, – deb yozadi Ibn Sino, – hammani hunar*

o'rganishga undaydi».

O'rta Osiyo Yevropani Osiyo bilan bog'lovchi yirik moddiy-madaniy va savdo markaziga aylandi. Bu jarayonlar bir-biridan minglab chaqirim uzoqlikdagi davlatlar, xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni shakllantirdi. Axir, Osiyodagi va Yevropadagi tovarlarga bo'lgan talab va taklifni (bozorning asosiy unsurlarini) yaxshi bilmay turib, uzoq va xatarli yo'lga chiqish mumkinmide, katta karvonlarni tog'u toshlardan, qumu cho'llardan olib o'tish osonmide, buning uchun ma'lum qoidalarga, amallarga tayanib ish ko'rish kerak bo'ldi. Yevropaga qancha va qaysi tovarlarni olib borish, u yerdan nima olib qaytish, karvon yo'lidagi davlatlar, xalqlar talab-etiyojini yaxshi bilish talab etilgan. Oqibatda turli bilim sohalari, matematika (al-jabr), geometriya (handasa), astronomiya (falakiyot) va boshqa ko'pgina fanlar rivojlandi. Bu davrda butun dunyoga tanilgan Xorazmiy, Farg'oniy, Ibn Sino, Ibn Ro'shd, Yusuf Xos Hojib, Nizomulmulk va boshqa ko'plab

mutafikkirlar yashab, ijod qilishdi. Ularning asarlarida muhim iqtisodiy g'oyalar ham o'z aksini topgan. Sharq uyg'onishi davrida yashab ijod qilgan olimlar o'z asarlarida shu davrdagi tijorat, mulkdorlik sirlarini bayon etganlar. Ularning ko'plari hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

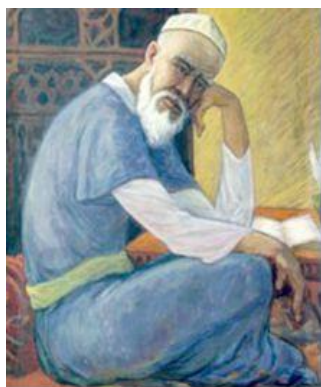
Ibn Sino nafaqat oila doirasidagi, balki shahar va hatto davlat miqyosidagi daromad va xarajatlar balansi to'g'risida ham fikr yuritadi. Uning fikricha, davlat tabiiy ofat yoki urush bo'lish ehtimolini hisobga olib, unga mablag' ajratgan holda daromad va xarajatlar balansiga erishishi zarur.

Ibn Sino ideal davlat to'g'risida fikr yuritib, uni quyidagicha tavsiflab beradi:

- 1) hamma o'z foydasini ko'zlab mehnat qilishi kerak;
- 2) bu davlatda barcha moddiy boyliklar shunday teng taqsimlanishi kerakki, unda juda katta boylik va ashaddiy kambag'allik bo'lmasin;
- 3) barcha kishilar halol mehnat bilan shug'ullanishi va halol savdo qilishi sababli urushadigan odamlar bo'lmaydi va urushlar tugatiladi, davlatlar o'rtasidagi siyosiy bahslar esa tinch yo'l bilan hal etiladi;
- 4) ideal davlatda odamlarda hamma narsa muhayyo bo'ladi, shuning uchun ular bir-biriga qarama-qarshi bo'lmaydilar, quvnoq ashula va musiqani yaxshi ko'radilar, uzoq vaqt qarimaydilar.

Ibn Sinoning ideal davlat to'g'risidagi qarashlari Platonning «Qonun»larida, Aristotelning «Afina siyosatchilari»da, Forobiyning «Saxovatli shahar aholisining qarashlari to'g'risida traktat»ida aytilgan fikrlariga ko'p jihatdan o'xshab ketadi.

Yusuf Xos Hojibning iqtisodiy fikrlari

Yusuf Xos Hojib
1020-yil

Atoqli davlat arbobi, ilk turkiy dostonnavis Yusuf Xos Hojib 1020-yili Qoraxoniylarning markaziy shaharlaridan biri Bolasog'unda tug'ildi (olamdan o'tgan yili noma'lum). Bo'lajak mutafakkir o'z davridagi barcha bilimlarni, arab va forsiy tillar hamda ushbu tillarda yozilgan adabiyotlarni puxta egallaydi.

U 1069-1070-yillar orasida «Qutadg'u bilig» (Qutga, ya'ni baxt- saodatga erishtiruvchi bilim) asarini turk tilida yozib, Qoraxoniylar hukmdori Tabg'ochxon Bug'roxonga taqdim

etadi. Xon Yusufga «Xos Hojib» (eshik og‘asi) degan martabani in‘om etadi. Bu falsafiy didaktik asarda markazlashgan davlat tuzish, uni mustahkamlash, nizo va adolatga barham berish kabi ma‘muriy-xo‘jalik hamda ma‘rifat, obodonchilik, moddiy-ma‘naviy va davlatni tadbir bilan boshqarish ishini o‘rganish, kasb-hunar egallash, xalq g‘amini yeyish haqidagi fikrlar ilgari suriladi. Bizgacha donishmandning faqat bir asari yetib kelgan, ammo bu asarda shunday durdonalar to‘planganiki, ularga qoyil qolmay iloj yo‘q. Asar 13 ming misra (nasriy va nazmiy muqaddimadan tashqari)-73 bobdan iborat. Unda inson tafakkurining barcha jabhalari bo‘yicha so‘z yuritiladi va nihoyatda qimmatli fikrlar bayon etilgan. Kitobda berilgan bu g‘oyalar o‘z davri uchun ham, hozirgi davr uchun ham nihoyatda qadrlidir. Ayniqsa, iqtisodiyot masalalari bo‘yicha davlat va raiyat munosabatlari sinchiklab o‘rganilgan. Asar 18 oy – bir yarim yilda yozib tugallangan (Bolasog‘unda boshlangan va Qashqarda nihoyalangan) bo‘lsa ham uni yaratish uchun juda uzoq vaqt tayyorgarlik ko‘rilgan.

Donishmand fikricha, ezgu orzularga faqat toat-ibodat bilangina yetishib bo‘lmaydi. Buning uchun talay ezgu ishlar qilish, foydali faoliyat ko‘rsatish kerak, degan fikrni ilgari suradi. Borliq haqidagi bilimlarga to‘qnashib, odam bilishi mumkin bo‘lmagan narsa, bilim bilan yechilmaydigan jumboq yo‘q, bilim tufayli osmon sari ham yo‘l ochiladi, deydi. Bilish uchun esa tinmasdan o‘rganish lozimligini uqtiradi.

Taniqli iqtisodchi Adam Smitning iqtisodiy ta‘limotiga ko‘ra (XVIII asr) mamlakatni iqtisodiy tanglikdan chiqarish uchun 3 narsa:

1. Tinchlik-osoyshtalik.

2. Me‘yordagi soliqlar.

3. Iqtisodiy erkin faoliyat yuritish imkoni talab etiladi.

Ana shu g‘oya aslida bizning mutafakkir tomonidan yetti asr avval bayon etilgan. Xalq, raiyat (soliq to‘lovchilar) mamlakat hukmdoridan uch narsani kutadi, deb uqtiradi Yusuf Xos Hojib, bular:

1) pulning qadrini ko‘tarish yoki ushlab turish;

2) xalqqa xususiy mulk huquqini ta‘minlovchi qonunlarni joriy etish;

3) yo‘llarni o‘g‘ri-qaroqchilardan muhofaza qilish.

Shoh esa fuqarolardan soliqni vaqtida to‘lashni (hozirgi kunda ham nihoyatda dolzarb), chiqargan farmon, qonunlarini bajarish hamda do‘stiga do‘st, dushmanga dushman bo‘lishni talab qiladi, deb yozadi.

Ko‘rinib turibdiki, bunda jamiyat va siyosiy hokimiyat o‘zaro mutanosib bo‘lishi zarurligi g‘oyasi aniq ifoda etiladi.

Pulning qadrli bo‘lishi haqidagi g‘oya, aslini olganda inflyatsiya muammosi bilan chambarchas bog‘liq, baholarning mo‘tadilligi ham ta‘minlanadi. U o‘z navbatida inqirozsiz iqtisodiyot, erkin muomaladagi valyuta masalalariga borib taqaladi.

Xususiy mulk huquqini ta‘minlash bozor munosabatlarining bosh unsuridir, mulkka egallik hissi taraqqiyot omili sifatida butun jahon rivoji asosida isbotlangan va hozirgi davrda respublikamizda ham jadallik bilan amalga oshirilmoqda. Davlat, umumxalq mulkiga ommaviy o‘tishning salbiy oqibatlarini sobiq sho‘rolar davrida boshimizdan kechirganmiz. Yo‘llarni o‘g‘rillardan muhofaza qilish ichki va ayniqsa, tashqi savdo (eksport-import) ni ta‘minlash va qo‘llab-quvvatlashning o‘zginasidir. Bu yerda savdoning xalq xo‘jaligi uchun ustuvor ahamiyati to‘g‘risida gap yuritiladi.

Yusuf Xos Hojib barcha imtiyozlardan mahrum kambag‘al tabaqalar ahvoriga achinish hissini izhor qiladi. Donishmand hokimlarni quyi tabaqa vakillarini ularga nisbatan mehr-shafqatli, insof-adolatli, marhamatli bo‘lishiga, ayni paytda raiyatni hokimlarga bo‘ysunuvchi, sadoqatli bo‘lishiga chaqiradi. Mana shunday kelishtirish yo‘li bilan osoyishta hayotga erishishga umid bildiriladi (bu esa iqtisodiy rivoj uchun ham zaruriy shartdir).

Kitobdagi g‘oyalar dunyodagi hamma ishlarda qo‘l keladi. Unda mulk tutishning siru asrorlari, mamlakatni idora qilish tartibi, sharti, shuningdek, mol-mulk, el-yurtning mangu qolishi, gullab-yashnashi va uning xarob bo‘lish belgilari berilgan. Mutafakkir ayniqsa, kasb-hunar ahlining faoliyatini yuqori baholaydi. «Bir yigitga qirq hunar oz» bobi xuddi shu masalaga bag‘ishlangan. Vazir, qo‘mondon, elchi va boshqa hukmdorlarning faoliyat mezonlari diqqatga sazovordir. Masalan, «Vazir ko‘zining to‘q bo‘lishi uni har xil mol-mulk oldida suqlanishdan asraydi. Ko‘zi och odam bor olamni yesa ham to‘ymaydi», deydi olim. Dehqon, savdogar, chorvador, oddiy mehnatkash ahli to‘g‘risida nodir fikrlar bildiriladi. «Bular bilan yaqin bo‘lgin hamisha, to‘tomoq tashvishin bilmasdan yasha», shuningdek, ayniqsa bilim va aql-idrokka, shu soha sohiblariga katta e‘tibor berib: «Odamzod naslining ulug‘ligi bilimdan. U aql-idrok tufayli ne-ne tugunlarni yechishga qodir», deb yozadi alloma.

Aql-idrok egalarining nafi har doim ko‘pchilikka tegib turadi. Bilim egalari esa elda aziz bo‘ladi, hurmat qozonadi. Butun ishlar o‘quv-idrok

bilan amalga oshadi. Barcha murakkab ishlar bilish bilan hal etiladi. Ko‘rinib turibdiki, yurtimizda iqtisodiy rivojlanish bo‘yicha tanlangan o‘z yo‘nalishimizda ham yoshlarning bilim olishiga, jahon xalqlari tajribasini o‘rganishga keng imkoniyatlar yaratilayotir. Bu tanlangan yo‘limizning to‘g‘riligidan dalolat beradi.

Nizomulmulk (1017, Tus - 1092, Nahovand) — Saljuqiylar davlati

**Nizomulmulk (1017,
Tus - 1092, Nahovand)**

arbobi Abu Ali al-Hasan ibn Ali ibn Ishoq at-Tusiyning unvoni – «Nizomulmulk», ya’ni mulkning nizomi, tartibi nomi bilan shuhrat qozongan. Nishopur va Marvda o‘qib, voyaga yetgach, Balxga borib, Ali ibn Shodon xizmatiga kiradi. Saljuqiylar shohi Alp Arslon saroyida vazirlik mansabigacha ko‘tariladi. Nizomul-mulk 1072-yili Alp Arslon o‘ldirilgach, uning o‘g‘li, 17 yoshli Malikshoh (1072-1092-yillar) saroyida vazirlik qilib, qariyb davlat-ning hamma ishlarini o‘zi olib borgan. Nizomulmulk mamlakatda yirik mulkdorlar va qabila

boshliqlarining ayirmachilik (separatistik) harakatlariga qarshi kurashib, davlatni boshqarish ishlarini markazlashtirish siyosatini o‘tkazgan. 1067-yili Bag‘dodda «Nizomiya» aqoid va huquq madrasasini qurdiradi. 1091-yili «Siyosatnoma» («Siyar ul-muluk») asarini yozadi. Unda davlat boshqaruviga aloqador qariyb hamma qoida va qonunlar, usul va vositalar, qozi va qozixona ishlari, qo‘shin va sarbozlar, xizmatchi va shaxsiy sarbozlar masalalari, saroydagi soqchilaru posbonlar vazifalari, ularning maoshlari, pochta va ayg‘oqchilik (razvedka) ishlari, ularning moddiy jihatlari, hatto shohning oilaviy ishlari, soliq va xiroj, zakot va vaqf masalalari ham o‘rin olgan. Asarning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, vazir Nizomulmulk shoh va hokimlarni adlu insofga, sulh va muruvvatga, davlatni oqilona boshqarib, qat’iy qoida va tartib o‘rnatishga, amaldorlarni vijdonli, pok, halol va iymonli bo‘lishga, mamlakat obodonligi, uning ahli farovonligi, tinchlik va totuvligini ta’minlash uchun harakat qilishga da’vat qiladi. Nizomulmulk Bag‘dod safari yo‘lida yollangan qotil tig‘idan halok bo‘ladi.

Nizomulmulkning "Siyosatnoma" yoki "Siyar ul-muluk" asari saljuqiylar sulolasining davlat boshqaruvi sohasidagi siyosiy dasturi sifatida e’tiborga sazovor manba bo‘lib, u o‘zbek milliy davlatchiligi tarixida ham alohida qiymatga ega. Asar IX-X asrlarda hukm surgan

sulolaning siyosiy dasturi bo'lib, unda O'rta asrlarda O'rta Osiyo va Eronda VI asrdan to XI asrgacha sodir bo'lgan muhim siyosiy voqealar bayoni va g'oyaviy-mafkuraviy jarayonlar yuzasidan tarixiy ma'lumotlar keltiriladi. Asarda uchraydigan tarixiy-falsafiy va davlat boshqaruviga oid ma'lumotlarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- siyosiy tarixga oid ma'lumotlar
- ijtimoiy-iqtisodiy hayotga doir ma'lumotlar;
- ma'naviy hayotga tegishli ma'lumotlar;
- islom mazhablari o'rtasidagi kurashlar tarixiga oid ma'lumotlar;
- boshqaruvning diniy va dunyoviy tamoyillari;
- siyosat falsafasi, o'zini o'zi boshqaruv institutlari.

Qonun ustuvorligining siyosiy-amaliy jihatlari qonunlarning podshoh va sultonlar tomonidan qabul qilinishi siyosiy faoliyat bo'lib, ular xalq (raiyat) hayoti bilan bog'liq.

Birinchi, podshoh tomonidan farmonlar yozilib, xalqqa tanishtirib boriladi. Bu oddiy hol bo'lib ko'rsada, hozirgi siyosatshunoslik uchun ham qo'l keladi. Biroq u jamiyat hayotiga monand tarzda mudom ishlab turishi shart. Ana shunda siyosiy institutlar, shu jumladan, ularning ijrosini ta'minlovchi idoralar ham hayot talablaridan orqada qolmaydi.

Ikkinchi, agarda farmonga salbiy munosabat bildirilsa yoki uning ijrosi cho'zilib ketganligi to'g'risida xabar yetsa, podshoh mas'ul va mutasaddi shaxslar uchun jazo belgilagan (ular o'z yaqinlari bo'lsa ham). Chunki markazlashgan davlat siyosati shoh farmoniga so'zsiz itoat etishni talab qiladi. Bu o'sha davrning eng oliy siyosati edi, albatta.

Uchinchi, shoh, sulton farmonlari barchaga taalluqlidir, uni hatto hukmdorga yaqin odamlar ham buzishi mumkin emas. Shuning uchun ham Nizomulmulk qonun va siyosat oldida hammani teng, deb qaragan. "Siyosatnoma" asarida davlat boshqaruvi haqida keng fikr yuritilgan, undagi rivoyatlar, hikoyatlar, aforizmlar Nizomulmulkning jamiyat va davlatni boshqarish, falsafa, axloq masalalariga oid javoblaridir. Asarda jamiyat va davlatni boshqarish masalalari falsafiy-axloqiy yondashuv orqali ochib berilgan. Donishmandning siyosiy-falsafiy qarashlarida podshoh (sulton), xalq (raiyat) va shaxs (fuqaro) o'rtasidagi munosabatlarda uyg'unlikni ta'minlash asosiy o'rinda turgan.

Nizomulmulk markazlashgan davlat qurish tarafdori edi. To'g'ri, u markazlashgan davlat barpo etish uchun ijtimoiy-siyosiy loyihalar, istiqbolli dasturlarni tavsiya qilmaydi, ammo islohotlar o'tkazishni o'rta tashlaydi. Uning mushohadalari podshoh (sulton) bilan xalq

(avom), amaldor (xizmatchi)lar bilan kishi (fuqaro)lar o'rtasida murosa munosabatlarini qaror toptirishga qaratilgan.

Insonparvar podshoh davlatni uzoq boshqaradi, xalq farovonligini o'ylaydi, zo'rlik ishlatmaydi. «Kim insonparvarlikka chindan intilsa, u hech qachon yomon ishlar qilmaydi... Kim insoniylikni sevsa, undan yuqori narsa yo'q, deb hisoblaydi», degan g'oyani o'z davrida alloma Konfutsiy ilgari surgan edi. Bunday g'oyalarni Nizomulmulkda ham kuzatish mumkin. Demak, insonparvarlik shaxslararo munosabatlardangina iborat emas, u jamiyat va davlatni boshqarishga ham taalluqli voqelikdir. To'g'ri, ba'zan Nizomulmulk insoniylikni kichiklarning kattalarga hurmat ko'rsatishi, deb ham talqin qiladi. Keyin ushbu talqinni podshoh (sulton) va xalq (raiyyat), amaldor (xizmatchi) va fuqaro (inson), davlat va shaxs munosabatlariga ko'chiradi. Qanday bo'lsin, jamiyat va davlatni boshqarishda insoniylik, insonparvarlik tamoyillariga tayanishga da'vat - Nizomulmulk ijodidagi olijanob jihatdir. Xalq, odamlar, amaldorlarning qanday sifatlarni o'zida shakllantirishi yoki ulug'lashi podshoh (sulton)dagi fazilatlarga bevosita bog'liqdir. Bu o'rinda Sharq xalqlariga xos bo'lgan «aravaning katta g'ildiragi qayerdan yursa, kichik g'ildirak ham shu yerdan yuradi», degan maqol esga tushadi. «Xalqni o'z ketidan ergashishga majbur qilish mumkin, lekin u nima uchun majbur qilinayotganini bilmasa, davlat uchun yomondir». «Hukmdor o'z axloqini tuzatmasa, u kichik odam, xalq axloqini ham tuzatolmaydi», "badaxloqlik oxir-oqibatda davlatni, boshqaruvni tanazzulga olib keladi..."¹ Bunday siyosiy qarashlar Nizomulmulk asarining maqsadini ifoda qiladi.

3.3. Amir Temurning iqtisodiy qarashlari

Amir Temur (1336-1405)

Amir Temur (1336-1405) iqtisodiyotni boshqarishda o'ziga xos maktab yaratdi. Sohibqiron davlatida devoni buzurg (bosh vazir)dan tashqari har bir viloyatda Devon deyiluvchi boshqarma bo'lgan. U davlatning muhim ishlarini: soliq yig'ish, tartib saqlashni, ijtimoiy binolar – bozorlar, hammomlar, yo'l-lar, suv inshootlarining tarmoqlarini nazorat qilib turgan. Uning xodimlari vaqti-vaqti bilan

tekshirish va taftish ishlarini olib borgan. Ayniqsa, toshu tarozi to'g'riligi, odil baho tekshirib turilgan, qallob va tovlamachilar qattiq jazolangan.

Mamlakatda ko'rilgan bunday va shu kabi boshqa chora-tadbirlar, birinchi navbatda, raiyatning qashshoqlikka, mamlakatning esa og'ir ahvolga tushib qolishining oldini olishga qaratilgan. A.Temur: *“Raiyatni xonavayron qilish davlat xazinasining kambag'alashishiga olib keladi. Xazinaning kamayib qolishi esa, sipohlarning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Sipohlarning tarqoqligi esa, o'z navbatida, saltanatning kuchsizlanishiga olib boradi”*, – deb ta'kidlaydi.

Mamlakatda dehqonchilikka katta e'tibor berilgan bo'lib, yerga egalik qilish quyidagi ko'rinishlarda bo'lgan:

1. *Suyurg'ol yerlar.* Katta hajmdagi bu yerlar davlat tomonidan ajratib berilib, bir avloddan ikkinchisiga o'tgan. Suyurg'ol egasi soliqdan ozod qilingan. Bunday yer egalari dehqonlarni ishlatib, yer solig'i – xiroj olganlar.

2. *Tarxon yerlar.* Bu yerlar xususiy mulk bo'lib, ular odamlarga biron-bir xizmati uchun berilgan.

3. *Ushr yerlar.* Sayid va xo'jalarga mansub yerlar. Bu yerlarda olingan hosilning o'ndan biri davlatga berilgan.

4. *Vaqf yerlar.* Masjid, madrasa, xonaqoh, qabriston va shu singari joylarga doir yerlar. Vaqfda yer, suv, bozor, qul, pullar va boshqalar mol-mulki bilan in'om etiladi.

5. *Askarlarga, ularning rahbarlariga* beriladigan yerlar.

Kimda-kim biron sahroni obod qilsa yoki koriz (yerosti suvlarini tortib chiqarish uchun qurilgan inshoot) qursa, biron bog' ko'kartirsa yoxud birorta xarob bo'lib yotgan joyni obod qilsa, birinchi yili undan soliq olinmagan. Ikkinchi yili raiyat o'z roziligi bilan berganini olgan. Uchinchi yil xiroj yig'ilgan. Mazkur muammoga bunday yondashuv qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Amir Temur barcha shahar va qishloqlarda langarxona (yo'lovchilar qo'nib o'tadigan, kambag'al yetim-yesirlarga ovqat beriladigan joy), g'aribxonalarini qurishni, kasallar uchun shifoxonalar bunyod etishni va ularda ishlash uchun tabiblar tayinlashni lozim, deb bilgan va ularni amalga oshirish uchun harakat qilgan.

Amir Temur Angliya va Fransiya qirollariga murojaat qilib, *xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishga* harakat qilgan. Mashriqdan

magʻribgacha boʻlgan savdo-sotiq ishlarini kuchaytirish uchun zarur boʻlgan shart-sharoitlar yaratib berilgan. Masalan, bir kunlik karvon yoʻlida barcha narsa muhayyo etilgan (karvonsaroyda doimo ot, yem-xashak, oziq-ovqat, suv boʻlgan, sardobalar qurilgan), qaroqchilar qattiq jazolangan. Shu narsaga alohida eʼtibor berish kerakki, chetdan olib kelingan tovarlar ustiga *10 foiz narx* qoʻshib sotish mumkin boʻlgan. Bu hozirgi davr tili bilan aytganda, birinchidan – chet el tovarlariga boʻlgan talabni kuchaytirsam, ikkinchidan – aholining isteʼmol buyumlariga boʻlgan ehtiyojini toʻlaroq qondirish imkonini beradi.

A.Temurning iqtisodiy fikrlari «**Temur tuzuklari**»da bayon etilgan boʻlib, quyida biz koʻrib chiqmoqchi boʻlgan gʻoyalar mazkur asar asosida keltirildi («Temur tuzuklari». Toshkent,1991).

Unda oʻsha davrdagi davlatning 12 ijtimoiy toifadan iborat boʻlganligi koʻrsatilgan:

1. Sayyidlar, ulamo, mashoyix, fozil kishilar (din ahllari).
2. Aqlli, donishmand odamlar.
3. Xudojoʻy kishilar.
4. Noʻyonlar (tuman boshligʻi), amirlar, mingboshilar, yaʼni harbiylar.
5. Sipoh va raiyat (soliq toʻlovchi xalq).
6. Aqlli, tajribali, eng ishonchli kishilar.
7. Vazirlar, sarkotiblar.
8. Hakimlar (faylasuflar, donishmand, allomalar), tabiblar, munajjimlar, muhandislar (injenerlar).
9. Hadis olimlari.
10. Ahli hunar va sanʼatchilar.
11. Kasbu hunar egalari.
12. Savdogar va sayyohlar.

Davlat taqdirini esa podsho, xazina, askar hal qiladi, deyilgan. Qoʻshin aʼzolarining maoshi toʻgʻrisida aniq maʼlumotlar keltirilgan. Masalan, oddiy sipoh oʻzi mingan ot bahosiga teng miqdorida maosh olishi, bahodirlar ikki ot bahosidan toʻrt ot bahosigacha maosh olishi, oʻnboshi oʻz qaramogʻidagi askarga nisbatan ikki barobar koʻp, yuzboshi oʻnboshidan ikki marta ortiq maosh olishi tayinlangan.

«Tuzuklarda» A.Temur davrida soliq va jarimalarni yigʻish va xarj (sarf) qilishga alohida eʼtibor berilgan. «*Xirojni yigʻish vaqtida, – deb uqtiriladi «Temur tuzuklari»da, – ikki vazir tayinlansin. Biri toʻplangan molni yozib, raiyat ahvolini tekshirib tursin, boj oluvchilar fuqaroga zulm qilib, ularning ahvoliga xaroblik yetkazmasinlar. Viloyatlarda*

yig'ilgan barcha mol-ashyoni kirim daftariga yozishlari lozim. Ikkinchi vazir esa, chiqim daftariga yozib, yig'ilgan mollardan sipoh maoshiga taqsim qilsinlar». Demak, ko'rinib turibdiki, hisob-kitob ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilishi talab etilgan. Xiroj odatda, sug'oriladigan yerlarda jami hosilning uchdan biri (33 foiz), lalmikor yerlarda to'rtidan biriga (25 foiz) teng bo'lgan miqdorda to'plangan. Bu raqamlar uning hozirgi davrdagi daromad solig'i atrofida bo'lganligini ko'rsatib turibdi.

A.Temur o'qimishli, olim odamlarning mehnatiga yuqori baho bergan. «... Sayidlar, olimlar va fozillarga dargohim doim ochiq edi, - deyiladi «Tuzuklar»da, – chunki bu insonlar mamlakat rivojida ustundirlar». **A.Temur Shom (hozirgi Suriya)** yurtini qo'lga olganda

M.Ulug'bek (1394-1449)

(1401-y.) taniqli olim **Ibn Xoldun (1332–1406)** asirga tushib qoladi. Sohibqiron uning olimligini bilgach, u bilan suhbatlashib, izzat-ikrom bilan uni qo'yib yuboradi.

3.4. Shohruh Mirzo va Mirzo Ulug'bek davridagi iqtisodiy islohotlar

A.Temur vafotidan keyin Shohruh va Ulug'bek (1394-1449) podsholigi (1409-1449) davrida iqtisodiyot yaxshi rivojlandi. Ayniqsa, qo'shni mamlakatlar bilan savdo-sotiq munosabatlari o'sdi. Bu Movarounnahrda (arabcha «daryo ortidagi» (mamlakat) degani) 1428-yilda Ulug'bek tomonidan o'tkazilgan pul islohoti bilan bog'liqdir. Jamiyatda pulning ahamiyatini yaxshi tushungan holda uning qadr-qimmatini oshirish uchun harakat qilingan.

O'sha davrda muomaladagi fulusiy chaqa pullar yengil vaznda bo'lib, savdo rivojiga to'siqlik qilgan. Ulug'bek yengil vaznda zarb etilgan va muomalada yurgan barcha chaqa pullarni bekor qildi. Eski chaqalarni yangisiga almashtirib, ichki savdoning mayda mis pullarga bo'lgan talabini qondirish uchun u bir vaqtning o'zida Buxoro, Samarqand, Qarshi, Termiz, Toshkent, Shohruhiya va Andijon shaharlarida zarbxonalar tashkil ettirdi va bir xil vazndagi salmoqli fuluslarni zarb ettirib, muomalaga kiritdi. Eski chaqalar qisqa vaqt davomida yangi pullarga almashtirilib olingach, mis pullar zarbini

markazlashtirish maqsadida boshqa shaharlardagi zarbxonalarga barham berildi. Faqat Buxoro zarbxonasi (poytaxt Samarqandda emas) saqlab qolindi. Xalq orasida «fulusi adliya», ya'ni adolatli chaqa nomi bilan shuhrat qozongan bu yangi mis fuluslar mamlakatning barcha shahar va qishloqlarida keng muomalaga kirib, davlatning ichki savdosini naqdina bilan to'la ta'minlay boshladi. Ichki chakana savdo-pul munosabatlaridagi tanqislikni fulusning vazni va qiymatini oshirish bilan hal etilishi o'rta asrlar sharoitida nodir va favqulodda voqea bo'lsada, har holda Ulug'bekning bunday islohoti mamlakatda hunarmandchilik buyumlarining ichki chakana savdosi uchun keng yo'l ochib berdi. Ayni vaqtda tashqi savdodan keladigan daromadni oshirish maqsadida «tamg'a» boji ham birmuncha oshirildi, ya'ni hozirgi til bilan aytilganda proteksionizm siyosatidan foydalanildi.

Ulug'bek (1394-1449) tarixda ko'proq davlat arbobi sifatida emas, bunyodkor inson, yuksak zehni olim sifatida tanilgan. Uning astronomiya, tarix ilmlariga oid asarlari dunyoga mashhur. Biz Ulug'bekning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatiga alohida e'tibor bermoqchimiz. Bu davrda mamlakat iqtisodiyotining asoslariga alohida qunt qilinadi, busiz rivojlanish bo'lmasligini hokimlar yaxshi tushunishgan. Sug'orish tarmoqlari qurilib, ular toshhovuz, darg'ot, navo, chig'ir, charxpalak, qaynama, sharshara, osma ko'prik, handaq, tazar va sardobalar kabi turli-tuman suv inshootlari bilan jihozlandi.

O'sha davrda ham iqtisodiy rivojlanishning soliq tizimi bilan chambarchas bog'liqligi yaxshi ma'lum edi. Soliq yig'imi qancha yuqori bo'lsa, ishlab chiqaruvchilar manfaatdorligi kam, ammo soliqning pastligi aholi uchun qulay bo'lgani bilan, davlatning boshqaruv, mudofaa va boshqa maqsadlariga doimo to'g'ri kelavermaydi. Shularni yaxshi tushungan hukmdorlar soliqni iloji boricha Me'yorida saqlash va uni yig'ishning ma'lum adolatli usullarini qo'llanganlar. Masalan, Ulug'bek hukmronligi davrida g'alla g'aram qilinmasdan avval soliq to'plash qat'iyman etilgan, chunki dehqon hosil yig'ib olgachgina real soliq to'lash imkoniga ega bo'ladi. Soliq aniq uch muddatda, dehqon hosili pishishiga qarab bo'lingan:

- 1) saraton (iyun-iyul);
- 2) sumbula mezon (avgust va sentabr);
- 3) qavs (noyabr).

Yana bir muhim masala shuki, soliqlarni yig'ish paytida soliqchilar dehqon, chorvador yoki bog'bonga nisbatan zug'um o'tkazmasligi, jismoniy kuch ishlatmasligi va ishni urush-janjalgacha olib bormasligi

zarur qilib qo'yilgan. Bu bilan insonning haq-huquqi, yashashga bo'lgan daxlsizligi ta'minlangan.

Umuman, soliq bo'yicha qarzdorlarni bandi qilish va zanjir bilan kishanlab, ularga nisbatan qattiq choralar ko'rishga soliqchilarning haqqi yo'q edi.

Soliq miqdori va to'lov tartibini buzmaslikka, suiiste'mollikning oldini olishga harakat qilingan. Tartibga amal qilmagan ayrim ma'murlar jazoga tortilgan.

Bu davrda ichki va tashqi savdoga katta ahamiyat berilgan. Xitoy, Hindiston, Tibet va boshqa ko'pgina davlatlar bilan savdo aloqalari olib borilgan. Bu borada savdogarlar uchun qulay sharoitlar yaratilganligini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Elchilar «Buyuk ipak yo'li» xafvsizligini ta'minlash borasida katta ishlarni amalga oshirganlar.

Mamlakat iqtisodiyotining ahvoli ayniqsa, hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi tovar-pul munosabatlari, milliy valyuta mustahkamligiga bevosita bog'liq. Ma'lumki, pulning: 1) qiymat o'lchovi; 2) almashuv vositasi; 3) jamg'arma vositasi kabi uchta asosiy vazifasi mavjud. Agar pulning miqdori, uning nufuzi mustahkam bo'lmasa, iqtisodiyot posongisi, muvozanati buziladi. Shularni hisobga olib, vaqti-vaqti bilan pul islohotlari o'tkazib turiladi.

1428-yili Ulug'bek tomonidan o'tkazilgan islohot katta ijobiy ahamiyatga ega bo'ldi. Muomaladagi fulusiy pullar almashtirildi. Ulug'bek davridagi islohotlar tovar-pul munosabatlari rivojiga muhim hissa qo'shdi. Iqtisodiyotning barqarorligiga erishildi.

Alisher Navoiy (1441–1501)

3.5. Alisher Navoiy iqtisodiy t'limoti

Alisher Navoiy (1441–1501) buyuk shoir va davlat arbobi. U o'z davrining siyosiy va iqtisodiy ahvolini yaxshilash, mamlakatning iqtisodiy qudratini barqarorlashtirish uchun kishilarda vatanparvarlik his-tuyg'usini uyg'otish zarurligini yaxshi tushungan.

Navoiyning «**Hiloliya**», deb nomlangan dastlabki asari uning ijtimoiy-iqtisodiy fikrlari shakllangan asar hisoblanadi. U *shaxsning tarixdagi o'rniga* katta e'tibor berib,

mamlakatning iqtisodiy ahvoli mamlakat hukmdorining aql-idroki va qobiliyatiga bogʻliqligini uqtiradi. “Agar mamlakat hukmdori fanlarni, ayniqsa, iqtisodiyot, tarix, falsafa va siyosiy fanlarni mukammal bilsa, oʻzi boshqarayotgan mamlakat obod va badavlat boʻladi, agar aksi boʻlsa, mamlakat qashshoq va xarob boʻladi”, – deydi Navoiy. Keyinchalik jamiyatning rivojlanishida iqtisodchilarning va davlat arboblarning ahamiyati katta ekanligini ingliz olimi J.M.Keyns ham qayd qilib oʻtadi.

Navoiy mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirishda qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishiga alohida eʼtibor berdi. Uning fikricha, Markaziy Osiyo sharoitida irrigatsiya inshootlarini kengaytirish – dehqonchilikni rivojlantirishga olib keluvchi muhim omillardan hisoblanadi. Shu bois, juda koʻp kanal va ariqlar qazildi. Asosiy ishlab chiqarish vositasi boʻlgan yerni kengaytirishga, uning unumdorligini oshirishga katta eʼtibor berildi.

Navoiy boylikni ikki yoʻl bilan topish mumkinligini taʼkidlaydi. Birinchi yoʻl bu oʻz mehnati bilan boylik toʻplash, yigʻish va oʻziga toʻq yashash. Bunday boylikni u qoʻllab-quvvatlagan. Navoiy olingan boylikni uch qismga boʻlib, uning birinchi qismini ketgan xarajatlarga, ikkinchi qismini oʻzining va oilasining ehtiyojlariga, uchinchi qismini esa aholining ijtimoiy manfaatlariga sarflashni tavsiya etgan. Navoiy koʻpgina madrasa, shifoxona, hammom, koʻprik va boshqalarni oʻz hisobidan qurdirgan. Boylik topishning ikkinchi yoʻli bu oʻgʻirlik, taʼmagirlik va zoʻrluk hisobiga boylik orttirishdir. Navoiy bunday boylik orttirish nomaqbul usul ekanligini uqtiradi.

Navoiy oʻzining «**Mahbub-ul-qulub**» (1500-y.) asarida mamlakatdagi ijtimoiy guruhlarining jamiyatda tutgan oʻrnini koʻrsatib berishga harakat qiladi. Uning fikricha, dehqonlar, hunarmandlar va chet el bilan aloqasi bor savdogarlar jamiyatda moddiy boylik yetishtirishda, yaratishda va mamlakatning boyligini koʻpaytirishda muhim oʻrin tutadi. Navoiy dehqon va uning ishlab chiqarishdagi ahamiyati toʻgʻrisida quyidagi fikrlarni bildiradi: «*Don sochuvchi dehqon yerni yorish bilan rizq yoʻlini ochuvchidir*». Shu bilan birga u dehqon mehnatini ulugʻlab, uning moddiy boylik yaratishdagi xatti-harakatini quyidagicha tasvirlab berdi:

Har ne qilsalar harakat,

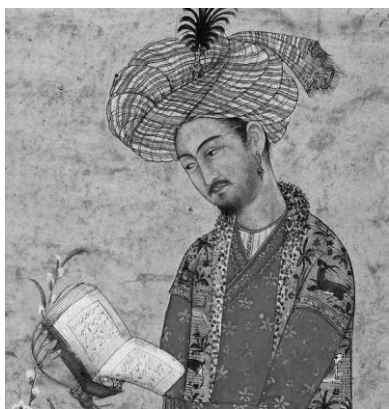
Xalqqa ham yetar ovqat ham barakat.

Navoiy ijtimoiy hayotga odamlarning birgalikdagi faoliyati sifatida qaraydi. Uning fikriga koʻra *kishi yakka holda hech narsa ishlab*

chiqara olmaydi. U biron narsani ishlab chiqarish uchun boshqa ishlab chiqaruvchilar bilan munosabatda bo'lishi kerak. Masalan, dehqonga mehnat qurollari zarur bo'lsa, hunarmandlarga non kerak; dehqonga ham, chorvadorga ham hunarmandchilik va attorlik mahsulotlari zarur. Dehqon mehnatining mahsulini novvoy, unfurush, qo'shchi va o'roqchi, mashoqchi va boshqalar orziqib kutadi. Shu bilan birga dehqon ham hunarmandning, chorvadorning va boshqalarning mehnat mahsulotiga muhtoj. Ularsiz u hech narsa ishlab chiqara olmaydi. Navoiy fikricha, dehqon o'z mehnati bilan o'z ehtiyoji uchun zarur bo'lgan mahsulot miqdoridan ko'ra ko'proq ishlab chiqarib, jamiyat va uning ishlab chiqarishda ishtirok etmaydigan boshqa qismlarini ham moddiy ne'matlar bilan ta'minlaydi. Uning mana shu fikri fiziokratlarning "qo'shimcha mahsulot faqat qishloq xo'jaligida yaratiladi" degan fikriga mos tushadi. Navoiy "qishloq xo'jaligining rivojlanishi mamlakat qudratini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi" degan ilg'or fikrni ilgari suradi. Bu fikr o'sha davr, ya'ni feodalizm rivojlangan, uning negizini dehqonchilik tashkil qilgan bir davrda to'g'ri fikr bo'lib qolmaygina, balki tarixiy haqiqat hamdir.

Navoiy xalqaro savdo sohasida faoliyat yurituvchilarga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lsada, mamlakat ichkarisida ish yuritayotgan savdogarlar, ya'ni olibsotarlar nisbatan salbiy munosabatda bo'lgan. Uning fikricha, olibsotarlar «*o'ziga foyda va boshqalarga qahat istovchi ... arzon olib, qimmat sotish*», ya'ni xalqning zarari hisobiga foyda ko'ruvchilardir.

Navoiy intellektual mehnatni, ya'ni olimlar va boshqa shu kabilarning mehnatini jamiyat uchun zarur, deb ko'rsatib berdi va ularni o'z mas'uliyat va burchlarini sezishga chaqirdi.

**Zahiriddin Muhammad Bobur
(1483-1530)**

3.6. Zahiriddin Muhammad Bobur va Boburiylar davri

Buyuk davlat arbobi, qomusiy olim Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) va uning avlodlari tomonidan ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy masalalarda katta ishlar amalga oshirilganligi bizga tarixiy

bitiklardan ma'lum. Xususan, Boburning «Boburnoma» asarida, «Mubayyin» kabi to'plamlarida iqtisodiyotga oid ma'lumotlar, shu jumladan, soliq siyosatiga katta o'rin berilgan. «Zakot to'g'risidagi katta kitob» da esa o'sha davrdagi soliq, uning turlari to'g'risida qimmatli fikrlar bildiriladi. Bu asarlarni mutolaa qilar ekanmiz, ulardan mamlakatimizning bugungi hayotida ro'y berayotgan iqtisodiy islohotlarni, o'zgarishlarni tahlil qilish, qisqacha xulosalarlar chiqarish va amaliyotda foydalanish uchun yangi fikrlar, maslahatlar topamiz. Ayniqsa, iqtisodiyotga uning umumiy asoslari bo'lmish ishlab chiqarish, shuningdek, savdo va tijoratga oid, soliq va boj to'lovlari bilan bog'liq bo'lgan qarashlari e'tiborga molik. E'tirof etish kerakki, garchi bizning hayotimizda Boburning davlatni boshqarish, ishlab chiqarish va savdoni tashkil etish masalalariga doir alohida asari yoki uning o'z hukmronligi davrida yuritgan iqtisodiy siyosatiga oid birlamchi manbalar bo'lmasa ham, ilmiy bilish va idrok etish kuchiga suyangan holda shunday qisqacha xulosalarga kelish mumkin: u buyuk mutafakkir, qomusiy olim sifatida iqtisodiy qonunlarning mohiyatini, iqtisodiyotning jamiyat va davlat hayotidagi belgilovchi ahamiyatini chuqur tushungan. Shuning uchun ham u dolzarb va adolatli farmonlar va hukmlar chiqarib, ilmiy jihatdan asoslangan iqtisodiy siyosat yuritgan, buning oqibati o'laroq u hukmronlik qilgan davrda davlatda osoyishtalik, milliy totuvlik, siyosiy-ijtimoiy taraqqiyot qaror topgan. Shu bois ham Bobur asos solgan saltanat bir necha asr davomida yashadi va tarixda o'chmas iz qoldirdi. Bobur va uning vorislari davrida soliq masalalari muhim o'rinni egallagan.

Boburning «Mubayyin» asari to'la ravishda qonunlar va iqtisodiy masalalarga bag'ishlangan. Asarning nomi ham «qonunlar izohi» ma'nosiga ega. Butun islom mamlakatlaridek, Movarounnahr va Xurosonda ham «zakot» ma'lum miqdorda va muayyan shart-sharoitlarda olinadigan soliq ma'nosida qo'llaniladi hamda naqd pul va savdo yig'imi shaklida to'planadi. Soliqni hisoblash uchun soliq olish obyektining «nisobi», ya'ni mol-mulkning zakot berishga layoqatli bo'lish uchun belgilangan miqdori aniqlanadi, hisobdan kam mulkdan soliq olinmaydi. «Agar yerdan ikki hosil olsang, xirojni ham ikki marta

to‘la», deb yozadi Bobur. Xiroj, ya‘ni yer solig‘i ikki toifaga bo‘lingan: muqassam va muvazzar. Birinchisi, olingan hosilning miqdoriga bog‘liq bo‘lib, uchdan birdan-yarimgacha teng bo‘lgan, ikkinchi esa, soliq solinadigan yerning maydoniga bog‘liq ravishda olingan. Yerni sug‘orish masalalari Sharqda o‘ta muhim edi, chunki ob-havo nihoyatda quruq va issiq, yer-tuproq sharoiti sun‘iy sug‘orishni talab etganligidan sug‘oriladigan yerlar, tabiiyki, lalmikor yerlardan ko‘p hosil bergan. Shu sababli suv solig‘i ham bo‘lgan. Suv solig‘i quyidagicha olingan: «agar sug‘orish davrida chig‘ir qursang, olgan hosilning o‘ndan birining yarmini (5%) soliq uchun to‘lashing kerak», ya‘ni sug‘oriladigan yerlarga sarf-xarajat hisobga olingan va bu mantiqan to‘g‘ridir. Umuman olganda, bu davrda soliq va boshqa yig‘imlar tamomila islomiy shariatga to‘la rioya qilingan holda olingan.

Nisobga yetgan miqdordagi mol-mulkdan Qur‘oni Karim, Muxtasar, Hidoya va boshqa manbalarda qat‘iy belgilab qo‘yilgan qismi ixtiyoriy ravishda miskinlarga berilgan, masalan, boqiladigan mollar, ya‘ni echki, tuya, sigir, otlardan, xususan, qo‘ylardan soliq (zakot) quyidagicha olingan: 40 qo‘ydan bitta (2,5%), 120 tasidan ikkita, 201 dan boshlab uchta, 400 dan ortiq bo‘lsa har 100 qo‘ydan bittasi zakot qilib berilgan. Shuningdek, «Boburnoma»da bir yurt tovarining boshqa yurtlarga olib borilishi, almashuvi, aholi ehtiyojlarining qondirishi va ularning iqtisodiyot ravnaqidagi ahamiyati to‘la bayon qilinadi. Bobur savdo-sotiqning xalqlar o‘rtasidagi bebaho ahamiyatini juda chuqur tushungan. Shuning uchun ham u savdo karvonlarini yo‘llarda talash, bosqinchilik qilish, mol-mulkiga ziyon yetkazish kabi salbiy illatlarga ayovsiz munosabatda bo‘lgan. Bu siyosat Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek va boshqa temuriylar siyosati bilan ma‘lum. O‘sha davrda Bobur savdogarlardan olinadigan savdo yig‘imining ham adolatli va xolisona tashkil qilinishiga katta ahamiyat bergan. Musulmon savdogarlarining savdo aylanmasidan savdo yig‘imi 20 misqol (4,5 gramm) oltindan 1 misqoli shaklida olingan, eng muhimi soliq hissasi daromad hissasiga nisbatan kamayib borgan, ya‘ni daromad ko‘payishi bilan soliq kamaygan va boylik jamg‘aruvchilar uchun o‘ta manfaatli bo‘lgan. Hozirgi davrda ham mana shu siyosatni qo‘llash foydadan xoli emas.

Chet ellik savdogarlardan olinadigan yig'im esa ularning qaysi yurtlardan kelganligiga bog'liq bo'lgan. Agar ular islom mamlakatlaridan kelgan bo'lsalar, barcha daromadlarining yigirmadan bir qismi (5%) miqdorida soliq olingan. Musulmon bo'lmagan mamlakatlardan kelgan savdogarlardan olinadigan soliq miqdori shu mamlakatlarda musulmon savdogarlaridan olinadigan soliq miqdoriga tenglashtirilgan. Naqadar adolatli va foydali soliq tizimi. Bobur ishlab chiqqan soliq siyosati uzoq yillar davomida qo'llanib kelindi va mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etdi. Bu esa Bobur iqtisodiy g'oyalarining juda chuqur ilmiy asosga suyanligi, uzoqni ko'zlovchi salohiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Bunday ilmiy salohiyat uning vorislari, ham yurtlari bo'lgan bizlarda unga nisbatan yanada chuqur hurmat va faxrlanish hissini uyg'otadi.

Ulug' bobokalonimiz Vatandoshimiz qoldirgan iqtisodiy g'oyalar va iqtisodiy tafakkur merosi, u yuritgan iqtisodiy siyosat tizimi mustaqilligimizni mustahkamlashda, bugungi kurashimizda qudratli ma'naviy tayanch bo'lishga xizmat qiladi. Mirzo Bobur iqtisodiy dunyoqarashini o'rganish, uning iqtisodiyotga oid qarashlarini tadqiq etish hamda imkon darajasida bugungi hayotimizga tatbiq qilish foydadan xoli emas. Shunisi diqqatga sazovorki, Bobur podshohligi davrida mamlakatga sharob keltirish ta'qiqlangan, ya'ni iqtisodiyotda proteksionizm siyosati qo'llanilgan. Boburdan keyin uning o'g'li Xumoyun, keyinchalik nevarasi Akbarshoh Jaloliddin (1542-1605) 1556-1605-yillari Hindistonda muvaffaqiyatli podshohlik qilgan. Akbarshoh tomonidan 1574-yildan boshlab islohotlar o'tkazildi, dehqonlarga yagona soliq kiritdi, yagona uzunlik va og'irlik o'lchovlarini joriy qildi. Bu shoh to'g'risida 1601-yil «Akbarнома» kitobi chop etildi, unda mamlakatdagi soliq tartibi o'z aksini topgan.

Birbal-tarixiy shaxs. 1994-yilda Toshkentda bosilgan «Shoh Akbar va Dono Birbal» nomli to'plamda ko'rsatilishicha, u XVI asrning ikkinchi yarmi va XVII asrning boshlarida Hindistonda hukmronlik qilgan Akbarshoh bobosi Bobur an'analarini izchil davom ettirib, hindlar bilan musulmonlar o'rtasida birodarlik munosabatlarini o'rnatish yo'lida jonbozlik ko'rsatgan. Akbarshoh boshqargan davlatda Birbal

nufuzli amaldor edi. Akbarshoh bu dono va zukko hind amaldoriga alohida mehr bilan qarab, uni har tomonlama e'zozlagan.

Birbal ham Akbarshohning odilona siyosatini amalga oshirish sohasida sidqillik bilan xizmat qilgan. Akbar va Birbalning o'zaro suhbatlarida izhor etilgan har ikki tarixiy shaxsning iqtisodiy qarashlari alohida diqqatga sazovordir. Unda insonlardagi halollik va insof bilan birga ayrim amaldorlarning vijdotsizliklari iqtisodiy tomondan tahlil qilinadi, feodalizm sharoitida murakkab iqtisodiy muammolarning yechimini topishga urinishi. «Podshohning besh savoli» hikoyasida Birbalning chuqur iqtisodiy tafakkurga ega ekanligi namoyon bo'ladi. «Ulug' ma'bud Indiradir», - deb so'z boshlaydi u.

Uning amri bilan yomg'ir yerni sug'oradi, bug'doy unadi, odamlar to'kin va to'q yashaydilar. Buzoqlar qadr-qimmatlidir, u odamlarga ko'p foyda keltiradi. Eng qimmatli gul – paxtaning guli. Undan mato to'qiydilar. U butun olam odamlarini kiyintiradi. Omochning tishidan ulug' tish yo'q. Chunki u yer bag'rini yoradi, shundan keyin don va sabzavot ekiladi, odamlarni to'ydiradi. Ulug' fazilat esa jasoratdir.

Agar inson jasoratsiz bo'lsa, uning fazilatlaridan foyda yo'qdir. Jasorat bu mehnat. Inson hayotida faqat ziroat ekinlarini yetishtirishdagi mehnatgina emas, balki hunarmandlar mehnati ham alohida ahamiyatga ega. Bu borada «Inson qo'li gul» hikoyasi yanada qiziqarlidir. Birbal bog'bonni chaqirtiribdi va buyuribdi: -Ertaga bog' va gulzorlardagi eng chiroyli va yaxshi gul bilan o'zing yetishtirgan mevalardan olib, shohning huzuriga borasan.

Shoh bog'bondan meva va gullarning narxini so'raganda, u: - Olanpanoh! Biz bu mo'jizalarni bunyod qilish uchun ko'p vaqt sarfladik. Xullas, bu noyob narsalar uchun ming rupiy so'raymiz. Podsho ming rupiy beribdi. Bu bahoga yakun yasab, Birbal quyidagilarni aytibdi: «Siz yaqinda tabiat yaratgan narsalarning inson qo'li bilan yaratilganidan yaxshi va qimmatli ekanini aytgan edingiz, men sizga insonning qo'li gul ekanini, uning iqtidori yaratgan mo'jizalar tabiatnikidan go'zal bo'lishi mumkinligini isbotlashga va'da bergan edim. Bugun mening niyatim amalga oshdi: Siz mirishkor bog'bon yaratgan mevalar va gullar uchun ming rupiy to'ladingiz, ammo

tabiiylariga atigi yigirma besh rupiy berdingiz». «Mehnatni qadrlash hayotni saqlar» hikoyasida insho etilishicha, shoh Akbar bilan Birbal yoshlik davrlarni eslab, eski uylariga borishibdi. Yaxshi niyat bilan bir paytlar sada daraxtining tagiga xazina yashirishgan ekan. Kavlashsa, yerga ko'milgan oltin qanday bo'lsa shundayligicha turganmish. Boylikni olishibdi, eski uylariga tutashgan bir kulbada o'sha paytlarda yashagan munkillagan bir kampir hozir ham kunni kun demay odamlarga qo'l tegirmonida donni yanchib berarkan. Avvalgidek qo'l tegirmonni aylantirib o'tirganmish. Ko'rinishi ham o'zgarmabdi. So'ng ular kampirga rahmi kelib, bundan keyin rohatda yashang, deb olgan boyliklarining hammasini in'om qilishibdi. Kampirning qarilik yillari rohat-farog'otda o'tadigan bo'libdi. Keyinchalik ma'lum bo'lishicha, shoh Akbar yoshlik davrida kampir 160 yoshda ekan, shu davrdan beri 50 yil o'tibdi. Shundan keyin Birbal mehnatni ardoqlash uzoq umr ko'rish shartlaridan biri ekanligi haqidagi qisqacha xulosalarga kelibdi. Hikoyalarning ba'zilari o'sha davrdagi tovar-pul munosabatlari masalalariga bag'ishlangan. «Firibgar kema egasi» hikoyasiga ko'ra Birbal Hindistonning Bengal viloyatidan kemada mol olib kelgan savdogarning shikoyatini eshitib, kema egasi besh ming rupiylik molni o'ziniki qilib olmoqchi bo'lganini tekshiradi va unga quyidagi savollarni beradi. «Agar mevalar, ziravorlar haqiqatan seniki bo'lsa, ularni zarariga sotishga rozi bo'larmiding?» Kema egasi dengizchilarni ham yo'ldan urganligini isbotlaydi. Savdogarga pul qaytarib beriladi va adolat tiklanadi.

«Tentaklar ro'yxati» hikoyasida shoh Akbarning zotli otlarni sotib olgani, otlar unga juda yoqib qolgani, yana shunday otlar keltirishni buyurib, oldindan 1000 rupiy bergani hikoya qilinadi. Lekin shoh Akbar shuncha pul berib, savdogarni qaysi yurtdan, qaysi shahardan ekanligini so'ramagan, savdoda xatoga yo'l qo'ygan edi. Savdogar esa muttahaqlik qilib, qaytib kelmagan. Shunda Birbal tovar-pul munosabatlaridagi bu kamchilikni aytib o'tadi. Savdolashganda xorijiy savdogardan sotib olingan mol qaysi yurtdan, qaysi shahardan ekanini, savdogarning nomini so'rash lozimligini ta'kidlaydi. «Hozir nima harakatda» hikoyasida ayonlardan biri quyosh, ikkinchisi yer, yana biri

oy, deb javob bergani bayon etiladi. Lekin shoh Akbar javoblarga qanoatlanmaydi.

Birbal quyidagi javobni beradi: «Hozir, - deydi Birbal, sudxo‘r qarzga bergan pullarning foydasi harakatda. Axir bu pullar hech qachon tinch yotmaydi. Aksincha, kundan kunga tezligi oshib boradi». Bu javob shoh Akbarga ma‘qul tushadi, chunki Hindistonda qarzga olingan pullar qanchalik qo‘shimcha foyda bilan qaytarilib, dehqonlarni xonavayron qilishi hammaga ma‘lum edi. Bu yerda gap kapital aylanishi va foiz stavkasi bilan bog‘liq voqea haqida borayapti. Dehqonlar olgan qarzlarni yuqori foizlarda qaytarishi salbiy hodisa sifatida qoralanadi. Demak, hozirgi davrdagi adolatli kredit masalalari yoritiladi. Birbal yashagan davrda hali statistika fani vujudga kelmagan edi. Lekin hayot statistik jumboqlarni keltirib chiqarar edi. Kunlardan bir kun podshoh saroy yig‘inida har bir mulozimidan: -Dehlida nechta qarg‘a bor? - deb so‘rab qoladi. Hech kim javob bera olmaydi. Birbal shunday javob beribdi: -O‘tgan yili men hisob-kitob qilib, Dehlida uch ming besh yuz sakson beshta qarg‘a borligini aniqlagan edim. Shoh Akbar shubhalanib, o‘tgan yili qaysi oyda hisob qilgan eding? - deb savol beribdi va qo‘shib qo‘yibdi: – agar Dehlidagi qarg‘alarning soni bittaga ko‘p yoki kam chiqsa uch ming besh yuz sakson besh rupiy jarima to‘laysan. Shuning uchun kechgacha o‘ylab, menga aniq javob ber,-debdi shoh. -Mening hisobim to‘ppa-to‘g‘ri, qat‘iyat bilan gapiribdi Birbal, - «qayta sanaganda ham shu sonning chiqishiga aminman, faqat ayrim qarg‘alarning qayergadir mehmonga uchib ketishi va boshqalarning bu yerga uchib kelishi mumkin ekanligini nazarda tutsak bas». Bu javobda Birbal, birinchidan, Dehlidagi barcha qarg‘alarni sanab bo‘lmasligini ko‘zda tutgan, shu bilan birga qarg‘alar ko‘payib, yozda sovuq joylarga uchib ketishini esdan chiqarmagan. Bu misol Birbalda statistikaning dastlabki kurtaklari mavjudligidan dalolat beradi.

«Haqiqat qo‘ng‘irog‘i» hikoyasida shoh Akbarning juda alomatli hukmdor ekanligi o‘z ifodasini topgan. Xalqning mushkulini oson qilish maqsadida u shahardagi maydonga bitta ustun o‘rnatib, qo‘ng‘iroq osib qo‘yishni buyuribdi. Saroygacha uzun arqon torttirib, bu yerga ham qo‘ng‘iroq ostiribdi. Maydondagi arqon tortilsa, saroydagi qo‘ng‘iroq

ham jaranglar ekan. Saratonning jazirama kunlaridan birida qo'ng'iroq jaranglab qolibdi. Ho'kiz qo'ng'iroq ipini tortgan ekan. Ho'kiz-ho'kizda. U gapirarmidi, shoh qarshisida mo'ltillab turganmish, xolos. Shoh Birbalga «Ho'kizning arzi bor, dardini bilib, menga xabar ber», debdi. Birbal ho'kizning yelkasini silab, uning ko'zlariga tikilibdi. Keyin shohga ho'kizning dilidagi arzini quyidagicha tarjima qilib beribdi: «Men qaridim, ish qilishga kuchim yetmay qoldi, quvvatim borligida xo'jayinim meni erkaldirdi, yem bilan siylardi. Endi bo'lsa ko'chaga haydadi, qarib holdan toygan bir paytda qayerdan ham panohtopaman, – deydapti», debdi. «Ho'kizning egasi topilganidan keyin Birbal savol beribdi: – Nega bog'lab qo'ymadingiz? Savdogar javob beribdi: – Janob vazir, u menga endi kerak emas. Shuncha yil davomida qilgan xizmati bilan to'lagan haqini tiyin-tiyinigacha oqladi. Vaqti-soati kelib sen ham qariysan va ishga yaramay qolasan. Farzandlaring seni uydan haydab chiqaradi. Aytchi, ularning bu ishi adolatdan bo'ladimi?-deb so'rabdi Birbal. -O'z otasini qanday qilib haydashsin? - ajablanibdi savdogar.

Bir eslab ko'rchi, bu jonivor senga qanchalar xizmat qildi. Nahot qilgan andishasizligingdan vijdoning azoblanmasa. Bu tilsiz maxluq butun quvvatini senga sadoqat bilan xizmat qilishga sarflasayu, sen uning yaxshiligiga shunday javob qaytarsang. Unga hozir ham achinmayapsan. Xullas, bu ho'kizni shoh molxonasiga qo'yib yuboramiz. Uni boqish uchun sen har oyda besh rupiy to'laysan. Savdogar pulni to'laydigan bo'libdi. Bu hikoya o'z davrida va undan keyin ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan. Xizmatkorlarni ishlatib, haqini to'lamaganlarga tegishli fikr ilgari suriladi va ularga insofli bo'lish kerakligi to'g'risida qisqacha xulosalar chiqariladi.

Muhokama uchun savollar

1. Forobiyning “moddiy ehtiyojlar” to'g'risidagi ta'limotining mohiyatini qanday tushunasiz?
2. Ibn Sinoning ijtimoiy ishlab chiqarish to'g'risidagi g'oyasining mag'zini chaqing.
3. A.Temurning xalqaro savdoni rivojlantirishdagi mavqeyi va o'zni nimadan iborat?
4. A.Navoiyning boylik yaratish to'g'risidagi g'oyasining o'ziga xosligi nimadan iborat?

IV BOB. MERKANTILIZM IQTISODIY TA'LIMOTI

4.1. Merkantilizm tushunchasi, uning mohiyati va mazmuni

1600-yildan 1750-yilga qadar 150 yil iqtisodiy faoliyatning yuksalish davri sifatida xarakterlanadi va bu holat sanoat inqilobining kelib chiqishiga asos bo'ldi.

Bu davrda iqtisodiy mulohazalar individual, ro'zg'or, oila va ishlab chiqaruvchilar haqidagi g'oyalarning oddiy izohlaridan iqtisodiy qonun va huquqlari bilan o'zaro bog'langan tizim shaklida murakkabroq qarashlar asosida rivojlana bordi. Biz o'z mulohazalarimizni 3 bo'limga – merkantilizm, klassik iqtisodiy ta'limotdan oldingi g'oyalar va fiziokratizmga ajratib ko'rib chiqamiz.

Har bir shaxs o'zi uchun iqtisodchidir

Merkantilizm davri har bir shaxs o‘z-o‘zi uchun iqtisodchi, degan aqida bilan xarakterlandi. Qarashlar, fikrlar xilma-xil bo‘lganligi sababli 1500–1750-yillarda umumlashgan adabiyot yaratish qiyin kechdi. Bundan tashqari bir yozuvchi birgina mavzuga e’tibor qaratgan bo‘lib, hech bir yozuvchi bu tushunchalrni jamlab va sintezlab keyingi iqtisodiy g‘oyalarga turtki bo‘la oladigan fikrlarni yarata olmadi.

Merkantilizm atamasi 1500-1750-yillar oralig‘ida yaratilgan iqtisodiy adabiyotlar va amaliy takliflarga nisbatan ishlatiladi. Merkantilistlar adabiyoti G‘arbiy Yevropaning barcha rivojlanayotgan iqtisodiyotlarida yaratilgan bo‘lsa ham, uning asosiy g‘oyalari Ingliz va Fransuzlar tomonidan ishlab chiqilgan.

Sxolastik iqtisodiy adabiyotlar o‘rta asr cherkov ruhoniylari tomonidan yozilgan bo‘lsa, merkantilizm iqtisodiy nazariyasi savdogar tadbirkorlar tomonidan yozilgan. Bu adabiyotlar iqtisodiy siyosatdagi masalalarga qaratilgan bo‘lib, odatda savdogarlarni qiziqtirgan muammolarga bog‘liq bo‘lgan. Shu sababdan ularning xulosalarining haqqoniyligiga va alohida munozaralarning tahliliy ahamiyatiga shubha bilan qaraldi. Faqatgina ayrim yozuvchilargina obyektiv tahlil muammolaridan yetarlicha xoli ravishda ish olib bora olishgan. Shunday bo‘lsada, merkantilistik davri davomida iqtisodiy adabiyot sifat va miqdor jihatidan yuksalishga erishdi. 1650- yildan 1750- yilgacha bo‘lgan davrdagi merkantilistlar adabiyoti muqarrar yuqori sifatga erisha oldi va ushbu adabiyotlarda keltirilgan tahliliy tushunchalar tez orada tarqalib, 1776-yilda Adam Smit muallifligidagi “Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risidagi tadqiqot “ asariga asos bo‘lib xizmat qildi.¹²

Merkantilizm – bu muomala sohasida iqtisodiy qonuniyatlarning rivojlanishiga bo‘lgan qarashlar tizimi va proteksionizm prinsiplariga asoslangan bir qator davlatlarning iqtisodiy siyosati, u feodalizmning yemirilish davriga muvofiq keladi va “noindustrial” iqtisodiy davrdagi iqtisodiy voqelikni tahlil qilishga uringan ta’limot hisoblanadi.

Merkantilizm, eng avvalo, davlatning iqtisodiy siyosatini ifoda etgan, uning amaliy faoliyati uchun tavsiyalar ishlab chiqqan. Merkantilistlar tadqiqotining maqsadi reallik sifatidagi iqtisodiyotni tahlil qilish emas, balki hukumatga amaliy maslahatlar berishdir. Shuning uchun ular davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvini qo‘llab-

¹² History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 61-b.

quvvatladilar, yuqori soliq stavkasini va davlat xarajatlarini himoya qildilar.

Merkantilistlarning ilmiy dunyoqarash tamoyillari quyidagilar bilan izohlanadi: har qanday oltin va qimmatbaho narsalarga boylik sifatida qarash; mamlakatga oltin va kumushning oqib kelishini ta'minlash maqsadida tashqi savdoni tartibga solish; arzon xomashyoni import qilish yo'li bilan sanoatni rag'batlantirish; import qilinadigan sanoat tovarlariga proteksionistik tariflarni belgilash; eksportni, ayniqsa, tayyor mahsulotlar eksportini rag'batlantirish; ish haqining past darajasini ushlab turish uchun aholining o'sishi. Milliy farovonlikning zaruriy sharti sifatidagi aktiv savdo balansi doktrinasi shak-shubhasiz, merkantilizmning asosi hisoblanadi.

Shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, uzoq yillar davomida boylikning, xalq farovonligining asosi-mehnat, yer, dehqonchilik va chorvachilik, hunarmandchilik, deb kelinar edi (uni biz yuqorida ko'rib chiqdik). Lekin XV asrga kelib vaziyat keskin o'zgardi. Avvalo, natural-xo'jalik tizimining yemirilishi, tovar-pul munosabatlarining o'sishi, fan va madaniyatning yuksalishi, ayniqsa, yangi yerlarning ochilishi, buyuk geografik kashfiyotlar, mustamlakachilik tuzumining paydo bo'lishi birinchi navbatda, savdoning tez rivojlanishiga turtki bo'ldi. Noekivalent savdo tufayli metropoliyalar mustamlakalar hisobiga beqiyos boyidi. Mana shu davrga kelib jamiyatning boyishida savdoning o'rnini asoslab berishga uringan merkantilizm qarashlarida noelastik talab va eksportning importdan ko'p bo'lishining maqsadga muvofiqligi, kapital eksportini rag'batlantirish va jamiyat ishlarini qo'llab-quvvatlash tushunchalari ustunlik qilgan, shuningdek, "qo'shningni quritsang, go'yoki millat boy bo'ladi" kabi noto'g'ri siyosat ilgari surilgan.

Qudrat va Boylik

Merkantilistlar dunyodagi umumiy boylik ozgarmas, deb qabul qilishgan. Shu farazga asoslangan holda sxolastiklar insonlar o'rtasida savdo amalga oshirilganda ulardan birining daromad olishi boshqasiga albatta zarar keltiradi, deb ta'kidlashgan. Merkantilistlar xuddi shu mantiqni xalqlar o'rtasidagi savdoda ham qo'llab, bir xalqning iqtisodiy qudrati va boyligining o'sishi faqatgina boshqa davlat boyligi hisobiga amalga oshadi, degan xulosaga kelishgan. Shunday qilib, merkantilistlar xalqaro savdo millatning qudrati va boyligining ravnaq topishida muhim

vosita ekanini E'tirof etib, ko'proq xalqaro savdo balansiga e'tibor qaratishgan.

Ko'pchilik merkantilistlar fikriga ko'ra iqtisodiy faoliyatdan maqsad iste'mol emas, balki ishlab chiqarishdir va bu keyinchalik klassik iqtisodchilar tomonidan ham qabul qilindi. Shuningdek, ularning fikricha, millat boyligi shaxsiy boyliklar yig'indisi shaklida aniqlanmaydi. Ular bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqarishni, ham eksportni rag'batlantirish hamda iste'molni cheklash orqali millatning boyligini ko'paytirish mumkin, deb hisobladilar. Shunday qilib, xalqning bo'ligi ko'pchilikning qashhoqligiga asoslanadi. Merkantilistlar ishlab chiqarishga katta ahamiyat bergan bo'lsalar ham, ichki bozorga ko'p mahsulot ishlab chiqarishni ma'qullamaganlar. Ko'p ishlab chiqarish bilan birga kam iste'mol qilish eksportni oshirishga imkon beradi, bu esa millat boyligining va qudratining oshishiga olib keladi, deb hisoblaganlar. Merkantilistlar xalqaro savdoda nisbiy ustunlikka erishish uchun ishchilarga kam ish haqi berilishi tarafdori bo'lganlar. Ularning fikricha, yashash minimumidan yuqori maosh berish mehnat layoqatini kamaytirishi mumkin, yuqori ish haqi yil davomida kamroq soat ishlashga va yalpi ishlab chiqarishni kamaytirishga sabab bo'lishi mumkin, deb hisoblanganlar.¹³

4.2. Dastlabki va keyingi merkantilizmning o'ziga xosligi

Dastlabki merkantilizm buyuk geografik kashfiyotlardan oldin paydo bo'ldi va XVI asrning o'rtalarigacha faol amal qilib keldi. Uning asosiy vakillari Uilyam Stafford (1554–1612) (Angliya), Gaskar Skaruffi (1519–1584) (Italiya) va boshqalar hisoblanadi. Dastlabki merkantilizm «pul balansi» siyosatini olib borgan. Bu siyosat pul muomalasini, tashqi savdoni ma'muriy yo'l bilan qattiq tartibga solish asosida mamlakatning pul boyligini ko'paytirishga qaratilgan (mamlakat puli qancha ko'p bo'lsa, u shuncha boy hisoblangan). Dastlabki merkantilizm oltin va kumushni boylikning mutlaq shakli, deb qaradi va uni chetdan olib kelish yo'lini qidirdi. Dastlabki merkantilistlar tashqi savdoda ijobiy saldoga erishish uchun quyidagilar maqsadga muvofiq, deb hisobladilar:

¹³ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 62-b.

- eksport qilinadigan tovarlarga maksimum yuqori baho o‘rnatishni;
- tovarlar importini har tomonlama cheklashni;
- mamlakatdan oltin va kumushning oqib chiqib ketishiga yo‘l qo‘ymaslikni.

Dastlabki merkantilizm davrida hukumat xorijiy savdogarlarni ularning pulini mahalliy pulga almashtirish va ko‘proq tovar sotib olishga qiziqtirish maqsadida ataylab chaqalarni buzib, ularning qiymatini pasaytirish bilan shug‘ullangan. Keyinchalik tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi, tashqi savdoning kengayishi merkantalistlarning bo‘ylik muammosiga bo‘lgan qarashini o‘zgartirishga majbur etdi.

Keyingi merkantilizm XVI asrning ikkinchi yarmidan XVII asrning ikkinchi yarmigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi (uning asosiy vakillaridan biri ingliz Tomas Man hisoblanadi). Bu davrga kelib milliy sanoat va savdoni rivojlantirishning davlat tomonidan rag‘batlantirilishi sababli mamlakatlar o‘rtasida savdo aloqalari keng va muntazam rivojlana boshladi. Dastlabki merkantalistlarning «pul balansi» o‘rniga keyingi merkantalistlarning «savdo balansi» nazariyasi kelib chiqdi. «Savdo balansi» nazariyasi (yoki yetuk merkantilizm) Angliyada keng tarqala boshladi. Mazkur konsepsiya vakillari dastlabki merkantalistlarni mamlakatdan tashqariga pul chiqarishni man etgani, importni haddan tashqari cheklagani uchun tanqid qildi. Ularning fikricha, hukumatning tashqi iqtisodiy siyosatdagi asosiy vazifasi – mamlakatda imkoni boricha ko‘proq pul mablag‘larini jamg‘arish emas, balki aktiv savdo balansiga erishishdir (eksportning importdan ustun bo‘lishi). Eksport va import o‘rtasidagi farq (ijobiy saldo) – mamlakat boyligining o‘shidir. Demak, real bo‘ylik bu– «o‘lik pullar» yig‘indisi emas, balki yangi pullarni, ya‘ni pul kapitalini vujudga keltiruvchi pullardir.

Merkantalistlar fikriga ko‘ra savdoning muqobil balansiga erishish uchun davlat eksportni rag‘batlantirib, importni tariflar, kvotalar, subsidiya va soliqlar orqali ishga solishi kerak. Mahsulot ichki iqtisodiyotda hukumat aralashuvi orqali rag‘batlantirilishi va xorijiy savdo orqali boshqarilishi lozim.

Xorijdan manufaktura tovarlarining keltirilishi arzon xomashyolar importini, ularni tovar eksporti uchun ishlatilishi kabilar himoya majburiyatlari hisoblangan.

Merkantalistlar savdo balansi mohiyati va tabiat o‘rtasidagi nomutanosibliklar haqida fikr yuritishgan. Shunisi aniqki, ko‘pgina merkantalistlar davlat boyligi tovar, iste‘mol yoki ishlab chiqarishda

emas, balki qimmatbaho metallarga egaligida, deb fikr yuritishgan. Qimmatbaho metallarning ishlab chiqarilishi savdo balansini o'rnatadi, degan fikrni o'rta tashlaydi. Ularning qarashlariga ko'ra mamlakatlar bilan savdoning umumiy balansi muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni Angliya va Hindiston savdo balansi bir-biriga mos kelmasligi mumkin, biroq Hindistonda import qilingan arzon xomashyolardan Angliyada eksport qilinadigan tovarlar manufakturasini uchun foydalanilishi mumkin. Shunday masalalardan biri qimmatbaho metallar yoki eksport bilan bog'liq – ilk Merkantilistlar yombilar eksporti qat'iy taqiqlanishi kerakligini tavsiya qilishgan. Keyinchalik yozuvchilar agar yombi eksport tovarlari uchun xomashyo sotib olish maqsadida ishlatilsa, u savdo balansi uchun o'rinli bo'lishi mumkin, degan farazni taklif etishgan.

Shulardan kelib chiqqan holda keyingi merkantilizm vakillari aktiv savdo balansiga erishish uchun qator tavsiyalarni ilgari surdilar:

- tashqi bozorlarni nisbatan arzon tovarlar sotish yo'li bilan egallash hamda bir mamlakat tovarini olib, boshqalariga uni qimmatiga sotish;

- mamlakatda faqat aktiv savdo balansini saqlab turgan holda tovarlar importiga ruxsat etish (zeb-ziynat buyumlaridan tashqari);

- qulay savdo ishlarini amalga oshirish uchun oltin va kumushni chetga chiqarish, pirovard natijada mamlakatda ularning massasini ko'paytirish.

Pulning tovarli mohiyatini tan olsada, uning qimmatini keyingi merkantilistlar ilgarigidek oltin va kumushning tabiiy xususiyatidan, deb qaradilar. Ammo aynan ular metallistik nazariyadan pulning miqdoriy nazariyasiga va monometallizm tizimiga o'tishga sabab bo'lgan. Agar dastlabki merkantilistlar pulning jamg'arish funksiyasini asosiy deb bilgan bo'lsalar, keyingi rivojlangan merkantilistlar uning muomala funksiyasini asosiy, deb hisobladilar. Keyingi merkantilistlarning ishonchiga ko'ra pulning qimmatini uning miqdoriga nisbatan teskari bog'liqlikda, tovarlar bahosi darajasi esa pul miqdoriga to'g'ri mutanosiblikda bo'ladi. Ular pul taklifining ko'payishi unga bo'lgan talabni oshirgach, savdoni rag'batlantiradi, deb bir tomonlama hisobladilar.

Dastlabki merkantilistlar Yevropaga, ayniqsa, Ispaniyaga yangi Dunyodan oqib kelgan yirik miqdordagi qimmatbaho metallar mohiyatiga e'tibor qaratgan. Biroq keyingi merkantilistlar bu qarashlarni inobatga olishmadi va iqtisodiyotda pulning o'rnini haqida tahliliy g'oyalarini rivojlantira olishdi. Pul miqdori va narxlarning umumiy

bosqichi o'rtasidagi aloqa 1569-yilda fransuz olimi Jiyn Bodin tomonidan taqdim etilgan. U 16-asr davomida G'arbiy Yevropada narxlarning umumiy bosqichini yuksaltirish uchun 5 ta sabab taklif etdi, asosiy – yangi dunyo kashfiyoti bo'lgan kumush va oltin miqdorining o'sishi, deb hisoblangan. 1660-1776-yillar davomida bozor iqtisodi boshqaruvi haqidagi tahliliy fikrlar ko'paydi. Merkantilistlar g'oyalari-ning (markaziy) asosiy xususiyati real omillardan ko'ra pulga oid omillar iqtisodiy faoliyat va uning rivojining asosiy belgilari ekanini ta'kidlashdi. Ularning ta'kidlashlaricha, mablag' adekvatligi tashqi va ichki savdoning o'sishida zaruriy omildir. Pul miqdorining o'zgarishi real mahsulot ishlab chiqarishdagi o'zgarishlarni boshqaradi. Adam Smit hamda klassik iqtisodchilar o'rtasidagi munozarada aytilgan fikrlarga ko'ra iqtisodiy faoliyat bosqichi va o'sish sur'ati real faktorlar: mehnat miqdori, tabiiy resurslar, kapital, tovar va tashkiliy struktura bilan chambarchas bog'liq.

4.3. Turli mamlakatlarda merkantilizm ta'limotining o'ziga xos xususiyatlari

Har bir davlatda merkantilizm o'ziga xos usulda namoyon bo'ldi. Iqtisodiy rivojlanish darajasi mamlakatdagi siyosiy vaziyat, turli xalqlarning milliy-psixologik xususiyatlari uning o'ziga xos tomonlarini keltirib chiqardi.

Merkantilizm Ispaniya, Italiya, Angliya va Fransiyada ancha keng tarzda rivojlandi.

Masalan, Ispaniyada boylik qimmatbaho metall pul bilan bir narsa, deb qaralgan. Shu bois, Ispaniyada XVII asrning boshigacha mamlakatdan oltin va kumushni olib chiqish (o'lim jazosi tahlikasi ostida) taqiqlangan. Ispan bimetall monetar nazariyasining yetuk himoyachisi Marian XVII asrning 20-yillarida qimmatbaho toshlardan iborat xorijiy monetalarga ayirboshlanadigan tovarlarni chetga chiqarishdan boshqa barcha har qanday tashqi savdoni man etish talabini ilgari surdi.

Bunday qattiq chora-tadbirlar mamlakat hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Xalqaro savdoda chetga chiqib qolgan Ispaniya iqtisodiy rivojlanishdan ancha orqada qolib ketdi.

Merkantilizm iqtisodiy ta'limot va davlat siyosati sifatida Fransiyada ancha rivoj topdi. Fransiyada merkantilizm vakillaridan biri,

mashhur «Siyosiy iqtisod traktati» (1615) asarining muallifi Antuan Monkreten (1576–1621) hisoblanadi. U davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvini jamgʻarmani koʻpaytirishning, mamlakat xoʻjaligini mustahkamlash va rivojlantirishning asosiy omili sifatida baholadi. A.Monkreten pul boyligini koʻpaytirish yoʻllarini qidirdi, oʻz takliflarini qirol Lyudovik XIII ga tavsiya etdi. U manufakturani rivojlantirish, hunarmandchilik maktablari tashkil etish, mahsulotlar sifatini yaxshilash, oʻz mamlakati savdogarlariga tashqi savdoda monopoliya huquq berish, mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar savdosini kengaytirish bilan Fransiya bozoridan xorijiy savdogarlarni siqib chiqarishni taklif qildi. A.Monkreten xorijiy savdogarlarni mamlakat boyligini soʻrib oluvchi nasosga taqqoslaydi. A.Monkreten dasturi Fransiya tashqi savdosini kengaytirishni koʻzda tutadi, u nisbatan monetarizm gʻoyasini, shuningdek, savdo balansini konsepsiyasini aks ettiradi.

Fransiyadagi amaliy merkantilizmning eng yorqin vakili Jan Batist Kolber (1619–1683-y.) hisoblanadi. U fransuz qirolu Lyudovik XIV saroyida moliya superintendant (vaziri) vazifasida ishlagan va faol proteksionistik siyosatni olib borgan. Keyinchalik J.B.Kolber olib borgan iqtisodiy siyosat va fransuz merkantilizmi kolbertizm, deb atala boshladi.

J.B.Kolberning asosiy gʻoyalari va ularning hayotga tatbiq etilishi quyidagicha tavsiflanadi:

1) Fransiya tashqi savdosini faollashtirishga har tomonlama taʼsir koʻrsatdi;

2) tashqi bozorga tovar ishlab chiqarishni hisobga olgan holda manufaktura sanoatini rivojlantirishga imkoniyat yaratib berdi;

3) proteksionistik tariflardan keng foydalangan, Fransiya bojxona siyosatini tartibga solish bilan faol shugʻullandi;

4) manufaktura sanoati rivojlanishiga alohida eʼtibor bergan holda qishloq xoʻjaligining ancha orqada qolib ketishini keltirib chiqardi, ayniqsa, mamlakatdan don olib chiqishni notoʻgʻri man etishi va mamlakatga erkin don olib kirishga ruxsat berishi dehqonchilikning qashshoqlashuviga olib keldi.

Angliya merkantilizmining ancha yirik vakili Uilyam Staffordning (1154–1612-y.) hayot faoliyati toʻgʻrisidagi maʼlumotlar juda kam. Uning faqat boy savdogar oilasidan kelib chiqqanligi va “Bizning vatandoshlarning baʼzi bir shikoyatlarining qisqacha bayoni” asarini

yozganligi ma'lum. Unda U.Stafford merkantilizm uchun xarakterli bo'lgan quyidagi g'oyalarni ilgari surgan:

1) muomalada buzilgan pullar emas, balki to'la qimmatli pullar bo'lishi kerak, chunki faqat ular tashqi tovar aylanmasida yaroqli hisoblanadi;

2) chetga xomashyo chiqarishni man etishni taklif etadi (keyin undan tayyor mahsulot ishlab chiqarilib yuqori bahoda Angliyaga qaytib kelmasin);

3) katta miqdordagi pulning chetga chiqib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun qimmatli xorijiy tovarlarni (zeb-ziynat buyumlari) iste'mol qilishni man etishni talab qilib chiqdi;

4) Angliyada ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan tovarlarni mamlakatga olib kirishni to'liq man etishni tavsiya etdi.

T.Man 1630-yilda «Angliyaning tashqi savdodagi boyligi yoki boylikni tartiblash sifatidagi tashqi savdo balansi» asarini yozdi. Unda muallif pul muomalasini qat'iy tartibga solish zararli ekanligini, pul foyda keltirishi uchun doimo harakatda bo'lishini, pulning chetga erkin chiqarilishi kerakligini, busiz tashqi savdoni risolidagidek rivojlantirib bo'lmasligini qayd qilib o'tadi.

T.Man fikri bo'yicha, boylikning manbayi faqat tashqi savdo hisoblanadi, bunday boylikka «har yili xorijliklardan xarid qilgan summadan ko'ra, ularga ko'proq sotish» yo'li bilan erishiladi. U chetga faqat tayyor mahsulot chiqarishni, isrofgarchilikka qarshi qattiq kurashishni, qimmatbaho xorijiy tovarlarni iste'mol qilishdan o'zini tiyishni tavsiya etadi.

Adam Smit o'zining "Millatlar boyligi..." asarining 4-kitobida merkantilistlar nazariyasi va siyosatini keskin rad etgan, unda A.Smit Tomas Manni merkantilistlar lideri sifatida keltirib o'tgan. Angliyada keyingi yetuk merkantilizm Tomas Man (1571–1641) asarlarida ifoda etilgan. Manufaktura tizimining klassik vakili T.Man o'z davrining yirik savdogari, Sharqiy Hindiston kompaniyasining direktori edi, bu kompaniya tanqidchi yozuvchilar tomonidan 2 jihati bo'yicha tanqidga uchragan: 1) Angliya Hindistonga eksport o'rniga import qilardi, 2) Angliya Import uchun Hindistonga qimmatbaho metallar yuboradi. T.Man shaxsiy biznes manfaatdan foyda ko'ruvchi hukumat siyosati tarafdori, oddiy merkantilist edi. Uning birinchi kitobi "Angliya va Sharqiy Hindiston o'rtasidagi savdo haqida (ma'ruza)" deb nomlanib, 1621 – yilda nashr etilgan. Bu kitob sharqiy Hindiston kompaniyasini partisan tartibidagi turli soliqlardan himoya qilgan. Uning 2 – kitobi: Xorijiy savdo orqali kelgan Angliya xazinasini, deb nomlanib 1628 – yilda

tayyor bo'lgan, bu kitob uning vafotidan so'ng o'g'li tomonidan 1664 – yili chop etilgan.

T.Man o'z kitobida Angliya xazinasi xalqaro savdodan boyishini ta'kidlagan. U qimmatbaho metallar aksiyasiga ega davlat boyligini o'z nazariyasiga ko'ra rad etdi. Uning fikricha, hukumat muqobil balans, arzon xomashyo import qilishni rag'batlantirish, ishlab chiqarilgan tovarlar importini nazorat qilishga erishish uchun davlat xorijiy savdoni boshqarishi lozim edi.

1755-yilda T.Manning mashhur kitobi so'ngi bor nashr etildi. U barcha xalqaro savdoning maqbul balansiga erishish mumkinligiga e'tibor qaratgan, Hindistonga keladigan qimmatbaho metallar eksportidan Angliya katta daromad olishi va savdoni kengaytirgan holda barcha xalqaro savdo balansiga ham ta'sirini aytib o'tadi.

Keyingi merkantilizm vakillaridan biri shotlandiyalik Jon Lo (1671–1729-y.) hisoblanadi. J.Lo kredit-bank tizimi, shuningdek, qog'oz pul muomalasi va birja chayqovchiligi asoschilardan biri hisoblanadi. U kuchli iqtisodchi-amaliyotchi bo'lsada, faqat ikkita asar yozgan. Birinchisi “Pul va savdo” 1705- yilda chop etilgan, “Regentstvo davri moliya tarixi” nomli ikkinchi kitobi uning o'limidan sal oldin yozib tugatiladi, lekin faqat ikki yuz yildan keyin nashr etiladi.

J.Loning asosiy iqtisodiy g'oyalarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

1) milliy iqtisodiyot rivojlanishining kaliti sifatida, banknotalarni chiqarish yo'li bilan mamlakatda pulning mo'l-ko'lligini ta'minlashga harakat qildi;

2) kredit emissiya banklarining davlatga qarashli bo'lishini, hukumat tomonidan iqtisodiy siyosat olib borilishi va uning yordamidan foydalanishni talab qilib chiqdi;

3) tovarlar bahosining ozgina oshishi tovarlar taklifining ancha ko'payishiga olib kelishi qoidasini asoslab berdi;

4) davlat qo'shimcha ish joylarini yaratishga imkon beruvchi muomaladagi pul miqdorini ko'paytirish yo'li bilan ishlab chiqarish miqdoriga ancha katta ta'sir ko'rsatishi mumkinligi to'g'risida gapirib o'tdi;

5) aksionerlik jamiyatlarini tashkil etish yo'li bilan kapital markazlashuvi va birlashuvi g'oyasiga ta'sir ko'rsatdi.

Shunday qilib, aytish mumkinki, merkantilizm konsepsiyasi eng avvalo, proteksionistik tadbirlardan foydalanishga va iqtisodiy hodisa va jarayonlarning rivojlanishida davlat aralashuviga tayanadi. Bunday qarash jahon iqtisodiyoti taraqqiyotining turli bosqichlarida, shu jumladan, hozirgi davrda ham kuzatiladi.

4.4. Merkantilizmning zamonaviy tahlillari

J.M Keynes o‘zining “...umumiy nazariyasi”ning merkantilistlarga bag‘ishlangan “Merkantilistlar haqida” deb atalgan qismida ularni iqtisodiy rivojlanishga olib keladigan chora-tadbirlar haqida tushunchaga ega bo‘lgan iqtisodchilar sifatida ta’rifladi. Lekin klassik iqtisodchilar 1776-yildan Keynes davrigacha merkantilistik adabiyotlarni ahamiyatsiz, deb hisobladilar. Klassik va Keynes nazariyasining xususiyatlarini solishtirish orqali bunday farqlar mavjudligini tushunish mumkin bo‘ladi, albatta. Smit va boshqa klassik iqtisodchilar ishlab chiqarishning real hajmini belgilab beruvchi omillarga asosiy e’tiborni qaratganliklari sababli ularning nazariyalari faqat taklif tarafiga urg‘u beradi. Keynes yalpi talabning ahamiyatiga e’tibor qaratgan bo‘lsa ham u o‘zining nazariyasi va merkantilist g‘oyalari o‘rtasida ma’lum darajada bog‘liqliklar mavjudligini bildi. U ularning yetarlicha iste’mol qilmaslik g‘oyasini ma’qulladi va merkantilistlarning pul miqdorining oshishi ishlab chiqarishni ko‘paytiradi, degan fikrlarini to‘g‘ri, deb baholadi. Keynes fikricha, merkantilistlar ijobiy savdo balansi ichki sarflarni oshiradi va shu orqali daromadlar va bandlik darajasini ham oshiradi, deb hisoblaganlar.

Avvalgi yozuvchilar tadqiqotlarini baholashning yana bir muammoli tarafi ularning intellektual muvaffaqiyatlarini baholashning zarurligidadir. Bu baholash to‘liq zamonaviy mezonlar asosida amalga oshirilishi kerakmi, yoki bo‘lmasa, o‘sha davr tahliliy rivojlanish darajasiga mos ravishda amalga oshirilishi kerakmi? Ta’limot tarixchilarining asosiy qismi bu ikki qarash o‘rtasidagi pozitsiyada bo‘lsalar ham, avvalgi iqtisodchilarning nisbiy ahamiyati haqida har xil fikrga keladilar¹⁴.

Merkantilizmga nisbatan bildirilgan yana bir munosabatni qayd etib o‘tishimiz lozim. Ayrim iqtisodchilar merkantilizmni ularning namoyondalari ilgari surgan g‘oyalari asosida emas, balki ularning manfaatlari asosida baholashadi. Merkantilistlar zamonaviy iqtisodiy tilda “manfaat qidiruvchilar” deb atalgan. Ular foyda ko‘rish maqsadida davlatni ishga solib o‘zlari uchun imtiyozlar yaratganlar. Umuman olganda ular davlatning monopollik imtiyoziga sazovor bo‘lgan

¹⁴ William R. Allen, “Modern Defenders of Mercantilistic Theory,” *History of Political Economy*, 2 (Fall 1970); A. W. Coats, “The Interpretation of Mercantilist Economics: Some Historiographical Problems,” *History of Political Economy*, 5 (Fall 1973); and William R. Allen, “Rearguard Response,” *History of Political Economy*, 5 (Fall 1973).

savdogarlar bo'lib, bu monopol-savdogarlik ularga balandroq narx o'rnatish imkoniyatini bergan.

Merkantilistlarning nazariy hissasi

Iqtisodiyot nazariyasi tarixchilari merkantilizmni o'rganib, 1660-1776-yillar oralig'ida iqtisodiy tahlil ham miqdoran, ham sifat jihatdan mukammallashganini aniqladilar.

Ehtimol merkantilistlarning eng katta muvaffaqiyati iqtisodiyotni tahlil qilish mumkinligini anglab yetishganidadir. Bunday o'zgarish o'sha davrda mashhur bo'lgan fizika fanlaridan inson tabiatini o'rganuvchi ijtimoiy fanlarga o'tishni aks ettirar edi. Bu o'tish Isaak Nyuton (1642-1727) davridan keyin o'zining yuqori cho'qqisiga chiqdi, uning ta'siri esa hozir ham seziladi. Sxolastlarning axloqiy tahlili o'rnini sabab va natija tahlillarining egallashi o'tmishdagi usullar to'xtatildi, degani emas, albatta, chunki ayrim sxolastlar mantiqiy tahlildan foydalanishar edi va axloqiylashtirish hozirgi zamonaviy adabiyotlarda ham mavjud. Lekin fizika fani qonunlarini kashf etgan metodologiyalar bilan iqtisodiy qonunlarni kashf qilish mumkinligini anglash iqtisodiyot nazariyasini rivojlantirishda asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

Ko'pchilik merkantilistlar iqtisodiyotda ko'plab mexanik sabablarni ko'rishgan va ushbu qonunlarni bilgan odam iqtisodiyotni nazorat qilishi mumkin, deb ishonishgan. Shuning uchun aql bilan qabul qilingan qonunlar iqtisodiy jarayonlarga ijobiy ta'sir qilishi mumkin va iqtisodiy tahlil berilgan natijaga erishish uchun qanday shakldagi davlat aralashuvi kerak ekanligini ko'rsatadi. Merkantilistlar davlatning iqtisodiyotga aralashuvi tasodifiy bo'lmasligi, talab va taklif qonunlari kabi asosiy iqtisodiy haqiqatlarni chalkashtirmasligi lozim, deb tushunishgan. Keyingi merkantilistlar iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirishda iqtisodiy odam va foyda tushunchalarini tez-tez qo'llay boshladilar. Davlat insonlarning tabiatini, ayniqsa, ularning egoistik harakatlarini o'zgartira olmaydi, deb hisoblaganlar. Siyosatchilar insonning bu xususiyatini qanday bo'lsa shundayligicha qabul qilib, bu xususiyatlarni millatning farovonligi uchun safarbar qiladigan qonun va institutlarni shakllantiradilar.

Keyingi merkantilistlar o'zlaridan oldingi g'oyadoshlari yo'l qo'ygan xato va kamchiliklarini anglab yetganliklarini quyidagi misolda

ko‘ramiz. Masalan, ular pul boylik o‘lchovi emasligini, barcha davlatlar bir vaqtning o‘zida ijobiy savdo balansiga ega bolishi mumkin emasligini, uzoq vaqt mobaynida hech bir davlat ijobiy savdo balansini ushlab turishi mumkin emasligini, savdo har ikki davlatga ham foydali bo‘lishi va ixtisoslashuv va mehnat taqsimoti davlatlarga ustunlik keltirishi mumkinligini tushunishgan. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvini kamaytirishni taklif etgan olimlar soni tobora oshib borar, shu tariqa ko‘pgina adabiyotlarda klassik liberalizm g‘oyalari boshlanayotgan edi.

Biroq klassiklardan oldingi hech bir iqtisodchi bozor iqtisodiyoti ishlashini, ya‘ni narxlar qanday shakllanishi va cheklangan resurslar qanday taqsimlanishini bir-biriga bog‘langan yagona qarash sifatida shakllantira olmadi. A.Smit merkantilistlar yetisha olmagan tushunchalarni anglab yetdi. Merkantilistlar shaxsiy manfaat va xalq farovonligi o‘rtasida qarama-qarshilik mavjud, deb hisoblashgan. Shuning uchun ularning fikricha, davlat shaxsiy manfaatni xalq farovonligi tomon yo‘naltirishi kerak. Klassik iqtisodchilar esa tizimda tabiiy uyg‘unlik borligiga ishonishgan va xalq farovonligi tabiiy ravishda shaxsiy manfaatdan kelib chiqadi, deb hisoblashgan.¹⁵

Merkantilizmning tarixiy ahamiyati

Merkantilizm va uning vakillari ijodiy merosidagi ham pozitiv, ham negativ unsurlar nuqtayi nazaridan iqtisodiy ta‘limotlar tarixida o‘chmas iz qoldirdi.

Birinchi, merkantilistlar konsepsiyasi deyarli butunlay muomala sohasidagi xo‘jalik hayotining amaliyotiga qaratilgan. Shunday bo‘lsada, bu ularga ko‘plab iqtisodiy kategoriyalarni ilmiy muomilaga kiritish, savdo sohasi, ssuda operatsiyalari va pul muomalasining muhim qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Lekin iqtisodiyotning boshqa sohalariga ularning ta‘siri doimo aynan bir xil bo‘lgan emas.

Masalan, mamlakatning o‘z sanoati va savdosini rivojlantirishi uchun pul muhim vosita ekanligini to‘g‘ri tushuntirib bergach, merkantilistlar milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga e‘tibor bermadilar. Bundan tashqari ular uchun ishsizlik muammosi ham muhim hisoblanmagan. «Ixtiyoriy ishsizlik»ning asosiy sababi

¹⁵ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 66-b.

ishlamaslik xohishini keltirib chiqaruvchi «yalqovlik» yoki «axloqiy buzuqlik» deb hisoblashgan.

Ikkinchidan, merkantilizm bozor munosabatlari shakllanishining Yevropada ancha rivojlangan mamlakatlar –Angliya va Fransiyada klassik siyosiy iqtisodning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatib berishgan.

Xususan, Fransiyada XVII asrda moliya vaziri Jan Batist Kolber ancha faol proteksionizm siyosatini olib borgan davrda sanoatning qudratli manufaktura tarmog‘i yaratildi. Ammo bir vaqtning o‘zida mamlakat tashqarisiga don chiqarishni man etish va boshqa mamlakatlardan uni erkin olib kelish yo‘li bilan fermer xo‘jaliklarining shakllanishiga to‘sqinlik qilindi.

Angliyada esa merkantilizm, iqtisodiy tarixdan ma‘lumki, Fransiyaga nisbatan ancha «unumli» bo‘ldi. XVII asrdagi savdo va sanoat sohasida bu mamlakatning proteksionizm siyosatidagi asosiy yutuqlari odatda, Ost-Indiya kompaniyasi rahbarlaridan biri Tomas Man nomi bilan bog‘lab tushuntiriladi. Shu narsa ham ma‘lumki, aynan Angliyada merkantilizm bilan bo‘lgan g‘oyaviy kurash natijasida eng muhim nazariy xulosalar ishlab chiqildi va ular A.Smit, D.Rikardo, T.Maltus, J.S.Mill va boshqalarning asarlarida o‘z aksini topdi. Bundan tashqari XIX asrda Angliya ancha kuchli rivojlangan mamlakat sifatida eng muhim antimerkantistik chora-tadbirlarni, jumladan, ichki va tashqi savdoda to‘la erkinlik siyosatini amalga oshira boshladi.

Muhokama uchun savollar

1. Merkantilistlarning iqtisodiy g‘oyalarini tushuntiring.
2. Iqtisodiyotni tahlil qilishning merkantilistik va sxolastik yondashuvlarini solishtiring va qiyoslang.
3. Nima uchun statistik ma‘lumotlarning ishlatilishi har qanday ilmiy soha uchun muhim hisoblanishini tushuntiring.
4. Nima uchun XVI asr davomida birdaniga bir necha iqtisodchilar pulning miqdoriy nazariyasini rivojlantira boshlashdi?

V BOB. KLASSIK IQTISODIY MAKTABNING VUJUDGA KELISHI

5.1. Klassik iqtisodiy maktab paydo bo'lishining tarixiy shart- sharoitlari va uning tavsifi

Merkantilizmning yemirilishi va klassik siyosiy iqtisod maktabining paydo bo'lishi (Angliyada) XVII asrga to'g'ri keladi. XVI asrning o'rtalarida boshlangan manufaktura davri XVII asrga kelib sanoatning ayrim tarmoqlarining rivojlanishiga olib keldi. Ayni paytda, qishloq xo'jaligida ham kapitalizm rivojlana boshladi. Buyuk Britaniya iqtisodiyotining rivojlanishi uni dunyoda eng rivojlangan mamlakatga aylantirdi. XVIII asrga kelib bu yerda kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari faqat savdoda emas, balki sanoat va qishloq xo'jaligida ham g'alaba qozondi. Bu jarayon mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga yo'l ochib berdi. Ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishiga imkoniyat, tadbirkorlar tashabbusiga erkinlik berishga harakat qilgan kapitalistik tuzumning afzalliklarini nazariy jihatdan asoslab beradigan iqtisodiy ta'limotlar endi taqozo etila boshladi.

Demak, bu davrga kelib iqtisodiy ta'limotlarni rivojlantirish uchun, ya'ni iqtisodiyotni obyektiv tahlil qilish uchun qulay sharoit yaratildi. Mana shu sharoitda yashab ijod qilgan U.Petti, A.Smit, D.Rikardo, F.Kene va klassik siyosiy iqtisod maktabining boshqa vakillari iqtisodiyotni ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq qildilar. Haqiqatan ham mazkur davr yangi klassik siyosiy iqtisod maktabining boshlanganini bildiradi. Uning klassik, deb atalishining asosiy sababi eng avvalo, uning ko'plab nazariy va metodologik qoidalari chinakam ilmiy bo'lib, ular zamonaviy iqtisodiy nazariya asosini tashkil etishidir. Aynan klassik siyosiy iqtisod vakillari tufayli iqtisodiy nazariya ilmiy fan maqomiga ega bo'ldi. Angliyada klassik siyosiy iqtisod maktabining dastlabki vakili U.Petti bo'lsa, Fransiyada – P.Buagilber, F.Kene, A.Tyurgo hisoblanadi. Keyinchalik, bu maktab ta'limoti A.Smit, D.Rikardo J.B. Sey, T.Maltus tomonidan rivojlantirildi va J.S. Mill, K.Marks tomonidan yakunlandi. Ularni biz keyingi mavzularda ko'rib chiqamiz.

Iqtisodiyotning klassik davri yuz yildan ziyodroq vaqt mobaynida ilgari surilgan iqtisodiy g'oyalarni qamrab oladi. Bu asosan, Britaniyalik yirik hissadorlar va uning faoliyat yo'nalishiga to'g'ri kelgan. Klassik maktabning uch yirik traktatlari: Adam Smit tomonidan yozilgan "Odamlar boyligining tabiati", David Rikardo muallifligidagi "Soliq va siyosiy iqtisodiyotning asosiy qonun-qoidalari" hamda "Siyosiy qonun-qoidalari (prinsiplari)" nomli asarlaridir. Shuningdek, Rikardoning kitobi chop etilgandan so'ng qisqa fursatlarda bir qator neoklassik nazariyaning kichik ko'rinishlari paydo bo'ldi. Jon Styuart Mill klassik davrning oxirini izohlashga urindi, biroq u klassik qoidalarning ba'zilarini yoqlamagan (Smit, Rikardo va J.S.Millar tomonidan 1776-yildan 19-asrning so'ngigiga qadar iqtisodiy nazariyalar boshqarib turilgan – Smit 1776-yildan deyarli 1820-yilgacha, Rikardo 1820-yildan deyarli 1850-yillargacha, J.S.Mill esa 1850-yillardan 1890-yillarga qadar).

Ikki yangi iqtisodchi olimlar Maltus va Marks qarashlarining ba'zi jihatlari klassik yo'nalishda bo'lsada, ular klassik iqtisodiy maktab tarafdorlari emas, balki tanqidchilar sifatida ko'zga ko'rinadi. Tomas Maltusning "Nufus nazariyasi" klassik nazariya bilan bog'liq, biroq Maltus nazariyalarida mulkdorlar sinfining o'rni va mohiyati hamda uning makroiqtisodiy aspektlari tahlilida ortodoksal klassik an'analar ta'limoti ilgari suriladi. Maltusning "Nufus nazariyasi" klassik iqtisod vakillari bahs-munozaralariga asos bo'ldi, biroq Maltus va Rikardo o'rtasidagi mehnat resurslarini avtomatik tarzda to'la bandlikka erishishi to'g'risidagi bahsli munozarani alohida tahlil qilib chiqamiz. Karl Marks klassik iqtisodiyotdan ba'zi elementlarni chiqarib tashladi, turli xil istiqbolli va birqancha yangi tahliliy tushunchalar kiritdi va klassik nazariyaga mutlaqo teskari xulosalar taqdim etdi.

Biz iqtisodiy tizim elementlarining o'zaro bog'liqligini tushuna boshlash holatlarini keyinchalik merkantilistlar va hattoki, fiziokratlar yozishmalarida kuzatdik.

Sxolastiklar¹⁶, fiziokratlar va merkantilistlarning iqtisodiy g'oyalari klassik iqtisodchilar tomonidan ko'proq yoki kamroq birlashtirilgan tizimlarga ajratilgan. Ko'pchilik (asosiy) uyg'un iqtisodiy tizimning klassik ko'rinishi merkantilist va sxolastiklar e'tiqodidan keskin farq qiladi; ularning e'tiqodiga ko'ra ixtiloflar intervensiya (davlatning ichki ishlariga aralashuvi) yoki cheklovlar bilan xarakterlanadi.

¹⁶ Диний ва дунёвий илмни тенг олиб борувчилар

Bozorlar boshqaruviga sangvinik (optimistik) qarash uning turli aspektlari va tarmoqlanishlari klassik g'oyalarning asosiy o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Bozorlarning bir-biriga bog'liq tanqisligi sababli kelib chiqadigan ixtiloflarni mos ravishda yechimini topa oladigan qarash(nazariya) ilk bor Fransiyalik fiziokratlar tomonidan olg'a surilgan. Fiziokratlar fikriga ko'ra davlat hokimiyati hukumat nazoratisiz ish olib borishga ruxsat berish siyosati – iqtisodiyotga aralashmaslik haqida umumiy qonunlar qabul qilishi kerak edi. Sxolastlar bu holat cherkov uchun iqtisodiy faoliyatni va madaniyatni boshqarishda, tartibga solishda qo'l keladi, deb hisoblashsa, merkantilistlar hukumat aralashuvi muhimligini yoqlaydi, klassiklar esa fiziokratlar singari erkin, (har qanday) boshqaruvlarsiz bozorlarni maksimum alohidalashga ozodlik tarafdori edilar. Ular ozodlik biznesga juda yaxshi ta'sir ko'rsatishiga ishonardilar. Erkinlik ayniqsa, iqtisodiy erkinlik sharoitida iqtisodiyot ko'p funksiyalarni bajara olishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Jismoniy shaxslar va biznes sohadagilarning tasdiqlashlaricha savdo hokimiyat aralashuvlaridan xoli bo'lishi kerak. Klassiklar esa siyosiy va iqtisodiy ozodlik ajralmas va bir-birini to'ldirib turadi, deb ta'kidlashgan. Garchi klassiklar o'zlarining ilk qarashlarida iqtisodiy jarayonlarni uyg'un holda ishlashini targ'ib qilsalarda, ular jamiyatdagi yer-mulk egalari va iqtisodiy o'sish va o'zgarishdan foyda oluvchi va shuni yoqlovchilar o'rtasidagi ixtiloflardan juda yaxshi xabardor edilar. Kapitalizmning yakuniy tendensiyalari Smit va Rikardo tomonidan ko'rib chiqilgan bo'lib, ular bu qadar mos bo'lmagan natijaga olib keldiki, bu iqtisodiyot samarasiz ilm, deb atalishiga olib keldi. Maltus aholi nazariyasi masalasini ko'tarib, iqtisodidagi o'zaro tenglik tabiati muammosini ham o'rtaga tashladi.

1776-1870-yillar oraliqidagi davr mobaynida klassik g'oyalar taraqqiy etdi. Bir tarafdin, ko'pchilik tomonidan Me'yoriy, deb qabul qilingan iqtisodiy g'oyalar iqtisodiy tizimni hamjihatlik bilan boshqarishning asosiy sharti sifatida qabul qilish davom etsada, iqtisodiy muammolarga bozor javob berishidan ko'ra davlat javobgar bo'lishini yoqlash g'oyasi o'sib borishi tufayli uning munosabati sekin zaiflashib bordi. Boshqa tomondan, turli ta'limotlarga amal qiluvchi klassiklar iqtisodiyot tomonidan qabul qilingan hamjihatlik g'oyalarini rad etishgan va tizimning tashkiliy strukturalarida yirik o'zgarishlar talab qiladigan fundamental yechimlar topishdi.

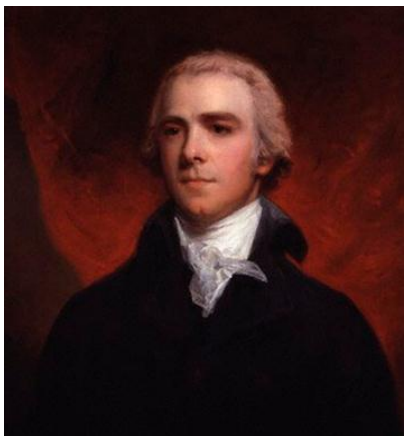
Keyns ta'limotining asosiy manbasi mana shu kengroq faktorlar, iqtisodiy faoliyat bosqichini belgilovchi kuchlarda edi. Ular iqtisodiyot ishchi kuchi yetarli joydan ko'ra unga ehtiyojmand nuqtalarda, joylarda boshqaruvni kuchaytiradi, deb hisoblashadi. Iqtisodiyot o'zining resurslarini to'liq utilizatsiya qilishni boshqarishga qodir, deb taxmin qiluvchu klassik iqtisodchilar bu muammoga qiziqishmagan. Zamonaviy makroiqtisodiyot mana shu muammo va taxminlarni qayta ko'rib chiqish boshlaganidan beri va Kengs makroiqtisodiyotdan voz kechganidan boshlab zamonaviy makroiqtisodchilar ba'zida "yangi klassik iqtisodchilar", deb ataldi.

Klassik iqtisodchilarning iqtisodiyot rivojlanishiga oid g'oyalari ularni resurslar boshqaruvchisi sifatida narx tizimi va bozorlar haqidagi izlanishlarga olib keldi. Klassiklar bozorlar va narxlarning bir-biriga bog'liqligi va kelib chiqishini iqtisodiy o'sish sur'atiga ta'sirini tushunish maqsadida o'rganishdi, tadqiq qilishdi. Ular daromad taqsimlanishining o'zgarishidagi kuchlar va bir-biriga bog'liq bo'lgan narxlarning o'zgarish sabablari bilan qiziqishdi.

Ular biz hozirda makroiqtisodiyot, deb ataydigan manba bilan bir qatorda merkantilistlar an'anasini ham davom ettirishdi.

Merkantilistlar nazariy strukturasi zaif bo'lishiga qaramay, ular iqtisod boshqaruvini tushunishga qobiliyatlari borligiga ishonishgan. Bu ilmni egallagach, ular iqtisodiyot majburiyatlarini sinchiklab o'rganganlarida aniqlangan har qanday nuqson va kamchiliklarni bartaraf etuvchi vositaga tashkiliy tuzilmani o'zgartirish yoki hokimiyatga aralashish uchun ruxsat berish orqali erishiladi, deb hisoblashgan. Merkantilistlar o'zlarini shifo-kor va bemorlarga qiyoslashni yoqtirishadi: ularda noto'g'ri yuritilgan iqtisod uchun doridarmon mavjud, bu odatda, hukumat aralashuviga olib keladi: Merkantilistlar nazariyasi siyosatchidan bozor uchun chiqargan qarorini o'zgartirishini so'ragan Adam Smit nazariyalaridan keskin farq qiladi. Adam Smit iqtisodiy o'sish sur'atini ko'rsatib berdi, David Rikardo esa kapitalizm ostidagi daromad taqsimotida eng so'nggi o'zgarishlarga qiziqib qoldi. Marksni quyidagi muammolar o'ziga jalb qildi: ish vaqtidan tashqarida bajariladigan ishga to'lanadigan haq, daromad taqsimoti qanday bo'ladi? Ish vaqtidan tashqari vaqtda foyda miqdori qanday? Omma sharoitini yaxshilash bosqichining kelgusi ko'rinishi qanday va b.

5.2. U.Pettining iqtisodiy ta'limoti

Uilyam Petti (1623–1687)

Uilyam Petti (1623–1687) – Angliya klassik siyosiy iqtisodining asoschisi. K.Marks soʻzi bilan aytganda, U.Petti «*Siyosiy iqtisodning otasi... buyuk tadqiqotchi - iqtisodchi*». U.Petti har tomonlama yuksak bilimli inson boʻlgan. U Angliyaning janubidagi Roms shahrida hunarmandmatochi oilasida tugʻildi. Oʻn toʻrt yoshida ota kasbini egallashdan voz kechgan U.Petti uydan chiqib ketadi va kemada yollanma dengizchi (yunga) boʻlib xizmat qiladi.

Oradan bir yil oʻtgach, taqdir taqozosi bilan oyogʻi lat yegan U.Petti Fransiya hududidagi bir qirgʻoqda qoldirib ketiladi. Bu notanish oʻlkalarda lotin tilini bilganligi tufayli u Kan kollejiga qabul qilindi va tinglovchi sifatida moddiy jihatdan taʼminlandi. Kollej unga fransuz va grek tillarini, matematika, astronomiyani oʻrganishga imkoniyat yaratib berdi. U.Petti 1640-yili kollejni bitirib, Londonga qaytib keldi. Keyinchalik Oksford universitetida tibbiyot sohasida tahsil oldi.

1650-yili 27 yoshida U.Petti fizika boʻyicha doktorlik darajasini oldi, Angliya kollejarining birida professor boʻlib ishladi. U.Petti iqtisodiy muammolarga bagʻishlangan «Soliqlar va yigʻimlar toʻgʻrisida traktat» (1662-y), «Donishmandlarga soʻz» (1665-y), «Irlandiyaning siyosiy anatomiyasi» (1672-y), «Siyosiy arifmetika» (1683-y) va boshqa asarlarni yozdi. U.Petti dastlab oʻz asarlarida merkantilistlarning ijobiy savdo balansi gʻoyasini va sanoatni ragʻbatlantirish maqsadida davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvini qoʻllab-quvvatladi. Ammo U.Petti asta-sekin tadqiqot obyektni oʻzgartirdi va asosiy eʼtiborni savdo muammosidan ishlab chiqarish muammosiga qaratdi. Uning qayd qilishicha, boylik ishlab chiqarishda yaratiladi, muomala sohasida esa u faqat taqsimlanadi.

Boylik va pul nazariyalari. Merkantilistlardan farqli ravishda, U.Petti fikri boʻyicha nafaqat qimmatli metall va toshlar hamda pul *boylik* hisoblanadi, balki mamlakatning yeri, uylar, kemalar, tovarlar va hatto uy jihozlari ham boylikni tashkil etadi. Bu masala boʻyicha oʻz fikrini rivojlantirib, bizning davrda keng tarqalgan «*Mehnat – boylikning otasi, yer esa uning onasi*» degan iborani ishlatdi.

Mamlakat boyligini ko'paytirish uchun U.Petti qamoq jazosi o'rniga pul jarimasini joriy etish zarurligini, pul to'lashga «qurbi yetmagan o'g'rilarni» esa «qullikka» mahkum etishni, ishlashga majbur qilishni tavsiya etadi. Bu merkantilistlarga qarama-qarshi tarzda *boylik, eng avvalo, mehnat bilan yaratilishini* bildiradi, ya'ni xo'jalik hayotidagi pulning «asosiy» vazifasini inkor etadi.

U.Petti bu fikrni rivojlantirib, chetga pul chiqarishni taqiqlash bema'ni narsa ekanligini ko'rsatib o'tadi. Davlatning bunday xatti-harakati uning fikri bo'yicha, mamlakatga chetdan tovar keltirishni man etish bilan bir narsadir. U.Petti bu fikrlari bilan o'zini pulning miqdoriy nazariyasi tarafdori ekanligini ko'rsatdi va muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori to'g'risidagi qonuniyatni tushunganligini namoyish etdi. Ammo uning iqtisodiyotdagi pulning vazifasini yuzaki tushunganligi aniq ko'rinadi. Bir tomondan, pulning miqdoriy nazariyasi haqiqatdan ham «pul o'z-o'zidan boylik mazmunini anglatmasligini» ko'rsatdi, ikkinchi tomondan esa – U.Petti va undan keyingi boshqa klassik iqtisodiy nazariya mualliflari M.Blaug so'zi bilan aytganda, u (pulning miqdoriy nazariyasi) asosiy e'tiborni pulning muomala vositasi sifatidagi vazifasiga qaratgan holda tovar va pul bozorlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni keltirib chiqaruvchi pulning qimmatni saqlash vositasi sifatidagi funksiyasini inkor etdi.

Shuning uchun merkantilizmga nisbatan to'g'ri tanqidlari bilan birga U.Pettining bu borada noto'g'ri tushunchalari ham bo'lgan. Masalan, *u savdo va savdo kapitalining milliy boylik yaratishdagi ishtirokini inkor etdi* va hatto savdogarlar sonini ancha kamaytirishni qattiq turib ma'qulladi. U.Petti savdogarlarni davlatning «qonini» taqsimlash bilan shug'ullanuvchi «o'yinchilar»ga o'xshatadi. U «qon» deganda qishloq xo'jaligi va sanoat mahsulotlarini nazarda tutadi.

Qiymat nazariyasi. U.Pettining merkantilistlar g'oyasiga bo'lgan salbiy yondashuvi nafaqat boylikning mohiyatini va uni ko'paytirish yo'llarini tahlil qilishda, balki tovarlar qiymatining yaratilish tabiatini va bozorda ularning qimmati darajasiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu boradagi uning tadqiqotlari keyinchalik uni *qiymatning mehnat nazariyasining birinchi muallifi*, deb tan olinishiga sabab bo'ldi. Umuman olganda, qiymatning mehnat nazariyasi klassik iqtisodiy maktabning asosiy belgilaridan biri hisoblanadi.

U.Petti nazariyalarining birida aytilishicha, *tovar qiymati kumush qazib oluvchi mehnat bilan yaratiladi* va uning «tabiiy bahosi»

hisoblanadi; kumush qiymatiga tenglashtirilgan tovarlar qiymati esa ularning «haqiqiy bozor bahosi» hisoblanadi. Ikkinchi bir joyda qayd qilinishicha, *tovar qiymati mehnat va yer ishtirokida yaratiladi*. Ya'ni U.Pettining o'zi aytganidek, «Kemaning yoki kamzul (syurtuk)ning qiymati qandaydir yer miqdori va qandaydir mehnat miqdori qiymatiga teng, chunki har ikkalasi – kema ham, kamzul ham – yer va inson mehnati bilan yaratiladi». Bundan ko'rinib turibdiki, U.Pettida tovar bahosi asosida *sarfli mexanizm yotadi*.

Daromadlar nazariyasi. Ishchilarning daromadlari, pul kapitali va yer egalari daromadlari to'g'risida U.Petti aytib o'tgan qoidalar keyinchalik klassik iqtisod maktabi vakillarining nazariy izlanishlari uchun asos bo'lib xizmat qildi. U.Petti ishchining daromadi sifatidagi *ish haqini mehnatning bahosi*, deb hisobladi va uning darajasini ishchining yashashi uchun zarur bo'lgan vositalar minimumi bilan ifodaladi. U.Petti, har bir ishchi «*yashash, mehnat qilish va ko'payishi uchun*» kerakli narsani olsa bas, degan xulosaga keldi. Buni u nazariy jihatdan isbotlab bermoqchi bo'ldi: agar ishchiga ko'rsatilgan minimumdan ikki baravar ko'p haq to'lansa, u chog'da ishchi ikki marta kamroq ishlaydi, bu esa jamiyat uchun shuncha miqdordagi mehnat boy berilganini bildiradi. U.Pettining ish haqi to'g'risidagi mazkur qoidasi «klassik maktabning» ko'pchilik vakillari nazariy tadqiqotlarining asosini tashkil etdi. Masalan, U.Pettidan keyin D.Rikardo va T.Maltus *ish haqini ishchi mehnatining bahosi sifatida tavsiflab*, uni ishchining va uning oilasining yashashi uchun zarur bo'lgan vositalar minimumi bilan bog'lab tushuntirganlar.

Tadbirkorlar va yer egalari daromadlari U.Petti o'zi umumlash-tirgan tushuncha – “renta” sifatida tavsiflanadi. U masalan, dehqon-chilikda yaratilgan mahsulot qiymati bilan uni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar o'rtasidagi farqni renta, deb atagan (ya'ni tuproq unumdorligiga bog'liq bo'lgan renta). Ikkinchi bir misolda, ssuda foizining kelib chiqish mohiyatini ko'rib chiqqach U.Petti soddalashtirib, bu ko'rsatkich “ssudaga beriladigan pulga sotib olinishi mumkin bo'lgan muayyan yer maydonidan olinadigan rentaga teng”, deb atadi.

Yana bir joyda yer uchastkasining bozorga uzoq-yaqin joylashishidan kelib chiqadigan renta shakli ko'rsatib beriladi. Aholi yashash joylariga yaqin joylashgan yer uchastkalaridan nafaqat yuqori renta olinadi, balki yillik renta summasi ham boshqa xuddi shunday

unumdor, lekin aholi turar joylaridan ancha uzoq bo'lgan yerlarga nisbatan ko'p bo'ladi.

Shu bilan U.Petti yer bahosini aniqlash bilan bog'liq bo'lgan muammoni hal qilishga uringan. Lekin bu yerda ham olim mazkur muammoni hal etishda yuzaki yondashdi. Uningcha, yerning bahosi bir yillik muayyan miqdordagi rentaga teng bo'lishi kerak. Ammo u bu miqdorni ilmiy jihatdan aniqlab bera olmadi, ya'ni yerning bahosini keltirib chiqarish uchun bir yillik rentani ko'paytirish mumkin bo'lgan sonni topa olmadi.

Shu bilan birga uning yer bahosini aniqlashdan kelib chiqadigan ssuda kapitali bilan yerdan olinadigan yillik renta o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik g'oyasi iqtisodiy fikrlarning rivojlanishida ijobiy rol o'ynadi. Buni keyinchalik K.Marks qayd qilib o'tadi. Ma'lum ma'noda xuddi shunday fikr Y.Shumpetrning iqtisodiy qarashlarida ham uchraydi. Uningcha, birorta kapitalist yer uchastkasini ushbu uchastkadan olinishi mumkin bo'lgan rentaga teng foiz keltirishi mumkin bo'lgan pul summasidan yuqori ham, past ham baholashi mumkin emas. Bironta yer egasi o'z uchastkasini undan olinadigan rentaga teng foiz keltiruvchi pul summasidan kamiga sotmaydi. Ammo u o'sha summadan ko'pini ham ololmaydi, negaki bunday summani to'lashga rozi bo'lgan kapitalistga birdaniga juda ko'p yer uchastkalari taklif qilinadi.

Uilyam Petti hayoti davomida faqatgina bitta asarini chop ettirgan, biroq o'limidan so'ng 10 yil davomida qolgan 4 ta kitobi ham nashr etilgan. Bu kitoblar ko'proq traktatlar bo'lib, izchil tuzilmaga rioya qilinmagan edi. Petti to'quvchilar oilasida tug'ilgan bo'lib, kam-bag'allikni boshidan kechirgan yorqin olim edi, u 15 yoshigacha navigatsiya, geometriya, arifmetika, lotin, grek, fransuz tillarini o'rganib bo'lgan edi. Uilyam Petti dengizchi, fizik, kashfiyotchi va eng muhimi iqtisodiy o'zgaruchanlik o'lchovi mavzusini yoqlagan birinchi iqtisodchi sifatida faoliyat ko'rsatib, hayoti so'nggida nihoyatda boyib ketgan. Uning iqtisodiy qaydlari umumiy traktatlar emas edi, ular Uilyamning amaliy qiziqishlari natijasi edi, jumladan, ular soliq siyosati, pul va o'lchov masalalariga bag'ishlangan edi.

Pettining Siyosiy Arifmetikasi 1676-yilda yozilgan bo'lsa-da, 1690-yilga qadar chop etilmagan. U siyosiy arifmetika metodologiyasi fanga yangilik kiritayotganini anglab yetgan edi.

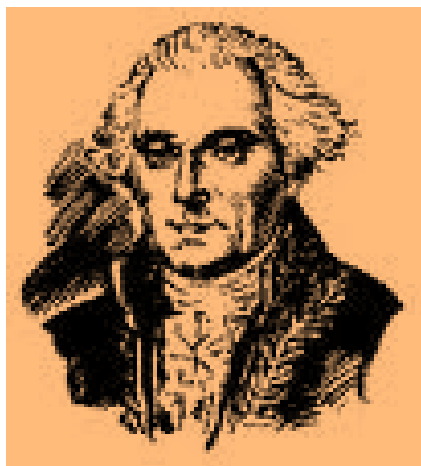
Buni amalga oshirish uchun biroz noan'anaviy usuldan foydalanaman. Nisbiy va absolyut so'zlarni, intellektual ta'kidlarni ishlatishdan ko'ra men... son, og'irlik va o'lchovlar orqali

*tushuntiraman, sezgilarga ta'sir qiluvchi ta'kidlarnigina ishlatish va faqat shunday sabablarni o'rganish tabiiy asoslarga ega*¹⁷.

U hayoti davomidagi va undan oldingi falsafiy o'zgarishlardan chuqur ta'sirlangan. Aristotel va sxolastlar o'z tahlillarini faqatgina so'z orqali ifoda etardilar, lekin Dekart, Gobbs va Bekonlar ilmiy fanga induksiya, empiritsizm va matematikani olib kirdilar.

Petti ijtimoiy voqealarni o'lchashda statistik usullarni qo'llashni ochiqchasiga ma'qullagan birinchi olim bo'lgan bo'lsa kerak. U aholi sonini, milliy daromadni, eksportni, importni va xalqning asosiy jamg'arilgan kapitalini o'lchashga harakat qilgan. Uning uslubi haddan tashqari xom bo'lib, Adam Smitning siyosiy arifmetikasidan kam foydalanganligini ko'rsatar edi.

Petti o'z tahlili va siyosiy xulosalaridan oddiy merkantilist bo'lib ko'rinsa ham, keyinchalik uning xulosalari iqtisodiy nazariya va ijtimoiy fanlarning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Per Buagilber(1646–1714)

5.3. P.Buagilberning iqtisodiy ta'limoti

Fransiya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi **Per Buagilber (1646–1714)** hisoblanadi. U Angliya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi U.Petti kabi professional iqtisodchi-olim bo'lgan emas. P.Buagilber otasiga o'xshab huquqshunoslikdan ta'lim oldi. 31 yoshida Normandiyada sudyalik lavozimini egalladi. U bu lavozimda 25 yil mobaynida, ya'ni deyarli umrining oxirigacha ishladi, faqat o'limidan ikki oy oldin bu lavozimni katta o'g'li-ga topshirib ketdi.

Jamiyatdagi yuqori ijtimoiy mavqe P.Buagilberda mamlakatning iqtisodiy muammolarini bilishga, XVII asrning oxiri XVIII asr boshida Fransiya viloyatlaridagi aholi turmush darajasining pastligi sabablarini aniqlashga qiziqish uyg'otdi. U o'zining birinchi islohotlar to'g'risidagi mulohazalarini (merkantilistlarga qarshi) 50 yoshida yozgan «**Fransiya holatining mufassal tavsifi, uning farovonligining pasayishi sabablari va qayta tiklanishining oddiy usullari...**» asarida e'lon qildi. P.Buagilber

¹⁷ Sir William Petty, The Economic Writings, 2 vols., ed. C. H. Hill (London: Cambridge University Press, 1899), I, 244 b.

bu asarida *merkantilizm iqtisodiy siyosatini qattiq tanqid qildi*. Bu siyosatning boshida o'sha davrdagi Lyudovik XIV qirolligida moliya vaziri lavozimini egallab turgan Jan Batist Kolber turar edi. U Fransiya tovarlari eksportini rag'batlantirishni, Fransiya keladigan import tovarlarni esa cheklashni, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga yuqori soliq belgilashni qonunlashtirgan. Bu sanoat ishlab chiqarishiga hamda bir butun milliy iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Iqtisodiyotdagi salbiy holatlarni bartaraf etish yo'llarini aniqlash P.Buagilberning keyingi, XVIII asrning boshida chop etilgan asarlarining ham asosiy vazifasi hisoblanadi. Ularda P.Buagilber merkantilizmni tanqid qilishni davom ettirdi, islohotlar zarurligini asoslab berdi, iqtisodiy o'sishning va davlat boyligining asosi deb bilgan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirish muammolariga alohida e'tibor qaratdi. Bunday qarash Fransiya iqtisodiy qarashlarida XVIII asrning yarmigacha saqlanib qoldi. Chunki o'sha davrda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining hal qiluvchi mavqeyini targ'ib qiluvchi fiziokratizm ancha kuchaygan edi.

1707-yili P.Buagilberning «**Fransiyani qoralash**» asari chop etildi. Unda Fransiyaning kambag'allik holati ko'rsatildi, merkantilistik siyosat qoralandi. Iqtisodiy islohotlar o'tkazish to'g'risida yangi g'oyalar ilgari surildi. Biroq ular o'zi ishongan va umid qilgan hukumat vazirlari tomonidan ham e'tiborga olinmadi, qo'llab-quvvatlanmadi.

Iqtisodiy fikrlarning rivojlanishida va Fransiyada bozor munosabatlarining shakllanishida P.Buagilberning hissasi katta bo'ldi. Aynan uning asarlari merkantilistik g'oyalarning batamom obro'sizlanishi va Fransuz klassik iqtisodiy maktabining shakllanishi uchun nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qildi. P.Buagilber mamlakatning boyligi pul miqdoridan iborat emas, balki barcha foydali narsa va ne'matlardan tashkil topadi, degan konsepsiyani ilgari surdi.

Nazariy qoidalarning o'ziga xosligi. P.Buagilberning muhim yutug'i, U.Pettiga o'xshab *qiymatning mehnat nazariyasini* «asoslab» berishi hisoblanadi. Bunda u bozorda tovarlar o'rtasidagi almashuv nisbatlari mexanizmini sarflangan mehnat miqdori yoki ish vaqtini hisobga olgan holda tahlil qiladi. Bu konsepsiya nomukammal bo'lishiga qaramasdan (uning asosida sarfli prinsip yotadi) o'z davri uchun progressiv hisoblanadi, chunki merkantilistlarning bahoning shakllanishida pulning tabiiy roli to'g'risidagi konsepsiyasidan keskin farq qiladi.

P.Buagilber merkantilizmni ko'p jihatdan to'g'ri tanqid qilish bilan birga pulning iqtisodiyotdagi ahamiyatini mensimagan holda,

mamlakatning iqtisodiy o'sishida qishloq xo'jaligi ahamiyatini mutlaqlashtirdi, boylikni ko'paytirishdagi sanoat va savdoning ahamiyatini inkor etdi. Klassik iqtisodiy nazariya vakillari ichida u pulni bekor qilish mumkin va zarur, deb hisoblagan yagona iqtisodchi hisoblanadi, uningcha pul tovarlarning «haqiqiy qiymatlari» bo'yicha ayirboshlanishini buzadi.

Birinchi Fransuz klassigining fikri bo'yicha, iqtisodiyotdagi asosiy soha savdo emas, balki ishlab chiqarish, eng avvalo, qishloq xo'jaligi hisoblanadi. P.Buagilber o'z asarlarida iqtisodiyotning «tabiiy» qonunlari to'g'risida qayd qilib o'tadi. Davlat yuqori soliqlarni joriy etish yoki proteksionizm siyosatini qo'llash bilan ularga xalaqit bermasligini tavsiya etadi.

5.4. Fiziokratlar

Adam Smit Fransiyaga sayohat qilganida u fiziokratlar, deb atalgan bir guruh fransuz yozuvchilaridan ta'sirlangan. Ular iqtisodiyot sohalarining bir-biriga bog'liqligini yaxshi tushunishgan va nazorat qilinmagan bozorlarning ishlash mexanizmini tahlil qilishgan.

Merkantilizm 18-asrda Fransiyada keng tarqalgan bo'lsa ham, 1750-yillarga kelib yangi fiziokratlar harakati boshlandi, lekin bu uzoqqa cho'zilmadi. A.Smitning iqtisodiyotni tushunishda bergan bu

birnecha tahliliy tushunchalari uning keyingi g'oyalarining shakllanishida ahamiyatli rol o'ynadi. Iqtisodiy ta'limotlar olimlari ko'pincha har xil g'oyalarni ularning birgina oxshash taraflarini hisobga olib bir maktab sifatida tavsiflaydilar. Shunday bo'lsada, fiziokratlar ayrim muammolar bo'yicha hayratlanarli tarzda izchil qarashlarni namoyon etganlar. Buning uch sababi mavjud.

1. Fiziokratizm faqatgina Fransiya yuzaga kelgan.
2. Fiziokratlar g'oyalari nisbatan qisqa, 1750-yildan 1780-yilgacha bo'lgan davrda taqdim etilgan (fiziokratlar g'oyalarini 1750-yildan oldin va 1780-yildan keyin hech kim bilmagan deyiladi).

3. Fiziokratlarning taniqli yo‘lboshchisi Fransua Kene (1694-1774) bo‘lib, uning g‘oyalari o‘z izdoshlari tomonidan so‘zsiz qabul qilinardi. Bu izdoshlarining asarlari asosan boshqalarni Kenening nazariyasiga ishonitirish maqsadida yozilgan edi.¹⁸

Uning Tableau Economique – iqtisodiyot jadvali jamiyatning uch sohasini qamrab olgan. fermerlar, yer egalari hamda hunarmand va xizmatkorlar. Hunarmandlardan boshqa sektorlar – tashqi savdo, davlat sektori yoki manufaktura keltirilmagan. Fiziokratlar tahlili iqtisodiy davr boshidagi yer egalari qolgan 2000 livrlik sof mahsulotdan boshlanadi (livr frankdan oldingi Fransiya pul birligi). Sof mahsulot yer egasiga oldingi davr faoliyati uchun yer rentasi sifatida berilgan edi. Fiziokratlar faqat yer uning ishlab chiqarish xarajatidan ko‘ra ko‘proq mahsulot ishlab chiqarishi mumkin, deb qabul qilishadi; jadvalda bu unumdorlik 100 foiz, deb qabul qilingan. Masalan, hunarmandlar ishlab chiqargan mahsulotlar qiymati unga ishlatilgan ishlab chiqarish omillariga to‘lanadigan qiymat bilan teng bo‘ladi. Faqatgina yerning mahsuloti unga ketadigan xarajadan ko‘proq bo‘ladi. Jadvalda qishloq xo‘jaligiga qilingan 2000 livrlik investitsiya 2000 livrlik ortiqcha mahsulot yaratadi, bu esa yer egasiga renta sifatida to‘lanadi.

Keynschilik – rivojlangan bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solib turish zarurligini asoslashga qaratiladi. Jon Meynard Keyns «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936) nomli kitobida bunday tartibga solish yalpi talabga hamda shu orqali inflyatsiya va bandlikka ta’sir ko‘rsatishini asoslaydi.

Neoliberalizm (F.Xayek, L.Erkard) – davlatning iqtisodiyotga aralashuvini eng kam darajaga keltirishga, e’tiborni xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratish lozimligini uqtiradi.

Monetarizm – (M.Fridman) iqtisodiyotni boshqarishni pul muomilasini tartibga solish orqali amalga oshirish mumkinligini asoslab beradi.

¹⁸ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander74- b.

TABLEAU ECONOMIQUE

Objets à considérer: 1° trois sortes de Dépenses. 2° leur Source. 3° leurs avances, 4° leur Distribution, 5° leurs Effets, 6° leur Reproduction, 7° leurs Rapports entr'elles, 8° leurs Rapports avec la population, 9° avec l'Agriculture, 10° avec l'Industrie, 11° avec le Commerce, 12° avec la masse des richesses d'une Nation.

DÉPENSES Productives <i>Relatives à l'Agriculture &c.</i>	DÉPENSES DU REVENU <i>L'impôt compris se partageant à la Classe productive et à la Classe stérile</i>	DÉPENSES Stériles <i>Relatives à l'Industrie &c.</i>
Avances annuelles pour produire un Revenu de 2000 ^{fr} sont 2000 ^{fr}	Revenu Annuel de 2000 ^{fr}	Avances annuelles pour les Ouvrages des Dépenses stériles sont 1000 ^{fr}
Productions	Revenu Annuel de 2000 ^{fr}	Ouvrages &c.
1000 ^{fr} 2	reproduisent net 1000 ^{fr} 2	1000 ^{fr} 2
500 3	reproduisent net 500 3	500 3
250 4	reproduisent net 250 4	250 4
125 5	reproduisent net 125 5	125 5
62 6	reproduisent net 62 6	62 6
31 7	reproduisent net 31 7	31 7
15 8	reproduisent net 15 8	15 8
7 9	reproduisent net 7 9	7 9
3 10	reproduisent net 3 10	3 10
1 11	reproduisent net 1 11	1 11
0 12	reproduisent net 0 12	0 12
0 13	reproduisent net 0 13	0 13
0 14	reproduisent net 0 14	0 14
0 15	reproduisent net 0 15	0 15
0 16	reproduisent net 0 16	0 16
0 17	reproduisent net 0 17	0 17
0 18	reproduisent net 0 18	0 18
0 19	reproduisent net 0 19	0 19
0 20	reproduisent net 0 20	0 20
Total 2000^{fr} 2	Total 2000^{fr} 2	Total 2000^{fr} 2

Il n'est pas nécessaire de s'attacher à l'intelligence de ce Tableau avant la lecture des 7 premiers Chapitres, il suffit à chaque chapitre de faire attention à la partie du Tableau qui y a rapport.

F. Kenening “Tabllau Ekonomique” jadvali

Iqtisodiy jadval makroiqtisodiy sohalarning o‘zaro aloqalarining kuchli ijodiy tushunchasini juda sodda ifodalab beradi.

Fiziokratlarning iqtisodiyotning o‘zaro bog‘liqligi haqidagi qarashlari makroiqtisodiyotga oiddir. Ular Adam Smit singari mikroiqtisod darajada iqtisodning o‘zaro bog‘liqligi haqidagi nazariyani rivojlantirishga kam harakat qilganlar.

Iqtisodiyot nazariyasi asoslari fanida uy xo‘jaligi va firmalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatuvchi doiraviy aylanish diagrammasi omillar va yakuniy mahsulot bozorlari o‘rtasidagi aloqa va bozorning resurslarni taqsimlovchi rolini tushuntirish maqsadida keltiriladi.

Fiziokratlar Kenening “Iqtisodiy jadvali”ni o‘zlarining asosiy nazariy yutuqlari, deb hisoblashadi. Ular nafaqat iqtisodning turli sektorlari o‘rtasidagi aloqalarni nazariy o‘rganishgan, balki ularning

hajmini o'lchashga harakat qilishgan. Ular Nobel Mukofoti laureati Vasiliy Leontevning 1930-yildagi xarajatlar-natijalar jadvalini va ekonometriklar, deb tanilgan maxsus iqtisodchilar guruhining tadqiqotlarini bashorat qila olishgan. Bu iqtisodiy jadval iqtisodiyotning turli sektorlarining o'zaro bog'liqligini ko'rsatib bergan. Ulardan keyingi ba'zi merkantilistlar ham bu o'zaro bog'liqlikni tan olishgan va ularning fikrlari Adam Smitning bozor iqtisodiyotining faoliyati haqidagi batafsil qarashlariga asos bo'lgan.

Fiziokratlar (lot. – tabiat, hukmronlik) – bu XVIII asrdagi fransuz iqtisodchilari, klassik siyosiy iqtisod vakillaridir. Fiziokratlar maktabi Fransiyada feodalizmdan kapitalizmga o'tish davrida vujudga keldi. Bu tasodifiy hol emas edi. O'sha davrda Fransiyada manufaktura ancha rivojlangan bo'lsada, ammo mamlakat hali ham agrar holatda edi. Aholining asosiy qismi qishloqlarda yashar, milliy boylikning 2/3 qismi shu sohada yaratilar edi. Qishloq xo'jaligi ahvolini yaxshilash tadbirlari fiziokratlar tadqiqotlarining asosini tashkil etadi. Ular qishloq xo'jaligini iqtisodiyotning yagona unumli sohasi, deb hisobladilar. Ularning fikricha, boylik faqat qishloq xo'jaligida yaratiladi, sanoat va savdoda esa u qayta ishlanadi va qayta taqsimlanadi, xolos. Shunga ko'ra fiziokratlar tadqiqotni muomala sohasidan ishlab chiqarish sohasiga olib o'tdilar va bu bilan kapitalistik tizimning keyingi tahlili uchun asos yaratdilar.

Fransua Kene (1694–1774) fiziokratlar maktabining asoschisi hisoblanadi. F.Kene har tomonlama bilimli olim bo'lib, Versal yaqinida kambag'al dehqon oilasida dunyoga keldi. U yoshligidan tibbiyotga qiziqdi va bu sohada ta'lim oldi. Keyinchalik tibbiyot amaliyoti unga

Fransua Kene (1694–1774)

shuhrat keltirdi. 1752-yilda Qirol Lyudovik X V saroyida tabiblik qildi. Tibbiyot va biologiyaga oid ko'pgina asarlar yaratdi. F.Kene iqtisodiyot muammolari bilan oltmish yoshidan boshlab bevosita shug'ullana boshladi.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, F.Kenening iqtisodiy g'oyalari qirol saroyida - Versalda yuzaga keldi. U umrining oxirigacha o'sha yerda yashadi va ijod qildi. F.Kenening «**Fermerlar**», «**Don**», «**Aholi**», «**Soliqlar**» nomli dastlabki iqtisodiy maqolalari Didro va D.Alamber tomonidan

chop etilgan «Qomus» da eʼlon qilindi. 1758- yilda uning asosiy asari «**Iqtisodiy jadval**» dunyoga keldi. F.Kene nafaqat fiziokratizm maktabi asosini yaratdi, balki uning nazariy va siyosiy dasturini ham shakllantirdi. Uning fiziokratik gʻoyalarini keyinchalik A.Tyurgo va boshqa bir qator fransuz iqtisodchilari davom ettirdilar va targʻibot qildilar. Shunday qilib, haqiqiy fiziokratlar maktabi yoki oʻsha davr tili bilan aytganda «*iqtisodchilar maktabi*» tarkib topdi. Uning eng rivojlangan davri XVIII asrning 60-70-yillariga toʻgʻri keladi.

Oʻrganish metodi. F.Kenening iqtisodiy tadqiqotining metodologik maslagi (platformasi) ni uning tomonidan ishlab chiqilgan *tabiiy tartib toʻgʻrisidagi konsepsiya* tashkil etadi. Uningcha, mazkur konsepsiyaning huquqiy asosi xususiy mulkni, shaxsiy manfaatlarni muhofaza qiluvchi va takror ishlab chiqarishni va moddiy boyliklarni toʻgʻri taqsimlashni taʼminlovchi davlatning moddiy va maʼnaviy qonunlari hisoblanadi. F.Kenening yozishicha, tabiiy tartibning mohiyati shundaki, *bir odamning shaxsiy manfaati boshqalarning umumiy manfaatidan ajralgan boʻlishi mumkin emas.* Bu esa erkinlik hukmronlik qilgan sharoitda boʻladi. Ana shunda dunyo oʻz-oʻzidan harakatlanadi. Shu bilan birga, F.Kene ogohlantirib aytishicha, «Yuqori hokimiyat» oqsuyaklardan yoki yirik yer egalari vakillaridan tashkil topishi mumkin emas; ular birga qoʻshilib qonunning oʻzidan ancha kuchli hokimiyat tashkil etishi, millatni qul qilishi, adolatsizlikni keltirib chiqarishi, yirtqichlarcha zulm oʻtkazishi va oʻtaketgan beboshlikni keltirib chiqarishi mumkin. *U yuqori davlat hokimiyati davlat boshqaruvini amalga oshirish uchun zarur boʻlgan – tabiiy tartib – qonunlarini yaxshi biladigan, oʻqimishli bir shaxs qoʻlida boʻlishini maqsadga muvofiq, deb hisoblagan.*

Sof mahsulot toʻgʻrisidagi taʼlimot. F.Kenening nazariy merosida uning *sof mahsulot* (hozir uni milliy daromad, deb atashadi) *toʻgʻrisidagi taʼlimoti muhim oʻrin egallaydi.* Uning fikriga koʻra sof mahsulotning manbasi yer va unga sarflangan qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishida band boʻlgan kishilarning mehnati hisoblanadi. Demak, boylikning (sof mahsulot) koʻpayishi qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishi bilan bogʻliq boʻlgan «yer inʼomidir». Shu bois, davlat sanoatni emas, balki qishloq xoʻjaligini ragʻbatlantirish toʻgʻrisida gʻamxoʻrlik qilishi kerak. F.Kene: «*Dehqonlar kambagʻal boʻlsa, qirollik kambagʻal boʻladi, qirollik kambagʻal boʻlsa qirol kambagʻal boʻladi*», deb hukumatni ishontirishga harakat qilgan. Savdo va sanoat boylik yaratmaydi, negaki savdogar va hunarmandlar qishloq xoʻjaligida

yaratilgan boylikni faqat bir joydan ikkinchi bir joyga yetkazish va o'zgartirish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun savdo va sanoat «unumsiz» hisoblanadi. U yerdagi tovarning o'sgan qiymati faqatgina savdo va sanoat xarajatlarini qoplash vositalarini o'z ichiga oladi, sof mahsulot esa bunda ko'paymaydi. Keyinchalik, A.Smit fiziokratlarning sanoatning «unumsizligi» to'g'risidagi g'oyasiga qarshi chiqadi va sanoatda ham boylik yaratilishini ko'rsatib beradi.

F.Kene merkantilistlarning “boylik savdoda yaratiladi” degan tezisini tanqid qildi. Uning tasdiqlashicha, muomalada tovarlarning ayirboshlanishi ekvivalentli bo'ladi, ya'ni teng qiymatli tovarlar ayirboshlanadi. Demak, ayirboshlashda qiymatning hech qanday o'sishi sodir bo'lmaydi. F.Kene pulni foydasi yo'q boylik hisoblagan, unga faqat savdodagi vositachi sifatida qaragan. Shunga muvofiq, davlatning boyishi pul kapitalining o'sishiga emas, balki qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining rivojlanishiga bog'liq bo'ladi.

Sinflar nazariyasi. F.Kene o'zi ishlab chiqqan unumlilik qoidasiga asoslangan holda jamiyatni uch sinfga ajratib ko'rsatadi: *unumli sinf, unumsiz sinf, mulkdorlar sinfi*. Unumli sinf – bunga qishloq xo'jaligida ish bilan band bo'lgan barcha kishilar, dehqon va fermerlar kiradi. Ular sof mahsulot yaratadilar. Unumsiz sinf – bular hunarmandlar, ishchilar, savdogarlar, xizmatkorlar, to'ralar, ya'ni dehqonchilikdan boshqa sohada ish bilan band bo'lgan kishilar. Ular faqat o'zlarini ta'minlaydilar, o'z iste'moliga qancha mahsulot kerak bo'lsa, shunchalik mahsulot yaratadilar. Ular jamiyat uchun foydali, ammo o'zining ham, jamiyatning ham boyligini ko'paytirmaydi, shu ma'noda unumsizdir. Mulkdorlar sinfi yer egalari, unga qirol va ruhoniylar ham kiradi. Mulkdorlar sinfi sof foydani olishga haqli, negaki ular o'z paytida yerlarni o'zlashtirgan, yerning unumdorligini oshirgan. Mulkdorlar tomonidan olinadigan daromad bu ularning oldin qilgan xarajatlari uchun in'om. Albatta, jamiyatning sinflarga bunday bo'linishi noto'g'ri. A.Smit fiziokratlarning bu boradagi qarashlariga kinoyali ravishda shunday deydi: “Agar ularning mantig'iga amal qilsak, unda faqat ikki farzand ko'radigan har qanday nikohni unumsiz, deb tan olish kerak bo'ladi”.

Kapital nazariyasi. *Iqtisodiy fikrlar tarixida kapital to'g'risidagi birinchi chuqur nazariy tushunchani* F.Kene ilgari surdi. Merkantilistlar kapitalni pul bilan bir narsa, deb hisoblagan bo'lsalar, F.Kene fikriga ko'ra pul unumsiz boylik bo'lib, u hech narsa ishlab chiqarmaydi. Uning atamasi bo'yicha qishloq xo'jaligi qurollari, qurilishlari, mollari,

hayvonlari va dehqonchilikda bir necha ishlab chiqarish sikllarida foydalaniladigan barcha narsalar «*dastlabki avanslar*» deyiladi (hozirgi zamon atamasi bo'yicha – asosiy kapital). Bir ishlab chiqarish siklida ishlatiladigan urug'lik, yem-xashak, ishchilarning mehnat haqi va boshqalarni u «*har yilgi avanslar*»ga kiritdi (hozirgi zamon atamasi bo'yicha – aylanma kapital). Ammo F.Kenening xizmati faqat kapitalni ishlab chiqarishdagi mavqeyiga ko'ra asosiy va aylanma kapitallarga bo'lishdangina iborat emas. Bundan tashqari u *aylanma kapital bilan birga asosiy kapital ham harakatda bo'lishini* ishonarli tarzda isbotlab berdi.

Takror ishlab chiqarish nazariyasi. Iqtisodiy ta'limotlarning rivojlanishida F.Kenening mashhur «Iqtisodiy jadval» asarining o'zni beqiyos. Bu asarda *ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayoni birinchi marta makroiqtisodiy darajada tahlil qilindi.* F.Kene jamiyatdagi uchta ijtimoiy guruhlar – sinflar o'rtasida mahsulot va pulning ayirboshlanish jarayonini ko'rsatib berdi. Takror ishlab chiqarish jarayonini tahlil qilishda baholarning o'zgarmasligi asos qilib olinadi (bunda almashuv ekvivalentlik tamoyili asosida ro'y bermoqda, deb faraz qilinadi). Bu jarayon tashqi bozor ta'sirisiz, ya'ni faqat ichki bozor sharoitida yuz bermoqda, deb qaraladi.

«*Jadvaldagi*» takror ishlab chiqarishning boshlang'ich nuqtasi yaratilgan bir yillik mahsulot hisoblanadi. F.Kene statistik hisob-kitoblarga asoslangan holda Fransiya dehqonchiligidagi yalpi mahsulot qiymatini 5 mlrd. livrga (livr – o'sha paytdagi Fransiya pul birligi) baholadi (ozuq-ovqat 4 mlrd. livrni, xomashyo 1 mlrd. livrni tashkil etadi). Bu mahsulotdan tashqari fermerlar o'tgan yilgi hosilni sotishdan olgan 2 mlrd. livrga ega. Bu pulni ular mulkdorlarga ijara haqi sifatida yer uchun to'laydilar. Unumsiz yoki «hosilsiz» sinf 2 mlrd. livrlik sanoat mahsulotiga ega. Jami ijtimoiy mahsulot, F.Kene hisobi bo'yicha 7mlrd. livrni tashkil etadi. Mulkdorlar (yer egalari) hosilni yig'ishtirib olgandan keyin fermerlardan 2 mlrd. livr ijara haqi olganlar.

Bu yerda barcha yaratilgan mahsulot realizatsiyasi va aylanish jarayoni qanday amalga oshadi? «*Iqtisodiy jadval*»ning shartlariga ko'ra bu jarayon besh aktdan iborat bo'lib, uning har birida 1 mlrd. livrga teng mahsulot realizatsiyasi amalga oshiriladi.

1. Mulkdorlar «unumli sinf» dan 1 mlrd. livrlik ozuq-ovqat mahsulotlarini sotib oladilar. Buning natijasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 1/5 qismi realizatsiya qilinadi. Mahsulotning bu qismi muomala sohasidan iste'mol sohasiga (yer egalari) o'tadi.

2. Mulkdorlar «unumsiz sinf»dan 1 mlrd. livrlik sanoat mahsulotlarini sotib oladilar. «Unumsiz sinf» shu bilan o'z mahsulotining yarmini realizatsiya qiladi.

3. «Unumsiz sinf» mulkdorlardan olgan puliga «unumli sinf»dan iste'mol buyumlarini sotib oladi. Shu bilan qishloq xo'jaligi mahsulotining yana 1/5 qismi realizatsiya qilinadi.

4. «Unumli sinf» «unumsiz sinfdan» olgan 1 mlrd. livrga uning o'zidan («unumsiz sinf»dan) shuncha pulga ishlab chiqarish qurollarini oladi (ular asosiy kapitalning yeyilgan, ishdan chiqqan qismini qayta tiklashga ishlatiladi). Buning natijasida sanoat mahsulotlarining ikkinchi yarmi realizatsiya qilinadi.

5. Aylanish jarayonining beshinchi, yakunlovchi aktida «unumsiz sinf» «unumli sinf»dan 1 mlrd. livrlik qishloq xo'jaligi xomashyosini xarid qiladi.

Oxirida jami ijtimoiy mahsulotning butun aylanish jarayoni natijasida sinflar o'rtasida 3 mlrd. livrlik qishloq xo'jalik mahsulotlari va 2 mlrd. livrlik sanoat buyumlari realizatsiya qilindi. «Unumli sinf» ixtiyorida qolgan 2 mlrd. livrlik mahsulot barcha sinflar o'rtasidagi umumiy aylanishda qatnashmaydi, u faqat o'z sinfi doirasida aylanadi (jadvalda bunday aylanish berilmagan). Bu mahsulot qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayonida sarflangan urug'lik va oziq-ovqat mahsulotlari o'rnini qoplaydi. «Unumli sinf» tomonidan sotib olingan sanoat tovarlari asosiy kapitalning eskirgan qismini qoplash uchun ishlatiladi. Naqd pul (2 mlrd.) muomala (aylanish) natijasida «unumli sinf» qo'liga kelib tushadi, ammo keyingi muddat uchun ijara haqi to'lash natijasida bu pul yana yer egalari ixtiyoriga o'tadi. Shunday qilib, yangi ishlab chiqarish siklini boshlash uchun, ya'ni oldingi hajmdagi ishlab chiqarishni, oddiy takror ishlab chiqarishni davom ettirish uchun zarur shart - sharoitlar yaratiladi.

«Iqtisodiy jadval»da takror ishlab chiqarishni tahlil qilish asosida olingan muhim ilmiy xulosa shundaki, unda ayrim oldi-sotdi aktlari qarab chiqilmaydi, balki juda ko'p bunday yakka muomala aktlari sinflar o'rtasidagi muomalada mujassamlashadi. Ana shu sinflar o'rtasidagi muomala F.Kene tadqiqotining predmeti hisoblanadi. Ayniqsa, uning muomalani takror ishlab chiqarish jarayonining atigi bir shakli sifatida, pul muomalasini esa kapitalning faqat aylanish momenti sifatida ko'rsatib berishga qilgan harakati samarali bo'ldi.

Ammo F.Kenening takror ishlab chiqarish to'g'risidagi ta'limotida bir qator kamchiliklar mavjud. «Iqtisodiy jadval»dagi sinflar

tushunchasida izchillik, ilmiylik yetishmaydi. Sanoatchilarni ishlab chiqarish vositalaridan mahrum etgan holda (ular o'z mahsulotlarining hammasini sotib yuboradi) F.Kene ularni ishlab chiqarish jarayonini qaytadan boshlash imkoniyatidan ham mahrum etadi. Yer egalari mahsulotni realizatsiya qilishda markaziy o'ringa o'tib qolishi noto'g'ri bo'lgan. Ammo undagi kamchiliklar mazkur asarning qimmatini tushirmaydi. Unda iqtisodiy fikrlar tarixida birinchi marta milliy iqtisodiyot makroiqtisodiy darajada tahlil qilindi va undagi g'oyalalar bo'lajak iqtisodiy modellarning kurtagi bo'lib qoldi.

F.Kening g'oyalari **Ann Rober Jak Tyurgo (1727–1781-yy.)** tomonidan davom ettirildi va rivojlantirildi. A.Tyurgo Parijda zodagonlar oilasida tug'ildi. Oilaviy an'anaga ko'ra diniy ta'lim olishga majbur bo'ldi. Lekin Sarbonnaning Teologiya (diniy) fakultetini tugatgach, bu sohada ishlashdan bosh tortdi. 1751-yildan Parij parlamentining mansabdori, 1761–74-yillarda Limojda (Limuzen provinsiya – viloyat markazi) intendant (gubernator) lavozimida ishladi. Bu uzoq viloyatda markaziy hokimiyat vakili sifatida xo'jalik ishlarini, jumladan, soliq olish tizimini nazorat qilib turdi. Aynan Limojda yashab turgan davrda A.Tyurgo o'zining «**Boylarning yaratilishi va taqsimlanishi to'g'risida mulohazalar**» (1766) nomli asosiy iqtisodiy asarini, tugallanmasdan qolgan «**Qiymat va pul**» (1769) kitobi va boshqa asarlarini yozdi. Ulardagi fikrlar umuman fiziokratik qarashlarga hamda bozor iqtisodiy munosabatlari tamoyillariga, eng avvalo, erkin raqobat va erkin savdo tamoyillariga asoslangan.

1774-yili qirol Lyudovik XVI A.Tyurgoni moliya bosh nazoratchisi lavozimiga (moliya vaziri lavozimi bilan bir xil) tayinladi. Bu lavozimda ikki yilga yaqin ishlagan A.Tyurgo davlat xarajatlarini kamaytirishga erisha olmagan bo'lsada, lekin mamlakat iqtisodiyotini har tomonlama erkinlashtirish uchun imkoniyat yaratib beruvchi bir qator farmon va qonun loyihalarini amalga oshirishga muvaffaq bo'ldi. Ammo uning har bir islohotga oid yangiliklari parlamentda o'zining monopol mavqeyini saqlab qolishga intilgan amaldorlar tomonidan qattiq qarshilikka duch keldi. Shu sababli uning islohotlari ko'p vaqt amal qilmadi. 1776-yili A.Tyurgo iste'foga chiqqach, ular bekor qilindi.

A.Tyurgo vazir sifatida amalga oshirgan asosiy islohotlar: mamlakat ichkarisida don va uning erkin savdosining tashkil etilishi; qirollikka erkin don olib kelish va undan boj to'lovlarisiz erkin don olib chiqish; natural yer majburiyatining pullik yer solig'i (o'lpon) bilan almashtirilishi; sanoat sohasida tadbirkorlikning rivojlanishiga to'sqinlik

qiluvchi hunarmandchilik sexlari va gildiyalarining (yirik savdogarlar va hunarmandlar birlashmasi) bekor qilinishi va boshqalar hisoblanadi.

Ish haqi nazariyasi. Xuddi fiziokratlarga o'xshab, A.Tyurgoing tasdiqlashicha, dehqon barcha ishlarda birinchi harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi; u o'z yerida barcha hunarmandlarning ish haqini yaratadi. Ish haqiga nisbatan ko'proq ishlab chiqaruvchi yagona mehnat bu – dehqon mehnatidir. U merkantilistlarni tanqid qilgan holda millatning boyligi, deb eng avvalo, yerni va undan olinadigan «sof daromadni» hisobladi.

A.Tyurgo ish haqini F.Kene kabi yashash vositalari minimumiga bog'lab tushuntiradi. Ammo A.Tyurgo undan farqli ravishda, *ish haqining yashash vositalari minimumiga kelib taqalish mexanizmini ochib bermoqchi bo'ldi*. Ish haqini ishchining hayoti uchun zarur bo'lgan yashash vositalari minimumi darajasiga pasaytiruvchi bunday mexanizm uning fikricha, mehnatga bo'lgan talabning mehnat taklifidan orqada qolib ketishi, ishchilar o'rtasidagi raqobatning rivojlanmaganligi hisoblanadi.

Sinflar nazariyasi. A.Tyurgo F.Kenega o'xshab jamiyatni *uch sinfga ajratadi*: unumli sinf (qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan band bo'lgan kishilar); unumsiz sinf (sanoat va boshqa moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida va xizmat ko'rsatish sohasida band bo'lgan kishilar); yer egalari sinfi. Lekin birinchi ikkita sinfnii «*ishlovchilar yoki ish bilan band sinflar*» deb ataydi. Ularning har biridagi odamlarni ikki toifaga bo'lib ko'rsatadi, ya'ni tadbirkorlar yoki avans beruvchi kapitalistlar va ish haqi oluvchi oddiy ishchilar. Shu bilan birga olimning tasdiqlashicha, aynan unumsiz sinf «ish haqi oluvchi jamiyat a'zolari»ni o'z ichiga oladi.

Qiymat, pul va foiz nazariyalari. A.Tyurgo qiymat, baho va pulni tahlil qildi. Uning bu sohadagi fikrlari o'ziga xos xarakterga ega va qiymatning mehnat nazariyasidan farq qiladi. A.Tyurgo tovarning narxi sotuvchi va xaridorlar istagining intensivligi bilan aniqlanishi to'g'risidagi g'oyani ilgari surdi. Bunda kamyoblik tovar narxini “baholashda asosiy unsurlardan biri” hisoblanadi. Keyinchalik bu g'oya zamonaviy baho nazariyasining shakllanishida ijobiy o'rin tutadi.

A.Tyurgo iqtisodiyotda proteksionizm siyosatining salbiy tomonini ko'rsatib berdi. Uning fikricha, «*olish va sotishdagi umumiy erkinlik bir tomondan, sotuvchiga ishlab chiqarishni rag'batlantiruvchi narxni, ikkinchi tomondan, xaridorga eng yaxshi tovarni eng past bahoda sotib olishni ta'minlashning yagona vositasidir*».

A.Tyurgo pulni o'z mohiyatiga ko'ra tovarlar dunyosidagi bir tovar sifatida ta'riflab, ayniqsa, «oltin va kumushni boshqa har qanday materialga nisbatan (moneta) tanga xizmatini o'tashga yaroqli», deb hisobladi, negaki, ular tabiatan moneta bo'lib yaralgan, buning ustiga har qanday kelishuv va qonunlardan qat'iy nazar hamma uchun umumiy moneta bo'lib qoladi. Uning fikricha, pul, ya'ni oltin va kumushning bahosi nafaqat barcha boshqa tovarlarga nisbatan o'zgarib turadi, balki bir-biriga bo'lgan nisbati, kam yoki ko'pligiga qarab ham o'zgarib turadi. A.Tyurgo qog'oz pullarning miqdori yaratilgan tovar va xizmatlarning miqdoriga mos kelmagan sharoitda bunday pullardan foydalanish noqulayliklari to'g'risidagi qoidani dalillar bilan isbotlab berdi.

A.Tyurgo ssuda (pul) foizini tadqiqot qilar ekan, qarzga olingan pulni ustamasi bilan qaytarishga jinoyat sifatida qaraydigan nasihatgo'ylar bid'atlarini qoraladi. Uning ta'kidlashicha, qarz beruvchi qarz vaqti davomida ushbu qarzga bergan puli uchun olishi mumkin bo'lgan daromadni yo'qotadi, qarz oluvchi esa bu pulni samarali ishlatib, ancha foyda ko'rish mumkin. Ko'rinib turibdiki, qarz beruvchi qarz oluvchiga ozor yetkazayotgani yo'q, aksincha, birinchisining pulidan ikkinchisi foyda ko'rayapti. Ana shu foyda qarz oluvchini foiz to'lash sharti bilan qarz olishga undovchi asosiy kuch hisoblanadi. U foizni foydadan to'laydi. Demak, A.Tyurgoning fikriga ko'ra bunday «kelishuvdan» qarz beruvchi ham, qarz oluvchi ham manfaatdor. Joriy foizga kelsak, A.Tyurgo bo'yicha, u bozorda kapitalning ko'p yoki kamligini ko'rsatuvchi termometr vazifasini o'taydi, xususan, foizning past bo'lishi bu kapital ko'pligi natijasidir.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixida fiziokratlar o'ziga xos o'rinni egallaydi. A.Smit o'z vaqtida: «*fiziokratizm tizimi qanchalik nomukammal bo'lmasin, shu davrgacha chop etilgan iqtisodiy g'oyalar ichida haqiqatga eng yaqini edi*», – deb aytgan. Bu ta'limotning merkantilizmni inkor qilishi, mehnat bilan yer boylikning asosi ekanligini tan olishi, savdo-sotiqda bojxona cheklovlarini bekor qilishni taklif etishi nihoyatda muhimdir. Fiziokratlarning boylik tezi ayniqsa, uni yaratishdagi mehnatning ahamiyati diqqatga sazovor: boylik – bu jamiyat mehnati bilan har yili yaratilgan iste'mol qiymatlari yig'indisidir. Bu tezis A.Smit tomonidan ham qabul qilingan.

Kapital va uning ikki qismga ajratib ko'rsatilishi (asosiy va aylanma), takror ishlab chiqarish jarayonining tahlil qilinishi, erkin

sohibkorlik to'g'risidagi g'oyalar, jamiyatning sinflarga ajratilishi iqtisodiy ta'limotlarning rivojida keyingi muhim qadamdir.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun erkin bozor munosabatlariga o'tish va dehqonchilikdan olinadigan soliqni kamaytirish zarurligi, yagona soliq tizimiga o'tish kerakligi to'g'risidagi fikrlar nihoyatda qimmatlidir. Chunki sohibkor va tadbirkorlar shaxsiy manfaatdorlik bo'lgan sharoitda ishlab chiqarishni tez rivojlantirishga intiladilar. Hozirgi zamon tili bilan aytganda, fiziokratlar sof bozor munosabatlarining unsurlarini asosan to'g'ri hal etib berdilar.

Xalq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasida muayyan mutanosiblik bo'lgan sharoitda takror ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonining uzluksiz davom etishi mumkinligi aniqlab berildi. Bu muammoni hal etishda fiziokratlar tomonidan mamlakatdagi uch sektor o'rtasidagi munosabatlar misol qilib olingan. Ammo amalda ayniqsa, hozirgi davrda bunday sektorlar juda ko'p bo'lib, ular o'rtasidagi aloqalar Nobel mukofoti sohibi V. Leontevning «xarajatlar - ishlab chiqarish» balansidan tarmoq uchun ishlab chiqilgan. Hozirgi davrda bunday balans tarmoqlararo balans, deb yuritiladi va makroiqtisodiy tahlilda va umuman iqtisodiyotda muhim ahamiyat kasb etadi. Undagi g'oyaning kurtaklari fiziokratlar asarlarida yaratilgan bo'lib, u klassik iqtisodiy maktab ta'limoti zanjirining ajralmas qismi sifatida muhim o'rin egallaydi.

Shu bilan birga hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlari nuqtayi nazaridan fiziokratizm g'oyalari o'z ahamiyatini tezda yo'qotdi va o'tkinchi xarakterga ega bo'ldi. Chunki jahon ijtimoiy va iqtisodiy hayotidagi o'zgarishlar nisbatan mukammal g'oyalarning ishlab chiqilishi zarurligini taqozo etdi va bu amalda ro'y berdi. Ayniqsa, boylikni faqat dehqonchilik bilan bog'lab tushuntiruvchi fiziokratizm g'oyalari sanoat inqilobi natijasida yuz bergan o'zgarishlar tufayli tez unutilayozdi. Bu holat iqtisodiyot osmonidagi yorqin yulduzning so'nishini eslatadi.

Fiziokratlar Kenening iqtisodiy jadvalini o'zlarining nazariy yutuqlarining gultoji, deb hisoblashadi. Iqtisodiyotdagi turli tarmoqlar o'rtasidagi pul daromadlari tasviri va sof mahsulotning yillik aylanmasini yaqqol tasvirlab bergan Kene jadvali iqtisodiyot rivojida yirik metodologik olg'a siljish sifatida tan olinadi. Fiziokratlar iqtisodiyotning turli tarmoqlari o'rtasidagi bog'liqlikni nazariy jihatdan o'rganish bilan chegaralanmay ularning o'lchamini – miqdorini aniqlashga harakat qilishgan.

Bu iqtisodiy jadval iqtisodiyotning turli sektorlaridagi o‘zaro bog‘liqlikni ko‘rsatib bergan. Keyingi merkantilistlarning ba‘zilari bu bog‘liqliklarni o‘rganib chiqdi va ularning ta‘siridagi umumlashma Adam Smit izlanishlariga asos bo‘ldi hamda bozor iqtisodiyoti ta‘limotini to‘ldirdi.

Fiziokratlar nazarida hukumatning ko‘plab qarorlaridan eng omadsiz qarori Fransuz g‘alla eksportiga qo‘yilgan taqiq edi. Ularning fikricha, bu qaror Fransiyada g‘alla narxini past darajada ushlab turdi va shuning uchun qishloq xo‘jaligi rivojiga to‘siq bo‘ldi. Fiziokratlar manufakturaning rivojlanishini taxmin qila olishmaganligi sababli hukumatning aralashmaslik siyosati Fransiya qishloq xo‘jaligida feodal iqtisodiyotning kichik xo‘jaliklari yiriklashib, bamisoli rivojlanishga olib keladi, degan xulosaga kelishgan. Shu sababli Fransiya iqtisodining boyligi va qudrati o‘sadi. Merkantilistlar sof mahsulot ayriboshlash, xususan ayriboshlashning xalqaro shakllari natijasida yuzaga keladi, shuning uchun siyosat qulay savdo balansini ta‘minlashga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak, deb ta‘kidlashadi.¹⁹

Muhokama uchun savollar

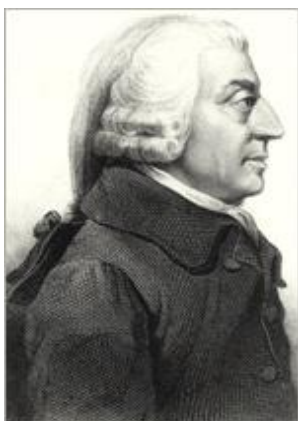
1. Pettining boyluk nazariyasining o‘ziga xos xususiyati nimada?
2. Qiymatning mehnat nazariyasini qanday tushunasiz?
3. U.Petti bo‘yicha ish haqi darajasi nimaga bog‘liq?
4. Fiziokratlar ta‘limotiga qanday xususiyatlar xos?
5. F.Kenening tabiiy tartib konsepsiyasining mohiyati nimada?
6. F.Kenening “sof mahsulot” to‘g‘risidagi ta‘limotining mohiyatini ochib bering.
7. F.Kenening sinflar, kapital, unumli mehnat to‘g‘risidagi nazariy qarashlarining o‘ziga xosligi nimada?
8. F.Kenening takror ishlab chiqarish nazariyasidagi ijobiy va salbiy tomonlarini ko‘rsatib bering.
9. A.Tyurgoning qiymat nazariyasining o‘ziga xos tomoni nimada?
10. Fiziokratizmning tarixiy ahamiyatini qanday tushunasiz?

¹⁹ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 80 b.

VI BOB. KLASSIK IQTISODIY MAKTABNING RIVOJLANISHI

6.1. Adam Smitning iqtisodiy qarashlari

Buyuk ingliz iqtisodchisi **Adam Smitning** «**Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risida tadqiqot**» asari zamonaviy iqtisod fanining boshlanishi hisoblanadi. A.Smit o‘z davridagi iqtisodiy bilim va konsepsiyalarini umumlashtirdi va tizimlashtirdi. U xo‘jalik hayotining asosiy sohalarini tavsiflab beruvchi bir butun nazariya yaratdi.

Adam Smit
(1723-1790)

Adam Smit (1723–1790) Shotlandiyaning Kerkoldi shahrida bojxona amaldori oilasida dunyoga keldi. U Glazgo va Oksford universitetlarida ta‘lim oldi, bu yerda adabiyot, tarix, falsafa fanlari bilan birga fizika, matematikani ham o‘rgandi. A.Smit 1748-yilda Edinburgda ommaviy leksiya o‘qiy boshladi, 1751-yilda Glazgo

universitetining professori etib tayinlandi. Keyinchalik ijtimoiy fanlar kafedrasini boshqardi. A.Smit 1759-yilda o‘qigan leksiyalari asosida etikaning falsafiy muammolariga bag‘ishlangan o‘zining birinchi «Axloqiy hissiyot nazariyasi» kitobini yaratdi.

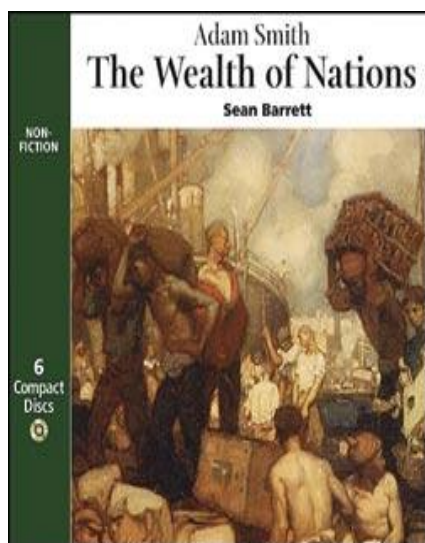
1764-yili A.Smit hayotida keskin o‘zgarish bo‘ldi: u kafedrani tark etdi va o‘sha davrda ko‘zga ko‘ringan siyosiy arbob – gersog Baklning o‘g‘li yosh lordning xorijga qiladigan sayohatida unga hamrohlik qilish to‘g‘risidagi taklifini qabul qildi. Bu sayohatdan A.Smit katta moddiy manfaatdorlik ko‘rar edi, ya‘ni umrining oxirigacha unga har oyda 800 funt sterling kafolatlangan edi. Bu uning professorlik gonoraridan ancha ko‘p bo‘lgan. Sayohat chog‘ida u Shvetsariyada Valter, Fransiyada fiziokratlar F.Kene, A.Tyurgo, D.Alamber va boshqa atoqli olimlar bilan uchrashdi, ularning ishlari bilan tanishdi. Bu uchrashuvlar A.Smit dunyoqarashining shakllanishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi.

1766-yilda u o‘z yurtiga qaytib keldi va «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risida tadqiqot» nomli asosiy asarini yozishga kirishdi. Bu asar 1776-yilda birinchi marta chop etildi. Asarda

insoniyat tomonidan oldin yaratilgan iqtisodiy bilimlar umumlashtirildi va umumiy nazariy tamoyil asosida iqtisodiy fan tizimiga aylandi.

A.Smitning bu asari besh qismdan (kitobdan) iborat bo‘lib, birinchi qismida qiymat va qo‘shimcha daromad muammolari tadqiq etildi, ikkinchisida – kapital jamg‘arilishi va uning funksional shakllari, uchinchisida – kapitalizm rivojlanishining tarixiy shart-sharoitlari ko‘rsatib berildi, to‘rtinchisida – o‘zining merkantilizm va fiziokratlar ta‘limotiga bo‘lgan munosabatlari aks etdi, beshinchi qismida davlat moliyasi masalalari ko‘rib chiqildi. Bu asar A.Smit hayot paytidayoq to‘rt marta, uning o‘limidan keyin asr oxirigacha yana uch marta qayta nashr etildi. U nafaqat Angliyada, balki chet ellarda ham zo‘r qiziqish uyg‘otdi. A.Smitning bu buyuk asari dunyodagi barcha keyingi iqtisodiy ta‘limotlarining rivojlanishiga va ko‘pchilik davlatlarning iqtisodiy siyosatiga o‘zining katta ta‘sirini ko‘rsatdi.

Xalqlar boyligining tabiati va sabablari

Xalqlar boyligi asoslarining birinchi jumlaridanoq Smit Xalqlar boyligining tabiati konsepsiyasini tushuntirib o‘tgan. Bu ishi bilan u o‘z qarashlarini merkantalistlar va fiziokratlarnikidan farqlanishini isbotlab berdi.

Xalqlar boyligi asarining ko‘p qismlarida Smit boylik savdoda yaratiladi, degan fikrlari uchun merkantalistlarga qarshi bo‘lgan. Uning fikricha, boylik qimmatbaho metallar miqdori bilan emas, balki tovar va xizmatlardan olinadigan yillik foydadir. U shuningdek, eksport va import o‘rtasidagi bog‘liqlikni ham tushuntirib beradi²⁰.

A. Smit Xalqlar boyligi aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad bilan ham o‘lchanadi, deb ta‘kidlaydi. Hozirda masalan, Angliya Xitoydan boyroq, deyilganda ularning aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad qiyoslanadi, umumiy ishlab chiqarilayotgan

²⁰ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander Ivii.

mahsulot va daromad emas. Bu qarash hozirda ham o‘z kuchini yo‘qotmagan.²¹

Xalqlar boyligi holati haqida ham ko‘p fikrlar berilgan. Smitning bu kitobining qolgan qismi Xalqlar boyligi vositali, vositasiz, to‘g‘ri va noto‘g‘ri sabablariga bag‘ishlangan.

Xalqlar boyligi sabablari

Smit millat boyligi ish unumdorligi va unumdor ishlaydigan ishchilar mutanosibligiga bog‘liq, deb hisoblagan.

Ish unumdorligi. Ishchi kuchining unumdor mehnati nima bilan belgilanadi? Smit birinchi kitobida ish unumdorligi ish taqsimotiga bog‘liq, deb yozadi. Mehnatning ixtisoslashtirilganligi mehnat unumdorligini oshirishning kafolati sifatida qaralgan. Bu “xalqlar boyligi” dan ancha oldin aytib o‘tilgan bo‘lsada, lekin hech kim Smitdek tushuntirib o‘tmagan.

Smit mehnat taqsimotini ko‘p misollar bilan, tarixdan o‘rganib, zavodda har bir ishchi faoliyatini kuzatib, foydasini o‘rganib chiqqan. Agar har bir ishchi donalab mahsulot ishlab chiqarsa, unda ishlab chiqarish jarayoni juda sekin ketadi, agar ishlab shiqarish jarayoni bir qancha operatsiyalarga bo‘lib tashlansa, har bir ishchi shu operatsiyalardan biriga ixtisoslashsa, har bir ishga nisbatan mahsulot hajmi katta miqdorda oshadi.

Mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvning bir salbiy tomoni shundaki, ishchilar bir xil ishni bajaraverishadi va natijada zerikish paydo bo‘ladi. Insoniyat ishlab chiqarish jarayoniga bog‘lanib qolib mashinalashib ketadi, qayta-qayta bir xil ishni qilaverib noinsoniylashib ketadi. Lekin Smit inson farovonligi mehnat taqsimotiga bo‘g‘liq ekanligini ta’kidlab o‘tgan.

Shuningdek, mehnat taqsimoti Smitning bozorning kengayishi hamda kapitalning jamg‘arilishi haqidagi fikriga ham bog‘liq. Bozor qanchalik katta bo‘lsa, tovar shuncha ko‘p miqdorda sotiladi va mehnat taqsimotiga imkoniyat shunchalik oshadi. Cheklangan bozor o‘z navbatida cheklangan mehnatni talab qiladi. Mehnat taqsimoti kapital jamg‘armasi orqali cheklab qo‘yilgan, chunki ishlab chiqarish jarayoni

²¹ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 625-b.

juda vaqtni oladigan jarayon bo‘lib, ishning boshidan to mahsulot tayyor bo‘lib sotilgunga qadar orada ancha vaqt bor.

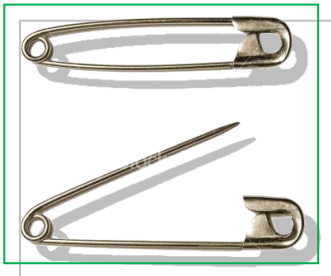
Mehnat taqsimotining ortishi bilan ishchilarning o‘zlari uchun ishlab chiqarishlariga hojat qolmaydi va iste‘mol tovarlari zaxirasi paydo bo‘ladi. Kapitalistning asosiy vazifasi ishlab chiqarish boshlanganidan to mahsulot sotilgunga qadar ketadigan vaqtni qisqartirishdir. Shuning uchun Smit quyidagi xulosaga keldi: “Resurslarning jamlanish jarayoni mehnat taqsimotidan oldin bo‘lishi talab etiladi va shu sababdan zaxiralar qancha ko‘p jamg‘arilsa, mehnat shuncha samarali taqsimlanadi”²².

A.Smit asari nazariy qismining asosiy g‘oyalarini ko‘rib chiqamiz.

A.Smitning ijtimoiy-iqtisodiy nazariyalari:

a) boylikni ko‘paytirish omillari: mehnat taqsimoti, pul, kapital.

A.Smit o‘z kitobida jamiyatning iqtisodiy rivojlanishini va uning farovonligini oshirishni markaziy o‘ringa qo‘yadi. Asarning boshida A.Smit boylikni chinakam yaratuvchi bu – “har bir xalqning yillik mehnati” deb ko‘rsatib o‘tadi. Demak, boylikning manbayi – mehnat. A.Smit bu fikrni rivojlantirib, mehnat taqsimoti boylikni yaratishda asosiy omil hisoblanadi, degan xulosaga keladi. Chunki mehnat taqsimoti asosida uning unumdorligi oshadi. Muallif bu tezisni to‘g‘nog‘ich ishlab chiqarish ustaxonasi misolida asoslab beradi. Ustaxonada o‘n kishi ishlaydi. Ular o‘rtasida mehnat taqsimlangan: biri simni tortadi, ikkinchisi uni to‘g‘rilaydi, uchinchisi kesadi, to‘rtinchisi uchini o‘tkirlaydi va h.k. Bir kunda bu o‘n kishi 48000 to‘g‘nog‘ich, ya‘ni har bir kishi 4800 donadan to‘g‘nog‘ich ishlab chiqaradi. Agar ular bir-birlariga bog‘liq bo‘lmagan holda ishlaganlarida, ularning hech qaysisi bir kunda 20 dan ko‘p to‘g‘nog‘ich tayyorlay olmagan bo‘lar edi. Demak, ixtisoslashuv tufayli mehnat unumdorligi 240 baravardan ko‘proq oshgan.

A.Smitning fikricha, mehnat taqsimoti milliy mahsulot yaratish jarayonida odamlar o‘rtasida hamkorlikni amalga oshirishning juda qulay shakli hisoblanadi. Ixtisoslashuv tufayli mehnat jarayonini amalga oshirishda kishilarning chaqqonligi ortadi; ular vaqtni tejaydilar, chunki doimo bir ish turidan boshqasiga o‘tishga hojat bo‘lmaydi; ular o‘z faoliyatlarini takomillashtirish, ixtiro qilish uchun katta imkoniyatlarga ega bo‘ladilar.

²² History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 260-b.

Taraqqiyot va jamiyat farovonligining haqiqiy manbasi «tabiat in'omi» emas (fiziokratlar hisoblaganlaridek), balki aynan mehnat taqsimotidir. Shu bilan birga ixtisoslashuvni chuqurlashtirish imkoniyatlari cheklangan bo'ladi, negaki birinchidan, agar yaratilgan qo'shimcha mahsulot xarid qilinmasa, undagi mehnatni yanada taqsimlashga zarurat bo'lmaydi, ikkinchidan, korxonalarining ko'lami qancha kichik bo'lsa, mehnat taqsimoti uchun imkoniyatlar shuncha kam bo'ladi (foydalanayotgan kapital miqdoriga qarab).

Ushbu nazariyadan milliy boylikning ko'payishi jamiyatdagi ayrim sinflar faoliyati natijasi emas (*merkantilistlarda – savdogarlar, fiziokratlarda – yer egalari*), balki *mehnat taqsimotida qatnashayotgan barcha kishilar faoliyatining natijasidir*, degan xulosa kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, foyda yaratuvchi har qanday mehnat unumli mehnatdir. Ammo bu masala bo'yicha A.Smitda izchillik bo'lmagan. Birinchidan, u faqat moddiy narsalarni yaratish va o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan mehnatni unumli mehnat hisoblagan. O'qituvchilar, huquqshunoslar, harbiylar, ma'muriyat, yozuvchilar va shu kabilarning mehnati esa unumli hisoblanmagan. Ikkinchidan, A.Smit iqtisodiyotda qishloq xo'jaligi sohasining ustunligi g'oyasidan qutula olmagan. U hunarmandlar va savdogarlar mehnatini yer egalari mehnatiga nisbatan kam unumli bo'ladi, deb tasdiqlaydi. Negaki yer egalarga tabiat «yordam» beradi va «dehqonchilikka qo'yilgan kapital haqiqiy boylikka va daromadga ancha ko'p qiymat qo'shadi». Bunda A.Smitning ta'kidlashicha, iqtisodiyotning rivojlanib borishi bilan sanoat tovarlari bahosi pasayib borish moyilligiga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari bahosi esa o'sish moyilligiga ega. Shuning uchun uning fikricha, qishloq xo'jaligiga qo'yilgan kapital ancha foydali hisoblanadi.

Agar o'sha davrda Angliyada manufaktura sanoati rivojlana boshlaganini va hatto birinchi yuqori unumli fabrikalarning paydo bo'lganligini hisobga oladigan bo'lsak, A.Smitning bu xatosini tushunish yana ham qiyinlashadi. Uning unumli mehnat konsepsiyasida izchillikning yo'qligi, ishlab chiqarish jarayonidagi kapital mavqeyini yetarlicha tushunmaganligi natijasidir. A.Smitning fiziokratik bid'atlari jamiyat o'z resurslarini, birinchi navbatda, qishloq xo'jaligiga, ikkinchi navbatda, sanoatga va faqat uchinchi navbatda, savdoga yo'naltirishi kerakligini tasdiqlashida o'z ifodasini topadi. Bundan A.Smit sanoat to'ntarilishining dastlabki uchqunlarini va kelajakda yirik sanoat ishlab chiqarishining hal qiluvchi ahamiyatini ko'ra olmagan, degan xulosa kelib chiqadi.

A.Smit boylikni ko'paytirishda pulning o'rniga alohida urg'u berib o'tadi. Uning tasdiqlashicha, qimmatli metallarning, pulning maxsus ahamiyati to'g'risidagi merkantilistlarning fikri noto'g'ri. Agar pulni jamg'arish asosiy maqsad bo'lsa, unda pul harakatsiz qolib ketadi, bu esa ushbu pulga ishlab chiqarish yoki sotib olish mumkin bo'lgan mahsulotlarning kamayib ketishiga olib keladi. Pul jamiyat boyligini ko'paytirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

A.Smit kapitalni tahlil qilgach, ishlab chiqarishning o'sishi, manufaktura sanoatining yaratilishi kapital faoliyati natijasi ekanligini ko'rsatib beradi. U kapital, deganda maxsus ishlab chiqarish fondlarini, ishlab chiqarish vositalari, ishlab chiqarishning moddiy omillarini tushungan. A.Smit kapitalni asosiy va aylanma kapital turlariga ajratib ko'rsatadi. Muomalada bo'ladigan kapital aylanma kapital, muomalada amal qilmaydigan kapital asosiy kapital nomini olgan. A.Smit bo'yicha asosiy kapital ham, aylanma kapital ham boylik yaratadi. Kapitalning o'sishi – millat boyligini ko'paytirishning uchinchi (mehnat taqsimoti va puldan foydalanish bilan birga) asosiy omili. Kapital qancha ko'p bo'lsa, ishchilarni boqish va ularni ixtisoslashtirish imkoniyati shuncha ko'p bo'ladi. Buning ustiga kapitalning o'sishi ayrim vaziyatlarda boylikni ko'paytirishning yagona vositasi bo'lishi mumkin. Shuning uchun A.Smit tejamkorlikni qo'llab-quvvatlaydi. Uning yozishicha, «har bir isrofgar – jamiyat boyligining dushmani, har qanday tejamkor odam – jamiyatga muruvvat ko'rsatuvchidir».

b) iqtisodiy erkinlik prinsipi

Jamiyatdagi mehnat taqsimoti odamlarni bir-birlari bilan bog'lab turuvchi va ularga mahsulot va resurslarni almashtirish imkonini beruvchi mexanizmning bo'lishini taqozo etadi. Bunday mexanizm bozor hisoblanadi. Bozor to'g'risida A.Smit ta'limotidagi asosiy g'oya iqtisodiy liberalizm g'oyasi, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini minimallashtirish g'oyasi, erkin raqobat asosida tashkil topadigan baho yordamida iqtisodiyotning o'zini o'zi boshqarish g'oyasi hisoblanadi. Uning ta'limotiga ko'ra bozor odamlar faoliyatini muvofiqlashtiradi (koordinatsiyalashtiradi), ularning manfaatlarini uyg'unlashtiradi. Bozor iqtisodiyoti novvoyni shirin non yopishga, bog'bonni ekologik toza meva-sabzavot yetishtirishga, savdogarlarni boshqa mintaqalardan arzon bahoga tovarlar olib kelishga undaydi. Raqobat sharoitida iste'molchilar ehtiyojini yuqori darajada qondira oladigan ishlab chiqaruvchilar yashab keta oladi. Demak, ko'proq foyda olish ishtiyoqida bo'lgan

tadbirkorlarning bir tomonlama manfaatlari ularni jamiyatning boshqa a'zolari manfaatlariga xizmat qilishga majbur qiladi.

“Menga nima kerak bo‘lsa, shuni menga ber va sen o‘zingga nima kerak bo‘lsa o‘shani olasan”. Aynan shunday ko‘rinishda odamlar o‘zlari ehtiyoj sezgan narsalarni bir-birlaridan ko‘proq olishga erishadilar.

A.Smit kitobining asosiy mohiyati hukumatning va boshqalarning erkin raqobatga aralashuvini tanqid qilishdan iborat. A.Smitning fikricha, iqtisodiy hayotda garmonik tartib hukmronlik qiladi: agar erkin raqobat cheklanmasa, unda u dunyoni takomillashuvga olib kelgan bo‘lar edi. Bunday xulosaga kelishda A.Smit o‘zgaras «tabiiy» iqtisodiy qonunlar mavjudligiga asoslangan. A.Smit tushunchasi bo‘yicha shaxsiy manfaatlar ijtimoiy manfaatlardan ustun tursa, ya’ni jamiyat manfaatlari uning a’zolari manfaatlarining yig‘indisi, deb qaralsa, shundagina bozor qonunlari iqtisodiyotga ko‘proq ta’sir ko‘rsatadi. A.Smitning asosiy xizmatlaridan biri shundan iboratki, u birinchi bo‘lib iqtisodiyotni o‘zining ichki qonuniyatlariga muvofiq amal qiluvchi, obyektiv, odamlarning irodasiga bog‘liq bo‘lmagan tizim sifatida qaraydi. Bunday tizim o‘zining ichki qonuniyatlariga muvofiq amal qiladi.

A.Smit iqtisodiyotning davlat sektori samarasizligini ko‘rsatib o‘tadi. «Har xil sabablarga ko‘ra, – deb yozadi u, – hukumat doimo va beistisno tarzda isrofgar. Eng avvalo, u birovlar ishlab topgan pulni sarflaydi, o‘zgalar pulini esa hamisha o‘zingnikidan ko‘ra behuda sarflaysan. Bundan tashqari hukumat xususiy korxonalaridan juda uzoq turadi va ularning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan e’tiborni ularga qarata olmaydi». A.Smit davlatning faqat uch funksiyasini tan oladi: adolatli sud qilish, mamlakat xavfsizligini ta’minlash, jamiyat uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy korxonalar va muassasalarni ta’minlash.

A.Smit merkantilistlarning proteksionizm siyosatini tanqid qiladi. Unga ko‘ra chetdan ancha arzon bahoga olib kelish mumkin bo‘lgan tovarni o‘zida ishlab chiqarish be’mani narsadir. «Har qanday ongli oila boshlig‘ining qoidasi sotib olishdan ko‘ra uyda tayyorlash qimmatga tushsa, uni uyda tayyorlamaslikdan iborat... Ayrim oilalar uchun oqilona hisoblangan narsalar bir butun davlat uchun be’mani hisoblanmaydi».

Erkin raqobat sharoitida bozor mexanizmi eng avvalo, “baho” orqali iqtisodiyotda tartib o‘rnatadi. Baho bozor xo‘jaligining asosiy tashkiliy kuchi sifatida qaraladi. Baho talab va taklif o‘zgarishi to‘g‘risida ishlab

chiqaruvchilar bilan iste'molchilarga signal berib turadi, ularni bir-birlarining manfaatlariga moslashishga majbur etadi. Baho orqali talab asosida kapital qo'yilmasi amalga oshiriladi, kerakli mahsulotlar ishlab chiqariladi. Odamlar bir-birlariga xizmat qilish orqali o'z manfaatlarini amalga oshiradi. Bozor iqtisodiyoti o'z-o'zidan amal qilayotgandek ko'rinadi, aslida u xatolar va tuzatishlar uslubida tartibga solib turiladi.

v) *“ko'rinmas qo'l”*

Bozor iqtisodiyoti bir markazdan turib boshqarilmaydi. Shunday bo'lsada, u muayyan tartib va qoidaga amal qiladi. Xo'jalik faoliyatining har bir ishtirokchisi o'z maqsadini ko'zlagan holda ish yuritadi. Biroq bunday sharoitda alohida kishilarning manfaatlari qanday uyg'unlashadi, barcha jamiyat manfaatlari qanday yuzaga chiqadi? Bu muammoni birinchi bo'lib ilmiy darajaga ko'targan A.Smit bo'ldi. U shunday yozadi: «Har bir kishi o'z kapitalini ko'proq qiymat keltiradigan qilib ishlatishga harakat qiladi. Odatda, u jamiyat foydasiga ta'sir ko'rsatishni nazarda tutmaydi va unga ancha ta'sir ko'rsatayotganini sezmaydi. U faqat o'z manfaatini nazarda tutadi, faqat o'z foydasini ko'zlaydi. Shunday bo'lsada, bunday maqsad uning rejasiga kirmagan bo'lsa ham, ushbu sharoitda *ko'rinmas qo'l* uni maqsad sari yo'naltiradi. O'z manfaatlarini ko'zlagan holda jamiyat manfaatlariga ataylab unga xizmat qilgandan ko'ra tez-tez xizmat qilib turadi».

Gap shundaki, o'z manfaati yo'lida xizmat qilayotgan har bir odam pirovard natijada ijtimoiy mahsulotning ko'payishiga, jamiyat boyligining oshishiga yordam beradi. Shaxsiy manfaatga intilish ishlab chiqarishning rivojlanishiga, taraqqiyotga olib keladi. Har bir kishi o'zini o'ylab ish yuritadi, bundan butun jamiyat yutadi.

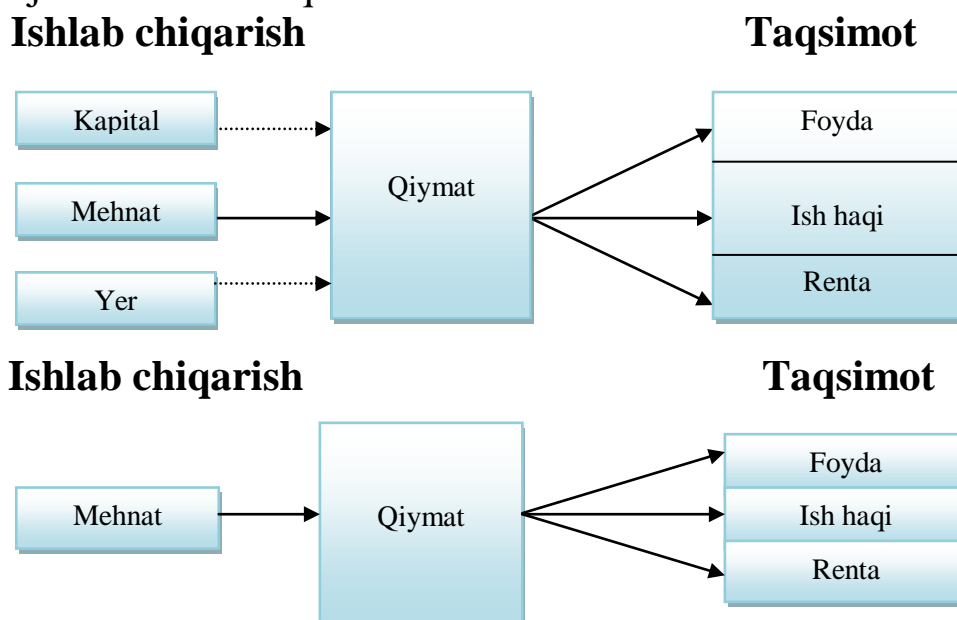
A.Smit aytib o'tgan «ko'rinmas qo'l» bozor mexanizmidir. U odamlarni o'z istak va xohishlariga bog'liq bo'lmagan holda maqsad sari yo'naltirib turadi. Masalan, agar qandaydir bir mahsulotga, aytaylik, nonga bo'lgan talab oshsa, novvoylar uning narxini oshiradilar. Ularning daromadlari oshadi. Kapital bir tarmoqdan ikkinchi tarmoqqa oqib o'tib turadi, ayni chog'da u non yopish sanoatiga oqib o'ta boshlaydi. Natijada non ishlab chiqarish ko'payadi va narx yana pasaya boshlaydi. Bu yerda A.Smit shaxsiy manfaatni raqobat va xo'jalik mexanizmining ichki harakatlantiruvchi kuchi sifatida ko'rsatib bergan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha turli mehnat egalari o'rtasida raqobat kurashi amal qilib turadi. Bunda shaxsiy manfaat, o'z foydasini ko'zlab ish yuritish bir vaqtning o'zida jamiyatga foyda keltiradi, umumiy boylikka erishishni ta'minlaydi. Demak, bozor iqtisodiyotida “ko'rinmas qo'l” amal qiladi.

g) qiymat va bahoning shakllanishi

A.Smit «sarfli» qiymat nazariyasiga asos soldi. U tovarning foydaliligi (iste'mol qiymati) bilan almashuv qiymatini bir-biriga qarshi qo'ydi va almashuv qiymatining shakllanishini tahlil qilishda foydalilikni inkor etdi. Keyinchalik, bu nazariyadan ikki qarama-qarshi yo'nalish hisoblangan – iqtisodiy liberalizm va sotsializm vakillari o'zlarining tamoyillarini asoslash uchun foydalandilar.

A.Smit bozor bahosining beqarorligini talab va taklifdagi doimiy o'zgarishlarning natijasi ekanligini ko'rsatib o'tadi. Lekin boylikning «haqiqiy» qiymati doimo o'zgarib turishi mumkin emas. Shuning uchun A.Smit o'z oldiga tovarning «real», «tabiiy» bahosini, ya'ni uning qiymatini topish vazifasini qo'ydi. Bunda u bir vaqtning o'zida ikki har xil konsepsiyadan foydalandi. Birinchisi – tovarning qiymati faqat unga sarflangan mehnat bilan aniqlanadi: qancha ko'p mehnat sarflansa, tovar shuncha qimmat bo'ladi (bu konsepsiya D.Rikardo va K.Marks iqtisodiy ta'limotlarining asosini tashkil etadi). Ammo ushbu qoida A.Smitning fikricha, faqat jamiyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida, «qoloq jamiyatlarda» qo'llaniladi. Lekin sivilizatsiyalashgan jamiyatda tovar qiymatini aniqlashda kapital va yer ham hisobga olinadi. Ikkinchi konsepsiya ana shunday paydo bo'ladi, unga binoan tovar qiymatini yaratishda barcha ishlab chiqarish omillari (mehnat, kapital, yer) qatnashadi. Shunga muvofiq, tovar qiymati mehnat sarflaridan, foyda va yer rentasidan tashkil topadi, ya'ni ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi.

6.1-rasm. A.Smitning Qiymat (va baho)ning tashkil topishi to'g'risidagi ikki konsepsiyasi

Ushbu rasmda A.Smitning birinchi konsepsiyasi «mehnat» soʻzi yaxlit strelka koʻrinishida aks ettirilgan. Bu qiymatni yaratishda mehnat yagona manba ekanligini koʻrsatdi. Mehnat bilan yaratilgan daromad taqsimlanish jarayonida ish haqi, foyda va rentaga boʻlinadi. A.Smitning ikkinchi konsepsiyasining asl maʼnosi «Kapital» va «Yer» soʻzlari yozilgan nuqtali chiziq (punktirli) strelka yordamida ifodalangan. Bu konsepsiya mahsulot va daromadlarni yaratishda mehnat bilan birga kapital va yerning ham ishtirok etishini bildiradi.

Ular endi qiymatning shakllanishida ishtirok etuvchi omil sifatida boʻladi. Mehnat ish haqi koʻrinishida daromad yaratadi, kapital foyda koʻrinishida daromad yaratadi, yer renta koʻrinishida daromad yaratadi.

A.Smitning ikkinchi konsepsiyasi oddiy tovar ishlab chiqarishni («qoloq jamiyatni») tahlil qilishdan kapitalistik tovar ishlab chiqarishni tadqiq qilishga oʻtish bilan bogʻliq. Aynan kapitalistik tovar ishlab chiqarishda jonli mehnat qiymatning yagona manbayi boʻla olmaydi. «Oldin mehnat vositalari ishlab chiqaruvchiga qarashli boʻlgan. Kapital jamgʻarilishi va yerning xususiy mulkka aylanishidan oldingi jamiyatda, deb yozadi A.Smit, – mehnat miqdorlari oʻrtasidagi nisbat mahsulotlarni ayirboshlashning yagona asosi boʻlib kelgan. Barcha mehnat mahsuli ishlab chiqaruvchiga qarashli boʻladi va sarflangan mehnatning miqdori bahoning yagona oʻlchovi hisoblanadi».

Keyinchalik, kapital jamgʻarilib borgan sari vaziyat oʻzgarib boradi. Tovarning qiymati ikki qismga boʻlinadi: bir qismi ish haqiga, ikkinchi qismi kapital foydasiga. Kapital egasi yollanma mehnatni ishlatadi. Bunda yaratilgan barcha mahsulot ishlab chiqaruvchiga qarashli boʻlmaydi. Uning bir qismi kapital egasiga tegishli boʻladi. Bunday sharoitda muayyan tovarni ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat miqdori tovarning qiymatini aniqlashda birdan-bir manba boʻla olmaydi.

A.Smitning fikricha, «tabiiy baho» (qiymat) - bu shunday bahoki, uning tarkibiy qismlari mehnat, kapital va yer uchun toʻlanadigan tabiiy Meʼyorlarga taxminan mos keladi. Bu tabiiy Meʼyorlar mintaqalar boʻyicha farq qiladi va ular hayot darajasiga, geografik va tabiiy sharoitlarga, oʻrtacha xarajatlar darajasiga va boshqalarga qarab oʻrnatiladi. Mazkur qoida F.Akvinskiyning «Odil narx» konsepsiyasiga oʻxshab ketadi. Ikki yondashuvning farqi shundaki, F.Akvinskiyda «odil narx» odamlar tomonidan ongli ravishda oʻrnatiladi, A.Smit boʻyicha esa, «tabiiy baho»ning shakllanishi – obyektiv bozor qonunlarining amal qilish natijasidir.

Bozor bahosi «tabiiy baho» atrofida tebranib turadi, u bozor holatiga qarab undan yuqori yoki past bo'lishi mumkin. Ushbu tebranish tufayli taklif talabga moslashadi. Agar talab taklifdan kam bo'lsa, bozor bahosi xarajatlardan past bo'lgan bo'ladi va tadbirkorlar ishlab chiqarishni qisqartiradi. Aksincha, talabning ortishi bahoning oshishi va taklifning ko'payishini rag'batlantiradi. Natijada bozor bahosi «tabiiy baho» darajasiga intiladi. Albatta, axborotning yetishmasligi, tabiiy va sun'iy monopoliyalarning mavjudligi bilan bog'liq holatlar bundan istisno.

d) sinflar va daromadlar

A.Smit qarashlarida jamiyat uch sinfga ajratib ko'rsatiladi: *yer egalari, tadbirkorlar, yollanma ishchilar*:

– yer egalari qo'lida asosiy ishlab chiqarish vositasi yer bo'ladi. Ular ijaraga bergan yeri uchun ijara to'lovlari sifatida ushbu yerdan olingan daromadning bir qismini renta ko'rinishida oladi;

– tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarining ikkinchi bir turiga (imorat-inshootlar, asbob-uskunalar, fermalar, xomashyo zaxiralariga) egalik qiladi, ishchilarni yollaydi va daromad ko'rinishida foyda oladi;

– yollanma ishchilar – eng ko'p, kambag'al sinf hisoblanadi, ular mulk egasi emas va ular mehnatini sotib, daromad ko'rinishida ish haqi oladi.

A.Smit bo'yicha jamiyat uch sinfdan tashqari har xil guruh va qatlamlarni ham o'z ichiga oladi. Asosiy sinflar daromadlari birlamchi hisoblanishi bilan ajralib turadi. Boshqa guruhlarning daromadlari esa – ikkilamchi, ya'ni qayta taqsimlash natijasida shakllanadi.

A.Smit daromadning har uchala asosiy shaklini alohida ko'rib chiqdi.

Ish haqi nazariyasi. Ishchining daromad sifatidagi ish haqi A.Smit bo'yicha, mamlakatning milliy boyligi darajasiga bevosita bog'liq. A.Smitning ish haqi nazariyasining e'tiborga molik joyi shundan iboratki, u U.Petti, fiziokratlar va D.Rikardodan farqli ravishda mehnatga haq to'lash miqdori yashash minimumi darajasigacha pasayadi, deb atalmish qonuniyatni inkor etgan. Buning ustiga A.Smit mehnatga bo'lgan qiziqishni kuchaytirish maqsadida ish haqini oshirish tarafdori bo'lgan. Uningcha, past ish haqidan ko'ra yuqori ish haqi amal qilib turgan paytda faol faoliyat yurituvchi ishchilarni doimo topish, ishga jalb etish mumkin bo'ladi.

Foyda nazariyasi. A.Smit bo'yicha, tovar qiymatining bir qismi ish haqi sifatida ishchiga tegadi, qo'shimcha mehnat bilan yaratilgan

qiymatning qolgan qismi tadbirkorning daromadi ko‘rinishida uning foydasini tashkil etadi. A.Smit foydani tadbirkorlik tavakkalchiligi uchun, ishchiga yashash vositalarini avanslagani uchun tadbirkorga to‘lanadigan haq, deb hisobladi, undan keyinchalik tadbirkorlik daromadining adolatli ekanligini isbotlashda keng foydalanildi. Foyda miqdori A.Smit bo‘yicha, “kapital qiymati bilan aniqlanadi va foydaning ko‘p yoki kam bo‘lishi ushbu kapital miqdoriga bog‘liq bo‘ladi”. Foyda Me‘yorining pasayish moyilligi qayd qilib o‘tiladi, bunday moyillik iqtisodiy rivojlanish bilan bog‘lab tushuntiriladi, negaki, ancha rivojlangan mamlakatlarda foyda Me‘yori hamisha past bo‘ladi.

U foyda miqdoriga 3 ta omil ta‘sir ko‘rsatishi mumkin, deb taxmin qiladi:

1. Mehnat bozorlaridagi raqobat. Buning natijasida maoshlar ko‘tariladi.
2. Mahsulot bozori o‘rtasidagi raqobat. Ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida raqobat ortadi, mahsulot narxлари tushadi, foyda ham kamayadi.
3. Investitsiya bozorlarida raqobat, investitsiya imkoniyatlari soni cheklangan, kapital miqdori oshganda foyda kamayadi.

U ba‘zi hudud (masalan, Shimoliy Amerikada) maosh va foyda har ikkisi yuqori darajada oshganini ham E’tirof etib o‘tadi.

Renta nazariyasi. A.Smit nazariyasiga ko‘ra renta ishchining haq to‘lanmagan mehnati bilan yaratiladi, uning mehnati mahsulotning bir qismi hisoblanadi. U rentada yerga bo‘lgan xususiy mulkchilik monopoliyasi unsurlarini ko‘rgan, lekin absolyut va differensial renta tushunchalarini ajratib ko‘rsatib bermagan. Yer uchastkalari ham unumdorligi, ham joylashishi bo‘yicha farq qilishi, bu farqlarning ikkalasi ham turli tavsif va miqdordagi rentaning shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkinligi qayd qilib o‘tilgan.

Smit rentaning eng kamida 4 ta nazariyasini taklif etadi, rentaning kelib chiqishi:

- 1) yer egalari tomonidan talab;
- 2) monopoliya;
- 3) turli xil afzalliklari;
- 4) tabiat saxiyiligi bilan belgilanadi.

Nominal narx. Adam Smit garchi nominal narx taklif yoki faqatgina mahsulot narxлари kabi belgilanadi, deb izohlagan bo‘lsa ham, u talabning rolini butunlay rad etmagan. U bozordagi narx talab va taklifning har ikkisi tomonidan belgilanadi, deb ishongan. U ba‘zida tabiiy narxlar ham aynan talab va taklifga bog‘liqligini ta’kidlagan. Shuningdek, u iqtisodning turli sektorlari orasida resurslar nazoratida va

tabiiy narxlar tuzilmasida talabning o'rnini haqida qayd etib o'tgan. Nominal narxni belgilashda ba'zi faktorlar chalg'ituvchi bo'lgani sabab Smit 3 ta alohida nazariyani ishlab chiqdi: 1) mehnat qiymati; 2) mehnat buyrug'i nazariyasi va mahsulot narxi nazariyalari. Smitning fikricha, narxlar talab va taklif bilan bog'liq holda shakllanadi.

Taqsimot nazariyasi. Daromadning shaxsiy taqsimoti alohida sotilgan mahsulot miqdori va narxiga bog'liq bo'ladi. A.Smit mehnat ko'pchilik oila va ro'zg'or tomonidan egalik qilinadigan mahsulot omilidir, shuning uchun daromad maosh darajasi va ish vaqtiga bog'liq bo'lgan holda shakllanadi, deydi.

David Rikardo
(1772–1823) .

Smitning iqtisodiy nazariyaga qo'shgan hissasi nihoyatda ulkan. O'sha davrdagi mutafakkirlarga qaraganda A.Smit bozor iqtisodiyotini boshqarishning asosiy g'oya va kuchlarini ko'ra oldi. Biroq uning ishlari xatolardan xoli emas. U ba'zi jabhalarda, ya'ni narxlarning umumiy darajasi, nisbiy narxlarda chalkashliklarga yo'l qo'ydi. Biroq uning g'oyalari iqtisodiy siyosat va bozor o'rtasidagi munosabatlarga aniqlik kiritdi, tartibga soldi.

Umumiy olganda, Smit raqobatbardosh bozorlar faoliyati ustida tadqiqotlar olib borgan holda iqtisodiy nazariyaga sezilarli darajada o'z hissasini qo'shgan Rikardo, J.S.Mill va Alfred Marshall kabi nazariyotchilar Adam Smitning tahlillarini chuqur o'rganishgan.

6.2. D.Rikardoning iqtisodiy ta'limoti

David Rikardo (1772–1823) klassik iqtisod maktabining atoqli vakillaridan biri hisoblanadi. U Londonda badavlat birja makleri yahudiy Avraam Rikardo oilasida tug'ilgan. Oiladagi o'n yetti farzandning uchinchi bo'lgan David yoshligida muntazam ta'lim olgan emas va u hech qachon kollej va universitetlarda ham o'qimagan. Lekin u otasi yordamida tijorat sirlarini yaxshi o'rgangan va 16 yoshidayoq kontora va birjada otasiga yordamchi bo'lib ishlagan.

D.Rikardo 21 yoshida otasi bilan aloqani uzishga majbur bo'ldi. Chunki otasi uning xristian dinidagi qiz bilan bo'ladigan nikohiga qarshi edi. Oradan 5–6 yil o'tgach, D.Rikardo birjada o'ynab yirik boylik orttirdi (bu davrga kelib uning oilasida uchinchi farzand tug'iladi,

keyinchalik bu oila yana beshta farzand ko‘radi). D.Rikardo 1810-yilga kelib London moliya dunyosidagi yirik shaxslarning biriga aylanadi.

1799-yili Bat kurortida D.Rikardo A.Smitning “Odamlar boyligi ...” asarini o‘qib chiqqach, unda birinchi bor siyosiy iqtisodga bo‘lgan jiddiy qiziqish paydo bo‘ladi. Shundan keyin u siyosiy iqtisod bilan shug‘ullana boshladi va hammani qiziqtirgan savollarga javob berishga harakat qildi.

Rikardo: uslub, siyosat, predmet

Rikardo iqtisodiy ta‘limotlarda o‘zining sof nazariyasi bilan iqtisodiyot rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan. U sanoat davriga xos ilmlarni hajm va uslubda abstrakt tahlil orqali ko‘rib chiqdi.

Rikardo uslubiyoti

D.Rikardogacha Adam Smit siyosiy iqtisodni tahlil qilishda ikkita yo‘nalishda:

1. O‘z davrining iqtisodiyotini deduktiv nazariya orqali.
2. Zamonaviy va tarixiy institutlar to‘g‘risidagi tasvir orqali amalga oshirgan.

Smitning bu usuli “tarixiy tavsiflovchi materiallar” nazariyasini boyitganligidir. Rikardo aksincha, o‘z ishida sof nazariy yondashuviga asoslandi. U o‘z davrining iqtisodiyotini abstraksiyalash va deduktiv usulni qo‘llash bilan amalga oshirdi. Uning sof nazariyasidagi matematik texnikasi biroz qo‘pol bo‘lsa-da bugungi kunning matematiklarini hayratga solmoqda. Garchi Rikardoning usuli yuzaki va sof nazariy bo‘lsa ham, amaliy iqtisod, siyosiy iqtisodiyot uning kuchli tomonlari bo‘lgan. Jumladan, uning don masalasi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari uning Angliyadagi ijodi – bug‘doy importi va undan olinadigan daromadni taqsimlashga o‘z ta‘sirini ko‘rsatmagan bo‘lsada, keyinchalik bu nazariya unga amaliy masalalarni aniq tahlil qilish uchun zamin bo‘ldi.

Rikardo va iqtisodiy siyosat

Rikardo o‘z davridagi iqtisodiy muammolarni yechishga harakat qildi, u bug‘doy narxini tushirish, ijara narxlarining ko‘tarilishi, Angliyadagi ishlab chiqarish va qishloq xo‘jalik o‘rtasidagi aloqadorlikni asoslab berish bilan shug‘ullandi. Ushbu holatda eng

asosiy masala bu xalqaro savdoni nazorat qilishda siyosiy manfaatdor taraflarni taqqoslash edi. Yer egalari erkin savdo, unda xarajatlar erkinligi tarafdori bo'lsa, Britaniya sanoat vakillari esa ko'plab qishloq xo'jaligi mahsulotlari va arzon xomashyoni import qilish tarafdori bo'ldi.

Rikardo siyosati keyinchalik faqatgina sog'lom iqtisodiy rivojlanishgagina emas, balki qator iqtisodchilarning siyosiy qarashlarining shakillanishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Rikardo modeli tarmoqlar o'rtasidagi sabab-oqibat bog'lanishlarini tahlil qilishda amaliyotchilar tomonidan keng foydalanildi. Rikardo uslubi (yuqori abstrakt darajadagi) va uning siyosatga nisbatan yondashuvlari oxir-oqibatda keyingi iqtisodchilar uchun dasturulamal vazifasini o'tadi.

Rikardoning iqtisodiy kelishuv predmeti

Rikardo iqtisodiyotning asosiy konsepsiyasida burilish yasadi. Adam Smit xalqlar boyligini aniqlashda merkantilist g'oyalariga tayandi, ammo Rikardo iqtisodiyotning asosiy maqsadi kapitalistlar va ishchilar o'rtasida daromadlarni taqsimlashni tartibga solish qonunini o'rganish, deb hisoblagan.

Tyurgo, Styuart, Smit, Sismondi va boshqalarning asarlarida ijara, foyda, ish haqi va boshqa tabiiy ma'lumotlar berilgan bo'lsa, siyosiy iqtisod muammolari: daromad va uni taqsimlash qonunlari ilmiy tahlil qilinmagan edi²³.

Rikardo daromadlarni taqsimlash funksiyasiga to'liq kirishib, uni tizimda makroiqtisodiyotning bir qismi sifatida tan oldi. Uningcha bu yerda uch sinf muammosi yotadi, bular: kapitalistlarning foyda olishga qiziqishi, yer egalarining renta olishi, ishchilarning ish haqi olishi. Kapitalistlarning aksiyadan oladigan daromadini tushintirish uchun daromad, foiz, renta va ish haqi nazariyalari yaratildi. Xuddi Smit kabi Rikardo ham mikroiqtisodiy darajada ish olib bordi (lekin Rikardoning ko'p nazariyalari, jumladan, aholi nazariyasi, ish haqi fondi ta'minoti, kadrlar, narxlar umumiy darajasi va iqtisodiyotning qisqa va uzoq muddatli barqarorligi kabilar makroiqtisodiy masalalardir). Xususan, daromadlarni taqsimlashda narxlarning davriy o'zgarishiga to'xtalib

²³ David Rikardo, *Siyosiy iqtisod va Soliq tog'risida David Rikardo Ishlari va Yozishmalari*. David Rikardo, bu ERI. Pero Sraffa va M. H. Dobb, men (Kembrij: Press Kembrij universiteti, 1953), p. 6.

o‘tdi. Umuman olganda daromadlarni taqsimlash funksiyasi zamonaviy iqtisodiyotning makro va mikro darajadagi oddiy ko‘rinishi, makroiqtisodiyot nazariyasining esa bir qismidir. Shunday bo‘lsada, u tomonidan ilgari surilgan qiymatning mehnat nazariyasi nisbiy narxlarning shakllanishiga tayanch nuqta bo‘ldi. Boshqa tomondan Maltus va Rikardoning iqtisodiyotning makroiqtisodiy barqarorlik g‘oyalari pravoslav cherkov tomonidan qariyb bir asrga yopib qo‘yildi.

Rikardo modeli. Rikardoning asarlari iqtisodiyot fanining predmeti va metodini aniqlashda, iqtisodiy tadqiqot metodologiyasini amaliy ishlab chiqishda muhim rol o‘ynadi. Uning fikricha, jamiyatning sinfiy tuzilishi uning iqtisodiy faoliyatida hal qiluvchi o‘rinni egallaydi. Siyosiy iqtisodning asosiy vazifasi «*yer mahsuloti*» (ya’ni milliy daromad va milliy boylik)ni uch asosiy sinf o‘rtasidagi taqsimoti qonunlarini aniqlashdan iborat. Bu taqsimot ishlab chiqarish sharoiti va manfaatlaridan kelib chiqishi kerak edi va bu Rikardoning yutug‘i edi, ammo uning xatosi shuki, u taqsimot usulini moddiy ne‘matlarni ishlab chiqarish usuli bilan bog‘liq qilib qo‘ygan. U mantiqiy abstraksiya metodidan foydalandi, ijtimoiy fanlarda aniq fanlarning usuli, ayniqsa, ilmiy deduksiyani keng qo‘lladi. U o‘z konsepsiyasi asosiga qiymat qonunini, ya’ni tovarlarning qiymatini sarflangan mehnat bilan aniqlashni qo‘ydi. Faqat bir omil - «*Mehnat*» qiymatining asosida yotadi, deb yozadi olim. Boshqa iqtisodiy kategoriyalar shu qonunga qanchalik mos kelish-kelmasligini o‘rgandi. Rikardo kapitalizmni jamiyatni tashkil etishning yakkayu-yagona tabiiy va abadiy shakli, deb o‘ylagan.

Rikardoning qiymatning mehnat nazariyasi

D.Rikardo, eng avvalo, qiymat nazariyasiga alohida e’tibor qaratdi. Bu kategoriyani talqin qilishdagi noaniqlikni tugatish, D.Rikardo bo‘yicha siyosiy iqtisod uchun muhim ahamiyatga ega. Bu muammoni ko‘rib chiqishda u A.Smit xulosalariga asoslandi va ularni tanqidiy rivojlantirishga harakat qildi. D.Rikardo A.Smitning mazkur kategoriyaga bo‘lgan ikki xil qarashini inkor etadi va qiymat tovar ishlab

chiqarishga sarflangan mehnat bilan aniqlanishi kerakligini yozadi. U qiymat birlamchi, shu bois daromadlar bilan aniqlanishi mumkin emas, deb hisoblaydi. Bu bilan D.Rikardo o'zini *qiymatning mehnat nazariyasi tarafdori* ekanligini namoyish etadi.

Qiymatni bunday sarfli tamoyil asosida tadqiq qilish klassik iqtisodiy maktabining boshqa vakillariga ham xos. Lekin D.Rikardoda e'tiborga molik jihat shundaki, u ayrim hollarda tovar qiymati nafaqat unga sarflangan jonli mehnat bilan, balki kapital va xomashyoni ishlab chiqarish uchun ketgan oldingi mehnat sarflari bilan ham aniqlanishini qayd qilib o'tadi. Erkin takror ishlab chiqarilmaydigan tovarlar qiymati esa nafaqat mehnat sarflariga, balki noyoblikka ham bog'liq bo'ladi.

Umuman olganda, D.Rikardo tomonidan ishlab chiqilgan qiymatning mehnat nazariyasi sarfli tamoyillarga asoslangan. Uning bu nazariyasini birinchi bo'lib tanqid qilgan o'zining do'sti T.Maltus hisoblanadi. U birinchidan, savol qo'yadi: agar qiymatning mehnat nazariyasini to'g'ri, deb faraz qilsak, unda mehnatga haq to'lash qanday bo'ladi: qiymat bo'yichami yoki qiymatdan past baho bo'yichami? Agar baho qiymatdan past bo'lsa, unda ekvivalentli ayirboshlash tamoyili buziladi (foydaliligi har xil, lekin bir xil qiymatga ega bo'lgan tovarlar ayirboshlanadi) – bu klassik iqtisodiy nazariyaning va D.Rikardoning asosiy tamoyili. Ikkinchidan, T.Maltus qiymatning mehnat nazariyasi real amaliyot bilan mos tushmasligini ko'rsatib beradi: agar qiymatning yagona manbayi haqiqatdan ham mehnat bo'lsa, unda mehnat ko'p sarflanadigan tarmoqlardagi tadbirkorlar kapital ko'p sarflanadigan tarmoqlardagi tadbirkorlarga nisbatan ko'proq foyda olishlari kerak. Amaliyotda esa barcha tarmoqlarda foyda Me'yori deyarli bir xil. Demak, D.Rikardo nazariyasi xato, tovar qiymati faqat mehnat bilan emas, balki boshqa ishlab chiqarish omillari sarflari bilan ham aniqlanadi, deb xulosa qiladi T.Maltus. D.Rikardo o'limidan sal avval, o'zining qiymat faqat mehnat sarflari bilan o'lchanadi, deb tushuntirishga qilgan harakati noto'g'ri ekanligini tan olgan.

Renta nazariyasi. D.Rikardoning renta to'g'risidagi konsepsiyasi bugungi kunda ham o'z faolligi bilan ajralib turadi. *Yerdan*

foydalanganlik uchun hamisha renta to'lanadi, bunda uning manbayi, D.Rikardoning tasdiqlashicha, yerga sarflangan mehnat hisoblanadi.

Yer resurslari cheklanganligi sababli, xo'jalik amaliyotida unumdorligi va joylashishi bo'yicha har xil bo'lgan yer uchastkalaridan foydalaniladi. Buning natijasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qiymati D.Rikardo bo'yicha, eng yomon uchastkada ishlatiladigan mehnat sarflari bilan aniqlanadi.

Muhokama uchun savollar

1. Maltusning nufus qonuniga tanqidiy baho berib, mohiyatini tushintirib bering.

2. Rikardo va Smitning metodologiyasini taqqoslang va solishtiring.

3. Smitning matn orqali tahlili va Rikardoni matsiz, abstrakt siyosiy tahlili farqini ochib bering.

4. Rikardoning yer rentasi nazariyasini tushintirib bering va mahsulot nuqtayi nazaridan renta va qiymat nuqtayi nazaridan renta to'g'risidagi tasavvurlarning o'zaro bog'liqligini ko'rsating.

5. Rikardoning qiymatning mehnat nazariyasidan xulosalar chiqaring.

6. Rikardoning taqsimot nazariyasi va daromadlarning vaqt mobaynida taqsimlanishi o'zgarishi to'g'risidagi qarashlarini tushintirib bering.

7. Rikardoning qiyosiy ustunlik nazariyasini shakllantirib bering va erkin savdo orqali odamlar qanday qilib boyiganlarini tushintirib bering.

VII BOB. KLASSIK IQTISODIY MAKTABNING YAKUNLANISHI

Tomas Robert
Maltus
(1766-1834.)

7.1.T.Maltusning iqtisodiy qarashlari

Marksistik iqtisodiy fanda «marksist» bo‘lmagan mualliflarni sharmanda qilish «an’anasi» bor edi. Ehtimol, eng ashaddiy va qattiq tanqidga uchragan g‘oya bu ingliz olimi Tomas Robert Maltusning g‘oyalari bo‘lsa kerak. Uni nimalar deb atashmadi: kapitalizm himoyachisi (apologeti), odamlarning dushmani, fashizm ideologi. Eng qiziqarli joyi shundaki, T.Maltus nafaqat turli toifadagi sotsialistlarning, balki ularning asosiy muxolifatlari bo‘lgan erkin bozor va xususiy tadbirkorlikning mutlaq ustunliklariga ishongan liberallarning ham g‘azabini qo‘zg‘atgan. Nega T.Maltusni shunchalik yomon ko‘rishgan? Pessimizmi uchun, aholi farovonligini ancha oshirish mumkinligiga ishonmaganligi uchun. Axir sotsialistlar ham, liberallar ham «baxtli kelajakka» ishongan. Birinchisi, xo‘jalik jarayonlarini ongli ravishda ijtimoiy tartibga solish tufayli umumiy farovonlikka erishishga umid qilgan bo‘lsalar, ikkinchisi, turmush darajasini oshirish bozor mexanizmining amal qilishi va xususiy manfaatdorlik kuchi bilan ta’minlanishiga ishongan. Unisiga ham, bunisiga ham pessimizm yot bo‘lgan.

Ingliz iqtisodchisi **Tomas Robert Maltus (1766–1834)** dvoryan oilasida tug‘ilgan. Kembrij universitetini tamomlagach, qishloq ruhoniysi, 1807-yildan esa siyosiy iqtisod professori bo‘ldi. Uning asosiy asarlari «**Nufus qonuni to‘g‘risida tajriba**» (1798), «**Yer rentasining tabiati va o‘shishi to‘g‘risida tadqiqot**» (1815), «**Siyosiy iqtisodning prinsiplari**» (1820) hisoblanadi.

«*Nufus qonuni*». T.Maltus resurslarning cheklanganligi va ehtiyojlarning cheksizligi sharoitida aholi ehtiyojlarini qondirish muammosiga o‘ziga xos tarzda yondashdi. U o‘zining “Nufus qonuni to‘g‘risida tajriba” asarida aholi soni juda tez ko‘payib boradi, oziq-ovqat mahsulotlarning o‘shishi esa, ancha orqada qolib ketadi, deb ishontirishga uringan. T.Maltus aholining ko‘payishini cheklovchi muayyan chora-tadbirlar qo‘llanilmasa, insoniyat ocharchilikka duch

keladi, deb xulosa qiladi va bunday vaziyatdan chiqishning ikki yo'lini taklif etadi: **birinchisi** – epidemiyalar, urushlar, kasalliklar natijasida aholining kamayishi, bunda tabiatning o'zi kishilar bilan ularning yashash vositalari o'rtasida Me'yoriy nisbatning o'rnatilishiga qisman yordam beradi, **ikkinchi yo'l** – nikohdan voz kechish yoki kech turmush qurish, tug'ilishni kamaytirish.

Maltusning Aholi Nazariyasi (Nufus qonuni)

Rikardo taklif qilgan iqtisodiy tamoyillarga amal qilinayotgan bir paytda iqtisodchilar uchun aholining ko'payishi muammosi dolzarb hisoblanar edi, ular aholi sonining oshib ketishining dahshatli natijalaridan qutilish uchun Maltusning nazariyasida keltirilgan oilalarda homiladorlikdan saqlanish vositalaridan foydalanishni taklif qila boshladilar. Bu xulosalar aholining homiladorlikdan saqlanish vositalariga nisbatan cherkov va keng ommaning doimo kuchli qarshiligi sababli nozik iboralar bilan taklif qilingan. Maltusdan tashqari o'sha davrdagi yetakchi iqtisodchilarning ko'pchiligi homiladorlikdan saqlanishning turli vositalaridan foydalanish tarafdorlari bo'lishgan, lekin ular o'z fikrlarini ommaga yetkazishda juda ehtiyotkor bo'lishgan.

Nassau Senior o'z davrining odatiy iqtisodchilaridan bo'lgan, chunki u bir vaqtning o'zida Maltusning aholi soni borasidagi qarashlarini qo'llab-quvvatlagan va rad etgan. U Maltus nazariyasini 1826-yilda iqtisodiyot ilmining tashkil etilish tayanchi, deb ta'riflashiga qaramay, 1829-yilda o'zining Maltus bilan bo'lgan yozishmalarini e'lon qiladi va ma'ruzalarida Maltusning mahsulot o'sishidan ko'ra aholi soni tezroq o'sishi fikrlariga e'tiroz bildiradi. Seniorning fikricha, tarixiy dalillar shuni ko'rsatadiki, aholi sonining ortishidan ko'ra mahsulotlar ishlab chiqarish tezroq o'sadi.

Rikardoning tahliliy tizimida Maltusning aholi borasidagi g'oyasi muhim element hisoblanadi. Rikardo iqtisodning asosiy maqsadi daromadning taqsimlanishini belgilovchi omillarni izohlashi kerak, degan fikrga ega bo'lgan va u ayniqsa, uzoq vaqt oralig'ida daromadning taqsimlanishiga ta'sir eta oluvchi kuchlarga qiziqish bildirgan. U bu muammoni daromad taqsimlanishini qoldiq qiymati nazariyasi bilan hal qilishga harakat qilgan. Yer uchun to'lanadigan renta miqdori ijara haqini belgilab beradi: daromadning qolgan qismi ish haqi va foydani tashkil etadi. Bu vaziyatda Maltusning "Nufus qonunidagi" g'oyalari asosiy rol o'ynaydi. Uzoq davom etadigan vaqt

mobaynida ish haqi darajasi Maltus ta'limotiga ko'ra ish haqi darajasi aholining yashash darajasi minimumiga teng bo'ladi va qolgan daromad ijara haqi va foydaga bo'linadi. Shunday qilib Rikardoning taqsimot nazariyasi Maltusning aholi nazariyasiga butunlay bog'liqdir. 1830-yilning ikkinchi yarmiga kelib Rikardoning iqtisodiy ta'limotlarini rad etuvchi ko'plab ma'lumotlar yig'ildi, o'sha vaqtlarda Rikardo ta'limotining asosiy g'oyasi bo'lmish uzoq muddatga mo'ljallangan davrda daromadlar taqsimotidagi o'zgarishlarni tushuntirishga o'zlik qildi.²⁴

T.Maltusning yozishicha, uning kitobi nashrdan chiqqan kungacha bironta mamlakat o'z hududida aholi zichligi juda oshib ketganidan o'zini yetarli hajmda iste'mol mollari bilan ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lmagan. Eng avvalo, tabiiy muhit imkoniyatlari bilan aniqlanuvchi iqtisodiyot o'zining ishlab chiqarish imkoniyatlari doirasidan chetga chiqishga qodir emas.

T.Maltus o'z nazariyasini asoslab berishda tuproq unumdorligining pasayib borish konsepsiyasidan foydalangan. Agar bitta yer uchastkasining o'ziga ustma-ust mehnat sarflansa, u xuddi shunday nisbatda hosildorlikning o'sishiga olib kelmaydi, chunki hosildorlik faqat mehnatga emas, balki tuproqning tabiiy unumdorligiga ham bog'liq bo'ladi. U berishi mumkin bo'lgan narsadan ortiqchasini undan olib bo'lmaydi. Hisoblab chiqqach, T.Maltus xulosa qiladi: insoniyat qancha harakat qilmasin, qishloq xo'jaligidan u oladigan oziq-ovqat mahsulotlari miqdori faqat arifmetik progressiyada o'sadi (eslatib o'tamiz, arifmetik progressiyada o'sish 1,2,3,4,5 ... ko'rinishda, ya'ni har bir keyingi son oldingisidan bir xil absolyut miqdorga oshib boradi), aholining soni esa geometrik progressiyada o'sadi va 25 yilda ikki barobar ko'payadi (eslatib o'tamiz, geometrik progressiyada o'sish 1,2,4,8,16 ... ko'rinishda, ya'ni har bir keyingi son oldingisidan 2 barobar ko'p bo'ladi). Agar yer aholisi asr boshida 1 mlrd. bo'lsa, asr oxiriga kelib u 8 mlrd.ni tashkil etadi, yashash vositalari esa to'rt dan birga ko'payadi.

Bu nazariya barcha iqtisodiy ta'limotlar ichida eng qayg'ulisi hisoblanadi. T.Maltusdan keyingi davrdagi iqtisodchilar uning xulosa va prognozlari asossiz ekanligini isbotlab berdilar. Buning uchun odamlarga tuproq unumdorligini oshirish, T.Maltus tasavvur qila

²⁴ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 175-176 b.

olmagan oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish imkonini yaratib beruvchi fan-texnika yutuqlari asos bo'ldi. Amerika iqtisodchisi J.L.Saymonning tasdiqlashicha, insonning ijodkorligi va uning mevasi – texnik jarayon planetadagi aholining har qanday o'sishini kompensatsiyalashi va uning yuqori hayot darajasini ta'minlashi mumkin.

Ijtimoiy siyosatga munosabat. «Nufus qonuni to'g'risida tajriba» asarining yozilishiga U.Godvinning «Ijtimoiy adolat to'g'risida» ocherki sabab bo'lgan. Unda daromadlarning adolatsiz taqsimlanishi – kambag'allikning asosiy sababidir, deb ko'rsatilgan va taqsimot mexanizmini takomillashtirish taklif etilgan. T.Maltus esa ijtimoiy siyosatning hukumat va boshqa jamiyat tashkilotlari tomonidan olib borilishiga qat'iy qarshi bo'lgan. Uning fikricha, kambag'allarga bo'lgan xayrixohlik ularning ahvolini yaxshilashga qodir emas, balki faqat vaziyatni keskinlashtiradi. Aholining quyi tabaqalariga ko'rsatiladigan moliyaviy yordam qisqa muddatli samara beradi va shu bilan aholining o'sishini rag'batlantiradi. Ammo bu unga muvofiq ravishda oziq-ovqat mahsulotlarining ko'payishiga olib kelmaydi. Demak, umuman olganda, jamiyat kambag'allashadi. T.Maltusning fikricha, qashshoqlikning asosiy sababi boshqaruv yoki notekis taqsimotga bog'liq emas, balki u «tabiiy qonunlar va inson ehtirolari», tabiatning xasisligi va odamlarning juda tez ko'payishi bilan bog'liqdir. Shu bois, «xalq o'z azob-uqubatlari uchun birinchi navbatda, o'zini ayblashi kerak». Unga hech qanday inqilob va ijtimoiy islohotlar yordam bera olmaydi. Shuning uchun aholining o'sishini va tekinox'rlikni rag'batlantiruvchi ijtimoiy va xususiy xayrixohlikdan voz kechish zarur.

Hozirgi zamon iqtisodchilari T.Maltusning ijtimoiy siyosatning ahamiyatiga bergan bahosiga qo'shilmaydilar. Mehnatga yaroqsiz va kam ta'minlangan aholini qo'llab-quvvatlash hozirgi zamonaviy jamiyat iqtisodiy siyosatning zarur qismidir. Bundan tashqari xayriya faoliyati ijtimoiy va siyosiy barqarorlikni ushlab turish uchun ham zarur: kambag'allarning ko'payishi bunday barqarorlikka xavf solishi mumkin. Biroq bunda faol ijtimoiy siyosatning salbiy tomonini ham hisobga olish zarur: u mehnatga va tadbirkorlik faoliyatiga bo'lgan qiziqishni susaytiradi.

T.Maltus o'zining «Nufus nazariyasi»ni tarixiy material va faktlardan foydalangan holda asoslab berishga harakat qilgan. Ammo u unumdorlikning pasayishi masalasi bo'yicha o'z dalillarida jamiyatning

ishlab chiqarish imkoniyatlarini muttasil kengaytirib boruvchi texnika taraqqiyotining ahamiyatini inkor etdi. Masalan, XIX asrning ikkinchi yarmida AQSH aholisi deyarli to'rt barobar ko'paydi, lekin shu bilan birga jamiyat a'zolarining o'rtacha daromadlari ham to'rt marta o'sdi. T.Maltus aholi zich joylashgan mamlakatlarga qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun tabiiy sharoiti yaxshi bo'lgan mamlakatlardan oziq-ovqat mahsulotlarini olib kelish imkonini beruvchi transport vositalarining tez rivojlana borishini ko'ra olmagan. Nihoyat, ingliz olimi o'lim darajasiga e'tibor bermagan (o'lim darajasi bilan aholining ko'payish darajasi nisbatan bir xil) va jamiyat farovonligining o'sishi tug'ilishning kamayishiga olib kelishini ham hisobga olmagan.

T.Maltusning nufus nazariyasi industrial jamiyatdan oldingi taraqqiyot bosqichlari uchun to'g'ri keladi, negaki, unda ishlab chiqarishdagi asosiy rolni tabiiy resurslar o'ynagan, texnika taraqqiyoti esa tasodifiy xarakterda bo'lgan. Sanoat inqilobi ingliz olimining aholi o'sishi va farovonlik darajasining oshishi birga mavjud bo'lmasligi to'g'risidagi prognozini yo'qqa chiqardi. Kishilar daromadlarining oshib borishi aholining o'sishini rag'batlantiradi, degan maltuscha konsepsiyadagi markaziy g'oyalardan birining ham noto'g'ri ekanligini hayotning o'zi ko'rsatib berdi. Rivojlangan mamlakatlarda farovonlikning o'sishiga qaramay tug'ilish darajasining pasayishi kuzatilmoqda. Masalan, XX asrda AQSH real mahsulotlari 12 marta ko'paydi, aholi soni esa faqat 3 marta o'sdi. Demak, tovar va xizmatlar miqdori aholi sonidan ko'ra 4 marta ko'p oshgan.

Rivojlangan mamlakatlarda aholining ko'payishiga bo'lgan moyillik yuqori emas. Nimaga? Buning asosiy sabablaridan biri shundan iboratki, hozirgi davrda yosh bolalar o'limi darajasining pasayishi ko'p bolalik bo'lish zarurligini bekor qiladi. Oldingi davrda yosh bolalar o'limi ko'p bo'lganidan ehtiyot shartdan ularning tug'ilishi ko'p bo'lgan. Ikkinchi asosiy sababi (Nobel mukofotining sohibi G.Bekker fikriga asosan), ko'pchilik ziyoli ayollar uyda bola boqib o'tirishdan ko'ra muayyan mansabdagi ijtimoiy ish bilan shug'ullanishni afzal ko'radilar. Oila ma'lum ma'noda ikkinchi o'ringa suriladi. Tug'ilishning kamayishiga ta'sir etuvchi uchinchi sabab urbanizatsiya –jamiyatning rivojlanishida shaharning ahamiyati oshib borishi hisoblanadi. Shahar hayot tarzi ko'p bolali oilalarning ko'payishini keltirib chiqarmaydi. Agar qishloqda bola yoshligidan yordamchi hisoblansa, shaharda esa o'z tarbiyasi uchun katta mablag' va vaqt sarflashni talab qiluvchi iste'molchi hisoblanadi.

Ammo qancha ajablanarli bo‘lmasin XX asrning oxiriga kelib industrial rivojlanish ijtimoiy pessimizmning kelajagi yo‘qligiga barchada ishonch tuyg‘usini uyg‘otgan bir paytda T. Maltusning ko‘plab g‘oyalari yana faollashdi. Real hayotdan olingan ba’zi bir faktlarni ko‘rib chiqamiz.

Jon Styuart Mill
(1806-1873)

Qayerda ishlab chiqarish, ayniqsa, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi yomon tashkil etilgan bo‘lsa, qayerda hosildorlik past, yig‘ib olingani esa omborlarning yetishmasligidan chiriyotgan bo‘lsa, o‘sha yerda T.Maltusning qayg‘uli xulosalari o‘z kuchini saqlab qolgan. Buni bugungi kunda ham ko‘pchilik rivojlanayotgan mamlakatlar xalqlari his etib turibdi. Shu narsani hisobga olish kerakki, 83 % jahon iste‘moli 20 % aholiga to‘g‘ri keladi.

Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar farovonligi darajasidagi farq kuchayib bormoqda. XX asrning 70-yillari boshida ocharchilikdan qiynalganlar 400 mln. kishini tashkil etgan bo‘lsa, 80- yillari – 500 mln., 90-yillari esa 700 mln. kishidan ko‘pni tashkil etdi. BMT ning ma‘lumoti bo‘yicha hozir dunyoda 1 mlrd. 200 ming kishi kambag‘al. Kam rivojlangan mamlakatlar turmush darajasini «jahon andozasi»ga «ko‘tarish» uchun resurslardan foydalanishni 40 baravar ko‘paytirishga to‘g‘ri keladi.

7.2. J.S. Millning iqtisodiy qarashlari

J.S. Mill (1806–1873) nafaqat iqtisodiyotga, balki iqtisodiyot bilan bir qatorda siyosiy fanlarga va falsafa fanlari rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan tug‘ma qobiliyat egasi bo‘lgan. Uning ulkan zakovat egasi bo‘lishiga sabab yoshligida olgan kuchli ta‘limi edi. Chunki uning otasi Jems Mill o‘g‘liga ta‘lim berishni yoshligidan boshlagan. U 3 yoshligida grek tilini o‘rgandi va 8 yoshidan boshlab lotin tilini o‘rgana boshladi. Shu bilan birga 13 yoshida matematika, kimyo, fizika, mantiq ilmini o‘rganib bo‘lgandan so‘ng siyosiy iqtisodni o‘rganishni boshladi. Uning rasmiy ta‘lim olishi 15 yoshigacha tugallandi va keyingi 4 yilni Benhamning 5 tomli asarini tahlil qilishga bag‘ishladi. Bu noodatiy kuchli ta‘limning psixologik ta‘siri oqibatida u 20 yoshida ruhiy tushkinlikka tushib qoladi, ammo ruhiy tushkunlik davridan so‘ng Mill

o'zini qo'lga oldi va o'z davri hamda barcha davrning yetuk namoyondasiga aylandi.

J.S.Mill o'zining birinchi siyosiy iqtisod bo'yicha «tajriba»sini 23 yoshida, ya'ni 1829-yilda nashr etdi. 1843-yili unga shuhrat keltirgan «**Mantiq tizimi**» nomli falsafiy asari vujudga keldi. Asosiy asari «**Siyosiy iqtisod tamoyillari...**» bo'lib, u 1848-yili chop etilgan. Bu asar beshta kitobdan iborat: (1) “Ishlab chiqarish”, (2) “Taqsimot”, (3) “Ayirboshlash”, (4) “Jamiyat rivojlanishining ishlab chiqarish va taqsimotga ta'siri”, (5) “Davlatning bozor iqtisodiyotiga ta'siri to'g'risida”. Bu asarning so'zboshida yozilishicha, J.S.Mill iqtisodiy bilimlar darajasining yuksalib borishini va ilg'or zamonaviy g'oyalarni hisobga olgan holda A.Smitning “Odamlar boyligi...” va D.Rikardoning “Siyosiy iqtisodning boshlanishi”ning yangilangan variantini yaratishni o'ziga maqsad qilib qo'ygan. Asarning ushbu yuqoridagi ko'rinishda tuzilishi esa muallifning fikricha, Smit-Rikardo iqtisodiy nazariyalarini izohlashda muayyan tartib va aniqlik kiritadi. J.S.Mill nafaqat iqtisodiy bilimlarni tizimlashtirdi va ommalashtirdi, balki uning tomonidan bir qator qoidalar rivojlantirildi va ularga aniqlik kiritildi, xulosa va yakuniy dalillar bilan yana ham ishonarli qilib asoslab berildi.

J.S.Mill siyosiy iqtisodni boylikning mohiyatini, uni ishlab chiqarish va taqsimlash qonunlarini tadqiqot qiluvchi fan sifatida ta'riflaydi. Shu bilan birga uning fikricha, taqsimot tarixiy xarakterga ega bo'lib, ishlab chiqarish qonunlari esa abadiy hisoblanadi.

Garchi J.S. Mill yuksak darajada iqtisodiy nazariyaning eksperti (mutaxassisi) bo'lishiga qaramay, u o'zining aqliy qobiliyatini iqtisodiyotchilarni qiziqtirgan odatdagi muammolaridan ko'ra ancha kengroq ijtimoiy masalalarga yo'naltirdi. Jamiyatda insonlar rolini yaxshilashga harakat qilganligi sababli Millni ijtimoiy faylasuf, deb ham atashadi. Mill otasi va Rikardoning pessimizm (kelajakka ishonchsizlik) fikrlari o'rniga jamiyatni rivojlantirish borasidagi optimizm (kelajakka ishonch)ni ilgari surdi. Uning ta'lim doirasi keng bo'lishiga qaramay Millning fikrlariga asosan klassik iqtisodiyotdagi otasi Mill, David Rikardo, Adam Smit va Benxamning ta'limotlari tasir ko'rsatgan. Mill iqtisodiyotga inson ijtimoiy faoliyatining bir ko'rinishi sifatida qaraydi. Mill klassik liberal hamda ijtimoiy islohotchi edi.

Jon Styuart Millning iqtisodiy ta'limotlar rivojidadagi o'rini aniqlash qiyin. U klassik davrning oxirida ijod qildi, ammo uning keng doirada fikrlay olishi klassik iqtisodchilar ta'limotlarini o'zgartirishga

sabab bo'ldi. Uning iqtisodiy fikrlari bir vaqtning o'zida klassik iqtisodiyotning yetuklik davri hamda iqtisodiy g'oyalarning rivojlanishidagi yangi davrning boshlanishi hisoblanadi. Uning ikki yildan kamroq vaqtda yozilgan "Siyosiy iqtisod tamoyillari" asari birinchi marta 1848-yilda nashr qilindi. Kitobni yozish uchun Mill tomonidan qisqa vaqt sarflangan bo'lsada, kitobda uning iqtisodiy qarashlari yaxshi yoritilishi bilan bir qatorda ushbu fanda hal qilinishi kerak bo'lgan bir qancha muammolar mavjudligi ta'kidlab o'tilgan. Mill Rikardo ta'limotini yanada aniqlashtirish hamda bu ta'limotlarga 19-asrning ikkinchi chorigida paydo bo'lgan yangi ta'limotlarni qo'shishni o'zining asosiy vazifasi, deb hisoblagan. U talab va taklifni tahlil qilishni rivojlantirish bilan birga xalqaro savdo nazariyalarini rivojlantirishga hissa qo'shgan buyuk tafakkur egasi bo'lgan.

Jon Styuart Mill o'zining "*Siyosiy iqtisod tamoyillari*" (1848-y) asarida (D.Rikardo tomonidan 1817-yilda "*Siyosiy iqtisodning boshlanishi va soliqqa tortish*" asari chop etilganidan so'ng boshlangan kuchli tanqidlardan) D. Rikardoning iqtisodiy ta'limotlaridagi muhim g'oyalarni qutqarishga harakat qilgan. Millning asarlari uning g'oyalarning eng yuqori nuqtaga yetganligi bilan ajralib turadi, chunki uning asarlarida klassik iqtisodiy ta'limotning qaytadan ko'rib chiqilishi hamda Rikardo ta'limotlarini saqlash, uning asosiy kamchiliklarini bartaraf etilishini ko'rishimiz mumkin. Millning iqtisodiyotga qo'shgan hissasini aytishdan oldin Rikardoning ko'plab tanqidlaridan bir nechtasiga Millning bergan javoblarini tahlil qilish zarur. Ular uchta asosiy manbaga asoslangan.

Birinchi ingliz iqtisodiyoti borasida to'plangan amaliy ma'lumotlarning Rikardo iqtisodiy ta'limotlaridan farqlanishi: Jumladan, Maltusning "Nufus qonuniga" asosan aholi sonining o'sishi bilan daromad kamayishi ta'kidlangan, lekin Mill bunga zid g'oyani, yani texnologiyalar rivojlanishi natijasida daromad o'sishini isbotladi.

Ikkinchidan, iqtisodiyot fani borgan sari kasbga aylanib borayotganligi va mos ravishda qabul qilingan ta'limotlarga ko'proq tanqidiy fikrlar bildiriladi. Iqtisodchilar Rikardoning nazariy g'oyalari, ya'ni qiymatning mehnat nazariyasi va narxlarni belgilashda foydaning rolini hamda uning talabga bo'lgan ta'sirini aniqlash asosida ishlashni boshlashdi.

Uchinchidan iqtisodiy g'oyalarning texnik tarkibiga e'tibor bermasdan kelayotgan bir qator gumanitar va jamiyatshunos yozuvchilar

Rikardoning iqtisodiy ta'limotlarini o'zida aks ettirgan va rivojlanayotgan kapitalistik iqtisodiy ta'limotlarni tanqid qilishdi.

Bir qator iqtisodiy ta'limotlar va hodisalar D.Rikardo ta'limotlarining tanqidi natijasida vujudga keldi. Sey qonuni D.Rikardo va Djems Mill tomonidan ilgari surilgan nazariya, ya'ni iqtisodiyot avtomatik ravishda to'liq bandlikni ta'minlashi, talab va taklif asosida o'zini-o'zi tartibga solishi ba'zi ortodoksal iqtisodchilar, jumladan, K.Marks tomonidan rad qilindi. Bundan tashqari Fransiya, Shvetsariya, Germaniya va Angliya sotsial adabiyoti namoyondalari tomonidan klassik ta'limot, ya'ni iqtisodiy kelishuv kapitalistik iqtisodiyotning to'siqlardan xoli bo'lishi orqali eng yaxshi natijalarga erishishiga shubha bildiriladi. XIX asrdagi bu ta'limotning eng kulminatsiasi Marksning "Kapital"i edi.²⁵

J.S.Mill klassik iqtisodiy maktabning yakunlovchilaridan biri sifatida iqtisodiy ta'limotlarning rivojlanishiga juda katta hissa qo'shdi. Biz quyida uning asosiy iqtisodiy nazariyalarini ko'rib chiqamiz.

Unumli mehnat nazariyasi. J.S.Millning bu nazariyasi o'z mohiyatiga ko'ra A.Smit nazariyasi bilan hamohang. J.S.Millning ta'kidlashicha, *faqat unumli mehnat* (natijasi ko'rinib turadigan mehnat) "*boylik*", ya'ni "*moddiy ne'matlar*"ni yaratadi. Uning nazariyasidagi yangilik shundan iboratki, mulkni muhofaza qiluvchi mehnatni va jamg'armalarni ko'paytirishga imkon beruvchi malakaga ega bo'lish uchun sarflanadigan mehnatni ham unumli, deb hisoblaydi. J.S.Millning tasdiqlashicha, agar iste'mol "jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini qo'llab-quvvatlasa va ko'paytirsas", unumli mehnatdan keladigan daromadlar unumli iste'mol hisoblanadi. Uningcha, *unumsiz mehnatdan keladigan har qanday daromad bu – faqat unumli mehnat bilan yaratilgan daromadning oddiy qayta taqsimlanishidir*. Agar u ishchining va uning oilasining yashashi uchun zarur bo'lgan vositalar minimumini ta'minlasa, hatto ish haqi iste'moli unumli hisoblanadi, uning "zebziyat" keltiradigan qismi esa unumsiz hisoblanadi.

J.S.Mill qiymat, almashuv qiymat, iste'mol qiymat tushunchalarini ko'rib chiqadi. Uningcha, qiymat ishlab chiqarish sohasiga emas, balki muomala sohasiga xos hodisa hisoblanadi va bir tovarni boshqa tovarga, shu jumladan, pulga ayirboshlash uchun xarakterli bo'lgan o'rtadagi nisbat hisoblanadi; bunday nisbat bozorda

²⁵ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 171-172 b.

oʻrnatiladi. Qiymat (qimmat) nisbiy tushuncha boʻlganligi sababli, u barcha tovarlar boʻyicha birdaniga oshishi mumkin emas. Almashuv qiymat (tovar bahosi) talab va taklif muvozanatlashgan nuqtada oʻrnatiladi, yaʼni talab va taklifga qarab oʻrnatiladi, ishlab chiqarish xarajatlari esa taklifni aniqlab beruvchi omil sifatida tavsiflanadi. Tovar qiymatning puldagi ifodasi, uning bahosi hisoblanadi. Baho bevosita raqobat asosida oʻrnatiladi. Raqobat esa xaridor arzon olishga, sotuvchi esa qimmat sotishga intilishi sababli kelib chiqadi. Erkin raqobatda bozor bahosi talab va taklif darajasiga qarab oʻrnatiladi. Aksincha, «monopolist oʻz ixtiyoricha xohlagan yuqori bahoni oʻrnatishi mumkin, faqat u xaridor sotib olishi yoki xohlashi mumkin boʻlgan bahodan yuqori boʻlmasa bas; ammo bunga u faqat taklifni kamaytirish yoʻli bilan erishishi mumkin».

Uzoq davr mobaynida tovar bahosi uning ishlab chiqarish xarajatlaridan past boʻlishi mumkin emas, negaki, hech kim oʻz zarariga ishlashni xohlamaydi. Shuning uchun talab va taklif oʻrtasidagi barqaror muvozanat «qachonki buyumlar bir-biriga faqat ularning ishlab chiqarish xarajatlariga mos ravishda ayirboshlangandagina oʻrnatiladi».

Kapital va foyda nazariyasi. J.S.Mill jamgʻarish natijasida vujudga keladigan mehnat mahsulotlari zaxirasini kapital, deb atagan. Ishlab chiqarish faoliyati kapital miqdori bilan chegaralanadi. Kapitalning har bir koʻpayishi ishlab chiqarishning kengayishiga olib keladi. Agar mehnat qilishga qobiliyatli kishilar topilsa va ular yeyishi uchun ovqat boʻlsa, ulardan qandaydir ishlab chiqarishda doimo foydalanish mumkin. Chunki investitsiyaning asosi sifatida kapitalning tashkil topishi ish bilan bandlik doirasini kengaytirish imkonini beradi va agar «boylarning unumsiz xarajatlari» hisobga olinmasa, ishsizlikka barham berishi mumkin.

Ammo J.S.Millning taʼkidlashicha, kapitalning rivojlanishiga boshqa cheklanishlar ham xos. Ularning biri – kapitaldan keladigan daromadlarning kamayishidir. Uni J.S.Mill kapitalning Meʼyorli unumdorligining pasayishi sababli kelib chiqadi, deb tushuntiradi. Masalan, qishloq xoʻjaligi mahsulotlari miqdorini koʻpaytirish ushbu miqdor ekvivalentiga nisbatan koʻproq mehnat sarflash evazigagina boʻlishi mumkin. Boshqacha boʻlishi aslo mumkin emas.

Umuman, foyda toʻgʻrisidagi masalani tushuntirib berishda J.S.Mill D.Rikardo qarashlariga asoslanadi. Oʻrtacha foyda Meʼyorining vujudga kelishi shunga olib keladiki, bunda foyda ishlatilayotgan kapitalga mutanosib boʻladi, baho esa – xarajatlarga. «Sarf-xarajatlar,

ya'ni ishlab chiqarish xarajatlari bir xil bo'lgan joyda foyda ham bir xil bo'lishi uchun narsalar bir-biriga mutanosib tarzda ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha ayirboshlanishi kerak, ishlab chiqarish xarajatlari bir xil bo'lgan narsalar bir xil qiymatga ega bo'lishlari kerak, shuning uchun faqatgina bir xil xarajatlar bir xil daromad olib keladi».

J.S.Millning yozishicha, rentaga o'xshagan, maxsus ko'rinishga ega bo'lgan foyda ham amal qiladi. Gap amalda nisbatan ustunlikka ega bo'lgan ishlab chiqaruvchi yoki savdogar to'g'risida boradi. Modomiki, uning raqobatchilari bunday ustunlikka ega emas ekan, unda «u mahsulot qiymatini aniqlab beruvchi ishlab chiqarish xarajatlariga qaraganda kam xarajat sarflab bozorga tovar chiqarishi mumkin. Bunda ... ustunlikka ega bo'lgan kishi renta oluvchiga o'xshab ketadi».

J.S.Mill foydaning vujudga kelish sababini xuddi A.Smit va D.Rikardo kabi tushuntiradi: «Foyda ayirboshlash natijasida emas..., balki mehnatning unumdorlik kuchi natijasida vujudga keladi... Agar mamlakatdagi barcha mehnatkashlar tomonidan yaratilgan mahsulot, mehnatkashlar ish haqi ko'rinishida iste'mol qiladigan mahsulotdan 20 foizga ko'p bo'lsa, unda bahoning qanday bo'lishidan qat'iy nazar foyda 20 foizni tashkil etadi».

Pul, kredit va savdo inqirozi nazariyalari. Pulning mohiyatini J.S.Mill pulning miqdoriy nazariyasidan kelib chiqqan holda tahlil qiladi. U bu bilan o'zini pulning miqdoriy nazariyasi tarafdori ekanligini ko'rsatadi. Bu nazariyaga muvofiq, pul miqdorining ko'payishi yoki kamayishi tovarlar bahosining nisbiy o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi. Ammo agar uning miqdorining ko'payishi oldi-sotdi miqdorining ko'payishiga (yoki yalpi daromadga) muvofiq kelsa, faqat birgina pul miqdorining ko'payishi bahoning oshishiga olib kelmaydi. Uningcha, boshqa barcha sharoitlar bir xil bo'lganda, *“pulning qiymati pul miqdoriga teskari mutanosiblikda o'zgaradi: pul miqdorining har qanaqasiga ko'payishi uning qiymatini pasaytiradi, pulning har qanaqasiga kamayishi esa, uning qiymatini bir xil mutanosiblikda oshiradi... Bu – pulning maxsus xususiyati”*. Qachonki pul mexanizmi buzilsa, faqat shundagina iqtisodiyotda pulning ahamiyati sezila boshlaydi.

So'ngra J.S.Mill kreditning tabiati va uning iqtisodiyotdagi o'rnini tadqiq qilishga o'tadi. Bu yerda J.S.Mill o'zini A.Smit va D.Rikardo g'oyalarini ommalashtiruvchi oddiy iste'dod egasi sifatida emas, balki chuqur o'ziga xos tadqiqotchi ekanligini namoyon etadi: «Kredit mamlakatning ishlab chiqarish resurslarini ko'paytirmaydi,

lekin kredit tufayli ular ishlab chiqarish faoliyatida ancha to'liq ishlatiladi». Kredit manbayi ayni chog'da unumli iste'molda bo'lmagan pul shaklidagi kapital hisoblanadi. Foiz to'lash evaziga kredit beruvchi asosiy instrument sifatida depozitli banklar tashkil topadi. Bunda bank krediti bahoga taklifning o'sishi qanday ta'sir ko'rsatsa, xuddi shunday ta'sir ko'rsatadi.

Kredit to'lovga qobil talabni kengaytirgach va subyektlarning istaklariga ta'sir ko'rsatgach, savdo konyunkturasini keskin o'zgartirib yuboradi. Muayyan tovarning bahosi oshishi kutilsa, savdogarlar bundan foyda olishga bo'lgan o'z moyilliklarini namoyish etadilar. Agar bunda bahoning oshishi yuqori va uzoqqa cho'ziladigan bo'lsa, unda u boshqa chayqovchilarni ham o'ziga tortadi. Ular tovarlar xaridini kuchaytiradilar, bu esa beriladigan ssuda miqdorini ko'paytiradi, bahoni oshiradi. Bir oz vaqt o'tgandan keyin bahoning o'sishi to'xtaydi va tovarlarni o'z qo'llarida ushlab turganlar foyda olish vaqti kelganini his qiladilar va ularni sotishga kirishadilar. Baho pasaya boshlaydi, tovar egalari katta zarar ko'rmaslik uchun bozorga shoshiladilar, bunday vaziyatdagi bozorda xaridorlar unchalik ko'p bo'lmaganligi sababli, baho oldin oshganiga qaraganda ancha tez pasayib boradi.

Shunga o'xshagan bir oz tebranishlar kredit bo'lmagan paytda ham bo'lib turadi. Ammo pul miqdori o'zgarmagan vaqtda bir xil tovarlarga bo'lgan ajiotaj talab boshqa tovarlarning bahosini pasaytiradi. Lekin kreditdan foydalanilganda iqtisodiy subyektlar qo'shimcha pul manbayiga ega bo'ladilar. Bunday vaziyatda chayqovchilik barcha tovarlarni birdaniga qamrab olishi mumkin. Natijada savdo inqirozi kelib chiqadi.

Savdo inqirozi uchun «chayqovchilikning jonlanishi ta'sirida oldin oshgan baholarning tez pasayib borishi tipik hol hisoblanadi. Baholar qaysi nuqtadan osha boshlagan bo'lsa, shu nuqtagacha pasayishi mumkindek tuyuladi yoki iste'mol va taklif o'zini oqlaydigan darajagacha pasayadigandek bilinadi. Ammo ularning pasayishi ancha chuqur bo'ladi, negaki, har bir kishi zarar ko'rayotgan, ko'pchilik esa bankrotga uchragan bir davrda, hatto ishonchli va atoqli firmalar o'zlari o'rganib qolgan kreditni zo'rg'a olishlari mumkin. Bunday vaziyat shuning uchun sodir bo'ladiki, hech kimda qarzga bergan mablag'ini o'z vaqtida qaytarib olishga ishonch bo'lmaydi. Favqulodda sharoitda bunga vahimachilik kelib qo'shiladi. Pul qisqa muddatga deyarli har qanday foiz to'lash sharti bilan qarzga olinadi, tovarlarni sotishda esa, darhol naqd pulga xarid qiluvchilar shartlaridan ko'riladigan har qanday

zararga e'tibor berilmaydi. Demak, savdo inqirozi davrida baholarning umumiy darajasi shu qadar pasayadiki, oldingi inqirozgacha bo'lgan chayqovchilik davri mobaynida osha boshlagan darajadan ham past bo'ladi». O'z mohiyatiga ko'ra bu iqtisodiy fikrlar tarixida birinchi marta iqtisodiyotning pasayish dinamikasi pullik jihatlarining ifoda etilishidir.

Bu yerda J.S.Mill S.Sismondi taklif qilgan iqtisodiy pasayish (inqiroz) tushunchasiga qo'shilmadi. Uning fikricha, inqiroz umumiy ortiqcha ishlab chiqarish natijasi hisoblanadi, deyish katta xatodir. «Bu faqat ortiqcha chayqovchilik xaridining oqibatidir... Uning bevosita sababi kreditning qisqarishi hisoblanadi, bartaraf qilish vositasi esa – taklifni kamaytirish emas, balki ishonchni tiklashdir». Bu ma'noda J.S.Mill J.M.Keynsning o'tmishdoshidir.

J.S.Millning tasdiqlashicha, konvertatsiyalashgan qog'oz valyutalar sharoitida oltinning chetga chiqib ketishi yuzaga kelishi sababli baholar uzoq vaqt oshishi mumkin emas. Biroq qog'oz pullar konvertatsiyalashmaganda (ularni oltinga almashtirish mexanizmi yo'q) baholarning oshishi chayqovchilik shov-shuv (bum)ining kelib chiqishiga olib kelishi va inqirozlarni keltirib chiqarishi mumkin. 1825-yildagi inqiroz bunga misol bo'la oladi. Ammo keyingi 1847-yildagi inqiroz esa foiz stavkasining keskin o'sishi natijasi hisoblanadi. Savdo inqirozlari davrida «pul talabidan ko'ra tovarlarning ortiqchaligi yuzaga keladi, ya'ni pul taklifining yetishmasligi kelib chiqadi».

Iqtisodiy taraqqiyot nazariyasi. Iqtisodiy taraqqiyot J.S.Mill ta'limoti bo'yicha, fan-texnika taraqqiyoti, shaxsning va mulkning rivojlanishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarish va jamg'arish ko'payadi, soliqlar ancha erkinlashadi, ko'pchilik kishilarning ishbilarmonligi oshadi, kooperatsiya takomillashib va rivojlanib boradi. Bularning barchasi samaradorlikning o'sishiga, ya'ni ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishiga va qiymatning pasayishiga olib keladi (oziq-ovqat va xomashyo qiymatidan tashqari).

J.S.Millda kapital evolyutsiyasi D.Rikardo nazariyasiga o'xshab ketadi. Foyda Me'yori pasayib boradi, asta-sekin minimum darajaga intiladi, lekin bu holat hali ham kapitalni jamg'arishga va jamg'arilgan vositalardan unumli foydalanishga undaydi. Foiz Me'yorining minimum darajasiga bo'lgan intilishni chetga kapital chiqarish va eksportni ko'paytirish bilan sekinlashtirish mumkin. Bunda foyda Me'yorini pasaytiruvchi kapitalning ortiqcha qismi chetga chiqib ketadi; bu yerda kapital yo'qolmaydi, balki u yangi bozorlarni tashkil etish va chetdan arzon tovarlarni olib kelish uchun ishlatiladi.

Kapitalning bir qismining chetga chiqib ketishi foydani va foiz Me'yorini oshirib, jamg'armaga bo'lgan yangi intilishni keltirib chiqaradi. U shuningdek, foyda Me'yorining pasayish moyilligi davlat xarajatlarini oshirishga qarshi bo'lgan dalillarni kuchsizlantiradi, deb hisoblaydi.

Ko'rilayotgan kapital harakatning oxirgi natijasi – bu iqtisodiy yuksalish uchun kurash to'xtagan paytdagi turg'unlik holati hisoblanadi. Ammo J.S.Mill agar turg'unlik holati ishlab chiqarishning yuqori darajasida yuzaga kelgan bo'lsa, unga ijobiy munosabatda bo'lgan. «Faqat dunyodagi qoloq mamlakatlarda ishlab chiqarishni ko'paytirish eng asosiy vazifa hisoblanadi. Ancha rivojlangan mamlakatlarda taqsimotni takomillashtirish iqtisodiy zaruratga aylanadi» deya ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra hech kim kambag'al bo'lmagan, hech kim boylikka intilmagan va birovlarining oldinga chiqib olishga qilgan harakati tufayli boshqalarning orqaga surib tashlanishi xavfi bo'lmagan vaziyatdagi jamiyat odamlar uchun eng yaxshi yashaydigan jamiyat hisoblanadi. Bunday turg'unlik davrida madaniyatning barcha shakllarini rivojlantirish, ma'naviy va ijtimoiy taraqqiyot uchun imkoniyatlar hech cheklanmagan bo'ladi.

Odam o'zi yaratmagan narsalarga uning egalik qilish huquqini adolatsizlik, deb hisoblovchi xususiy mulk tanqidiga J.S.Mill qarshi chiqdi. Masalan, ishchilar fabrikada barcha mahsulotni yaratadi, lekin uning ko'pchilik qismi boshqa birovga tegadi. «Bu e'tirozga javob shundan iboratki, fabrikada mehnat tovar ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan sharoitlarning biri hisoblanadi, xolos. Ishni materiallarsiz, asbob-uskunalarsiz hamda ishlab chiqarish paytida ishchilarni ta'minlash uchun oldindan tayyorlangan yashash vositalari zaxiralarsiz bajarib bo'lmaydi. Bu narsalarning hammasi o'tgan mehnat mahsuli hisoblanadi. Agar ishchilar bu narsalarga ega bo'lganda, ularda mahsulotni boshqa birovlar bilan bo'lishishga zarurat bo'lmas edi. Ammo ishchilarda bu narsalar bo'lmaganligi uchun ular ekvivalentning bir qanchasini (mahsulotlarning bir qismini–muallif) ushbu narsalarga egalik qiluvchi kishilarga berishi kerak». Ammo xususiy mulk doirasidan yer chiqarib tashlanishi lozim (chunki u mehnat mahsuli hisoblanmaydi).

Ijtimoiy masalalar. Ko'pchilik klassiklarning konsepsiyasida mehnatning qiymati ishchining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan narsalarning qiymati bilan aniqlanadi. Ish haqi talab va taklif nisbatiga

bogʻliq holda mehnat qiymati atrofida tebranib turadi. Bu qonunning amal qilishi kishilarning xohishiga bogʻliq boʻlmaydi va shuning uchun yollanma ishchilarning ahvolini yaxshilash uchun yoʻnaltirilgan har qanday ijtimoiy chora-tadbirlar befoyda. Ishchilarning ahvolini yaxshilash iqtisodiyotda kapital qoʻyilmasini kengaytirish (mehnatga talab oshadi) yoki aholi oʻsishini kamaytirish (mehnat taklifi qisqaradi) bilan amalga oshirilishi mumkin. J.S.Mill dastlab ushbu tamoyillarni yoqlab chiqqan boʻlsada, ammo keyinchalik undan voz kechadi.

Sotsialistlar gʻoyasining taʼsiri va taqsimot qonunlarining tarixiy xarakterini tan olishi (tarixiy boʻlganidan ularni oʻzgartirish mumkin) ingliz iqtisodchisini klassik maktabning qator qoidalaridan voz kechishga majbur etdi. U ijtimoiy islohotlarning keng dasturini ilgari surdi va oʻz takliflarini bildirdi. Ular quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

1. Ishlab chiqarish kooperatsiyasini rivojlantirish yoʻli bilan yollanma mehnatni tugatish J.S.Mill fikricha, mehnatga boʻlgan qiziqishni yoʻqotadi. Shuning uchun kapitalistik korxonalar oʻrniga kooperativ birlashmalarni tashkil etish zarur, unda ishchilar bir vaqtning oʻzida mulk egasi ham hisoblanadi. U kasaba uyushmalarining rivojlanishi, kapitalistik korxonalarning foydasini taqsimlashda ishchilarning ishtirok etishi tarafdori boʻlgan.

2. Yer rentasini yer soligʻi yordamida umumlashtirish. Renta yollanma mehnat kabi iqtisodiy erkinlik tamoyillariga zid. Renta yer egasiga emas, balki jamoaga (qishloq kooperativlariga) yoki barcha jamiyatga tegishli boʻlishi kerak.

3. J.S. Mill mayda yer egalarini qoʻllab-quvvatlaydi. Uning fikricha, oʻz yerida ishlovchi koʻpchilik dehqonlar renta toʻlashdan ozod, ular mustaqil va tashabbuskor, shuningdek, yollanma ishchilardan farqli ravishda haddan tashqari oʻz oilasini kengaytirishga moyil emas.

J.S. Mill oʻzining ijtimoiy islohotlar dasturida «amaldagi individual erkinlik bilan Yer sharidagi tabiiy boyliklarga egalik qilishning umumiyiligini va mehnat daromadlarida barchaning baravar ishtirok etishini birlashtirish»ga harakat qildi. Bunda u goʻyoki bir-biriga qarshi ikki yoʻnalish: iqtisodiy erkinlik prinsipi bilan ijtimoiy adolat prinsipini birlashtirmoqchi boʻlgandek tuyuladi. Ijtimoiy yoʻnaltirilgan bozor iqtisodiyoti tajribasi buning mumkin ekanligini koʻrsatib berdi.

7.3. J.B.Seyning iqtisodiy ta'limoti

Yevropadagi ko'pchilik rivojlangan mamlakatlar va AQShda butun XIX asr davomida, ya'ni klassik siyosiy iqtisodning marjinalizm bilan o'rin almashish davriga qadar, klassik maktab g'oyalarining va konsepsiyalarining keyingi rivojlanishida A.Smit ta'limoti asos bo'lib keldi. Shu ma'noda Fransiyada A.Smit g'oyalarini ancha izchil va ijodiy davom ettirgan **Jan Batist Sey (1767–1832)** hisoblanadi.

U 1767-yil, 5 yanvarda Lionda savdogar oilasida tug'ildi. Oilaviy tadbirkorlik an'analarini davom ettirish uchun zarur bo'lgan bilimni olish bilan birga J.B.Sey o'z bilimini mustaqil oshirish, ayniqsa, siyosiy iqtisodni o'rganish bilan shug'ullandi. Keyinchalik ma'lum bo'lishicha, u A.Smitning "Odamlar boyligi" asariga asosiy e'tibor qaratgan. Undagi g'oyalarni ommaviylashtirish uning fikricha, Fransiya manfaatlariga ham, shuningdek, barcha insoniyat manfaatlariga ham xizmat qiladi.

J.B.Sey hayotda har xil mashg'ulot turlari bilan shug'ullandi. U savdo kontorasi nazoratchi bo'lib ishladi, Fransiya armiyasida xizmat qildi, nufuzli jurnal muharriri bo'ldi, davlat muassasalarida ishladi. Ammo uning hayotidagi asosiy ishi – iqtisodiy bilim sohasidagi tadqiqotidir. U o'zining «**Siyosiy iqtisod traktati**» (1803) asarida A.Smit konsepsiyasini tizimlashtirishga, uni keng xalq ommasi uchun tushunarli qilib berishga harakat qildi. Unda J.B.Sey sanoatning yuksalishiga va xalq boyligini ko'paytirishga to'sqinlik qiluvchi "man etuvchi tizim"ga qarshi chiqdi. «Traktatdagi» iqtisodiy liberalizm to'g'risidagi g'oya, xususan, davlatning iqtisodiyotga va xo'jalik hayotini qayta qurishga aralashmasligi to'g'risidagi g'oyaning amalga oshirilishi harbiy-sanoat boshqaruvini o'sha davrdagi Fransiya hukumatidagi real hukmronlikdan mahrum qilgan bo'lar edi.

Napoleon "Traktat" bilan tanishib chiqqach, uning muallifini suhbatga chaqirgan va unga o'z asarini tubdan qayta ishlashni taklif qilgan. J.B.Sey bu taklifni rad etdi va siyosiy "sahnadan" ketishga majbur bo'ldi.

Ammo tinib-tinchimas J.B.Sey o'zining xususiy ip yigirish fabrikasini ochdi. Keyinchalik, 1813-yili uni sotib, topgan puliga «Traktat»ni ikkinchi nashrdan chiqarish uchun Parijga qaytib keldi. Asar 1814-yili chop etiladi, so'ngra qisqa vaqt ichida yana uch marta 1817, 1819 va 1826-yillarda qayta nashr etildi. Bu asar tez orada juda ko'p tillarga tarjima qilindi.

Fransiyada Napoleon tuzumining yemirilishi bilan vujudga kelgan o'zgarishlar J.B.Seyning iqtisodchi-olim va jamiyat arbobi sifatidagi nomini oqladi. U ruhanib, siyosiy iqtisod bo'yicha o'z asarlari ustida ishlashni davom ettirdi, ko'plab leksiylalar o'qidi va ularda iqtisodiy nazariya qoidalarini tizimlashtirish va ommaviylashtirish mahoratini namoyish etdi. J.B.Sey asarlarida iqtisodiy fan sof nazariy va tavsifiy fanga aylandi. U iqtisodiy nazariyadan siyosatning, ideologiyaning va statistikaning ajralib chiqishini ma'qulladi.

«*Sey qonuni*». J.B.Sey A.Smitning erkin bozor, bahoning erkin shakllanishi, ichki va tashqi savdo, tadbirkorlarning cheklanmagan erkin raqobati va proteksionizmning har qanday ko'rinishiga yo'l qo'ymaslik tamoyillarini qo'llab-quvvatladi va ularni ko'klarga ko'tardi. Agar bu tamoyillar qo'llanilsa, J.B. Sey bashoratiga ko'ra ortiqcha ishlab chiqarish ham, ijtimoiy mahsulotni to'la iste'mol qilmaslik ham bo'lmaydi, ya'ni iqtisodiy inqirozlarning obyektiv zarurligi kelib chiqmaydi. U bu g'oyani rivojlantirib, o'zining «bozor qonuni»ni yaratdi. U "Sey qonuni" deb ataladi. Bu qonunning mohiyatiga ko'ra **har qanday ishlab chiqarish daromadlarni keltirib chiqaradi, bu daromadlarga qiymati ularga teng bo'lgan tovarlar sotib olinadi, yalpi talab esa hamisha yalpi taklifga teng bo'ladi.** Boshqacha qilib aytganda, tovarlar taklifi o'zi uchun shaxsiy talabni yaratadi, ya'ni o'z tovarini sotib daromad olgan har bir kishi ushbu daromadga mos ravishda talabni keltirib chiqaradi (boshqa tovarlar sotib olinadi).

Agarda hamma ishlab chiqarilgan tovarlarni bozorga yetkazish uchun yetarli sotuv kuchi vujudga keltirilsa, bozorda bu sotuv kuchidan foydalanilishini nima kafolatlaydi? Sey qonunida quyidagi oddiy javob keltirilgan: taklif o'z talabini o'zi yaratadi. Bunda muammo bo'lmasligi mumkin, lekin taklif potensial talab yaratadi, biroq potensial talab bozorda haqiqiy talab sifatida qo'llanilish yoki qo'llanilmasligini hal qilish kerak. Rikardo, Jeyms Mill va Sey bunga barcha potensial sotuv qobiliyati iste'molchi yoki tovar ishlab chiqaruvchi uchun talab sifatida bozorga qaytarilgan, degan oddiy yondashuv bilan murojaat qildilar. Mantiqan olganda ular Smitning investitsiya kiritish qarorini saqlab qolish qarori vaziyatiga qaytdilar. Ular zaxira to'plash imkoniyatini rad etdilar, ya'ni hech kim oltinni qutida qulflab saqlolmaydi. Ularning tizimida pul faqatgina ayriboshlash vositasi bo'lgan, shunday qilib ular depressiya yoki turg'unlikning pulga oid sabablarining ehtimolini rad etganlar. Klassiklar izohiga ko'ra Sey qonunining kamchiliklari bor, Maltus hech qachon bu kamchiliklarni aniq namoyish etmagan. U qabul

qilingan taxminlar o'z isbotiga muhtoj bo'lishi narariyasini rad etishga uringan. U bu nazariya noto'g'ri bo'lgan, deb gumon qilgan, lekin u hech qachon bunday tanqid yoki daromadlar miqdori va iqtisodiy o'sish darajasining hal qiluvchi omillarining muqobil nazariyasini aniq ifodalab berolmagan.²⁶

Demak, jamiyat miqyosida taklif va talab muvozanatlashadi, ortiqcha ishlab chiqarish bo'lmaydi. Ortiqcha ishlab chiqarish faqat ayrim tarmoqlarda boshqa tarmoqlardagi kam ishlab chiqarish hisobiga vujudga keladi. Boshqacha qilib aytganda, ko'p ishlab chiqarishdan qo'rqmaslik kerak, faqat ayrim tovarlarning ortiqcha ishlab chiqarilish xavfi tug'ilishi mumkin. «Sey qonuni» nomini olgan bu qoida klassiklar makroiqtisodiy nazariyasining asosini tashkil etdi va keyinchalik J.M.Keyns tomonidan inkor etildi. J.M. Keynsning tasdiqlashicha, odamlar daromadlarining barchasini iste'molga sarflamaydilar, balki ularning bir qismini jamg'arib boradilar. Bu esa shunga muvofiq ravishda yalpi talabni kamaytiradi, ish bilan bandlikni qisqartiradi. Pirovard natijada bunday holat Sey qonunining noto'g'ri ekanligini keltirib chiqaradi. Chunki bu qonunga muvofiq iste'molga sarflanishi kerak bo'lgan daromadning bir qismi jamg'armaga ajratiladi. Demak, yalpi taklif bilan u keltirib chiqaradigan yalpi talab o'rtasidagi muvozanat buziladi.

Ammo «Sey qonuni»ning muhim tomoni shundan iboratki, iqtisodiy liberalizmning barcha prinsiplariga jamiyat tomonidan rioya qilinsa, ishlab chiqarish (taklif) o'ziga mos ravishda iste'molni (talabni) keltirib chiqaradi, ya'ni tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish A.Smitning «tabiiy tartib» (pulning passiv roliga asoslangan mehnat natijalarini ayirboshlash) sharoitida, albatta, shunday daromadlarni keltirib chiqaradiki, ularga bu tovar va xizmatlar erkin amalga oshiriladi. Iqtisodiy liberalizm konsepsiyasining barcha tarafdorlari tomonidan «Sey qonuni» shu ko'rinishda qabul qilingan va bozorda bahoning erkin tashkil topishi xo'jalik konyunkturasidagi o'zgarishga darhol moslasha

²⁶ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 159-162 b.

oladi, iqtisodiyotning o'zini o'zi tartibga solib turishini kafolatlaydi, deb hisoblagan.

Haqiqatan ham, agar pul faqat hisob-kitob birligi hisoblangan barterli iqtisodiyot amal qiladi, desak unda taklif miqdori talab miqdoriga teng bo'ladi, ortiqcha ishlab chiqarish bo'lmaydi. Bu Sey qonunining mohiyatini tashkil etadi.

Qiymat va ishlab chiqarish omillari nazariyalari. Klassik iqtisodiy maktab vakillari ichida J.B.Seyning qiymat nazariyasi o'ziga xosligi bilan ajralib turiladi. A.Smit, D.Rikardo, sotsial-utopistlar, S.Sismondi, K.Marks va boshqa bir qator iqtisodchilar tovar qiymatining yagona manbai mehnat, deb hisoblaganlar. J.B.Seyda bu muammoga ikki xil yondashuv mavjud: u bir joyda, tovar qiymati kapitalga, ish haqiga va yer rentasiga bo'lgan xarajatlardan tashkil topadi, degan bo'lsa, ikkinchi bir joyda, qiymat foydalilik bilan aniqlanadi, deydi. J.B.Sey foydalilik bilan buyumning (tovarning) qimmati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniq qilib ko'rsatib berdi. «Foydalilik – bu qiymat o'lchovidir», – deb yozadi J.B.Sey. Bu bilan u tovar qiymati nafaqat mehnat sarflari bilan, balki mahsulotning foydalilik darajasi bilan ham o'lchanishi mumkinligini aytib berdi.

J.B.Sey tovar qiymatining yaratilishida ishlab chiqarishning uch omiliga (mehnat, kapital, yer) alohida e'tibor bergan. Uning tasdiqlashicha, bu omillar tovar qiymatini yaratishda bir xil ishtirok etadi, barcha mahsulotning umumiy qiymati esa uch sinf – ishchilar, kapitalistlar va yer egalari daromadlaridan tashkil topadi. J.B.Seyning uch omil nazariyasiga muvofiq «mehnat» omili ishchilarning daromadi sifatida ish haqi yaratadi, «kapital» omili kapitalistlarning daromadi sifatida foyda yaratadi, «yer» omili yer egalarning daromadi sifatida renta yaratadi. Demak, boylik yaratishda ishlab chiqarishning har bir omili qatnashadi (Smitda faqat unumli mehnat boylik yaratadi, deyiladi). J.B.Sey yuqorida ko'rsatilgan omillar (mehnat, kapital, yer) ishchilar, kapitalistlar va yer egalarning daromadlarini yaratishda mustaqillikka ega ekanligini qayd qilib o'tadi.

Demak, J.B.Sey nazariyasida tadbirkorlarning cheklanmagan erkin raqobati sharoitida ishlab chiqarish omillarini va jamiyatdagi

sinflarni ekspluatatsiya qilish inkor etiladi. Uningcha, ishlab chiqarishda tadbirkorlar (ular ishlab chiqarishni tashkil etadilar va boshqaradilar), yer egalari (tovar ishlab chiqarish uchun tabiiy materiallarni beradilar) va ishchilar (tayyor mahsulot yaratadilar) o‘zaro ta’sirda bo‘ladilar va bir-birlarini to‘ldirib boradilar. Ishlab chiqarish jarayoni qatnashchilari bir-birlariga qarshi turmaydilar, aksincha, bir-birlarini to‘ldirib turadilar.

Ishlab chiqarish omillari tomonidan yaratilgan ijtimoiy mahsulot qiymati ushbu omil egalari daromad sifatida taqsimlanadi, xususan, tadbirkor daromadi, J.B.Seyning aniqlab berishicha, bu uning qobiliyati, iste’dodi, faoliyati va boshqaruvi uchun to‘lanadigan haq. Uning fikricha, kapitalning oshib borishi bilan «quyi sinflarning» ahvoli yaxshilanib boradi va ularning ko‘pchiligi «yuqori sinf» safini to‘ldirib boradi. J.B.Sey kompensatsiya nazariyasiga asos soldi. Mashinalar dastlab ishchilarni ishlab chiqarishdan siqib chiqaradi, keyinchalik pirovard natijada esa ish bilan bandlikni oshiradi va mahsulot ishlab chiqarishni arzonlashtirish hisobiga ularga katta foyda keltiradi. Uning ifoda etishicha, «ishlab chiqarishdagi texnik yangiliklardan boshqalarga nisbatan ishchilar sinfi ko‘proq manfaatdor». Umuman, iqtisodiy ta’limotlar tarixida J.B.Seyning nomi bozor iqtisodiyoti sharoitida sinflar manfaati uyg‘unligiga cheksiz ishongan olim sifatida tilga olinadi.

J.B.Seyning o‘tmishdoshlari «haqiqiy» boylik yaratadigan iqtisodiyot tarmoqlarini (merkantilistlar tashqi savdoni, fiziokratlar qishloq xo‘jaligini) ajratib ko‘rsatib berishga harakat qilgan. Hatto A.Smit xizmat ko‘rsatish sohasidagi mehnatni unumsiz mehnat, sanoat va savdodagi mehnatni esa kam unumli mehnat, qishloq xo‘jaligidagi mehnatni yuqori unumli mehnat hisoblangan, negaki, unga tabiat «yordam» beradi. J.B.Sey iqtisodiyotning asosiy sohalari – sanoat, qishloq xo‘jaligi, savdo va xizmat ko‘rsatish o‘rtasidagi «tenglikni» ko‘rsatib berdi. Uning fikriga ko‘ra to‘rtta sohaning barchasida boylik yaratiladi, chunki sanoatda ham, qishloq xo‘jaligida ham, savdoda ham, xizmat ko‘rsatishda ham foydalilik ishlab chiqariladi.

Hozirgi zamon g‘arb iqtisodchilari o‘tmishdoshlaridan, birinchi navbatda, J.B.Seydan ishlab chiqarishning har xil, teng huquqli omillari

milliy daromad yaratadi, degan tushunchani meros qilib olgan. Bunday yondashuvning ma'nosi shundan iboratki, har bir daromad oluvchi kasbi va faoliyat sohasidan qat'iy nazar bir vaqtning o'zida uni yaratuvchi hisoblanadi.

7.4. F.List va Germaniya tarixiy maktab asoschilari P.J. Prudon va K. Rodbertuslarning iqtisodiy g'oyalari

Milliy qalb, milliy xarakter, milliy taqdir – shu va shunga o'xshash tushunchalar XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Germaniya jamoatchiligi fikriga singib kirmoqda edi. Tarixiy maktab vakillari tarixdan bo'lak yana nima milliy bo'lishi mumkin, degan fikrlarga asoslanib siyosiy iqtisoddan tarixiy usul o'rnini ko'rsatishga harakat qildilar. Ular milliy fan sifatida siyosiy iqtisod orqali tabiiy xususiyatlarga va xalq harakatlariga bog'liq holda rivojlanadigan milliy xo'jalikni o'rganishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar.

Fridrix List (1789-1846-y.y.) Janubiy Germaniyaning Reydingen shahrida boy hunarmand oilasida tug'ildi. U o'qishni 15 yoshida tugatib, hunarmandchilik ustaxonasida otasiga shogird bo'lib ikki yil ishladi. Keyinchalik Vyurtemberg qirolligida turli lavozimlarda ishlab, bir vaqtning o'zida Tyubingen universitetini huquq mutaxassisligi bo'yicha tugatdi. 1817-yildan shu universitetning Davlat boshqaruvi amaliyoti kafedrasida professori bo'lib ishladi. List 28 yoshida liberal yo'nalishdagi taniqli publisist, radikal burjua-demokratik islohotlarning qat'iy tarafdori sifatida tanildi. U 1847-yil Bryussel shahrida bo'lib o'tgan iqtisodchilar kongressida o'zining aniq ehtirosli fikrlari, siyosiy yetukligi va kuchli notiqlik qobiliyati bilan ko'pchilikning e'tiborini o'ziga qaratdi. List 1819-yilda Germaniya iqtisodiy birligini ta'minlash maqsadida «Savdo-sanoat ittifoqi»ni tuzdi.

F.List 30 yoshida Vyurtemberg parlamenti a'zosi bo'lib, o'zining keng demokratik islohotlar dasturi bilan hukumatga murojaat qildi. Bunday siyosiy chiqish Listga qarshi kuchlar shakllanishiga sabab bo'ldi. Natijada u 1825-yilda Germaniyani tark etib, AQShga doimiy yashash uchun ketdi. Dastlab u fermerlik bilan shug'ullandi, keyinchalik nemis gazetalarining muharriri bo'ldi hamda sanoat sohasida tadbirkorlik faoliyatini olib bordi. F.List Angliya sanoati bilan raqobat qiluvchi Germaniya va AQShda sanoat rivojlanishi xususiyatlarini

chuqur o'rganib, Amerika taraqqiyoti uchun iqtisodiy dasturni tayyorladi.

1832-yildan F.List Yevropaga qaytib AQShning Leypsigdagi elchisi bo'lib ishladi. Shuningdek, u Leypsig-Drezden temir yo'lini qurish maqsadida Germaniyada birinchi bo'lib hissadorlik uyushmasini tashkil etdi. F.List o'zining uchinchi va oxirgi emigratsiyasidan so'ng Parijda uch yil yashadi. U o'zining bor kuchini, idroki va iqtidorini iqtisodiy muammolarni keng o'rganishga qaratdi. Sanoat burjuaziyasi manfaatlarining ifodachisi bo'lgan F.List iqtisodiy birlik uchun birinchilar qatori maydonga chiqdi. U o'zining «Siyosiy iqtisodning milliy sistemasi» (1841) nomli asosiy asarida milliy siyosiy iqtisodni yaratish vazifasini o'rtaga qo'ydi. Mamlakatning ishlab chiqaruvchi kuchlari to'g'risidagi ta'limot unga asos bo'lishi kerak edi. F.List davlatning faoliyatini, dinni, axloqni, ma'naviyatni va shu kabilarni ishlab chiqaruvchi kuchlar jumlasiga qo'shdi.

F.Listning ta'limotiga ko'ra qiymatni ishlab chiqaruvchi kuchlar, «millatning ruhi» (toj-taxtning meros bo'lib qolishi, huquq, sud, armiya, polisiya va shu kabilar) yaratadi.

F.List ta'limotida xo'jalik taraqqiyotining tarixiy bosqichlari to'g'risidagi g'oyalar katta o'rin egallaydi. U tarixiy taraqqiyotni beshta bosqichga: ba'daviylik, cho'ponlik, dehqonchilik, dehqonchilik-manufaktura, dehqonchilik - manufaktura - savdo bosqichlariga bo'ladi. Bunday bo'lishdan kuzatilgan maqsad Germaniyada sanoatning o'sishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, bir yoqlama rivojlanishdan, qishloq xo'jaligining ustunligidan voz kechish kerak, degan fikrni isbotlashdan iborat edi.

F.Listning asosiy iqtisodiy asari Germaniyaning iqtisodiy rivojlanishi va savdo siyosati atrofidagi qizg'in tortishuvlarda alohida o'rin egallab, nemis iqtisodiy fikriga katta ta'sir ko'rsatdi. F.List o'zining g'oyalarini rivojlantirar ekan, Germaniyaning gullab-yashnashi sanoat taraqqiyoti orqali bo'lishi mumkinligini va shuning uchun uni chet el raqobatidan himoya qilish zarur ekanligini ko'rsatadi. Ushbu asar o'z davrida demokratik ziyolilar tomonidan qizg'in qabul qilinib, katta qiziqish bilan o'qildi.

Germaniyaga qaytgandan so'ng olim Augsburg shahrida yashab, ilmiy ishini davom ettirdi. U xuddi ana shu buyuk davlatchilik, shovinistik kayfiyatdagi asarlarini yaratib, nemis imperializmining dastlabki himoyachilariga yo'l ochib berdi. List urushlar va bosqinchilikning tarafdori bo'lib, dehqonchilik holatidan dehqonchilik-

sanoat holatiga o'tishga ko'maklashadigan urushlarni yoqlaydi. U Janubiy-sharqiy Yevropadagi bo'sh yerlarni Germaniya bosib olishi zarur, deb hisoblaydi. List hayotining so'nggi yillarida Angliyaga bo'lgan o'z munosabatini o'zgartiradi, chunki u doim Angliyani Germaniyaning birlashishiga va sanoat rivojiga qarshi, deb hisoblardi. Endi uning fikricha, Angliya Germaniyani qit'a qo'shnisi hisoblangan Fransiya va Rossiyaga qarshi harakatlarda qo'llashi mumkin edi.

List iqtisodiy fanda klassik maktabni, ayniqsa uning yirik namoyandasi bo'lgan A.Smit iqtisodiy qarashlarini tanqid qildi, lekin u klassik maktabning asosi bo'lgan qiymat va daromadlar nazariyasini mutlaqo tahrir qilmadi. Iqtisodiyotning bu kategoriyalari olimni qiziqitirmadi. Asosiy e'tibor iqtisodiy siyosatning asosiy masalalariga va ayniqsa, tashqi savdo siyosatiga qaratildi. F.List Smit iqtisodiy sistemasini kosmopolitizmga ayblab, uni ayrim mamlakatlar xo'jalik rivojlanishining milliy xususiyatlarini ko'rmasdan, barchasiga umumiy «tabiiy» qonun-qoidalarni dogmatik ravishda majbur kiritilmoqda, deydi. «Turli millatlar, – deb yozadi List turli bosqichda bo'ladilar. Bunday sharoitda ular o'rtasidagi to'liq erkin savdo ayirboshlash qiymati nuqtayi nazaridan jahon xo'jaligi uchun ma'lum mavhum foydani keltirishi mumkin bo'ladi». Lekin bu holat qolgan mamlakatlar ishlab chiqarish kuchlari rivojiga to'sqinlik qiladi. U o'z konsepsiyasini ishlab chiqarish kuchlari nazariyasi, deb yuritib, Smitning ayirboshlash qiymati nazariyasiga qarshi qo'yadi. Lekin shuni aytish zarurki, ishlab chiqarish kuchlari, deganda List ijtimoiy sharoitlar majmuasini tushunadi va ularsiz millat boyligi bo'lmaydi, deb yozadi. Shuningdek, u faqatgina qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan millat bir qo'l bilan mehnat qiladigan kishi kabidir, deydi. List ishlab chiqarish unumdorligini oshirishni proteksionizm tarbiyasi yordamida amalga oshirishni o'rtaga tashlaydi. Davlat sistemasidagi tadbirlar milliy ishlab chiqarishni chet el raqobatidan to o'zini tiklab olguncha va teng raqobatdosh bo'lguncha himoya qilishi kerak, deyiladi. Erkin savdoni amalga oshirishni esa u keyinroq, ya'ni hamma millatlar bir xil rivojlanish darajasiga yetgunicha qoldirishni tavsiya qiladi. Hozirgi davrga kelib Listning bunday qarashlarining ayrimlari dolzarb bo'lib, hayotda o'z o'rnini topmoqda. Masalan, millatning boy, qudratli bo'lib borishi uning qanchalik ko'p sanoat mahsulotini eksport qilishi va kam mahsulotni import qilishi bilan belgilanadi. Bu o'rinda Yaponiya tajribasini ko'rsatishimiz kifoya. Bu davlat so'nggi yillarda tez iqtisodiy

rivojlanish hisobiga, ya'ni tashqi savdoni to'g'ri yo'lga qo'yganligi uchun rivojlangan mamlakatlar qatorida oldingi o'ringa chiqib oldi.

Listning iqtisodiy nazariyasi asosiy masalalardan hisoblangan kapitalizm taraqqiyoti doirasida o'z tarixi va xo'jaligining xususiyatiga

Per Jozef Prudon (1809-1865).

ko'ra jahon hamjamiyatining so'nggi qatorlaridan o'rin olgan mamlakatlarning iqtisodiy qoloqligini bartaraf etish yo'lidagi dastlabki urinish edi. Hozirgi davrda milliy sanoatni rivojlantirish uchun harakat qilayotgan yosh, rivojlanayotgan

mamlakatlarning List ta'limotiga katta e'tibor berayotgan-liklari tabiiy holdir.

Chunki ularning oldi-da jahon bozorida hukmronlik qilayotgan rivojlangan mamlakatlar monopoliyasi sharoitida o'z sanoatlarini himoya qilish vazifasi turibdi.

Germaniyada tarixiy maktablar shakllanishi va evolyutsiyasini ilmiy-iqtisodiy adabiytda uch asosiy davrga ajratiladi. Birinchi davr XIX asrning 40-60-yillarini o'z ichiga olib, «Eski tarixiy maktab» yoki oddiygina «Tarixiy maktab» davri, deb nomlanadi. V.Rosheo, K.Knis va B.Gildebrand bu davrning asosiy mualliflaridir. Ikkinchi davr XIX asrning 70-90-yillariga to'g'ri kelib, «Yangi tarixiy maktab» davri, deb nomlanadi. G.Shmoller va L.Brentano bu davrning asosiy ijodkorlaridir. Uchinchi davr XX asrning 30-yillarigacha davom etib, «Eng yangi tarixiy maktab» davri yoki qisqacha «ijtimoiy yo'nalish» nomini oldi. V.Zombart va M.Veberlar uning asosiy mualliflari edilar.

P.J.Prudon g'oyalari

Per Jozef Prudon (1809-1865) – fransuz publitsisti, mayda ishlab chiqarish nazariyotchisi, kambag'al kosib oilasida tug'ilgan. Moddiy jihatdan nochorligi sababli kollejdagi o'qishni tugatmagan, sherik – hamkorining mablag'i hisobiga kichik bir bosmaxonani ishlatib, zo'r berib o'z ma'lumotini oshirish bilan shug'ullangan. Ilm-fanni o'rganishni avvalo muhtojlikdan qutulish usuli, deb bilgan.

P.Prudon 1838-yilda Bezanson akademiyasi tomonidan kam ta'minlangan yosh olimlarga ajratilgan uch yillik stipendiyani olib Parijga ko'chib o'tdi. Parijda u J.B.Sey, S.Sismondi, T.Maltus, K.Sen-Simon, Sh.Fure va boshqa iqtisodchi olimlar asarlari bilan yaqindan

tanishdi. 1840-yilda P.Prudonning «Mulkchilik nima?» nomli mashhur asari eʼlon qilindi. Ushbu asarda kapitalizmni tanqid qilish bosh mavzu boʻlsada, hali olimning amaliy dasturi bayon qilinmagan edi. 1846-yilda P.Prudonning «Iqtisodiy ziddiyatlar tizimi yoki qoshshoqlik falsafasi» nomli yana bir asari eʼlon qilindi. Asarda olim kapitalizmni isloh qilishning amaliy dasturini ishlab chiqishga, siyosiy kurashning behudaligini asoslashga urindi. 1848-yilda nashrdan chiqqan «Ijtimoiy masalalarning hal etilishi» nomli yangi asarida olim har qanday inqilobiy chiqishlarni keskin qoralaydi.

P. J. Prudon Xalq banklari konsepsiyasini eʼlon qilib xalqni ijtimoiy islohotlarga chorlaydi. P.Prudon siyosiy iqtisodni «aql-zakovatning abadiy qonunlari» toʻgʻrisidagi fan, deb biladi. P.Prudon va S.Sismondi nazariy qarashlarida biz juda yaqinlik va oʻxshashlik hollarini uchratishimiz mumkin. Ayniqsa, ularning uslubiyotlarida bu holat quyidagicha aks etadi:

Birinchidan, iqtisodiyotda cheksiz erkin raqobatni inkor etib, boshqarish mumkin boʻlgan raqobatni topib tashkil etish.

Ikkinchidan, xoʻjalik hayotini tahlil qilish jarayonida iqtisodiy koʻrsatkich va manbalarni asosiy, deb hisoblamasdan, balki mehribonlik, axloq, ijtimoiy adolat, etika va boshqa kategoriyalarni, shuningdek, inson hayotining eng oliy neʼmati tenglik va tinchlikni asosiy, deb hisoblash.

Uchinchidan, koʻp yillar davomida yaratilgan ilmiy asarlarda iqtisodiy hodisalarga nemis faylasufi Gegel dialektikasi asosiy uslub qilib olinib, unga alohida eʼtibor berildi.

P.Prudon oʻzining mayda ishlab chiqarish manfaatlaridan kelib chiqqan islohotchilik konsepsiyasini maydonga tashlar ekan, juda koʻp masalalar xususidagi fikrlarni bayon etadi. Mehnat taqsimoti, tovarning xususiyati, ish haqi, mulkchilik, daromad va takror ishlab chiqarish kabilarni ilmiy izohlashga harakat qiladi. P.Prudon oʻzining eng muhim asarlaridan biri - «Iqtisodiy ziddiyatlar tizimi...» da avvalgi mehnat taqsimotini tahlil qiladi. Mehnat taqsimoti bir tomondan boylikning koʻpayishiga imkon bersa, ikkinchi tomondan qashshoqlikka, kambagʻallikka olib boradi. P.Prudonning mulohazalariga qaraganda mehnat taqsimotining naf keltiradigan xususiyatlarini saqlab qolish va zararli xususiyatlarini tugatish kerak. Metodologiya jihatidan bu oʻrinda ijtimoiy jarayonlar dialektikasining ilmiy tahlilida tarixdan tashqari yondashuv sezilib turadi. Prudon tovarning xususiyatini ham mana shunday pozisiyalardan turib «tadqiq» qiladi. Uning fikricha,

qiymatning abadiy g'oyasi mavjud, bu g'oya iste'mol qiymati talab va kamchilik bilan, ayirboshlash qiymati esa taklif va mo'l-ko'pchilik bilan belgilanadi. Talab bilan taklif o'rtasidagi kurashda tovarning qiymati yoki narxi belgilanadi. Nazariy jihatdan olganda bu haddan tashqari vulgar konstruksiyadir: qiymat ayirboshlashda vujudga keladi, u obyektiv asosdan mahrum.

U ish haqining harakati qonuniyatlarini ham oddiy va g'ayriilmiy pozitsiyalardan turib bayon etadi. Prudon ishchilarning ish haqini oshirish taklifiga qarshi chiqadi, chunki bu narsa narx-navoning yoppasiga ko'tarilishiga yoki muhtojlikning kuchayishiga olib borar emish.

P.Prudon yollanma ishchini ekspluatatsiya qilish mexanizmini tushuna olmaydi. U kapital bilan mahsulotni aynan bir narsa, deb talqin etib, butun kapitalning harakatini uning protsent keltiradigan qismi harakatidan iborat, deb talqin etadi. Ssuda kapitalining harakatini Prudon qarz beruvchi bilan qarz oluvchi o'rtasidagi bitim, deb hisobladi. U mahsulotning bir qismini kapitalist o'zlashtirib olishini ishlab chiqarish chiqimlari yoniga kapitaldan foydalanganlik uchun protsent qo'shish zarurligi bilan izohlaydi. Prudonning nazariy sistemasida protsent mehnatni ekspluatatsiya qilishning asosiy shakli tarzida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga u protsent bilan yollanma ishchini ekspluatatsiya qilish mexanizmi o'rtasidagi o'zaro aloqani tushunmaydi.

P.Prudon o'zining «belgilangan qiymat» nazariyasini butun iqtisodiy bilim negizi, deb hisobladi. Bunda klassik maktabdan o'zib ketish pinhona istagigina emas, shu bilan birga ijtimoiy o'zgartirishlarning yo'llarini belgilash istagi ham namoyon bo'ldi. Tovar ishlab chiqarishni Prudon insoniy ozodlikning va har bir kishi shaxsiy mustaqilligining cho'qqisi deb biladi, mayda burjua nazariyotchisi bo'lgan Prudon bozor mexanizmining ba'zi bir salbiy jihatlarini: mollarning qalashib ketishini, nomunosiblikni, xonavayron bo'lish va shu kabilarni tan oladi. Prudon asosiy iqtisodiy ziddiyatlarni «qiymat»ning ichki ziddiyatlaridan: iste'mol va ayirboshlash qiymati g'oyalaridan iborat, deb biladi. «Belgilangan yoki sun'iy» qiymat murosaga keltiruvchi timsol bo'lib ko'rinadi. Bunday qiymat ayirboshlashda vujudga keladi. U tovarning ijtimoiy boylik tarkibiga bemalol kirib borishini bildiradi.

Binobarin tovar ishlab chiqarishning hamma qiyinchiliklarini bartaraf qilish uchun har bir tovarga yo belgilangan qiymat qo'yib qo'yish, yoki uning bozorda sotilishiga kafolat berish, tovar bilan pul

o'rtasidagi ziddiyatni tugatish zarur. Prudon tilla bilan kumushni «belgilangan» qiymatga ega bo'lgan dastlabki tovarlar, deb ataydi.

P.Prudon daromad to'g'risidagi nazariyani siyosiy iqtisodda daromadning asosiy manbai, deb qabul qilingan mehnat, kapital va yerning mazmunini ko'rib chiqishdan boshlaydi. Uning fikricha, ishlab chiqarish jarayonining o'zi har uchala elementning ishga tushurilishi natijasida yuz beradi. Lekin yer yoki kapital egasi o'zi hech narsa ishlab chiqarmasdan o'z daromadini olishini va ayni vaqtda ishchi o'z mehnati natijasida hosil bo'lgan daromadining faqat kichkina bir qismini ish haqi sifatida olishni adolatsizlik, deb baholaydi. P.Prudonning takror ishlab chiqarish nazariyasi uning daromadlar to'g'risidagi fikrlari asosida rivojlantiriladi.

Takror ishlab chiqarish jarayoni olimning fikricha, hamjamiyatdagi ishlab chiqarish va iste'molning muvozanati asosida bo'ladi. Lekin amaliyotda mulkchilarning ishlamay qo'yganligi bu prinsipning buzilishiga va natijada J.B.Sey ko'rsatib o'tgan «iqtisodiy qonun»ning ham buzilishiga olib kelmoqda.

P. Prudon ijtimoiy masalalarni hal qilishi zarur bo'lgan kapitalizmni isloh qilish loyihalarini o'zining ko'pgina asarlarida e'lon qiladi. Ushbu asarlarda ijtimoiy adolat konsepsiyasini asoslash bilan birga inqilobiy chiqishlar haqidagi har qanday fikrni inkor etadi. Olimning islohotchilik g'oyalarining ayrimlari S.Sismondi qarashlariga o'xshash bo'lib, ular quyidagilarda o'z aksini topdi:

- «uchinchi shaxslar», ya'ni dehqonlar, hunarmandlar va mayda kustar ishlab chiqaruvchilarning jamiyatdagi o'rniga rahimdillik bilan xayrixohlik bildirish;

- «mayda mulkchilik va mayda ishlab chiqarishning» iqtisodiyotdagi yetakchilik o'rnini E'tirof etish bilan ularning shart-sharoitlari, ta'limotlarida to'liq tenglikka erishish;

- ijtimoiy adolat tamoyillariga mos ravishda jamiyat manfaatlaridan kelib chiqib ishlab chiqarish ishtirokchilariga teng daromad berish;

- kapital va daromadlar bir kishi qo'li ostida konsentratsiya qilinishiga va ayniqsa, mehnatni ekspluatatsiya qilishga yo'l qo'ymaslik. Bundan tashqari faqat P.Prudon islohotchiligiga xos quyidagi g'oyalarni alohida ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

- pulning muomaladagi haraktini bekor qilib, uning o'rniga ishchi pullari – banknotalarni muomalaga kiritish;

- foizni bekor qilish hisobiga foizsiz kreditlarni tashkil qilish;

- xalq banklarini tashkil etish;
- islohotlarni amalga oshirish jarayonining xotimasi sifatida hukumatni bekor qilish.

P.Prudon. islohotchilik konsepsiyalarida xalq bankiga katta umid bogʻlaydi. Uning banki sotsialist-rikardochilar taklif qilgan banklardan 3 xil oʻziga xoslik bilan farq qilardi:

Birinchidan, undagi metall pullar dastlabki banknotalarning chiqarilishi sababli pulga va tijorat vositalariga almashtirish yoʻli bilan sekin-asta muomaladan chiqarilar edi.

Ikkinchidan, foizni birdaniga yoʻq qilmasdan, balki yuqori qayd qilingan bosqichni amalga oshirishni 2%dan eng kam daraja – 0,25%ga tushirish haqida sotilmagan tovarlarga oldindan ssuda berilishi.

Karl Iogann Rodbertus-
Yagesov (1805-1875)

Uchinchidan, Xalq banki kapitalni oʻziga jalb qilmay yuzaga kelmaydi, balki aksincha, kapital bilan yuzaga keladi.

P.Prudonning hukumatni bekor qilish gʻoyasi islohotlarni amalga oshirish davrida sinflarning umumlashuvi va yagona mehnatkashlar, oʻz mehnatining haqiqiy haqini oladigan sinfning yuzaga kelishi oʻz navbatida hukumat faoliyatini keraksiz qilib qoʻyadi (anarxizm gʻoyasi).

Prudon kapitalizmni isloh qilish loyihasida mayda tovar ishlab chiqaruvchining oʻz moli sotilishiga kafolat olish, mayda doʻkondorning foiz-siz kredit olish toʻgʻrisidagi asriy orzusini, burjua ziyolisining kapitalizm sharoitida mutlaq mehnat erkinligi, qiymat qonuni asosida tenglik imkoniyati toʻgʻrisidagi xomxayollarini ifodalagan edi. Prudonning «sotsializm»i tovar bilan pul oʻrtasidagi aloqani soxtalashtirishga asoslangan. Ushbu loyihaning muallifi xususiy ishlab chiqarishni tovarni saqlab qolishga, ammo pulning ayirboshlash qiymatini yoʻq qilib tashlashga intilgan edi.

Prudon va prudonizm oʻz davrida ishchilar harakatiga jiddiy xatar solganligi sababli proletar taʼlimotining asoschilari Prudonning mayda ishlab chiqarish reformizmiga (islohotchiligiga) qarshi murosasiz kurashdilar. Uni proletariatga dushman va revolyutsion harakatga xalaqit beruvchi bir oqim, deb fosh qildilar. Bu kurashni K.Marks XIX asrning 40-yillari oʻrtalaridayoq «Falsafa qashshoqligi» asarini tayyorlashdan boshladi va marksizm rivojining keyingi davrlarida ham shu kurash davom etdi.

Prudon falsafada Gegeldan, siyosiy iqtisodda esa A.Smit bilan D.Rikardodan yuqori ko'tarila olmadi. Uning ijtimoiy dasturlarida mafkuraviy yo'nalishni fosh qilishda alohida muammolar kelib chiqdi. Prudonizm mayda ishlab chiqarish muhitiga va uning puch xayollariga tayanib, uzluksiz ravishda o'zgarib boruvchi sharoitlarga moslashaverdi.

K.Rodbertusning iqtisodiy g'oyalari

Karl Iogann Rodbertus-Yagesov (1805-1875) Germaniyada, Shimoliy Greyfsvoldda tug'ildi. Gettingem va Berlin universitetlarida huquqdan tahsil olib, shu mutaxassislik bo'yicha ma'lum vaqt ishladi. Burjua demokratik revolyutsiyasi yillarida parlament a'zosi, keyinchalik vazir (ministr) lavozimlarida faoliyat ko'rsatdi. K.Rodbertus Germaniya mayda burjua iqtisodiy ta'limoti vakili bo'lib, Sen-Simon va sotsialist-rikardochilar g'oyalari ta'sirida edi. U utopik sotsializm va konservativ reformizm g'oyalari asosida o'zining eklektik konsepsiyasini yaratdi.

1842-yilda K.Rodbertus «Davlat-xo'jalik tizimini bilish yo'lida» deb nomlangan kitobini nashrdan chiqardi. Uning asarlari «sotsial xatlar» shaklida yozilgan. U aynan shu kitobida qo'shimcha qiymat nazariyasini ko'rsatib o'tdi. U o'z fikrlarini yakunlab, shunday deb yozadi: «Agar ishlab chiqarish qanchalik yuqori bo'lsa, ishchining yashashi uchun zarur vositalardan tashqari ko'pgina iste'mol buyumlarini yaratish mumkin. Bu chegirtma yerga xususiy mulkchilik va kapital mavjud sharoitda rentaga aylanadi va kishilar tomonidan mehnatsiz o'zlashtiriladi. Boshqacha qilib aytganda, renta olishning asosiy usuli yerga xususiy mulkchilik va kapitaldir» (K.Родбертус «К познанию нашего государственно-хозяйственного строя. Пять теорем». М., 1935, стр. 115). K.Rodbertusning nazariyasi va qisqacha xulosalarlariga yuqori baho berish mumkin, chunki u A.Smit va D.Rikardo iqtisodiy ta'limotlari bilan yaqindan tanish va bu ta'limotlarni chuqur ilmiy tahlil qilgan edi.

Shuningdek, olim o'z xatlarining birida qo'shimcha qiymat va uning vujudga kelishini Marksdan oldinroq ko'rsatganligini va aniq qilib tushuntirganligini yozadi. Bu bilan u o'zining qo'shimcha qiymat nazariyasidan Marks ijodiy foydalanganligini va hatto «o'g'irlab» o'ziniki qilganligini isbotlamoqchi bo'ladi. Shuni aytish zarurki, Marks ta'limotiga nisbatan aytilgan bu tanqidlar Marksning o'ziga ham ma'lum edi. Marksning vafotidan keyin nemis kateder-sotsialistlari bu masalani

yana qayta ko'tardilar. Ularning asosiy maqsadlari Marks ta'limotini kuchsizlantirish va uning ta'sir doirasini kamaytirish edi. O'z davrida F.Engels bu fikrlar uydirma ekanligini va Rikardoning qiymat nazariyasidan so'likardochilar sotsialistik qisqacha xulosalarlar uchun K.Rodbertusdan oldinroq ko'rsatib foydalanganliklarini aytdi. Shuningdek, u K.Rodbertus qo'shimcha qiymatning foyda va yer rentasiga aylanish qonunini, kapitalistik sinflar o'rtasida qo'shimcha qiymatning taqsimlanishi, qonunni to'liq tushunmay, faqat renta nazariyasi bilan cheklanib qolganligini ham ko'rsatib o'tdi.

Haqiqatdan ham foyda va yer rentasini ishchilarga haq to'lamaslik samarasi deb hisoblash, bu hali qo'shimcha qiymatning ilmiy nazariyasini yaratish, degan gap emas edi. Ingliz sotsialistikardochilar bu masalada K.Rodbertusdan ancha ilgarilab ketdilar.

K.Rodbertusning iqtisodiy g'oyalari yuqorida qayd etilgan asosiy asaridan tashqari ko'p jildli to'rtta «ijtimoiy xati»da bayon etilgan. Unda qiymatning mehnat nazariyasi sodda ko'rinishda tahlil qilingan. Qiymat ijtimoiy zaruriy mehnat bilan aniqlanmasdan, balki barcha mehnat xarajatlari bilan aniqlanib, bu o'rinda bir xil mehnat xarajatlari har qanday ishlab chiqarishdan qat'iy nazar bir xil qiymat hosil qiladi, deb ko'rsatiladi. Bundan tashqari mehnat doimo qiymatni vujudga keltirishi alohida ta'kidlanadi. F.Engels «Falsafa qashshoqligi» asarining so'zboshisida K.Rodbertus qarashlaridagi bu holatni keskin tanqid qilib, o'zining qiymat nazariyasida mehnatning ijtimoiy zaruriy xarakterini inkor etadi, deb yozadi.

K.Rodbertusning fikricha, mehnat qiymat o'lchovi sifatida oltin va kumushdan yuqori turadi, chunki u ish kunini o'zgarmas o'lchov, deb hisoblaydi. Bu o'rinda «mehnat kunlari» ham izohlanadi. Lekin olim xayoliy fikrlarga berilib, kapitalistik tovar xo'jaligi sharoitida pulning zaruriyatini to'g'ri tushuntirib bera olmadi. K.Rodbertus o'zining taqsimot nazariyasida klassik maktab vakillari yo'l qo'ygan xatolarni takrorlaydi. Taqsimot nazariyasi quyidagi tartibda tahlil qilinadi va uch bosqichdan iborat bo'ladi. Birinchi bosqichda K.Rodbertus ijtimoiy (milliy) mahsulotni ish haqi va rentaga bo'linishini ko'rib chiqadi. Ikkinchi bosqichda u rentani kapital va yer rentasiga bo'lishga o'tadi. Va nihoyat, uchinchi bosqichda K.Rodbertus barcha foyda va yer rentasining kapitalist va yer egalari o'rtasidagi taqsimotini ko'rib chiqadi. K.Rodbertus ijodiy faoliyatining so'nggi yillari qiymatning mehnat nazariyasidan uzoqlashib, mayda ishlab chiqaruvchilar manfaatlariga mos tushuvchi jamiyatni qayta qurish loyihalarini e'lon

qilish bilan bog‘liq bo‘ladi. Kapitalizmni Rodbertuschasiga isloh qilish sinfiy kurashsiz evolyutsion yo‘l bilan amalga oshirishni ko‘zda tutar edi. Bu yo‘l keyingi islohotchilik yo‘nalishidagi nazariy maktab tomonidan qo‘llaniladi. Bu olimning asarlari rus tilida to‘la chop etilgan.

7.5. K.Marks iqtisodiy ta’limotining umumiy tavsifi

Karl Marks klassik siyosiy iqtisodni yakunlovchilardan biri sifatida iqtisodiy ta’limotlar tarixida yorqin iz qoldirdi. U 1818-yil 5-mayda Germaniyaning Trir shahrida tug‘ilgan. Uning otasi advokat, yahudiy bo‘lib, 1824-yilda protestantlikni qabul qilgan. Oilasi davlatmand, ma’rifatli bo‘lgan. K.Marks Trir shahrida gimnaziyani tamomlagandan so‘ng dastlab, Bonndagi, so‘ngra Berlindagi universitetga kirdi, yuridik fanlarni, tarix va falsafani o‘rgandi. 1841-yilda Epikur falsafasi to‘g‘risida universitet dissertatsiyasini topshirib, kursni bitirdi.

1842-yili K.Marks Bonnga ko‘chib keldi va shu yilning oktabrida «Reyn gazetasi»ning bosh muharriri bo‘ldi va Bonndan Kyolnga ko‘chib o‘tdi. 1843-yili birdaniga bir qancha voqea sodir bo‘ldi: u muharrirlik qilgan gazeta yopildi, nemis baronining qizi Jenni Fon Vestfalenga uylandi, Parijga ko‘chib o‘tdi.

Keyingi ikki yil (1844–1845) K.Marks uchun iqtisodiy nazariya, falsafani chuqur o‘rganishning boshlanish davri bo‘ldi. U G.Geyne, P.Prudon, M.Bakuninlar bilan tanishdi, F.Engels bilan do‘stlashdi.

K.Marks 1845–1848-yillari Bryusselda bo‘ldi. O‘sha yillari F.Engels bilan hamkorlikni davom ettirgan holda, «Nemis ideologiyasi» va «Kommunistik partiya Manifesti»ni yozdi. U 1848-yili Germaniyaga Kyoln shahriga keldi va «Yangi Reyn gazetasi»ga rahbarlik qildi. U o‘zining gazetasida 1849-yili «Yollanma mehnat va kapital» asarini chop etdi. Shundan so‘ng Germaniyadan surgun qilindi va boshqa bu yerga qaytib kelmadi. K.Marks avval Parijga keldi, u yerda bir oz vaqt turgandan keyin Londonga borib, umrining oxirigacha (1850-1883) shu yerda yashadi. Aynan Londonda yashagan davrlarda K.Marks o‘zining ko‘p sonli asarlarini, jumladan, hayotining mazmunini tashkil etgan «Kapital»ni yozdi. K.Marksning iqtisodiy konsepsiyalari asosan uning ushbu mashhur asarida berilgan. Uning bu asari to‘rt jilddan iborat bo‘lib, birinchi jildi 1867-yili nashr etildi, ikkinchi va uchinchi jildlari

K.Marks o'limidan keyin F.Engels tomonidan (ikkinchi jildi 1885-yil, uchinchi jildi 1894-yil) chop etildi. To'rtinchisi tugallanmasdan qolib ketdi. Unda K.Marks siyosiy iqtisod tarixini ko'rib chiqmoqchi bo'lgan. Kapital ishlab chiqarish jarayoni «Kapital»ning birinchi jildining mazmunini tashkil etadi. Ikkinchi jildida kapitalning muomala jarayoni tadqiqot etiladi. Uchinchi jildida yaxlit olingan kapitalistik ishlab chiqarish jarayoniga tavsif beriladi. To'rtinchi jildi («Qo'shimcha qiymat nazariyasi») iqtisodiy ta'limotlar tarixiga bag'ishlangan.

K.Marks «Kapital»ga yozgan so'zboshisida: «Asarimning tub maqsadi hozirgi zamon jamiyati, ya'ni kapitalistik jamiyati harakatining iqtisodiy qonunini ochib berishdir», – deydi. Ushbu tarixiy jihatdan muayyan jamiyatning ishlab chiqarish munosabatlarini va bu munosabatlarning paydo bo'lishini, taraqqiy qilishini va tanazzulga yuz tutishini ko'rsatib berish K.Marks iqtisodiy ta'limotining asosini tashkil etadi. Kapitalistik jamiyatda tovar ishlab chiqarish umumiy tus olgan, shu sababli K.Marksning tadqiqoti ham tovarni tahlil qilishdan boshlanadi.

Qiymat nazariyasi. Marks ta'limotiga binoan har bir tovarning qiymati uni ishlab chiqarishga sarflangan *ijtimoiy zaruriy mehnat bilan o'lchanadi*. Bir turdagi tovarni ishlab chiqarish uchun turli miqdorda mehnat sarflanadi. Buning natijasida tovarlar har xil individual qiymatga ega bo'ladi. Lekin qiymat o'zida ijtimoiy mehnatni mujassamlashtirganligi sababli uning miqdori individual mehnat sarflari bilan emas, balki ijtimoiy zarur mehnat bilan o'lchanadi, ijtimoiy zarur ish vaqti bilan belgilanadi. «Iste'mol qiymatiga ega bo'lgan qiymat miqdori, – deb yozadi K.Marks, – uni ishlab chiqarish uchun kerak bo'lgan *ijtimoiy zarur mehnat miqdori bilangina, ya'ni ijtimoiy zarur ish vaqti bilangina belgilanadi*. Har bir ayrim tovar o'z jinsidan bo'lgan tovarlarning faqat o'rtacha nusxasi sifatida ahamiyatga egadir». *Ijtimoiy zarur ish vaqti* me'yoriy ishlab chiqarish sharoitida va muayyan jamiyatdagi *mehnat malakasi va intensivligining darajasi o'rtacha bo'lgan sharoitda biron-bir tovar tayyorlash uchun sarflanadigan vaqtdir*. Ushbu tushunchalar yordamida qiymat qonuni shakllanadi: almashuv jarayonida (ekvivalent ekvivalentga singari) tovarlar o'zining qiymati bo'yicha ayirboshlanadi (ularda mujassamlashgan ijtimoiy zarur ish vaqti bo'yicha). K.Marksning tasdiqlashicha, har qanday jamiyatda qiymat qonuniga amal qilmagan ayirboshlashning bo'lishi mumkin emas. Qiymat esa, yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, ayni jamiyatda o'rtacha mehnat sarflari bilan o'lchanadi. Bu ayirboshlanadigan

tovarlarni taqqoslashning yagona o'lchovi mehnat ekanligini bildiradi. Tovarlarning foydaliligi bunday umumiy o'lchov bo'la olmaydi, negaki, ular miqdor jihatidan taqqoslanmaydi.

K.Marksning qiymat nazariyasining D.Rikardoning qiymat nazariyasidan farqlanishiga e'tibor berish zarur. D.Rikardo tovarlarning nisbiy qiymati to'g'risida so'z yuritadi: A va B tovarlar bir-biriga ayirboshlanadi, chunki ularni ishlab chiqarish taxminan bir xil mehnat sarflarini taqozo etadi. K.Marksda esa qiymat tovarga xos obyektiv xususiyatdir.

Qo'shimcha qiymat nazariyasi. Qiymatni aniqlab va qiymat qonunini ta'riflab bergach, K.Marks qo'shimcha qiymatni tahlil qilishga o'tdi. Bu uning nazariyasida markaziy tushuncha hisoblanadi. Bu yerda asosiy savol tug'iladi: agar «*ekvivalentli ayirboshlash*» tamoyili bo'yicha barcha mahsulotlar o'z qiymatiga olinsa va sotilsa, unda qo'shimcha qiymat qanday hosil bo'ladi? Marks ta'limoti bo'yicha, u quyidagicha ishlab chiqariladi.

Tovar ishlab chiqarish taraqqiyotining ma'lum bosqichida pul kapitalga aylanadi. Tovar muomalasining formulasi T-P-T (tovar-pul-tovar), ya'ni boshqa bir tovarni sotib olish uchun tovar sotishdir. Kapitalning umumiy formulasi P-T-P, ya'ni sotish uchun tovarni sotib olishdir. T-P-T mazmuni: odamlar o'rtasida har xil foydalilik ayirboshlanadi. P-T-P doiraviy aylanishda maqsad foyda olish hisoblanadi. Demak, $P > P$ bo'lishi kerak. Bu o'sish qayerdan keladi? (Marks uni «*qo'shimcha qiymat*» deb ataydi). Qo'shimcha qiymat tovarlar muomalasida paydo bo'lmaydi, chunki tovar ekvivalentli ayirboshlanadi, qo'shimcha qiymat bahoning ustiga qo'shib sotishdan ham kelib chiqmaydi, chunki bunday bo'lganda xaridor va sotuvchilarning o'zaro yutuq va yutqiziqlari bir-birini qoplagan bo'lar edi, holbuki, gap ayrim hodisa ustida emas, balki ommaviy, o'rtacha, ijtimoiy hodisa ustida boradi. Qo'shimcha qiymat olish uchun «pul egasi bozordan shunday bir tovar topish baxtiga erishmog'i kerakki, bu tovar iste'mol qiymatining o'zi qiymat manbayi bo'lishdek original bir xususiyatga ega bo'lsin», u shunday tovar bo'lishi kerakki, bu tovarni iste'mol qilish jarayoni ayni paytda qiymat yaratish jarayoni ham bo'lsin. Bunday tovar – ishchi kuchidir. Ishchi kuchining iste'mol qilinishi mehnatdir, mehnat esa qiymat yaratadi. Pul egasi ishchi kuchini uning o'z qiymati bo'yicha sotib oladi. Ishchi kuchi tovarining qiymati ishchining va uning oilasining yashashi uchun zarur bo'lgan tirikchilik vositalari qiymati bilan belgilanadi. Ishchi o'z ishchi kuchi qiymatidan

ortiqcha qiymat yaratish xususiyatiga ega. Faraz qilaylik, ishchi kun bo'yi 10 soat ishlaydi. Holbuki, ishchi 5 soat mobaynida (Marks atamasi bo'yicha «zarur ish vaqtida») o'z qiymatiga teng qiymat yaratadi, keyingi 5 soat mobaynida («qo'shimcha ish vaqtida») esa qo'shimcha mahsulot yoki qo'shimcha qiymat yaratiladi. Kapitalist bu qo'shimcha qiymatni haq to'lamasdan o'zlashtirib oladi. K.Marks bo'yicha, kapitalist tomonidan qo'shimcha qiymatning o'zlashtirib olinishi mehnatning ekspluatatsiya qilinishidir. K.Marks o'zi ishlab chiqqan «formula» yordamida ushbu ekspluatatsiya darajasini, ya'ni ekspluatatsiya me'yori ko'rsatib berdi. Qo'shimcha qiymatning ishchi kuchi qiymatiga - o'zgaruvchi kapitalga bo'lgan nisbatini (mashinalar va xomashyoda ifodalangan doimiy kapital esa o'z qiymatini faqat yangi mahsulotga o'tkazishi mumkin, lekin qo'shimcha qiymat yaratmaydi) u *qo'shimcha qiymat me'yori*, deb atadi. Uning yozishicha, «qo'shimcha qiymat me'yori ishchi kuchining kapital tomonidan yoki ishchining kapitalist tomonidan ekspluatatsiya qilinish darajasining aniq ifodasidir». Qo'shimcha qiymat me'yori yangidan yaratilgan qiymatning kapitalist bilan yollanma mehnat o'rtasida qanday taqsimlanishini, shuningdek, ish kunining qancha qismida ishchi o'zi uchun va qancha qismida kapitalist uchun ishlashini ko'rsatib beradi.

Yuqorida qayd qilib o'tilganidek, ishchi «zarur ish vaqti»da o'z ishchi kuchi qiymatiga teng qiymat yaratadi, «qo'shimcha ish vaqti»da esa qo'shimcha qiymat yaratadi, ya'ni kapitalist uchun ishlaydi: kapitalist qo'shimcha ish vaqtini uzaytirishga harakat qiladi. Unga erishishning ikki yo'li mavjud: ish kunini uzaytirish va zarur ish vaqtini qisqartirish. Ish kunini mutlaq uzaytirish yo'li bilan olinadigan qo'shimcha qiymatni K.Marks «*absolyut qo'shimcha qiymat*» deb atadi. «Absolyut qo'shimcha qiymat hosil qilish, – deb yozadi u – ish kunini ishchi faqat o'z ishchi qiymatining ekvivalentini ishlab chiqara oladigan chegaradan nariga uzaytirishdan va bu qo'shimcha mehnatni kapitalni o'zlashtirib olishdan iborat».

Zarur ish vaqtini qisqartirish va shunga muvofiq qo'shimcha ish vaqtini uzaytirish yo'li bilan olinadigan qo'shimcha qiymatni K.Marks «*nisbiy qo'shimcha qiymat*», deb atadi. Bu yerda shu narsaga e'tibor berish kerakki, ya'ni qiymat qonuniga xilof ish qilmaslik uchun ekvivalentli ayirboshlashning buzilmasligi kapitalist ishchi kuchi qiymatiga nisbatan ish haqini kamaytirish hisobiga zarur ish vaqtini qisqartirishi mumkin emas. Ammo ishlab chiqarishni yaxshi tashkil etish

va samarali texnika va texnologiyani qo'llash tufayli mehnat unumdorligini oshirish yo'li bilan bunga erishish mumkin.

Kapitalist o'z foydasini ko'paytirish maqsadida fan va texnika yutuqlaridan ishlab chiqarishda ko'proq foydalanishga harakat qiladi. Ayrim kapitalistlar tomonidan fan-texnika taraqqiyoti natijalarini amaliyotda qo'llash o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga olib keladi, bu esa unga foydani ko'paytirish imkonini beradi. Bu yerda «*ortiqcha qo'shimcha qiymat*» vujudga keladi. Ammo raqobat qonuni asosida boshqa kapitalistlar tomonidan ham yangiliklarning ishlab chiqarishda qo'llanilishi natijasida bozor bahosi pasayadi va ortiqcha qo'shimcha qiymat yo'q bo'lib ketadi. Demak, qo'shimcha qiymat ishlab chiqarish tadbirkorlarni yangi texnika va texnologiyalarni qo'llashga undaydi.

Ish haqi. K.Marks ish haqini klassik siyosiy iqtisod asoschilariga o'xshab mehnat uchun to'lanadigan haq, deb emas, balki *ishchi kuchi uchun to'lanadigan haq*, deb talqin qiladi. Uning nazariyasiga muvofiq, ish haqi ishchining va uning oilasining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan tovarlar miqdoriga teng bo'ladi. Ish haqi darajasi mehnat unumdorligiga bog'liq bo'lib, u o'z navbatida, ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashuvi va texnologik jihatdan ta'minlanishi sababli ro'y beradi. Bu hol pirovard natijada ish haqining o'sishiga to'sqinlik qiladi, negaki, texnik-iqtisodiy taraqqiyot ishchi kuchining doimiy ortiqchaligini keltirib chiqaradi. Ishchi kuchining ortiqchaligi esa, ishchilar bilan kapitalistlar o'rtasidagi munosabatda keyingisiga ustunlik beradi va ishchi kuchi o'z qiymatidan past bahoda sotiladi.

Demak, K.Marks bo'yicha ishchi mehnatini emas, balki ishchi kuchini sotdi, bunda «haq to'lanmagan mehnat»ning (aniqlash va o'lchash mumkin bo'lgan) ish haqiga aloqasi bo'lmaydi, «haq to'lanmagan ishchi kuchi»ni esa aniqlash mumkin emas, negaki, bitim (kelishuv) bir butun ishchi kuchi qimmatini ayirboshlash yuzasidan tuziladi. Kapitalist ish haqini «bitim» tuzilgandan keyin emas, balki mehnat jarayoni tugagandan keyin to'laydi. Ishchi o'z ishchi kuchining qiymatini ish haqi shaklida olishdan avval kapitalistga ma'lum miqdorda mehnat, shu jumladan, qo'shimcha mehnat ham qilishi kerak. Mehnat sarfi esa, uning nazariyasiga ko'ra ish vaqti bilan o'lchanadi. Binobarin, ishchi kuchining ma'lum muddat davomida unumli mehnat qilishi uning qiymatiga haq to'lash sharti bo'lib qoladi.

K.Marks fikri bo'yicha, real ish haqi «hech qachon mehnat unumdorligi kuchining oshishi bilan mutanosib tarzda o'smaydi» va

natijada ishchilarning kambag'allik va ma'naviy qashshoqligi kelib chiqadi. Lekin tajriba bunday qarashlarning mutlaq noto'g'ri ekanligini ko'rsatib berdi. Kapitalizm nafaqat texnologiyalar darajasini takomillashtirib bordi (buni Marks tan olgan), balki ijtimoiy masalalar bo'yicha ham katta yutuqlarni qo'lga kiritdi.

Foyda va foyda me'yori. K.Marksning foyda nazariyasining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, daromadning bu turi tadbirkorlarning har qanday daromadi singari ishchi kuchini ekspluatatsiya qilish natijasida vujudga keladigan qo'shimcha qiymatning tashqi, ya'ni o'zgargan shakli hisoblanadi. Bu yerda D.Rikardodan farqli o'laroq, gap nafaqat foyda me'yori to'g'risida, balki uning qo'shimcha qiymat me'yoridan farqi, o'ziga xosligi to'g'risida boradi. «Avanslangan butun kapitalning mahsuli bo'lib ko'ringan qo'shimcha qiymat foydaning o'zgargan shakliga kiradi».

«Kapital»ning I jildining mazmuniga ko'ra korxonalarda yoki iqtisodiyot tarmoqlarida o'zgaruvchi kapital va mehnatning hissasi qancha ko'p bo'lsa, qo'shimcha qiymat miqdori shuncha ko'p bo'ladi, lekin kapitalning uzviy tuzilishi qancha yuqori bo'lsa, ya'ni korxonalarining mexanizatsiyalashuvi yoki tarmoqlarning mashina va asbob-uskunalar bilan qurollanish darajasi yuqori bo'lsa, qo'shimcha qiymat miqdori shuncha kam bo'ladi. «Kapital»ning III jildida esa, K.Marks «*qo'shimcha qiymat me'yori*» va «*foyda me'yori*» tushunchalarining farqini bilishni tavsiya etadi. Agar birinchisi, uning tomonidan qo'shimcha qiymatning o'zgaruvchi kapitalga bo'lgan nisbati sifatida ko'rilsa, ikkinchisi esa (gap qo'shimcha qiymatning «o'zgargan shakli» to'g'risida borar ekan) qo'shimcha qiymatning jami kapitalga, ya'ni o'zgaruvchi va doimiy kapitalga bo'lgan nisbati sifatida qaraladi.

K.Marks ta'limotiga binoan foyda me'yori pasayishga moyil. Bunday moyillik uningcha, Rikardo-Mill ko'rsatib berganidek, demografik omillar va tuproq unumdorligining pasayishi «qonuni» keltirib chiqaradigan hayotiy zaruriy mahsulotlar bahosining oshishi sababli emas, balki kapitalning uzviy tuzilishidagi umumiy kapitalda o'zgaruvchi kapital hissasining pasayishi tufayli kelib chiqadi.

Bundan tashqari «qo'shimcha qiymat me'yori» va «foyda me'yori» tushunchalaridan foydalangan holda K.Marks erkin raqobat sharoitidagi bozor iqtisodiyoti xo'jalik mexanizmi «sir-asrorlarini» yaxshi tushunganligini namoyish etdi. Masalan, qo'shimcha qiymat nazariyasi «mantig'i» bo'yicha, ish kuni qancha uzun bo'lsa, qo'shimcha qiymat massasi va ekspluatatsiya me'yori shuncha yuqori

bo'lishi kerak. Lekin «qo'shimcha ish vaqtini» uzaytirish yo'li bilan qo'shimcha qiymatni ko'paytirish usulini K.Marks yaxshi va to'g'ri usul, deb hisoblamaydi. «Absolyut qo'shimcha qiymat» olib keluvchi bunday usul boshqa barcha sharoitlar bir xil bo'lganda ortiqcha xarajatlarni keltirib chiqarishi, har bir ish soati unumini pasaytirishi mumkin, ishchilar noroziligining muqarrarligi to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi. Buning ustiga «Kapital» muallifi, ish kunining faqat oxirgi soatida kapitalist uchun foyda yaratiladi, degan N.Seniorning «oxirgi soat nazariyasini» qattiq tanqid qildi. Uning tasdiqlashicha, zaruriy ish vaqtining qisqarishiga qaramasdan mehnat unumdorligining oshishi «nisbiy qo'shimcha qiymatni» olib kelgach, bir vaqtning o'zida qo'shimcha qiymat me'yorining pasayish tendensiyasini kuchaytiradi. Shunday bo'lsada, har bir kapitalist intuitiv tarzda foyda me'yorini ko'paytirishga intiladi. «Foyda me'yori, – deb yozadi K.Marks, – kapitalistik ishlab chiqarishni harakatlantiruvchi kuchdir; foyda olib ishlab chiqarish mumkin bo'lgan narsagina ishlab chiqariladi».

Foyda me'yori hamisha qo'shimcha qiymat me'yoridan kam bo'ladi. Buning sababi shundaki, uni hisoblaganda qo'shimcha qiymat butun kapitalga nisbatan olinadi, qo'shimcha qiymat me'yorini hisoblaganda esa, qo'shimcha qiymatning faqat o'zgaruvchi kapitalga bo'lgan nisbati olinadi. Chunki qo'shimcha qiymat, K.Marks ta'limotiga ko'ra faqat o'zgaruvchi kapitalning funksiyasi hisoblanadi.

«Yuqori uzviy tuzilishdagi» kapital (ya'ni doimiy kapitalning o'zgaruvchi kapitaldan ko'pligi o'rtacha ijtimoiy me'yordan oshiq bo'lsa) o'rtachadan kamroq foyda me'yori beradi. «Past uzviy tuzilishdagi» kapital esa o'rtachadan oshiqroq foyda me'yorini beradi. Kapital o'rtasidagi raqobat, kapitalning erkin sur'atda bir tarmoqdan ikkinchi tarmoqqa (kam foyda beradigan tarmoqdan yuqori foyda beradigan tarmoqqa) oqib o'tishi har ikki holda ham o'rtacha foyda me'yorini keltirib chiqaradi. Muayyan jamiyatdagi barcha tovarlar qiymati miqdori tovarlar bahosining miqdoriga to'g'ri keladi. Lekin ayrim vaziyatlarda tovarlar raqobat ta'siri ostida o'z qiymati bilan sotilmaydi, balki *ishlab chiqarish bahosi* bilan sotiladi.

«Ishlab chiqarish bahosi sarf qilingan kapital plyus o'rtacha foydani o'z ichiga oladigan bahodir».

Renta nazariyasi. K.Marks renta to'g'risida nazariya yaratdi. Uningcha, renta yerga bo'lgan mulkchilikni amalga oshirish shaklidir. Yer maydoni cheklanganligi, uning yer egalari qo'lida bo'lganligi sababli qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bahosi o'rtacha

yerdagi ishlab chiqarish xarajatlariga qarab emas, balki eng yomon yerdagi ishlab chiqarish xarajatlariga qarab belgilanadi. Bu baho bilan yaxshi yerdagi (yoki eng yaxshi sharoitdagi) ishlab chiqarish bahosi o'rtasidagi farq differensial rentani bildiradi. K.Marks differensial rentani tahlil qilib, bu renta ayrim yer maydonlarining hosildorligi bir-biridan farq qilganda, yerga sarf qilingan kapital miqdori bir-biridan farq qilganda hosil bo'lishini ko'rsatib berdi. Differensial renta ikki shaklda – differensial renta I va differensial renta II shaklida mavjud bo'ladi. Ijtimoiy ishlab chiqarish bahosini belgilovchi eng yomon yerdagi mahsulotlarning ishlab chiqarish bahosi bilan eng yaxshi va o'rtacha yerdagi mahsulotlarning individual ishlab chiqarish bahosi o'rtasidagi tafovut differensial yer renta I ning negizi hisoblanadi. Yerga qo'shimcha ishlov berish evaziga olinadigan renta differensial renta II ni tashkil etadi.

K.Marks differensial renta bilan birga absolyut rentaning ham amal qilishini ko'rsatib beradi. U absolyut rentaning paydo bo'lishini qishloq xo'jaligida kapital uzviy tuzilishining ancha past bo'lishi bilan va yerga bo'lgan xususiy mulkchilik bilan bog'lab tushuntiradi. Birinchi omil tufayli, uning fikricha, qishloq xo'jaligi mahsuloti qimmatini uning «ishlab chiqarish bahosidan» hamisha ustun bo'ladi, ikkinchi omil ta'sir kuchiga ko'ra esa, foyda me'yorini o'rtacha darajaga keltiruvchi «kapital oqimi» mexanizmi qishloq xo'jaligida amal qilishi mumkin emas. Binobarin, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining o'z ishlab chiqarish baholaridan (qo'shimcha qiymatning o'rtacha foydadan) ortiqchasi kapitalistlar o'rtasida taqsimlanmaydi (sanoatdagi kabi), balki dehqonchilikda qoladi va yer egalari tomonidan absolyut renta shaklida o'zlashtiriladi. M.Blaugning yozishicha, markscha absolyut renta nazariyasi uning qo'shimcha qimmat nazariyasi doirasidan tashqarida, qimmatning (qiymatning) bahoga aylanish zarurligi kelib chiqqan sharoitda hech qanday kuchga ega emas.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish sxemasi. F.Kenening «Iqtisodiy jadvaliga» yuqori baho bergan K.Marks o'zining takror ishlab chiqarish sxemasini ishlab chiqdi. A.Smit, J.B.Sey ijtimoiy mahsulotni daromadlarga bo'lib (moddiy sarflarni mavhumlashtirgan holda) ko'rsatgan bo'lsa, K.Marksda esa ijtimoiy mahsulot uch qismga bo'linadi: doimiy kapitalga (k) – moddiy sarflarga (amortizatsiya, xomashyo, yoqilg'i va boshqalar qiymati), o'zgaruvchi kapitalga (v) – ishchi kuchini sotib olishga bo'lgan sarflar va qo'shimcha qiymatga (m).

Takror ishlab chiqarish muammosini hal qilishda K.Marks iqtisodiyotni ikki bo‘linmaga bo‘ladi. I bo‘linma ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish, II bo‘linma iste‘mol buyumlarini ishlab chiqarish. Keyin u oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish o‘rtasidagi farqni ko‘rsatib beradi. «Oddiy takror ishlab chiqarish» o‘zgarmas bo‘lib, unda sof investitsiya nolga teng. Oddiy takror ishlab chiqarish bir xil hajmda, o‘zgarmas bo‘lib qolishi uchun qanday shartlar bo‘lishi kerak? K.Marks buning uchun quyidagi shartlarni ko‘rsatib beradi. Oddiy takror ishlab chiqarishda I bo‘linmaning barcha mahsuloti har ikkala bo‘linmadagi kapitalni qoplash uchun sarflanishi kerak: $I(k+v+m) = I_k + II_k$. Shu bilan birga, II bo‘linma mahsuloti ish haqi fondi plyus mulkdan keladigan daromadga – sof milliy mahsulotga teng (ekvivalent) bo‘lishi kerak: $II(k+v+m) = I(v+m) + II(v+m)$. Bu ikkala tenglamadan natijada $I(v+m) = II_k$ kelib chiqadi, ya‘ni I bo‘linmaning sof mahsuloti II bo‘linmada yil davomida iste‘mol qilingan kapitalni qoplash uchun zarur bo‘lgan talab miqdoriga teng bo‘lishi kerak. Agar $I(v+m) > II_k$ bo‘lsa, unda doimiy kapitalni qoplashga bo‘lgan investitsiya sarflari amortizatsiya ajratmalari miqdoridan oshib ketadi, ya‘ni sof investitsiya ijobiy bo‘ladi. Lekin amortizatsiya jamg‘armalari iste‘mol qilingan kapitalni qoplashga ishlatilmasligi, albatta, ishlab chiqarishning pasayishini keltirib chiqaradi. Keltirilgan dalillar ancha puxta makroiqtisodiy o‘zaro bog‘liqlik borligini tasdiqlaydi.

Keyin K.Marks kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni tahlil qiladi. Uning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish sxemasini fan-tarixidagi iqtisodiy o‘shishning birinchi matematik modeli, deb hisoblash mumkin. Lekin uning kamchiliklari ham bo‘lib xususan, «kengaytirilgan takror ishlab chiqarish»ning bir tekisda rivojlanib borishining shartlari aniq ko‘rsatib berilmagan. Bundan tashqari u sur‘at o‘zgarmagan iqtisodiy o‘shishni tahlil qiladi, bunday vaziyatda esa, o‘shish Q (mahsulot miqdori) da hech qanday o‘zgarish bo‘lishini taqozo etmaydi. K.Marks ko‘rsatib bergan iqtisodiy o‘shishning zarur bo‘lgan shartlari: I bo‘linmaning milliy daromadi ushbu bo‘linmadagi ishchi va tadbirkorlarning ehtiyojlarini qondirish uchun II bo‘linmadan sotib olinadigan iste‘mol buyumlaridan ko‘p bo‘lishi kerak – milliy daromadning bir qismi ishlab chiqarishni kengaytirishga ketadi, ya‘ni $I(v+m) > II_k$. Shunday qilib, I bo‘linmaning mahsuloti yil boshidagi har ikkala bo‘linmaning ishlab chiqarish vositalariga bo‘lgan talabidan ko‘p bo‘lishi kerak, ya‘ni $I(k+v+m) > I_k + II_k$. Shunga muvofiq

jamiyatning barcha milliy daromadi iste'molga sarflanmaydi, ya'ni $I(v+m)+II(v+m)>II(k+v+m)$.

Takror ishlab chiqarishning bunday talqini ayrim masalalarga oydinlik kiritishda qo'llanishi mumkin. Lekin u shu qadar cheklanishlarga asoslanganki, bu undagi barcha dalillarni kuchsizlantiradi. Yopiq iqtisodiyot: barcha mahsulotlar «Me'yorli bahoda» sotiladi; har ikkala bo'linmada kapital aylanish tezligi bir xil; faqat kapitalistlar jamg'aradi; texnika taraqqiyoti yo'q; real ish haqi doimiy; bir ishchiga bo'lgan real mahsulot doimiy va boshqalar. Bundan tashqari ikki bo'linmadan iborat bo'lgan model o'zgaruvchan real iqtisodiyotni tahlil qilishda ishonchli vosita hisoblanmaydi. Kapital buyumlarni ham, iste'mol buyumlarini ham ishlab chiqaruvchi ko'pchilik tarmoqlar – masalan, toshko'mir qazib olish, transport, kimyo – u yoki bu kategoriya tushunchasiga to'liq kirmaydi. Buning ustiga bunday tarmoqlar ichida kapital va iste'mol buyumlarini kategoriyalarga bo'lish vaqti-vaqti bilan talab strukturasi o'zgarishga qarab o'zgarib turadi. Natijada kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning markscha shartlari deyarli o'z kuchini yo'qotadi. Shunday bo'lsada, tenglama K.Marks tizimida alohida o'rin tutadi. U iqtisodiy o'sish bir tekisda borishi mumkin emasligi, ishlab chiqarishning davriy bo'lishi to'g'risida fikr yuritishga imkon beradi.

Iqtisodiy sikllar. K.Marks tugallangan, yaxlit iqtisodiy sikllar nazariyasini yaratgan emas. Uningcha, inqirozlar – bu «kapitalizmning asosiy ziddiyatlarining» namoyon bo'lishidir. Xo'jalikdagi anarxiya ishlab chiqarish strukturasi bilan iste'mol strukturasi doimo mos kelmasligini keltirib chiqaradi. Rivojlanishning siklli xarakterda bo'lishi, ortiqcha ishlab chiqarish inqirozining muqarrarligi kapitalistik iqtisodiyotga xos xislatdir. Markscha iqtisodiy sikllar nazariyasi uning kapital jamg'arilishi tahlili asosida ko'rilgan. Siklli jarayon K.Marks bo'yicha, yuksalishdan boshlanadi. Yuksalish davrida mehnatga bo'lgan talab (jamg'arish sababli) uning taklifidan oshib ketadi; ishsizlik tugatiladi va ishchi kuchining nisbatan yetishmasligi ish haqining oshishiga olib keladi; natijada foyda kamayadi va jamg'arish sekinlashadi. Kapital jamg'arilishi me'yorining pasayishi yalpi talabning kamayishiga va shunga muvofiq bozor konyunkturasining pasayishiga olib keladi. Bunday inqirozli vaziyatda kapital qiymati qadrsizlanadi,

ishsizlik esa qaytadan ko‘payadi va u ish haqining pasayishini keltirib chiqaradi. Bu hol ishlab chiqarishning foydaliligini qayta tiklaydi, jamg‘arishni qaytadan boshlash uchun sharoit yaratib beradi; inqiroz bir vaqtning o‘zida ham buzadi, ham tuzatadi. Inqirozlar «hamma vaqt mavjud ziddiyatlarning faqat vaqtincha zo‘rma-zo‘raki hal qilinishidan, zo‘rma-zo‘raki portlashlardan iborat bo‘lib, ular buzilgan muvozanatni bir lahzada tiklaydi». Inqiroz siklni tugallaydi va yangi navbatdagi sikl boshlanadi. Bu sikl davri mobaynida innovatsiya va yangi ish joylarini tashkil etish bilan birga iqtisodiyot tarkibini qayta qurish, jamg‘arish jarayonida foyda me‘yorining pasayish tendensiyasi va kapital qiymatining qadrsizlanishi, ishsizlar armiyasining ko‘payishi va ish haqining pasayishi qaytadan kelib chiqquncha va inqirozli vaziyat yuzaga kelguncha davom etadi.

K.Marks Sey qonunini tanqid qiladi. Bu qonunga muvofiq tovarlar taklifi avtomatik tarzda o‘ziga talabni keltirib chiqaradi, boshqacha aytganda, tovarlarni sotishdan tushgan daromad ularni sotib olish uchun xarajatga aylanadi. K Marks tovarlarni sotish (T-P) va sotib olish (P-T) aktlari makon va zamonda mos tushmasligini ko‘rsatib berdi (tovar qiymati pulda saqlanadi). «Hech kim zudlik bilan sotib olishga majbur emas, chunki uning o‘zi nimanidir sotgan». Demak, yalpi xarajatlar yalpi daromadlardan kam bo‘lganda ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi mumkinligi kelib chiqadi, ya‘ni siklli rivojlanishga olib keladi.

K.Marksning ko‘rsatib berishicha, iqtisodiy sikllarning moddiy asosi kapitalning vaqti-vaqti bilan yangilanib turishi zarurligi hisoblanadi (har 5-10 yilda). Bunda texnika taraqqiyoti asosiy kapitalning ma‘naviy eskirishi natijasida yangilanib turish muddatini qisqartirishi mumkin. Texnik kashfiyotlar va innovatsiyalar davriyligining xo‘jalik jarayoniga bo‘lgan ta‘siri tahlili sikllar nazariyasining keyingi rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi.

Iqtisodiy determinizm. K.Marksning iqtisodiy nazariyasi uning ijtimoiy qarashlari bilan, ayniqsa, ijtimoiy rivojlanish konsepsiyasi bilan bevosita bog‘liq. Keyingisining shakllanishi jarayonida u uch asosiy ilmiy manbaga: Smit-Rikardonning ingliz klassik siyosiy iqtisodiga,

Gegel-Feyrbaxning nemis klassik falsafasiga va fransuz utopik sotsializmiga asoslanadi. Markscha ijtimoiy rivojlanish sxemasida markaziy oʻrinda iqtisodiy determinizm («tarixning materialistik tushunchasi») turadi. K.Marks ijtimoiy rivojlanishga va uning tarixiga tatbiq etilgan determinizmning asosiy qoidalarini «Siyosiy iqtisod tanqidiga doir» asarida quyidagicha aniq va toʻliq ifodalab beradi:

«Kishilar oʻz hayotlarida ijtimoiy jihatdan ishlab chiqarishda muayyan, zarur oʻzlarining irodalariga bogʻliq boʻlmagan munosabatlarda ishlab chiqarish munosabatlarida boʻladilar, bu munosabatlar ularning moddiy ishlab chiqaruvchi kuchlari taraqqiyotining muayyan bosqichiga muvofiq keladi. Bu ishlab chiqarish munosabatlarining yigʻindisi jamiyatning iqtisodiy tuzilmasini, real bazisini tashkil etadi, yuridik va siyosiy ustqurma shu real bazis ustiga quriladi hamda ijtimoiy ongning muayyan shakllari shu bazisga muvofiq keladi. Moddiy hayotni ishlab chiqarish usuli umuman hayotning ijtimoiy, siyosiy va ruhiy jarayonlariga sababchi boʻladi. Kishilarning ongi ularning borligʻini belgilamaydi, balki aksincha, ularning ijtimoiy borligʻi ularning ongini belgilaydi. Jamiyatning moddiy ishlab chiqaruvchi kuchlari oʻz taraqqiyotining maʼlum bosqichida mavjud ishlab chiqarish munosabatlariga yoki buning yuridik ifodasigina boʻlgan – mulkchilik munosabatlariga zid boʻlib qoladi; ular shu paytgacha mazkur munosabatlar bagʻrida rivojlanib kelgan edi. Bu munosabatlar ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanish shakllaridan ularning kishaniga aylanadi. Ana shu vaqtda ijtimoiy inqilob davri boshlanadi. Iqtisodiy asos oʻzgarishi bilan butun bir gʻoyat katta ustqurmada ham ozmi-koʻpmi tezlik bilan tub oʻzgarish yuz beradi... Ayrim odam haqida uning oʻzi toʻgʻrisidagi fikriga qarab xulosa chiqarish mumkin boʻlmagani singari bunday oʻzgarish davri toʻgʻrisida ham shu davrning ongiga qarab hukm chiqarish mumkin emas. Aksincha, bu ongning sababini moddiy hayot ziddiyatlaridan, ijtimoiy ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ishlab chiqarish munosabatlari oʻrtasida boʻladigan ixtiloflardan topmoq kerak... Burjua ishlab chiqarish munosabatlari ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining soʻnggi antagonistik shakli hisoblanadi,... lekin burjua jamiyatining bagʻrida rivojlanayotgan ishlab

chiqaruvchi kuchlari shu bilan birga bu antagonizmni yechish uchun moddiy sharoit yaratadi».

Demak, K.Marksning nazariy konsepsiyasida ishlab chiqarish shakli o'zining maxsus xususiyatiga, o'zining ichki mantig'iga ega. Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan yangi munosabatlar kelib chiqadi. Ishlab chiqarish munosabatlari yig'indisi jamiyatning moddiy bazasini tashkil etadi, unga jamiyat ustqurmasi: huquq, ideologiya, siyosat, din va boshqalar bog'liq bo'ladi. Huquq, siyosat, din bazis tomonidan boshqarilib turiladi. Ishlab chiqarish omillari yig'indisi jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini tashkil etadi. Industrial tizimi ishlab chiqaruvchi kuchlarining muhim elementi, deb K.Marks ishlab chiqarish vositalarini, eng avvalo, mehnat qurollarini, mashina va asbob-uskunalarni hisoblagan. Jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishi (ya'ni hozirgi zamon tushunchasida iqtisodiy o'sish) ishlab chiqarish munosabatlarning (yoki ijtimoiy-iqtisodiy tuzumning) takomillashuvini taqozo etadi. U o'z navbatida, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishiga faol aks ta'sir ko'rsatadi, iqtisodiy o'sishga imkon berishi yoki to'sqinlik qilishi mumkin. Ijtimoiy organizmning ikki tomoni o'rtasidagi o'zaro aloqa juda murakkab, ko'p qirrali va ziddiyatlidir. Iqtisodiyot yagona aniqlovchi omil hisoblanmaydi.

Jamiyatda amal qiluvchi ijtimoiy qonunlar ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasidagi hamda ideologik va siyosiy ustqurma bilan bazis o'rtasidagi muvofiqlik tamoyilini ifodalab beradi. Bunday muvofiqlik tamoyilining amal qilishi iqtisodiy o'sishga olib keladi, ishlab chiqarish munosabatlarning iqtisodiy o'sishga to'sqinlik qilishi esa bunday tamoyilning buzilganligini bildiradi. Shu bois K.Marks fikricha, ular ijtimoiy taraqqiyot dialektikasiga muvofiq o'z o'rnini boshqa progressiv ishlab chiqarish munosabatlariga bo'shatib berishi kerak.

Ijtimoiy formatsiyalar nazariyasi. K.Marksning asosiy ilmiy yutuqlaridan biri shundan iboratki, u ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, ularni tashkil etuvchi elementlar, formatsiyalarning almashuv sabablari to'g'risida ta'limot yaratdi. U uch yirik (ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani) ijtimoiy taraqqiyot bosqichini ko'rsatib berdi.

1. Arxaik (birlamchi) formatsiya: sinfiy jamiyatgacha bo'lgan jamoa.

2. Iqtisodiy (ikkilamchi) formatsiya: sinfiy jamiyat; xususiy mulkchilikka asoslangan antik, feodal va kapitalistik ishlab chiqarish usuli.

3. Kommunistik formatsiya: kishining kishi tomonidan zulm va ekspluatatsiya qilinishi muammosini hal qiluvchi sinfsiz jamiyat.

K.Marks ta'limotiga ko'ra bir formatsiyadan ikkinchisiga o'tish ijtimoiy inqilob orqali amalga oshadi, ya'ni «kapitalizm qobig'i portlaydi», eski ishlab chiqarish munosabatlari yemirilib, ijtimoiy tizimning yangi iqtisodiy bazisi shakllanadi.

Agar industrial jamiyatning dastlabki bosqichlarida kapitalistik munosabatlar iqtisodiy o'sishni rag'batlantirsa, keyinchalik bu munosabatlar iqtisodiy o'sishning «kishaniga» aylanadi, zamon talabiga javob bera olmaydi. Uning nazariyasiga ko'ra kapitalizm halokatga yuz tutadi. Chunki u o'zining ichki ziddiyatlarini yechishga qodir emas.

Uningcha, kapitalizm o'rniga dolzarb muammolarni yecha oladigan, sanoat sivilizatsiyasi yutuqlaridan unumli foydalanish imkonini beradigan yangi, ancha takomillashgan jamiyat kelishi kerak. K.Marks ortiqcha ishlab chiqarish, ishsizlik va kambag'allikni stixiyali bozor iqtisodiyotining muqarrar hamrohi hisoblagan bo'lsa, kelajakda bo'ladigan ancha takomillashgan iqtisodiyot esa, ijtimoiylik asosida tashkil etilgan bo'lishi, yagona reja bo'yicha ishlashi kerak. Uning tasdiqlashicha, bunday jamiyatda «oldindan ongli tarzda tuzilgan reja bo'yicha ijtimoiy ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun imkon tug'iladi».

Shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, kapitalizmning muqarrar halokati to'g'risidagi K.Marks dalillarida asosiy narsa jamiyatdagi sinflar o'rtasida daromadlar taqsimotining bozor tamoyili buzilganligida emas, balki bu tizimning to'la ish bilan bandlikni ta'minlay olmasligi, mustamlakadagi ekspluatatsiyaga va urishlarga bo'lgan moyilligi hisoblanadi. U sotsializm va kommunizmni ijtimoiy jihatdan ideal hisobladi, ularni noantagonistik kommunistik jamiyatning fazalari, deb atadi. K.Marks nazariyasiga binoan kommunizm – ishlab chiqarish vositalari bir butun umumxalq mulki hisoblangan, jamiyatning barcha a'zolari ijtimoiy jihatdan batamom teng bo'lgan sinfsiz tuzum.

Ammo K.Marksning sinfsiz jamiyat ideallari tantanasiga bo'lgan qat'iy ishonchi, eng avvalo, klassik iqtisodiy maktabning sinflar nazariyasiga asoslanadi. U o'zini klassiklarning davomchisi hisoblagan holda haqiqatan ham, iqtisodiy o'sish muammosi bilan, xususan, farovonlikning va daromadlarning o'sishi hamda daromadlarning mehnat, kapital va yer egalari o'rtasida, ya'ni sinflar o'rtasida taqsimlanish muammosi bilan shug'ullandi. Lekin uning sinflar nazariyasidagi markaziy g'oya sinfiy kurash hisoblanadi. «Hozirga qadar o'tgan hamma jamiyatlar tarixi, – deb yozadi K.Marks, – sinflar kurashi tarixidir. Hur va qul, patritsiy va plebey, pomeschik va krepostnoy, usta va xalfa, qisqasi, zolim va mazlum o'rtasida doim antagonizm bo'lib keldi; ular har doim goh yashirin, goh ochiq bir-biriga qarshi kurash olib bordi. Bu kurash har safar butun jamiyatni inqilob asosda boshqatdan qurish bilan yoxud kurashuvchi sinflarning umumiy halokati bilan tugadi». Marksning fikricha, o'zining kuchayib borayotgan ziddiyatlari bilan kapitalistik jamiyat ham bundan mustasno hisoblanmaydi: turmush darajasi muttasil pasayib borayotgan sanoat ishchilari sinfi kapitalizm «go'rkoviga» aylanib boradi. K.Marksning bashorati to'g'ri chiqmaganligini hayotning o'zi ko'rsatdi. Kapitalizm yangi real hayotga moslasha bildi va ancha yuqori iqtisodiy o'sishni ta'minlay oldi.

Umumiy xulosa qilib shuni aytish mumkinki, J.S.Mill va K.Marks ijodi U.Pettidan boshlangan klassik iqtisodiy maktabning yakunlanganligini bildiradi. Mazkur maktabning asosiy qoidalari quyidagilardan iborat:

1. Inson faqat o'z foydasiga, o'z ahvolini yaxshilashga intiluvchi kishi sifatida ko'riladi.

2. Iqtisodiy bitimda ishtirok etuvchi barcha tomonlar qonun oldida ham, shuningdek, uzoqni ko'zlab ish yuritishda ham erkin va barobar.

3. Har bir iqtisodiy subyekt har qanday bozordagi baho, foyda, ish haqi va renta to'g'risida to'liq ma'lumotga ega.

4. Bozor resurslarning to'la harakatini ta'minlaydi: mehnat va kapital bir zumda kerakli joyga oqib o'tishi mumkin.

5. Ish haqi bo'yicha ishchilar sonining elastikligi birdan kam emas. Boshqacha qilib aytganda, ish haqining har qanday oshishi ishchi kuchi sonining ko'payishiga olib keladi, ish haqining har qanday kamayishi esa, ishchi kuchi sonining kamayishiga olib keladi.

6. Kapitalistning birdan bir maqsadi kapitaldan keladigan foydani maksimallashtirish hisoblanadi.

7. Mehnat bozorida pullik ish haqi mutlaq moslashuvchan bo'ladi (uning miqdori faqat talab va taklif nisbati bilan aniqlanadi).

8. Boylikni ko'paytirishning asosiy omili kapital jamg'arilishi hisoblanadi.

9. Raqobat takomillashgan bo'lishi, iqtisodiyot esa davlatning haddan tashqari aralashuvidan erkin bo'lmog'i kerak. Bunday sharoitda «ko'rinmas qo'l» resurslarning optimal taqsimlanishini ta'minlaydi.

10. Kapitalizm o'rniga dolzarb muammolarni yechib berishga, sanoat sivilizatsiyasi yutuqlarini eng yaxshi shaklda realizatsiya qilishga imkon beruvchi jamiyat yuzaga keladi.

Muhokama uchun savollar

1. "Qiyosiy ustunlik" nazariyasining mohiyati nima?
2. "Sey qonuni"ning mohiyati va asosiy qoidalari nimada?
3. Ishlab chiqarishning uch omilli nazariyasidagi asosiy qoidalarni ko'rsatib bering.
4. J.B.Seyning qiymat nazariyasi qiymatning mehnat nazariyasidan nima bilan farq qiladi?
5. T.Maltusning "Nufus qonuni"da qanday g'oyalar ilgari suriladi?
6. J.S. Mill ishlab chiqarish va taqsimot qonunlarini qanday tavsiflaydi?
7. J.S. Millning "Siyosiy iqtisod asoslari ..."da ko'zda tutilgan asosiy maqsad nima?
8. J.S. Millda "unumli mehnat", "qiymat" kategoriyalari qanday talqin qilinadi?
9. Pul, kredit va savdo inqirozlarining o'zaro bog'liqligi nimada?
10. J.S. Mill qanday islohotlarni ilgari surgan?
11. K.Marksning bazis va ustqurma konsepsiyalarini qanday tushunasiz?
12. K.Marks "qiymat", "qo'shimcha qiymat" kategoriyalarini qanday talqin etadi?
13. K.Marks bo'yicha qo'shimcha qiymat ishlab chiqarish mexanizmini ko'rsatib bering.
14. K.Marks absolyut renta, deganda nimani tushunadi?

VIII BOB. MARJINALIZM IQTISODIY TA'LIMOTI

8.1. Marjinalizm va me'yorli foydalilik nazariyasi

XIX asrning 70-yillariga kelib klassik siyosiy iqtisod o'rniga iqtisodiy fanda yangi subyektiv yo'nalish vujudga keldi va iqtisodiy fan taraqqiyotida katta o'zgarish yuz berdi. O'sha davrda iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishga yangicha subyektiv yondashuvga asos solgan (bir-biridan mustaqil holda) uch iqtisodchining asarlari birdaniga vujudga keldi. Ular ingliz iqtisodchisi **Stenli Jevons (1835–1882)**, avstriyalik **Karl Menger (1840–1921)**, Shveysariyada yashagan fransuz **Leon Valras (1834–1910)**lar edi. Ularning tahlili asosida ne'matlarni ishlab chiqarish jarayoni (taklif) emas, balki talabning shakllanishi, tovar va xizmatlarning foydaliligi tadqiqoti yotadi. Subyektiv yo'nalish vakillarining tadqiqotidagi asosiy dastak – bu me'yorli (marjinal) tahlil bo'lib, mazkur maktabning nomi ham (marjinalizm) shundan kelib chiqqan. F.Vizer, E.Bem-Baverk, A.Marshall, K.Viksell va ko'plab boshqa atoqli iqtisodchilar marjinalizm metodologiyasidan foydalanadilar va uni rivojlantiradilar.

Me'yorli tahlil hanuzgacha iqtisodiy fanda keng qo'llanib kelinmoqda.

Metodologiya. Iqtisodiy jarayonlarni subyektiv – psixologik metod asosida tahlil qilish marjinalizm nazariyasiga xosdir. Iqtisodiy hodisa va jarayonlar kishilarning psixologiyasi, subyektiv talqinga asoslanib tushuntirilib beriladi. Masalan, klassiklar bo'yicha tovar qiymati kishilarning ongi va xohishiga bog'liq bo'lmagan obyektiv miqdor hisoblansa, marjinalistlar bo'yicha, qiymat subyektiv talqin, istak, hissiyot bilan aniqlanadi. Marjinalizmning asosiy kategoriyalari: me'yorli foydalilik, me'yorli unumdorlik, me'yorli xarajatlar va boshqalar. Bu nazariya ishlab chiqarish xarajatlarini, talab, taklif, narx va boshqalarni subyektiv baho berish asosida tushuntiradi.

Bozor xo'jaligida ishlab chiqaruvchi tovar ishlab chiqarishda turli resurslardan har birining me'yorli foydaliligiga baho bergan holda eng keraklisini tanlaydi. Iste'molchi o'zining cheklangan daromadlari orqali cheksiz ehtiyojlarini ko'proq qondiradigan qilib tovarlarni sotib olishga taqsimlaydi. Demak, marjinalizm nazariyasi markazida o'z foydasini

maksimallashtirishga intiluvchi firma (ishlab chiqaruvchi) va xarid qilingan ne'matlardan maksimal naf olishga intiluvchi alohida iste'molchi turadi.

Me'yorli foydalilik nazariyasi va buyumning subyektiv qimmatini. Asosiy e'tibor ishlab chiqarish va taklifni o'rganishga qaratilgan klassik iqtisodiy nazariyadan farqli o'laroq, marjinalistlar eng avvalo, iste'mol va talabni tahlil qildilar. Shu bois, ular iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishni kishilarning ehtiyojini o'rganishdan, buyumning foydalilik mezonini qidirishdan boshladilar. Buyumning qiymatini aniqlashda marjinalistlar klassiklarga nisbatan butunlay boshqacha yondashdilar. Agar klassiklar tovar qiymatini (qiymatini) uni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar bilan aniqlagan bo'lsalar, marjinalistlar tovar qiymati asosida ikki omil – foydalilik va buyumlarning kamyobligi yotadi, deb hisobladilar. Bu bilan A.Smitning buyumning qiymatini (qiymatini) foydalilik bilan aniqlash mumkin emas, negaki, hayotda eng foydali bo'lgan havo va suvning qiymati yo'q, degan «Smitcha ziddiyat»ga barham berildi. «Hech bir narsa suvdan ko'ra foydali emas, – deb yozadi A.Smit, – lekin unga u-bu narsani sotib olish amri mahol... Brilliant esa, aksincha, uni bevosita foydalanish nuqtayi nazaridan nihoyatda qiymati kam, ammo unga juda katta miqdordagi boshqa tovarlarni olish mumkin». Marjinalistlarning aytishicha, haqiqatan ham havo yoki suvning umumiy foydaliligi brilliantning umumiy foydaliligidan tasavvur qilib bo'lmaydigan darajada ko'p. Lekin havo va suvga qaraganda qiymatli toshlar ancha kamyob. Shuning uchun uning qiymati ancha yuqori. «Qiymat, – deb yozadi E.Bem-Baverk – narsalarning aynan cheklangan miqdorda bo'lishini taqozo etadi, qiymatning yo'qligi esa, ularning mo'l-ko'lligini taqozo etadi». Qiymat esa buyumning umumiy foydaliligi bilan emas, balki «oxirgi birlik» foydaliligi bilan aniqlanadi.

Foydalilikka asoslangan bu nazariyaning boshlang'ich nuqtasi – ehtiyojlarning to'yinish qonuni (Gossenning birinchi qonuni)ni bildiradi: inson ehtiyojining to'yinish darajasi oshib borishi bilan iste'moldan bo'lgan qoniqish pasayib boradi yoki iste'mol qilinadigan tovar miqdori ko'payib borishi bilan uning foydaliligi kamayib boradi. Shunga muvofiq iste'mol qilinadigan mazkur buyumning oxirgi qismining iste'mol uchun bo'lgan foydaliligi boshqa qismlariga nisbatan ancha past. Buyumning oxirgi qismining foydaliligi – bu *me'yorli* foydalilikdir. Aynan u, marjinalistlarning fikriga ko'ra tovar qiymati shakllanishining asosini tashkil etuvchi ishlab chiqaruvchi va

iste'molchilar xatti-harakatini tartibga solib turuvchi kuch hisoblanadi. E.Bem-Baverkning yozishicha: «Me'yorli foydalilik g'oyasi – bu iqtisodiy hayotning eng murakkab ko'rinishlarini yechishga kalit va ilmning eng chigal muammolarini hal etishga imkon beruvchi formula – «Ochil dasturxonidir».

Me'yorli foydalilik nazariyasiga binoan tovarlar narxi asosida mehnat sarflari bilan aniqlanadigan qiymat emas, balki ushbu buyumning foydaliligi yotadi. Me'yorli foydalilik nazariyasi tarafdorlari tovarda mujassamlashgan mehnat natijasi sifatidagi qiymatga foydalilik kategoriyasini odamning narsaga bo'lgan munosabatini ifodalovchi subyektiv baholashni qarshi qo'yadi.

Qiymatning mehnat nazariyasida mehnat sarflarining bevosita o'lchovi ish vaqti hisoblanadi. Tovar qiymati individual ish vaqti bilan emas, balki ijtimoiy zaruriy atalmish ish vaqti bilan o'lchanadi. Ijtimoiy zaruriy ish vaqti me'yorli ishlab chiqarish sharoitida, o'rtacha mahorat va mehnat intensivligida muayyan iste'mol qiymatini ishlab chiqarishga ketgan vaqt bilan ifodalanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasiga muvofiq faqat bozorda ayirboshlash jarayonida ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari darajasi ro'yobga chiqadi. Faqat bozorda qiymat almashuv qiymat shaklida namoyon bo'ladi. Oddiy qilib aytganda, qiymat ishlab chiqarishda yaratiladi, bozorda esa namoyon bo'ladi. Mana shu yerda me'yorli foydalilik nazariyachilari e'tiroz bildiradilar. Uning ma'nosi nimadan iborat? Agar tovar bozorda xarid qilingan bo'lsa, bu jarayon o'sha tovarni ishlab chiqarishga kimdir sarflagan ijtimoiy zaruriy mehnat xarajatlarini baholash uchun amalga oshirilmaydi, balki bu tovar xaridor uchun muayyan foydali samaraga ega bo'lganligi uchun, xaridor bu tovarning qadr-qimmatini bilganligi uchun amalga oshiriladi. XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida «qiymat» so'zi nemischadan aynan «*qimmat*» deb tarjima qilinishi ham bejiz emas edi. Qimmat – bu ko'p jihatidan subyektiv kategoriya. Shunga muvofiq avstriya maktabi ta'limotiga ko'ra, qiymat (qimmat) hech qachon buyumga xos bo'lgan obyektiv xususiyat bo'lishi mumkin emas. Faqat xaridor ko'z o'ngida qimmatli bo'lgan narsalargina qimmatga ega. Xaridorning subyektiv bahosi yaratilgan buyumga qiymat xossasini beradi. Demak, qiymat faqat bozorda yuzaga keladi, undan tashqarida amal qilmaydi.

Odamlar tomonidan turli moddiy va ma'naviy boylik va xizmatlarning qimmatiga baho berilishi bu ularni ishlab chiqarishga ijtimoiy zaruriy mehnat sarflangani uchun emas, balki bu buyumlarning

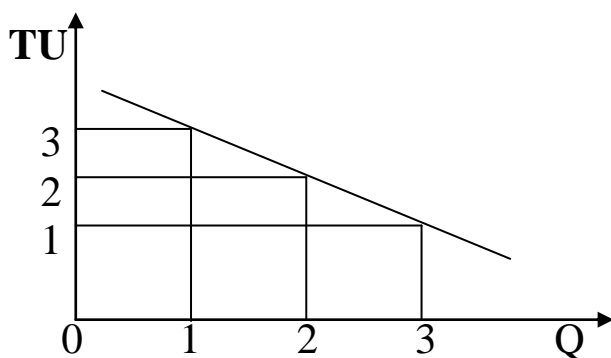
foydalilikka ega bo'lgani sababidandir. Odamlar foydalilikka ehtiyoj sezganligi uchun ham u yoki bu tovarni ishalab chiqarishga mehnat sarflarini amalga oshiradilar. U yoki bu mehnat sarflarining ijtimoiy zaruriylikni kim yoki nima aniqlab beradi. Oddiy qilib bozor desak – bu to'g'ri, lekin u juda umumiy tushuncha, shuning uchun yetarli emas. Me'yorli foydalilik nazariyasi tarafdorlari fikri bo'yicha, faqat tovarning foydaliligi mehnat sarflariga ijtimoiy zaruriylik xarakterini berishi mumkin. Me'yorli foydalilik nazariyasi namoyandalari, qimmatni foydalilikdan keltirib chiqarar ekan, foydalilikni ikki turga bo'lib ko'rsatishni zarur, deb hisoblaydilar.

Birinchi, tovarlarning (don, olmos, neft) o'z xususiyatiga ko'ra – umumiy foydaliligi. Ikkinchi iste'molchi ehtiyoj sezadigan tovarning konkret foydaliligi. Aniq foydalilik doimo bir xil bo'lavermaydi, u har xil baholanadi. Bu yerdagi farq unga bo'lgan yondashuvda. Agar u yoki bu buyumlarni erkin va xohlagancha olish mumkin bo'lsa, unda ularning foydaliligi cheklangan miqdordagi bunday buyumlarning foydaliligi gichalik baholanmaydi («Smitcha ziddiyat»ni yana bir bor eslang).

Buyumning umumiy (yalpi) foydaliligi bilan konkret (Me'yorli) foydaliligi o'rtasidagi farq iste'molchilar xatti-harakatini tahlil qilish uchun zarur.

Me'yorli foydalilik muammosini tushunish uchun marjinalistlar ko'rsatib bergan o'rmonda yashovchi qariya darvish qo'lidagi besh qop donni misol qilib olamiz. Qariya uchun ularning ahamiyati qanday? Birinchi qopdagi don ochdan o'lmaslik uchun kerak, ikkinchisi oziq-ovqat sifatini yaxshilash uchun ishlatiladi, uchinchi - uy parrandalarini boqish uchun, to'rtinchisi - pivo tayyorlash uchun, beshinchi esa vaqtxushlik (to'ti qushlarga ovqat berish) uchun ishlatiladi. Barcha qoplar bir xil qimmatga ega. Ammo ularni qariya uchun foydaliligi pasayib borish tartibida joylashtirsak, unda birinchi qopdagi bug'doy eng yuqori qimmatga ega: u qariyaning hayot kechirishi uchun zarur. Qariya uchun oxirgi, to'tiqushlarni boqish uchun mo'ljallangan qop eng kam qimmatga ega. Agar unga ayirboshlash taklif qilinsa (aytaylik, bir qop don boltaga) u aynan shu beshinchi qopning foydaliligiga qarab ish tutadi.

Shunday qilib, iste'mol qilinadigan tovar (don) ning miqdori ko'payib borishi bilan uning oxirgi, me'yorli foydaliligi pasayib boradi (me'yorli foydalilikning pasayish qonuni). Mazkur tovar miqdorining ko'payib borishi bilan me'yorli foydalilikning (TU) pasayib borishini quyidagi chizma ko'rinishida aks ettirish mumkin.

8.1-chizma. Me'yorli foydalilikning pasayish qonuni

Demak, xulosa qilish mumkinki, me'yorli foydalilik miqdori mazkur tovar miqdoriga va unga bo'lgan iste'mol darajasiga bog'liq. Har bir alohida buyum (tovar)ning me'yorli foydaliligi konkret va shu bilan birga subyektivdir. Birinchi ko'zadagi suvning foydaliligi juda yuqori: agar chanqovni qondirishga boshqa bironta ko'zada suv bo'lmasa. Beshinchi yoki oltinchi ko'zadagi suvning foydaliligi ancha kam: u gullarga suv quyish yoki pol yuvishga ishlatiladi. O'ninchi ko'zaga kelsak, u umuman ortiqcha bo'lishi mumkin. Uy javonida uning egasiga, misol uchun, yetti juft etik yetarli; qolganlari javonda faqat joyni band qiladi va ularni kiyib ulgurmasdanoq modadan chiqib qolishi mumkin.

Foydalilikning pasayib borishi buyumning haqiqiy qimmatini nima bilan (uning eng ko'p, o'rtacha yoki eng kam foydaliligi bilan) aniqlanishini tushunishda yordam beradi. Avstriya maktabi vakillari nazariyasiga ko'ra konkret qimmat eng kam yoki me'yorli foydalilik bilan aniqlanadi.

Xaridor o'zi uchun yagona bo'lgan bir juft etik uchun yettinchi etikka qaraganda ko'p haq to'lashga tayyor. Unga birinchi juft etikka qaraganda yettinchisining foydasi ancha kam. Demak, foydalilikka subyektiv baho beriladi, tovar miqdori ko'payib borgan sari foydalilik pasayib boradi va bu miqdorning kamayib borishi bilan foydalilik oshib boradi. Bozorning tovarlar bilan to'yinish darajasini o'rganayotgan ishlab chiqaruvchi ham ushbu xususiyatni hisobga olgan holda ish yuritadi.

8.2. Buyumni taqsimlash, ayirboshlash va uning ijtimoiy me'yorli foydaliligi

Har xil ehtiyojlarni qondirish uchun buyumlar qanday taqsimlanishi kerak? Faraz qilaylik, bitta Z buyumning o'zi uchta – A, V va S ehtiyojlarni qondirishi mumkin. Bu yerda A ancha muhim ehtiyoj, S esa unchalik ahamiyatli bo'lmagan ehtiyoj. Demak, ehtiyojlarning har birini qondirish uchun Z buyumi birligining me'yorli foydaliliklari har xil (mazkur sxema «Menger jadvali» deyiladi, 8.1-jadval).

8.1-jadval

A	V	S
4		
3	3	
2	2	2
1	1	1

Faqat bitta Z buyum birligiga ega bo'lgach, odam uni A ehtiyojni qondirish uchun foydalanadi, negaki, bu vaziyatda uning me'yorli foydaliligi eng yuqori – 4 shartli birlikka teng. Agar kishida 6 ta buyum birligi bo'lsa, unda ularning uchtasini u A ehtiyojni qondirishga ishlatadi, ikkitasini – V ehtiyojga, bittasini esa – S ehtiyojga ishlatadi. Bunda ehtiyojlarning umumiy qoniqishi 16 shartli birlikka teng (barcha Me'yorli foydaliliklarning yig'indisi). Bu yerda buyumlarning boshqacha taqsimlanishi inson uchun ancha kam qimmatli ekanligini bilish qiyin emas. Shunday qilib, qandaydir bir buyum birliklari har xil e'htiyojlar o'rtasida ratsional taqsimlanganda me'yorli foydaliliklar baravarlashadi:

$$MU_a = MU_b = MU_s.$$

Bozorda tovarlarni xarid qilishda umumiy foydalilikni maksimallashtirish uchun ularning narxini ham hisobga olish kerak. Bunda xaridor qimmat tovar o'rniga arzonroq tovarlardan ko'proq sotib olishi va bu bilan u xarid qilingan tovarlarning har biriga sarflangan har bir pul birligidan bir xil qoniqish hosil qilishi mumkin. Gossenning ikkinchi qonuni me'yorli foydaliliklarning baravarlashuvini ifodalaydi, ya'ni bu qonunga muvofiq bir pul birligiga olingan har bir tovarning me'yorli foydaliliklari tengligi amal qilishi kerak. Boshqacha aytganda, go'sht yoki baliq sotib olishga sarflangan har bir oxirgi pul birligi, o'z

foydaliligi bo'yicha, makaron yoki kartoshka sotib olishga sarflangan oxirgi pul birligiga teng bo'lishi kerak.

Iste'mol muvozanatining bunday shartini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} = \frac{MU_3}{P_3} = \dots = \frac{MU_n}{P_n},$$

bu yerda: MU – ayrim tovarlarning me'yorli foydaliligi;

P – ularning narxi.

Shunday qilib, turli tovarlarning me'yorli foydaliliklari tenglashadi. Agar 1 kg apelsin 100 so'm, 1 kg ananas esa 300 so'm tursa, unda ananasning foydaliligi apelsinning uch karra ko'paytirilgan foydaliligiga teng. Shunday taqqoslashga muvofiq bozorda alohida tovarlarning narxlari o'rnatiladi, nisbatlar shakllanadi, nisbiy narxlar tashkil topadi. Natijada pul birligiga olinadigan har bir tovarlarning me'yorli foydaliliklari tengligi kelib chiqadi.

Ijtimoiy Me'yorli foydalilik. Bozorda har bir subyekt o'ziga keragidan ortiqcha tovarlarini (subyekt uchun me'yorli foydaliligi nisbatan katta bo'lmagan) sotish va o'zi ehtiyoj sezgan tovarni (uning Me'yorli foydaliligiga nisbatan yuqori) sotib olish yuzasidan ish yuritadi. Kishilarning manfaatlari to'qnashadi va iste'molchilar bilan sotuvchilarning subyektiv baholashi yagona ijtimoiy qiymatni keltirib chiqaradi. Agar bozorda faqat bitta sotuvchi (uning uchun sotilayotgan tovarning Me'yorli foydaliligi, masalan, 100 pul birligiga teng) va bitta (300 pul birligiga teng) xaridor bo'lsa, unda narx 100 dan 300 gacha bo'lgan chegarada tebranib turadi. Lekin bozor ishtirokchilari qancha ko'p bo'lsa, bozor qiymati chegarasi imkoniyatlari shuncha kam bo'ladi (Edjuort teoremasiga muvofiq).

E.Bem-Baverk o'nta xaridor va sakkizta sotuvchi qatnashadigan ot bozorini misol qilib keltiradi. Har bir xaridor o'zining yuqori narx chegarasiga ega («undan qimmatiga olmayman»), har bir sotuvchi esa quyi narx chegarasiga («undan kamiga sotmayman») (2-jadval). Bir ot uchun belgilangan narx 120 pul birlik bo'lganda bozorda 10ta xaridor va 2 tagina sotuvchi qoladi. Bunda talab taklifdan oshib ketadi va narx, albatta, ko'tariladi (xaridorlar o'rtasida raqobat natijasida).

Xaridorlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Qimmat boʻlmasin (pul birligidan)	300	280	260	240	220	210	200	180	170	150
Sotuvchilar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Arzon boʻlmasin (pul birligidan)	100	110	150	170	200	215	250	260		

Agar narx masalan, 250 pul birligi darajasida oʻrnatilsa, unda bozorda 7 ta sotuvchi va 3 tagina xaridor qoladi. Taklif talabdan oshib ketadi. Endi sotuvchilar oʻrtasida raqobat kelib chiqadi, ular narxni pasaytira boshlaydilar. Narx 215 pul birligidan sal pastga tushishi bilanoq, bu yerda sotuvchilar bilan xaridorlar soni tenglashadi (oltitaga oltita).

Shunday qilib, bunday bozorda bir otning narxi 210 va 215 pul birligi oʻrtasida oʻrnatiladi. Ana shu narx, faraz qilaylik, 212,5 pul birligi, mazkur bozordagi pul birligiga nisbatan otning meʼyorli foydaliligini ifodalab beradi: bu narxdan kamiga hech kim sotmaydi, bu narxdan yuqorisiga hech kim olmaydi. Ana shu ijtimoiy meʼyorli foydalilikdir.

8.3. A.Marshall va yangi klassik vaziyat

Marjinalistlar davlatning iqtisodiyotga aralashmaslik qoidasi bosh mezon hisoblangan iqtisodiy fanda yangi klassik yoʻnalishning boshlanishiga asos soldilar. Yangi klassiklarning tasdiqlashicha, bozor mexanizmi xoʻjalik jarayonlarini oʻzi tartiblashga, ishlab chiqarish va isteʼmol oʻrtasida muvozanat oʻrnatishga qodir, erkin bozorning oʻzaro taʼsiri asosida shakllanadigan munosabatlarga davlatning aralashuvi esa, muvozanatning buzilishiga, iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun yangi klassik yoʻnalish vakillari xususiy tadbirkorlik va bozor imkoniyatlaridan toʻla foydalanish uchun kurashdilar. A.Smit anʼanalarini davom ettirgan holda yangi klassiklar universal iqtisodiy qonuniyatlarni keltirib chiqarishga harakat qildilar. Ular marjinalizm metodologiyasiga suyangan holda iqtisodiy fanning asosiy boʻlimlarini oʻz ichiga oluvchi bir butun nazariy tizim yaratdilar. Xususan, firma daromadlarini taqsimlash, bozor muvozanati nazariyalari

ancha takomillashtirildi, iste'mol tanlovi, umumiy (barcha bozorlar uchun) muvozanat nazariyalari yaratildi. O'sha davrdagi yangi klassiklarning ilmiy qarashlari uning atoqli vakillaridan biri, Kembrij maktabining rahnamosi **Alfred Marshallning (1842–1924) «Ekonomika prinsiplari» (1890)** kitobida ancha tizimlashtirilgan ko'rinishda ifodalangan. Mazkur asar birinchi katta darslik vazifasini o'tagan. Unda talab va taklif to'g'risidagi konsepsiyalar birlashtirilgan va ayrim bozorlarni o'rganish uchun matematik dastaklar keng qo'llanilgan. A.Marshall va uning hamfikrlari xizmati tufayli yangi klassik nazariya XX asrning 30 - yillarigacha iqtisodiy fanda yetakchi o'rinni egallab keldi.

A.Marshall marjinalizm g'oyalarini mustaqil (Jevonsga bog'liq bo'lmagan holda) va o'ziga xos uslubda rivojlantirdi. Klassik maktab (Smit, Rikardo, Mill) va marjinalizm (Mengerdan Valrasgacha) yutuqlarini birlashtiruvchi nazariy tizim yaratdi.

Qiymat (qimmat) va narxning shakllanishi nazariyasi. Iqtisodiy fikrlar tarixida eng qiyin va murakkab muammolardan biri – qiymat muammosi hisoblanadi. A.Marshallning asari vujudga kelgunga qadar tovar qiymati muammosiga bo'lgan ikki xil yondashuv mavjud bo'lgan: qiymat yo ishlab chiqarish xarajatlari bilan, yoki tovarning foydaliligi va noyobligi bilan aniqlangan. Birinchi yondashuvga muvofiq, boylikning o'sishi yo resurslar (mehnat, kapital va yer)ning unumdorligi natijasi yoki ishlab chiqarish omillari egalarining kelgusida daromadlarni ko'paytirish maqsadida bugungi ne'matlardan voz kechishi oqibatidir. Ikkinchi yondashuvga (me'yori foydalilik nazariyasi) ko'ra qiymatning asosida bozor qatnashchilari tomonidan buyumning foydaliligiga berilgan subyektiv baho yotadi. Bu borada turli yondashuv vakillari o'rtasidagi bahslar ko'pincha abstrakt, behuda, samarasiz bo'lgan.

Ko'pchilik mutaxassislarining fikriga ko'ra A.Marshall bu bahslarga nuqta qo'ydi va zamonaviy mikroiqtisodiy tahlil asosini yaratdi (iqtisodiy fikrlar tarixi bo'yicha ba'zi kitoblarda esa, hatto fandagi «*marshall inqilobi*» to'g'risida ham gap yuritiladi). Uning xizmati shundan iboratki, u qiymatning birinchi (asosiy) sababini qidirishni tahlil qilishdan talab va taklifning shakllanish va o'zaro ta'sir ko'rsatish qonuniyatlarini o'rganishni tahlil qilishga o'tishning zarurligini asoslab berdi. Boshqacha so'z bilan aytganda A.Marshall qiymat nazariyasini baho nazariyasi (yoki bozor muvozanati nazariyasi)ga turlantirdi.

A.Marshall marjinalistlar yutug'iga yuqori baho bergan holda ularning klassik maktab va D.Rikardoning xarajatlar nazariyasini bir tomonlama tanqid qilganini ko'rsatib o'tdi. Marjinalistlar qiymatni ishlab chiqarish xarajatlari bilan bog'lab tushuntirishni rad etgach, tovar qiymatining (qimmat) asosini uning foydaliligi tashkil etadi, deb mazkur muammoga bir tomonlama yondashdilar (ular qimmatni faqat me'yorli foydalilik bilan tushuntirdilar). A.Marshall Me'yorli foydalilik nazariyasini talab va taklif nazariyasi va ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bilan birlashtirdi. A.Marshallning tasdiqlashicha, ishlab chiqarish xarajatlari tamoyillari va me'yorli foydalilik – talab va taklif qonunining tarkibiy qismlaridir. Ularning har qaysisini «qaychining tig'laridan biriga qiyoslash mumkin. Agar bir tig' qo'zg'almas bo'lib va qirqish ikkinchisining harakati tufayli amalga oshirilayotgan bo'lsa, biz beparvolik bilan lo'nda qilib ikkinchisi qirqayapti, deb aytishimiz mumkin...». Marjinalistlarning xatosi talab va taklif simmetriyasiga yetarlicha baho bermaganliklarida, yutug'i esa ulargacha chetda qolib ketgan talab muammosiga e'tiborni qaratganliklaridadir.

O'z mohiyatiga ko'ra A.Marshall bo'yicha, real qiymat – bu talab va taklif ta'sirida shakllanadigan muvozanat baho. Bunda talab ham, taklif ham teng huquqli omil sifatida amal qiladi. A.Marshall yo taklifni (klassik nazariya) yoki talabni (me'yorli foydalilik nazariyasi) hal qiluvchi omil sifatida ko'rsatishga bo'lgan urinishlarning har ikkalasi noto'g'ri ekanligi ko'rsatib berdi. Shu asosida A.Marshall oldingi qiymat nazariyalaridan eng muhim qoida va konsepsiyalarni olib bir butun tamoyilga birlashtirdi. Masalan, sarfli qiymat nazariyasi bozor taklifining shakllanish qonuniyatlarini tushuntirib berish uchun foydalanildi, me'yorli foydalilik nazariyasi esa bozor talabining shakllanish qonuniyatlarini tushuntirib berish uchun ishlatildi. A.Marshall tovar qiymati (bahosi)ni aniqlashda me'yorli foydalilik va ishlab chiqarish xarajatlarini sintezlashtirdi. A.Marshall bo'yicha tovar qiymati (bahosi) ikki omil: foydalilik va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi.

8.4. Talab va taklif. Vaqt omili

A. Marshall talab va taklif qonunini va shunga muvofiq bahoni tahlil qilishga alohida e'tibor qaratdi. U tahlilni talabdan boshladi: «Sotilishi ko'zda tutilgan tovar miqdori qancha ko'p bo'lsa, unga qo'yiladigan baho shuncha past bo'lishi kerak, negaki, u o'z xaridor-

larini topa olsin... Baho pasayganda talab qilinadigan tovarlar miqdori ko'payadi, baho oshganda esa – kamayadi. Bunda bahoning pasayishi bilan talabning oshishi o'rtasida qat'iy o'rnatilgan bir xil nisbat bo'lmaydi».

O'z mohiyatiga ko'ra A.Marshall Me'yorli foydaliliklar tengligi qonuniga asoslangan holda foydalilik funksiyasidan talab egri chizig'ini keltirib chiqargan birinchi iqtisodchi hisoblanadi. U quyidagi ko'rinishda aks ettiriladi:

$$MU_x/P_x=MU_e/P_e=\dots MU_e,$$

bunda MU_x – x tovarning me'yorli foydaliligi, R_x – o'sha tovarning bahosi, MU_e – pulning me'yorli foydaliligi. Bu qonunni uch xil ekvivalentli shaklda ifodalash mumkin. Iste'molchi o'z ehtiyojini qondirishni maksimallashtiradi, agar u 1) xarid qilingan barcha tovarlarning me'yorli foydaliliklarini tenglashtirsa; 2) iste'mol qilinadigan har bir juft tovarning me'yorli foydaliliklari nisbatini va baholar nisbatini tenglashtirsa; 3) muayyan bozor narxida sotib olingan har bir tovarni pul qiymatining me'yoriy foydaliligini tenglashtirsa.

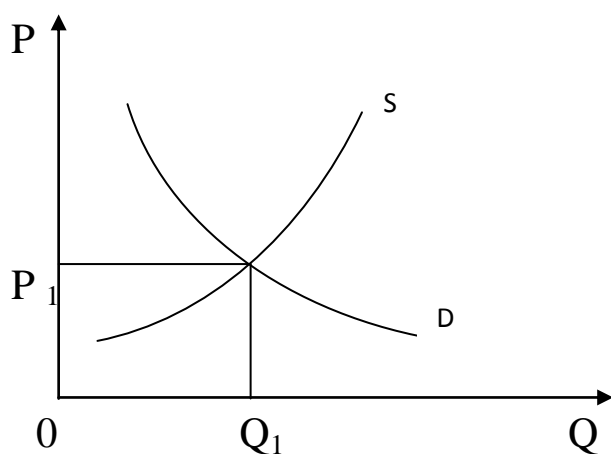
Iste'molchi muvozanatga erishdi, P_x bahosi esa pasaymoqda, deb faraz qilaylik. Unda $MU_x > P_x MU_e$ va muvozanatni qaytadan tiklash uchun MU_x miqdorini kamaytirish maqsadida x tovarni ko'proq sotib olish kerak bo'ladi. Haqiqatan ham tovarning bahosi pasaysa, iste'molchi uni sotib olishni ko'paytiradi, negaki, bunday tovarning bahosi pasayganda iste'molchi bir so'mga har qanday boshqa tovarga qaraganda ushbu x tovardan ko'proq foydalilik oladi. X tovarning xaridi ko'paygan sari me'yorli foydalilikning pasayishi MU_x pasayishini kafolatlaydi. Demak, iste'molchi o'zining cheklangan daromadlari va joriy narx doirasida o'z ehtiyojini doimo maksimal darajada qondirishga intilgan sharoitda talab egri chizig'ining teskari nishabligi kelib chiqadi.

Bu dalil-isbotlar shu narsani ko'zda tutadiki, x tovarning narxi pasayishi natijasida individning daromadi ko'paymaydi, buning natijasida MU_x ning miqdori uyg'unlashish jarayoni davomida doimiyliги saqlanib qoladi. Lekin individ o'zining barcha xarajatlarning me'yorli foydaliligini yana tenglashtirishi bilanoq, uning real daromadi oshadi. Bu saqlanayotgan pul mablag'larining me'yorli foydaliligini pasaytiradi va shu bilan barcha tovarlarning, jumladan x tovarning ham

xaridining ko‘payishga olib keladi. Bunda daromad samarasi ijobiy hisoblanadi va biz x ga teskari nishabli talab egri chizig‘iga va daromadga bog‘liq bo‘lgan ijobiy talabga ega bo‘lamiz.

Bundan tashqari bu yerda foydalilik funksiyalarining additivligi²⁷ taqozo etiladi: individ sotib olayotgan har bir tovarning foydaliligi boshqa tovarlarning foydaliligiga bog‘liq bo‘lmaydi. Haqiqatda esa ularning o‘rtasida bog‘liqlik amal qilishi mumkin, bunday bog‘liqlik natijasida U – miqdori ko‘payganda MU_x ko‘payadi yoki kamayadi. Bu tahlilni yana ham murakkablashtiradi.

Agar yuqorida aytilganlarni chizma ko‘rinishida ifodalasak, unda koordinatlarda (baho, tovar miqdori) Marshall «kresti» kelib chiqadi: pastga yo‘naltirilgan D talab egri chizig‘i bilan yuqoriga yo‘naltirilgan S taklif egri chizig‘ining kesishishi (8.2-chizma). D egri chizig‘i iste‘molchi uchun mazkur tovarning me‘yorli foydaliligining pasayish qonunini ifodalasa, S egri chizig‘i me‘yorli xarajatlarning oshib borishini ifodalaydi. Ularning kesishgan nuqtasi muvozanat bahoni bildiradi va ushbu baho xaridorlar sotib olishni, sotuvchilar esa sotishni xohlaydigan tovar miqdorini aniqlab beradi. Bu ikki miqdor faqat muvozanat baho paytida bir-biriga to‘g‘ri keladi. Agar taklif bahosi talab bahosi bilan tenglashsa, muvozanat baho vujudga keladi. Rasmdagi P_1 – muvozanat baho. Ushbu bahoda sotuvchilar bir xil Q_1 miqdordagi tovarni sotishni xohlaydilar, xaridorlar esa sotib olishni.

8.2-chizma. **Talab va taklif. Bozor muvozanati**

Agar baho muvozanat bahodan yuqori bo‘lsa, sotuvchilar ko‘p miqdorda tovar sotishga tayyor, lekin xaridorlar shuncha miqdorda tovar

²⁷ Additivlik (lat), obyektning miqdor xossasi: uni qanday bo‘lishdan qat‘iy nazar, bir necha bo‘laklarga bo‘lganda, shu bo‘laklar qiymatlari yig‘indisiga teng bo‘ladi. Masalan, A ning hajmi uning bo‘laklari hajmlarining yig‘indisiga teng.

sotib olmaydilar va natijada baho pasayadi. Agar baho muvozanat bahodan past bo'lsa, unda xaridorlar sotib olishni xohlaydigan hajmdagi tovarni sotish sotuvchilar uchun foydasi yo'q va natijada baho pasayadi. Bu jarayon sotish bahosi muvozanat bahoga teng bo'lganda tugallanadi. Avval ko'rib chiqqanimizdek, bozor qiymati me'yorli foydalilik va Me'yorli xarajatlarni bilan aniqlanadi.

Demak, D talab egri chizig'i teskari nishablikka ega, negaki, baho oshib borishi bilan odatda, tovarga bo'lgan talab kamayadi. Lekin qanday darajada kamayadi? A.Marshall bu savolga javob berish uchun baho bo'yicha talab elastikligi tushunchasini kiritadi. Baho bo'yicha talab elastikligi (TE) baho muayyan darajada pasayganda, talab qanday miqdorda o'sishini yoki baho muayyan darajada oshganda talab qanday miqdorda pasayishini ifodalaydi. Agar baho 1 % ga pasayganda sotish 1 % ga oshsa, $TE=2,5$ bo'ladi, agar bahoning 1 % ga pasayishi sotishni 2,5 % oshirsa, $TE=1$ bo'ladi va hokazo.

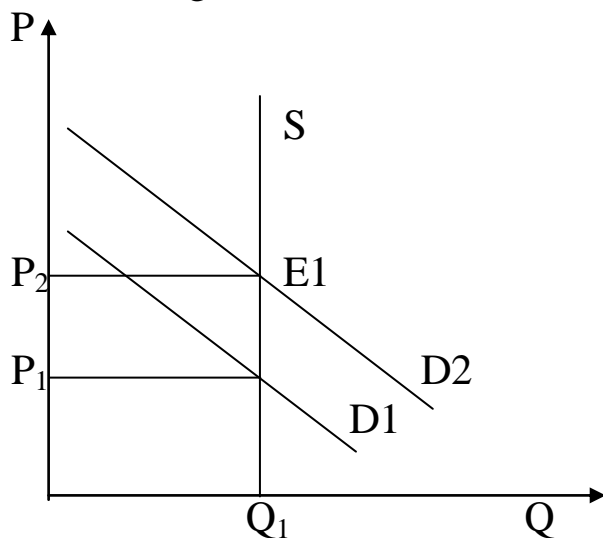
Agar talab egri chizig'ining muayyan bir uchastkasida $TE=1$ bo'lsa, unda ushbu uchastkada bahoning hech qanaqa o'zgirishi mazkur tovarni sotishga ta'sir ko'rsatmaydi. Agar shu uchastkada $TE<1$ bo'lsa, unda sotish miqdorining ancha kamayib ketishidan qo'rqmasdan bahoni pasaytirish mumkin, agar $TE>1$ bo'lsa, unda bahoning bir oz pasayishi sotish miqdorini ancha ko'paytirishi mumkin. Boshqacha aytganda, talab noelastik bo'lganda foyda bahoning o'sishi hisobiga ko'payishi mumkin, talab elastikligi paytida esa bahoni pasaytirish hisobiga foydani oshirish mumkin.

Talabning elastikligi iste'moldagi tovarlarning bir-birlarining o'rnini osongina bosa olishiga bog'liq. Shuning uchun ommaviy iste'mol tovarlariga bo'lgan talab kam elastik bo'ladi.

Ammo bu bilan talab va taklif qonuning tahlili tugashi mumkin emas, negaki, talab va taklifga vaqt tushunchasi ham o'z ta'sirini ko'rsatadi va shu bois uni tahlil qilish taqozo etiladi. Tekshirilayotgan davr qancha qisqa bo'lsa, talabning qiymatga bo'lgan ta'siri shuncha kuchli bo'ladi, bu davr qancha uzoq bo'lsa, ishlab chiqarish xarajatlarning qiymatga bo'lgan ta'siri shuncha kuchayib boradi.

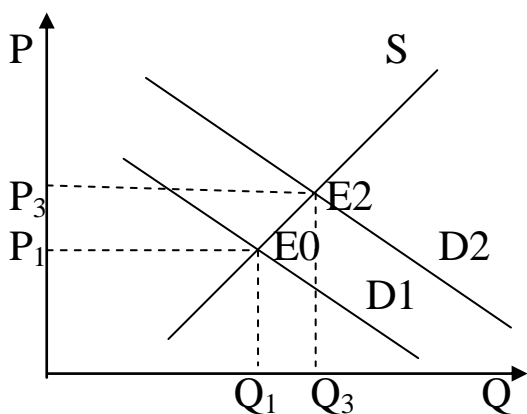
Shu sababli A.Marshall **bir zumli, qisqa muddatli va uzoq muddatli** muvozanat turlarini ajratib ko'rsatib beradi. Bir zumli muvozanatda taklif o'zgarmaydi. Bunday sharoitda keskin oshgan talab qondirilishi mumkin emas (band bo'lmagan quvvatlardan foydalanish yoki yangi quvvatlarni ishga tushirish uchun vaqt kerak bo'ladi). Bu vaqt ichida tanqis (defitsit) mahsulotlarni ishlab chiqarayotgan tadbirkor bahoni oshirish hisobiga qo'shimcha daromad olishi mumkin. Masalan, tirik baliq bozorida baliqqa bo'lgan talab oshdi, deylik. Baho ko'tarildi,

lekin o'sha kuni sotuvchilar taklifni ko'paytira olmaydilar (yangisini olib kelishga ulgurmaydilar). Shuning uchun taklif egri chizig'i to'g'ri chiziq (S) ko'rinishida bo'ladi. Yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, baho oshadi (P_1 dan P_2 ga, 8.3-chizma).

8.3-chizma. **Bir zumli bozor muvozanati**

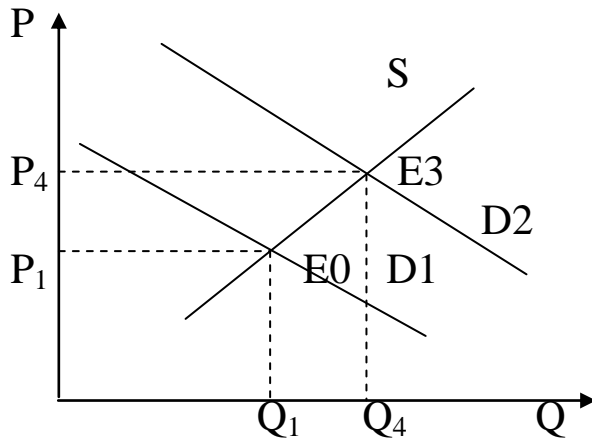
Amal qilib turgan ishlab chiqarish quvvatlari hisobiga o'sgan talabni qondirish uchun taklifni ko'paytirish qisqa muddatli muvozanatni ta'minlaydi. Agar bozorda baliqqa bo'lgan talab bir necha kun davomida ancha yuqori bo'lsa, unda baliqchilar qo'shimcha ishchi kuchi, ortiqcha to'r va boshqa anjomlar hisobiga baliq tutishni ko'paytirishga harakat qiladilar. Natijada taklif Q_1 dan Q_3 ga oshadi (8.4-chizma). Baho qanday bo'ladi? U pasayishga intiladi ($P_3 < P_2$) (8.3, 8.4-chizma).

8.4-chizma. **Qisqa muddatli bozor muvozanati**

Uzoq muddatli muvozanatda taklif talabning oshishiga moslasha oladi, chunki uning uchun vaqt yetarli bo'ladi. Bu davr ichida ishlab chiqarish quvvatini, ishlab chiqarishni tashkil qilish uslubini o'zgartirish, yangi korxonalarni ochish, yangi texnologiyalarni

qo'llash mumkin. Sotuvchilarga ustama foyda keltiruvchi yuqori talab (D_2 egri chizig'i) va shunga muvofiq yuqori narx (P_4) uzoq muddat saqlanib turgan sharoitda baliqchilar ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida ishlab chiqarish quvvatini kuchaytirishga kirishadilar (yangi baliq tutish kemalari, omborxonalar va boshqalar quriladi). Bu tarmoqqa yuqori daromad tufayli yangi ishlab chiqaruvchilar kirib keladi. Taklif (Q_3 dan Q_4 ga) ko'payadi, baho esa (P_3 dan P_4 ga) pasayadi. (8-4-rasm).

8.5-chizma. Uziq muddatli bozor muvozanati

Bu yerda A.Marshall shunday xulosaga keladi: qisqa muddatli davrda bahoni shakllantiruvchi asosiy kuch talab (negaki, taklif o'zgaruvchan emas), uzoq muddatli davrda esa taklif hisoblanadi. Tovar qiymati qisqa muddatli davrda haqiqatan ham eng avvalo xaridorlarning xatti-harakati bilan aniqlanadi (marjinalizm). Lekin uzoq muddatli davr mobaynida baho o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari miqdoriga yaqinlashadi va taxminan bir xil darajada bo'ladi (klassik maktab). Klassiklarning bu nazariyasi faqat uzoq muddatli davr mobaynida to'g'ri amal qilishini ularning o'zlari ham yaxshi anglamaganlar va bu haqda o'z tadqiqotlarida qayd qilib o'tmaganlar.

Muhokama uchun savollar

1. Marjinalizmning asosiy g'oyasi nima?
2. "Gossen qonuni"ning mazmunini tushuntirib bering.
3. Me'yorli foydalilik, deganda nimani tushunasiz?
4. Marjinalistlar nazariyasiga ko'ra tovar bahosi asosida qanday omil yotadi?

IX BOB. NEOKLASSIK MAKTAB IQTISODIY QARASHLARI

Alfred Marshall
(1842-1924)

9.1. Neoklassik maktabining asosiy namoyondalari

Alfred Marshall (1842-1924) neoklassik mikro nazariyaning otasi unvoniga ikki da'vogarlardan biri hisoblanadi (yana bittasi Leon Valras). Alfred Marshall A. Smit, D. Rikardo va J.S.Millning ijodi asosida bugungi kunda ham joriy qilingan iqtisodiy nazariya hamda iqtisodiy siyosatning tarkibiy asosi sifatida xizmat qiladigan tahliliy tushunchalar tizimini rivojlantirdi. Uning fikrlarini batafsil o'rganish mikroiqtisodiyotdagi xususiy muvozanat nazariyasini to'laroq tushunishga imkon beradi. Bu bobda keltirilgan nazariyalarni buyuk mutafakkirning asarlariga kichkina kirish qismi sifatida qarash lozim.

Marshall iqtisodiyotga matematika bo'yicha bakalavriat ta'limi va hayot sifatini yaxshilash haqida kuchli gumanitar fikrlar bilan kirib keldi. Uning oilaviy muhiti Angliya cherkovida diniy ordinaturaga kirishga chorladi, ammo Kembridjdagi ta'lim jarayoni uning matematika sohasida kuchli bilimga egaligi va tug'ma qobiliyati borligini ko'rsatdi. Shuning uchun u Kembridjda matematikadan dars berishga qoldirildi. Tez orada metafizika, etika va iqtisodiyotdan ma'ruza o'qishga jalb qilindi. 1860-yillarning so'ngigacha iqtisodiyotga bo'lgan qiziqishini rivojlantirib bordi va ruhoniylar bo'lishdan ko'ra olim-o'qituvchi bo'lishni afzal ko'rdi. U Kembridjda iqtisodiyotni o'qitishni boshladi va ikki matematik iqtisodchi – Kournon va von Thunen asarlari ta'siri ostida Rikardo hamda J.S.Millning iqtisodiyotini matematikaga tarjima qilishni boshladi.

Marshall iqtisodiyotni o'qishni tarixan qulay vaqtda boshladi. Biz oldinroq klassik nazariya asoslarining bo'linganligi haqida ta'kidlab o'tdik. Maltusning "Nufus qonuni" aholi soni oshishi bilan real ish haqi tushib ketishini ko'rsatdi, ammo Angliya iqtisodiy tarixi bunga qarama-qarshi dalillarni ko'rsata boshladi. J.S.Mill ish haqi fondi nazariyasiga norozi bo'ldi va 1869-yilgacha uni rad etdi. Karl Marks klassik nazariya asoslarini yangitdan tahlil qildi va revolyutsiyani boshladi. Germaniya

tarixiy maktabi va Leslic va Bagehot kabi bir qancha ingliz yozuvchilari bir nechta klassik iqtisodiy nazariyaning fundamental asoslariga o'zgartirish kiritdilar. 1871-yilda Jevons va Menger klassik nazariyaning faqat taklifga e'tibor qaratishini qoraladi. Marshall 1867-yildan 1890-yilgacha talab va taklif tahlillari tamoyilini ehtiyotkorlik bilan rivojlantirdi.²⁸

Jevons o'z ishlarini chop qilib klassik nazariya obro'sini to'kishga va iqtisodiy nazariyada inqilobiy burilish yasashga shoshildi, ammo Marshall 1890-yilda o'zining "Iqtisodiyot tamoyillari" kitobini o'z talabalariga va hamkasblariga taqdim etdi. Ammo bu kitobini taqdim etishdan oldin u o'zining g'oyalarini 20 yildan ko'proq davr mobaynida o'z talabalariga va hamkasblariga tushuntirishga harakat qildi. Keynes aytganidek, "Jevons suv qaynatadigan metall choynakni ko'rdi va yosh bolaning xursand ovozi bilan chinqirdi, Marshall ham bu metall choynakni kordi va mexanizm qurish uchun jimgina ishga o'tirdi". Ya'ni Marshall yaratgan mexanizm tahlili jarayoni bu uning shaxsiyati va o'zi o'sgan muhitni aks ettiradi. Uning ilk diniy e'tiqodi, keyinchalik tajribali gumanitarizmni aks ettirdi. Marshallning o'ylashicha, iqtisodiyotni o'qish, o'rganish bu butun boshli jamiyatning yaxshi darajada o'zgarishini ta'minlashi mumkin ekan. Uning ilmiy izlanishi tarixan yo'naltirilgan iqtisodchilar hujumlari bilan tanishtirdi. Ya'ni bu iqtisodchilar "iqtisodiy nazariya bu hamma joyda va har vaqtda ishlatsa bo'ladigan mutlaq haqiqatlar vujudidir" degan tushunchaga norozilik bildirishgan. 1885-yilda Kembridjda bo'lib o'tgan Marshallning professorlikka saylovidagi bergan dastlabki ma'ruzasida u e'tiborini mana bu tanqidga qaratgan: "Yolg'iz universallikka da'vo qila oladigan iqtisodiy ta'limotning biror-bir qismida hech qanday aqida yo'q. Bu aniq haqiqatning vujudi emas, balki aniq haqiqatni kashf qilish uchun vosita".

Marshall o'zining ilk matematikaga oid bo'lgan mashg'ulotlarini o'zining mexanizmini kelib chiqish tarixiga aralashtirib yuborishga harakat qildi, ya'ni u vaqtlar o'zgarishiga moslashgan mexanizm qurmoqchi bo'lgan. Biroq 1848-yildagi J.S.Millning "qiymat nazariyasi to'liq bo'ldi" degan shoshqaloq xulosasidan xabardorligi sababli Marshall o'zining iqtisodiyot uchun qo'shgan hissasini eskirgan, deb o'yladi. U yana Jevonsning o'ziga xoslik va e'tiqod tasdig'idan ham xabardor bo'lgan. Jevons qiymat ishlab chiqarish nazariyasining klassik

²⁸ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 289-290 b.

bahosini qiymat talabga butunlay bog‘liq, degan nazariyaga almashtirgan. Albatta, Marshall ham o‘zining g‘oyalari haqiqiy va uzoq muddatga chiday olishi mumkinligidan umid qilgan. U 1870-yilgacha o‘z nazariyasining fundamental matematik tuzilishi ustida ish olib borishni boshlagan va keyinchalik taklif va talab analizlarini chizmalar bilan yaqqol ko‘rsatishning asosiy uslublarini o‘rganib chiqan. U 1890-yilgacha o‘zining kashfiyotini chop etmagan va faqatgina matematika va chizmalarni snoska, ya’ni havola va ilova bilan birga ma’lum qilgan. Marshall nazariyotchi, gumanitar, matematik va tarixchining g‘alati aralashmasi. U o‘zining davridagi uslubiy munozarani tushuntirishga harakat qilgan. Shu bilan birga, bir vaqtning o‘zida narxlarni belgilaydigan va manbaning ajratilgan miqdoridagi kuchlarni tushuntirish uchun marjinalistlarning yangi uskunalar bilan eng zo‘r klassik analizlarini nazorat qilgan.

Marshall iqtisodiy nazariyaning rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan bo‘lsa ham nazariy va uslubiy muammolarda uslubiy va ilmiy jihatdan jiddiy lavozimni olishni rad qilishi iqtisodchilarning keyingi avlodlari muvaffaqiyatga erishishiga sabab bo‘ldi.

Iqtisodiyot ko‘lami

Marshallning “Iqtisodiyot tamoyillari” asarining 1-kitob, 1-bobi iqtisodiyotning keng va moslashuvchan ta’rifi bilan boshlanadi: Siyosiy iqtisod yoki iqtisod fani insoniyatning oddiy biznesidagi hayotini o‘rgatadi, u insonning yoki jamiyatning moddiy boyligi va unga erishish bilan bog‘liq bo‘lgan yakka hamda ijtimoiy harakatlarini tadqiq qiladi.

Bu ta’rifning qiziqarli va kinoyali jihati shuki, unda u ikkita tushunchaga e’tiborni qaratayapti, ya’ni siyosiy iqtisod va iqtisod. Uning iqtisodiyotga bergan ta’rifiga ko‘ra Marshall siyosiy iqtisod terminologiyasidan kengroq foydalanishni afzal ko‘rgan. Marshallning bu ikkita termini bir vaqtda ishlatishi uning davridagi bir qancha metodologik munozaralarni aks ettirgan. O‘sha vaqtda iqtisodiyot atamasidan kengroq ma’noga ega bo‘lgan siyosiy iqtisod siyosat va iqtisod bir-biriga bog‘liq ekanligini ko‘rsatar edi hamda iqtisod ijtimoiy fan sifatida ko‘proq me’yoriy qarorlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Ammo John Neville Keynes Marshallning hamkasbi va do‘sti asosan uslubiy muammolarga qiziqib 1891-yilda “Siyosiy iqtisodning ko‘lami va metodologiyasi” deb nomlangan asarini nashr etdi. Bu asarida u iqtisodiyotning uchta tarmog‘ini: ilmiy tarmoqni o‘z ichiga olgan

“pozitiv iqtisod”, jamiyatning qanday maqsadlarga erishish kerakligi haqidagi “normativ iqtisod”, ijobiy iqtisodiyot tarmog‘iga tegishli bo‘lgan maqsadlari normativ tarmoq tomonidan aniqlanadigan tarmoqlardan yana biri “Iqtisod san’ati”ni bir-biridan aniq ajratib ko‘rsatadi. Keyns “pozitiv iqtisodning muhokamasida, iqtisodiyot va iqtisodiy fan siyosiy iqtisoddan ko‘ra afzal, chunki bu nomlar iqtisodiyotning ilmiy xarakteriga urg‘u beradi”, degan fikri bilan ma’qullaydi. Rikardo va J.S.Milldan farqli o‘laroq, Marshall “Siyosiy iqtisod” nomidan ko‘ra “Iqtisod tamoyillari”, degan nomni tanlaydi va siyosiy iqtisod atamasini tushirib qoldiradi. Bu biroz ironik, chunki uning o‘zi e’tiborini ilmiy tarmog‘iga emas, balki ko‘proq iqtisod san’atiga qaratgan. U ko‘proq amaliy iqtisodga qiziqib, ilmiy tomoniga e’tibor qaratmagan. Buning ikkita sababi bor. Birinchisi, Marshall o‘zining yondashuvini Marksning yondashishidan farqlantirishni xohlagan va ikkinchisi, u Kembrijda iqtisodni alohida fan sifatida qabul qilishlariga harakat qilgan.

Berilgan ta’rifning yana bir qiziq jihati uning kengligi va moslashuvchanligidadir, ba’zilar buni uning bo’shashganligi, deb ham aytishi mumkin. Ta’rifga asoslanib, iqtisodiyot qanday qilib siyosiy iqtisod, sotsiologiya, psixologiya, antropologiya va tarixdan farqlanishi mumkin? Marshallning bunday keng ta’rifi ehtiyotsizlikdan yoki ma’nosiz fikrlashdan emas, balki ongli ravishda iqtisodni boshqa ijtimoiy fanlardan keskin ajratib olishga bo‘lgan xohishidandir. “Iqtisodning ko‘lami va metodlari” deb nomlangan S ilovada Marshall har bir fanga alohida rivojlanishi uchun imkon berishdan ko‘ra yagona ijtimoiy fanni rivojlantirishning nisbiy afzalligi va amalga oshirish mumkinligi haqida mulohaza qiladi. Ijtimoiy fanlarni birlashtirish fikri uni qiziqitirdi ammo u buyuk Komte va Spencerlar bu ishni bajarishga harakat qilayotgan paytlarida muvaffaqiyatsizlikka uchraganini yodga oldi. Boshqa tomondan, u ijtimoiy fanlarning ixtisoslashuvi orqali juda katta yutuqlarga erishganliklarini kuzatdi. U oxir-oqibatda bu masala ba’zi bir aniq savollarning bo‘lmaganligi sababli hal bo‘lmayapti, degan qarorga keladi.

Iqtisodiyotning boshqa bir ijtimoiy fanlar tarmog‘iga qaraganda ko‘proq yutuqlari bor, chunki u boshqalarga qaraganda aniqroqdir, deydi. Biroq uning ko‘lamini har qanday kengaytirish uning ilmiy aniqligini yo‘qotadi va kengaytirish hisobiga yo‘qotishdan ko‘ra yutuqlari ko‘p bo‘ladimi, kabi savollarni shoshilib hal qilib bo‘lmaydi.

Marshallning fikriga ko'ra har bir iqtisodchi ko'lami jihatidan iqtisodni o'zining moyilligiga mos bo'lgan tarzda ta'riflab berishi kerak. Ba'zi iqtisodchilar iqtisodning tor doirasida o'zlarining eng zo'r ishlarini ko'proq bajaradilar, ba'zilari esa keng doirada amalga oshiradilar. Kimki, iqtisodning keng doirasida, ya'ni o'zlarining tahlilini ijtimoiy fanlarning boshqa sohalari hisobiga kengaytirsalar, ehtiyotkorlik bilan ishlashlari zarur, deb ogohlantiradi, lekin bu bilan ular iqtisodga va boshqa ijtimoiy fanlarga katta yutuqlar olib kelishlari mumkin, deydi.

Marshall o'zining iqtisodiyotning ko'lami muhokamasida yana bir qiziq masalani, ya'ni jamiyatning xohish-istaklari hamda uning iqtisodiy faoliyat o'rtasidagi munosabatining murakkabligi masalasini o'rtaga tashladi. Iqtisodga iqtisodiy faoliyat jamiyat xohish-istagini qondira oladigan yo'llarni o'rgatadi, deb ta'rif bersa bo'ladimi? Marshall bu ta'rifni rad etdi, chunki xohishlar mustaqil ravishda berilgan, iqtisodiy faoliyat esa unga nisbatan ikkinchi darajali, deb qabul qilinadi. Marshall 3-kitobining II bobidagi xohish va faoliyat o'rtasidagi munosabatlar to'g'risidagi muhokamasida Jevons, Menger va ulardan avvalgi iqtisodchilar tomonidan noto'g'ri, deb hisoblangan xulosani to'g'rilashga harakat qildi. U keng imkon doirasida talab (xohish-istak) va taklif (faoliyat) ning nisbiy muhimligini baholadi. Uning fikricha, bizning xohishlarimiz bizning ichimizda faoliyatimizdan mustaqil ravishda paydo bo'ladigan narsa emas, balki aksincha, bizning ko'p xohishlarimiz bizning faoliyatimizning to'g'ridan to'g'ri natijasidir. Bu fikrni 2000-yillarga tatbiq etadigan bo'lsak, yosh oilaning yangi avtomobilga istagini iqtisodiy tahlilning boshlangich nuqtasi sifatida qarash xato bo'ladi, chunki bu xohish ularda oilaning jamiyatdagi o'rnini to'g'ri baholashdan kelib chiqqan bo'lishi mumkin. Marshall fikriga ko'ra iqtisodchilar talabning daslabki o'rganish bosqichidan boshlashlari, faoliyat va taklif bilan davom etishlari, talabga qaytib kelishlari taklif etiladi. Va bu ularga xohish va faoliyat o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni anglashga, tushunib yetishga imkoniyat beradi. Iqtisodiy tahlil jarayonida xohishning ustunligi va faoliyatning ustunligidan birini tanlashga to'g'ri kelganda Marshall faoliyatni tanlagan. U klassik iqtisodiyotda asosan, taklif va taqqoslashlarni ta'kidlagan, Jevons va Menger bo'lsa talabga alohida urg'u bergan:

“Ko'plab talab ilmi harakat va faoliyat ilmi sohasidan kelib chiqadi. Bu ikkalasi bir-birini to'ldiradi yoki boshqasisiz to'liq bo'lmaydi. Ammo agar birortasi boshqasidan ko'ra ko'proq inson tarixini

tushuntirib beraman, deb da'vo qilsa bu talab emas, balki faoliyat, ya'ni taklif ilmidir”

Marshallning diniy asoslangan gumanitar qarashlari uni iqtisodning bosh vazifasi qashshoqlikni bartaraf qilishdadir, deb o'ylashga olib keldi. U bu muammolarni yechishning kalitini iqtisodchilarning dalillari va nazariyalarining ichida, deb o'yladi. U o'zining iqtisodiy ta'limotlar tarixini ko'rib chiqishning B ilovasida, klassik nazariya asoschisi Rikardoni qattiq tanqid ostiga oldi. Rikardo qashshoqlik qashshoqlikni keltirib chiqarishini hisobga olmagan, chunki kambag'alda sog'liqqa erishish va ko'proq pul ishlashga imkon beradigan ish bilan shug'ullanish uchun yetarli daromad yo'q. Klassik nazariyachilardan farqli o'laroq, Marshall butun qalbi bilan ishchi sinflar farovonligini sezilarli darajada oshirishning imkoni borligiga ishonardi.

U iqtisod tor va mavhum fan sifatida rivojlanishi yoki ijtimoiy fanlar ichida shakllanishi kerakmi, degan savollarni muhokama qilish; iste'molchi nazariyasi talab va taklif nazariyasidan ustun turishi, kerak, deb o'ylagan Me'yoriy naflilik nazariyasi yozuvchilari savollariga javob berish kabi muhokamalarni hal qilishni xohlagan. Odatdagidek, Marshall bu masalalarga muvozanatli qaror qabul qilishga kamdan kam aniq bir pozitsiyada turgan.²⁹

Marshall metodologiyasi

Marshallning metodologiyasi uning qarashlarida ham aks etdi. Uning matematik qobiliyati matematikaning kuchini iqtisodchining qo'llaridagi vosita sifatida foydalanishga imkon berdi. Uning fikriga ko'ra klassik iqtisodiyotning katta xatosi jamiyat o'zgarishlarini bilishga bo'lgan noto'ri yondashuvidir.

Kompleks tahlil: Faol Marshall uslubi

Marshall iqtisodiyotni o'rganishning qiyinligi va murakkabligi haqida gap ketganda ikkita sababni ko'rsatadi. Bir tomondan qaraganda har bir omil boshqa omillarga bog'liqdek tuyuladi. Tizimning barcha qismlari o'rtasida qiyin va nozik aloqalar mavjud. Boshqa tarafdin qaraganda vaqt ana shu iqtisodiy tadqiqotdagi qiyinchiliklarning sababi bo'lib chiqadi. Sabablar tezda oxirgi natijani bermaydi, ular o'zaro ko'p marta ta'sirlanishadi. Ammo birgina omil masalan, talabning o'sishi o'z

²⁹ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 291-293 b.

ta'sirini o'tkazgan zahoti, iqtisodiyotda boshqa omillar mustaqil ravishda o'zgarishi mumkin, masalan (taklifning o'sishi), shuning uchun bitta sabab natijasidagi o'zgarishlar uning ta'siridan bo'lganligini aniq aytish qiyin. Agar fizik fanlarning laboratoriya texnikasini (ya'ni faqatgina bittadan tashqari doimiy hamma ta'sirlarni ushlab turishning va keyin takroriy tajribaning natijalarini kuzatishning iloji bo'lganida) iqtisodchilar ishlata olganda edi, bu muammo bo'lmas edi. Ammo laboratoriya metodikasini qo'llashning iloji bo'lmaganligi sababli boshqa metodologiya ishlatilishi kerak. Marshall ehtiyotkorlik bilan o'zining asosiy o'ylab qo'ygan tizimini rivojlantirib bo'lgandan keyingina bu metodologiyani ko'rsatdi.

Iqtisodchilar amalda ta'sir qilishi mumkin bo'lgan barcha omillarni o'zgartirmay ushlab tura olmagan sababli ular nazariy jihatdan abstraksiya orqali buni bajarishlari kerak. Iqtisodiyotda o'zaro murakkab munosabatlarni tahlil qilishda biz aniq elementlardagi o'zgarishlar ceteris paribus, ya'ni "boshqa narsalar o'zgarmagan holda" sodir bo'ladi, deb faraz qilamiz. Har qanday tahlilning boshlanishida, ko'p narsalar o'zgarmas tarzda ushlab turiladi, ammo tahlillar davom etishi jarayonida ko'proq elementlar o'zgartirilishi mumkin va shuning hisobiga ko'proq realizmga erishiladi. Real hayotdan uzoqlashish hisobiga ceteris paribus uslubi murakkab muammolarni yechishga imkon yaratadi.

Marshallning ceteris paribus, ya'ni boshqa narsalarni o'zgarmas holda ushlab turish uslubidan foydalanishni xususiy muvozanatning ma'lum bir shaklini tahlil qilishda qo'llagan. Murakkab mujammoni bo'laklarga ajratib o'rganish uchun biz iqtisodiyotning bir qismini ajratib olamiz, iqtisodiyotning boshqa qismlarining o'zaro aloqadorligini rad etmagan holda tahlil maqsadida e'tibordan chetga surib turamiz. Masalan, biz boshqa barcha ta'sirlardan ajralgan yakka uy xo'jaligi yoki firmaning harakatlarini tahlil qilamiz. Biz sanoatda narxlarni keltirib chiqaruvchi talab va taklif mexanizmini tahlil qilish orqali bir lahzaga murakkab bo'lmish bir-birining o'rnini bosuvchi va to'ldiruvchi sanoat va boshqa tarmoqlar mahsulotlari o'rtasidagi a'loqalarni e'tibordan chetga surib turamiz. Xususiy muvozanat yondashuvining bir muhim foydasi shuki, u orqali berilgan omilning dastlabki taxminiy ta'sirini bilish mumkin. Shuning uchun bu yondashuv muammolarni hal etishda juda ham qo'l keladi. Masalan, import soatiga tarif qo'llashning ta'sirini oldindan aytib beradi. Oddiy taklif va talab tahlili xususiy muvozanat tahlili davomida davlat siyosatining tezkor ahamiyatini oldindan

bashorat qilish uchun foydalaniladi. Marshallning tartibi quyidagicha bo'lgan: avvalambor, xususiy muvozanat paytida muammoni ehtiyotkorlik bilan chegaralash, o'zgaruvchilarni maksimal darajada o'zgarmas tarzda saqlash va tahlillar ko'lamini boshqa omillarni o'zgartirish orqali asta-sekin kengaytirish hisoblangan. Uning usuli "bir vaqtning o'zida bir narsa" usuli, deb to'g'ri nomlandi.

9.2. Vaqt muammosi va Marshall xochi

Iqtisodiy tahlilda asosiy muammolardan biri bu ta'sir etayotgan omillarning natijaga ta'sir qilishiga ko'p vaqt ketishidir. Qisqa vaqt mobaynida ta'sirlarni to'g'ri tushuntiruvchi har qanday tahlil yoki xulosa uzoq muddat uchun noto'g'ri bo'lishi mumkin. Marshallning ceteris paribus usulidan foydalanishi uning vaqt bilan ishlash usuliga mos keladi. Bozorda ba'zida bir zumlik vaqt yoki juda qisqa muddatda ko'p omillar o'zgarmas tarzda ushlab turiladi. Keyinchalik esa bir zumlik vaqtdan qisqa muddatga, uzoq muddatga va juda uzoq muddatga o'tish jarayonida o'zgarmas miqdorlar ham o'zgartiriladi. Vaqt o'tishi talabga bir oz ta'sir qiladi, ammo bu taklif tahliliga ancha putur yetkazishi mumkin.

Vaqt oqibatida yuzaga kelgan muammolarni ko'tarib, Marshall 4 ta vaqt davrlarini belgilab berdi. Marshall uning farqlari butunlay sun'iy bo'lganligini tan oldi. "Haqiqiy hayotning iqtisodiy sharoitlarida tabiat ular orasiga hech qanday chiziqlar chizmagani". Marshallning vaqt tushunchasi soat vaqtlari bilan o'lchanadigan xronologik vaqt emas, u asosan tahliliy qarashdir. Vaqtlarga bo'lish firmaning yoki taklifning iqtisodiyoti nuqtayi nazaridan ta'riflanadi. Bir zumlik davrda taklif umuman o'zgarmas yoki mukammal noegiluvchandir. Narx o'zgarganda taklif miqdori umuman o'zgarmas, chunki narxning o'zgarishiga firmalar moslashishi uchun vaqt juda qisqa. Qisqa davr bu firmalar mahsulot ishlab chiqarishni hamda taklifni o'zgartira oladigan, ammo zavodni ko'paytira olmaydigan vaqt hisoblanadi. Bu yerda taklif biroz egiluvchan. Chunki baland narxlar taklif miqdorini oshiradi va taklif egri chizig'i tepaga yuqoriga ko'tariladi. Qisqa davr mobaynida firmaning umumiy xarajatlari ikkita tarkibiy qismga bo'linadi: ishlab chiqarish hajmi bilan o'zgaradigan xarajatlar, ya'ni Marshall ularni maxsus, to'g'ridan to'g'ri yoki asosiy xarajatlar, deb atagan va zamonaviy nazariya fanida ularni o'zgaruvchi xarajatlar, deb ataymiz. Ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi bilan o'zgaraydigan xarajatlarni Marshall

qo‘shimcha xarajatlar, deb atagan va zamonaviy nazariyada esa uni doimiy xarajatlar, deb ataymiz. Qisqa davrdagi o‘zgaruvchan xarajatlar, va doimiy xarajatlar o‘rtasidagi farq shubhasiz Marshallning biznes jarayonlarini kuzatishidan kelib chiqqan. Bu metodologiya firma harakatlarini tahlil qilishda muhim tahliliy vosita hisoblangan. Uzoq davrda zavod hajmi o‘zgara oladi va hamma xarajatlar o‘zgaruvchan bo‘ladi. Taklif egri chizig‘i uzoq davrda qisqa davrga qaraganda ko‘proq egiluvchan bo‘ladi va firmalar zavodlarni ko‘paytirish orqali narxlar o‘zgarishiga to‘liq moslasha oladilar. Sanoatda uzoq muddatli taklif egri chizig‘i 3 ta umumiy shaklga ega, ya‘ni u tepaga va o‘ng tomonga siljishi mumkin (xarajatlar oshishi mumkin); u butunlay egiluvchan bo‘lishi mumkin (xarajatlar doimiy bo‘lishi mumkin) yoki noodatiy hollarda u pastga va o‘ngga siljishi mumkin (xarajatlar tushishi mumkin). Azaliy yoki juda uzoq davrda texnologiya va aholi soni o‘zgarishi mumkin, shuning uchun Marshall narxlarning harakatini avloddan avlodga o‘tish davrida tahlil qilayotgan paytda bunday davrni ishlatadi.

Marshall mikroiqtisodiy nazariyaning deyarli har bir qismiga o‘z hissasini qo‘shgan bo‘lsa ham, uning nazariyaga qo‘shgan eng buyuk hissasi vaqtning taklifga ta‘sirini tahlil qilishidir. U narx tahlillarida vaqtning ta‘sirini aniqlashda bir qancha asosiy qiyinchiliklarni topdi va u keyinchalik hayotida bu sohada ishlash uchun ko‘p mashaqqat kerak ekanligini isbotladi. 1908-yilda J.B.Klarkga yozilgan maktubda u oldinda yana beshta mavzu bo‘yicha ko‘p ishlar turgani haqida yozib, “Vaqtning ta‘sirini puxta ishlab chiqish” ni ro‘yxatining boshiga qo‘ydi.

XIX asrning oxirgi choragi davomida iqtisodchilar o‘rtasida bahoga talab va taklifning ta‘siri masalasi alohida o‘rganila boshlandi. Klassik iqtisodchilardan J.S.Millning tamoyili taklifga urg‘u berardi, biroq Jevons, Menger va Valraslar talabni asosiy o‘ringa qo‘ydi. Jevons va boshqalar baho faqat talabga bog‘liq, degan fikrni uzoq ma‘qullashdi. Mavzudagi bu bahs-munozaraning ta‘sirini Marshallning qiyosiy narxlar nazariyasi orqali ifodalash qiyin ish edi. Marshall o‘zining klassik va Me‘yoriy naflilik maktablarining vaziyatlarini murosaga kelitirishga harakat qilgan talab va taklif tahlillariga bo‘lgan tanqidlardan xafa bo‘ldi. Uning fikricha u faqatgina tinchlikni emas, balki haqiqatni ham izlagan. Bundan tashqari uning talab va taklif tahlillari Jevons, Menger va Valraslar bu mavzuda yozishni boshlashidan oldin shakllantirilgan edi.

Marshall mahsulotning narxini me'yoriy naflilik belgilab beradimi yoki ishlab chiqarish xarajatlarimi, degan savol ustidagi bahsmunozaralarni vaqtning ta'siri va iqtisodiy omillarning o'zaro bog'liqligi haqida aniq tushunchaga ega bo'lish orqali hal qilanadi, degan fikrda edi. Pirovard tovarlarning talab egri chizig'i pastga va o'ngga siljib boradi, ya'ni odamlar ko'p miqdordagi tovarlarni arzon narxlarda sotib oladi. Taklif egri chizig'ining shakli tahlillar ostidagi vaqt davriga bog'liq bo'ladi. Vaqt qancha qisqa bo'lsa, narx aniqlashdagi talabning ahamiyati shunchalik muhim bo'ladi, vaqt qancha uzunroq bo'lsa, taklifning ahamiyati ko'proq muhim bo'lib boradi. Uzoq muddatda o'zgarmas xarajatlar sharoitida taklif butunlay egiluvchan bo'ladi, shuning uchun narx faqatgina ishlab chiqarish xarajatlariga bog'liq bo'ladi. Shunday bo'lsada, narxni talab aniqlaydimi yoki taklif, degan mavzuda bahslashish foydasizdir. Marshall omil oddiy narsa emasligini va har qanday o'zgarishga faqatgina bitta omil ta'sir etadi, deyish noto'g'ri ekanligini ko'rsatish uchun quyidagi o'xshashlikni keltirdi:

“Biz tovarning qiymatini naflilik shakllantiradimi yoki ishlab chiqarish xarajatlarimi, degan muammoni bir bo'lak qog'ozni qaychining tepadagi tig'i kesadimi yoki pastdagisi, degan muammoga o'xshatishimiz mumkin. Qaychining bir tig'i ushlab turilgan holda kesish boshqa tig'i tomonidan ta'sir qilishi aniq, biz ehtiyotsizlik bilan kesish ikkinchi tig'i tomonidan bajarilyapti, deyishimiz mumkin, ammo bu holat qat'iy to'g'ri emas va bu shunday bo'lgandagina to'g'ri hisoblanadi. Lekin ilmiy jihatdan faqatgina bir tig'i qog'ozni kesyapti, deyish noto'g'ri”.

Marshall o'zining me'yoriy tahlili ko'p iqtisodchilar tomonidan noto'g'ri qo'llanishini ta'kidlagan. U boshqa iqtisodchilar go'yo me'yoriy qiymat (narx, foyda yoki unumdorlik) butun qiymatning hammasini belgilab beradi, deb hisoblaydilar, deb yozadi. Masalan, pirovard tovarning narxini tahlil qilayotganda me'yorli naflilik yoki me'yoriy xarajat bahoni belgilaydi, deyish to'g'ri emas. Me'yoriy tahlilchilar “biz butun bahoni keltirib chiqaruvchi kuchlarning harakatini o'rganish uchun me'yoriy tahlildan foydalanishimiz kerak” deb taklif bildiradi. Me'yorli naflilik yoki me'yoriy xarajatlar narxni belgilamaydi, ularning qiymati narx bilan birga me'yoriy miqdorlarga ta'sir etuvchi omillar tomonidan aniqlanadi. Bu yerda Marshall o'zining qarashlarini to'g'ri o'xshashlik bilan ko'rsatib berdi. Jevons narx aniqlaydigan elementlarni, ya'ni foyda, narx va bahoni alohida o'rganishga harakat

qildi. Lekin u yagona omil topaman, deb adashdi. U jarayonni zanjirli jarayon, deb bildi, ya'ni ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot taklifini keltirib chiqaradi, taklif me'yori naflilikni aniqlaydi va me'yoriy naflilik narxni belgilaydi, deb o'ylagan. Marshall bu elementlar o'zaro bir-biriga ta'sir qilishini e'tibordan chetda qoldirdi, deb o'ylab adashganligini ta'kidlaydi. Agar biz kosaga uchta ko'ptokni joylashtirsak, biri me'yoriy naflilik, ikkinchisi ishlab chiqarish xarajatlari va yana biri narx bo'lsa, har qaysi ko'ptokning vaziyati boshqalarining vaziyatini keltirib chiqaradi, deyish noto'g'ri. Ammo ko'ptoklar o'zaro biri boshqasining vaziyatini aniqlashi to'g'ri. Shuning uchun talab, taklif va narx bir-biriga me'yoriy miqdorlarda o'zaro ta'sir ko'rsatadi va bir-biriga nisbatan o'zlarining tegishli bahosini aniqlaydi.

Marshall o'zining narx nazariyasini tubdan Rikardonikiga o'xshaydi, deb ta'kidlaydi. Marjinalistlar norozi bo'lishiga qaramasdan, u Rikardo talabning ahamiyatini anglab yetgan, ammo unga kam e'tibor bergan, chunki uning ta'sirini tushunish oson, deydi, u o'zini narxni aniqlashda taklif tarafini tahlil qilishga bag'ishlagan, deb ta'kidlaydi. Marshall Rikardoning qiymatning ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasida ishchi kuchi va kapital xarajatlariga bo'linganligini topdi. Iqtisodiy nazariyaning ko'p tarixchilari buni Rikardo xususidagi sahovatli talqin, deb hisoblaydilar. Marshallning fikricha, qiymat nazariyasida Rikardoning asosiy kamchiligi vaqtning ta'sirini ochib bera olmaganligidadir, o'zining fikrlarini aniq ifoda qila olamsligi esa bu muammoni yanada kuchaytirgan. Marshall Jevons va boshqa marjinalistlarning Rikardoning qiymat nazariyasini to'liq tor-mor etdik, faqatgina talabga e'tibor berish orqali to'g'ri nazariyani ishlab chiqdik, degan ta'kidlarini rad etgan. U o'zining qo'shgan hissasini Rikardo fikrlarining davomi va kengaytirilgan varianti sifatida ko'rdi. Marshall o'zining ishlanmalarida Rikardoning qiymat nazariyasining asosiy tamoyillarini o'zgarishsiz qoldirganligini his qildi. Biz Marshallning qiymat nazariyasini baholashga uning boshqa fikrlarini ko'rib chiqqandan keyin qaytamiz.

Marshall talab haqida

Marshallning narxni aniqlashda talabning ta'sirini tahlil qilish oson, degani to'g'ri. Ammo talab nazariyasida Marshall qoniqarli darajada yecha olmagan bir qancha muammolar bor. U bu muammolarni anglab yetgan, lekin ularni oson, deb qutulgandek tuyuladi. Uning talab nazariyasiga qo'shgan eng muhim hissasi talabning narxga nisbatan

egiluvchanligi tushunchasini aniq ifodalaganidadir. Talab qilingan miqdor va narx bir-biriga teskari bog‘liqlikda bo‘ladi. Talab egri chizigi pastga va o‘ngga siljiydi. Talab miqdori o‘zgarishining narxning o‘zgarishiga nisbati egiluvchanlik koeffitsiyenti orqali namoyon etiladi. Talab miqdori va narx bir-biriga teskari bog‘liq bo‘lganligi sababli hisoblangan talab egiluvchanligi koeffitsiyenti manfiy bo‘lgan. Odatda, ijobiy egiluvchanlik koeffitsiyentini olish uchun tenglamaning o‘ng tomoniga manfiy belgisi qo‘shilgan. Mahsulot narxining talab qilingan miqdorga ko‘paytmasi iste‘molchilarning umumiy xarajatlariga teng bo‘ladi yoki ayni paytda sotuvchining umumiy daromadiga teng bo‘ladi ($p \times q = TYe = TR$). Agar narx bir foizgacha tushsa, talab miqdori bir foizga ko‘tarilsa, unda umumiy xarajat yoki daromad o‘zgarishsiz qoladi va egiluvchanlik koeffitsiyenti birga teng bo‘ladi. Agar narx tushsa va umumiy xarajat yoki daromad oshsa, hamda egiluvchanlik koeffitsiyenti 1 dan yuqori bo‘lsa mahsulot narxga nisbatan egiluvchan, deb ataladi. Agar narx berilgan foizgacha tushsa, talab miqdori kamroq foizga oshsa, umumiy xarajat va umumiy daromad pasayadi, egiluvchanlik koeffitsiyenti esa 1 dan kam bo‘ladi va mahsulot narxga nisbatan noegiluvchan, deb ataladi. Marshall egiluvchanlik tushunchasini taklifga nisbatan ham ishlatdi va shu orqali iqtisodga yana bitta foydali usulni olib kirdi. Narxga nisbatan egiluvchanlik tushunchasi adabiyotlarda avval ham keltirilgan bo‘lsa ham Marshall o‘zining matematik qobiliyati bilan uni aniq ifoda eta olgan edi, shuning uchun u egiluvchanlik koeffitsiyentining kashfiyotchisi hisoblangan.

Marshallning fikriga ko‘ra odamlar mahsulotlarni ulardan iste‘mol qilishi orqali olinadigan nafliligi tufayli sotib olishni xohlaydilar. Marshall tomonidan foydalanilgan naflilik funksiyasi yig‘indi shaklida bo‘lgan, u umumiy naflilikni har bir mahsulotni iste‘mol qilishdan olingan nafliliklarni qo‘shish orqali topgan. A mahsulotni iste‘mol qilishdan olingan naflilik iste‘mol qilingan A mahsulotning miqdorigagina bog‘liq bo‘ladi, boshqa iste‘mol qilingan mahsulotlarning miqdoriga emas. Shuning uchun o‘rnini bosuvchi va bir-birini to‘ldiruvchi mahsulotlar ta’siri e’tiborsiz qoldirilgan. Naflilik funksiyasi quyidagicha berilgan:

$$U = f_1 q_A + f_2 q_B + f_3 q_C + \dots \dots \dots f_n q_N.$$

Hozirgi kungi amalda ishlatiladigan naflilik funksiyasi o‘rnini bosuvchi va bir-birini to‘ldiruvchi mahsulotlar ta’sirini hisobga oladi va quyidagicha ifodalanadi:

$$U = f(q_A, q_B, q_C, \dots, q_N).$$

Marshallning ikki zamondoshi F.Y Edgeworth va Irving Fisher yanada umumlashtirilgan hozirgi kunda ishlatiladigan naflilik funksiyasini taklif qilganlar. Marshallning naflilik funksiyasini yig‘indi shaklida foydalanishining eng muhim sababi daromad samarasi bilan bog‘liq. Buni biz qisqacha muhokama qilamiz.

Marshall naflilik narx tizimi orqali o‘lchanishi mumkin, deb o‘ylagan. Agar odam qo‘shimcha bitta A tovar uchun 2\$, qo‘shimcha B tovar uchun 1\$ to‘lasa, unda A tovar B tovarga qaraganda ikki marta ko‘proq naflilik keltirishi kerak Marshall guruhlar o‘rtasida ham naflilikni taqqoslashning imkoni mavjud, chunki guruhlarni taqqoslashda shaxsiy o‘ziga xos xususiyatlar yo‘qoladi, deb ta’kidlaydi.

Marshall nazariyasida talab nazariyasining eng muhim vazifasi bu talab to‘g‘ri chizig‘i shaklini tushuntirishdir. Agar mahsulotning me‘yoriy nafliligi ko‘proq mahsulot iste‘mol qilgan sari tushib borsa, unda odamlar ko‘proq miqdor uchun kam haq to‘lashini anglatadimi. U holda talab egri chizig‘i tushib boruvchi chiziq bo‘ladimi? Marshall me‘yorli naflilikning kamayishini (Gossenning birinchi qonuni) tan oldi va inson har xil mahsulot iste‘mol qilganda unga eng ko‘p naflilik beruvchi (Gossenning ikkinchi qonuni) muvozanat holatini shakllantirdi.

Muvozanatda iste‘molchi oxirgi dollarini o‘zi xohlagan so‘nggi tovar uchun sarflaganda qancha qo‘shimcha naflilik olgan bo‘lsa, har qanday boshqa tovar uchun sarf qilgan dollar uchun ham xuddi shuncha qo‘shimcha (yoki me‘yoriy) naflilik oladi. Ya’ni bir mahsulot me‘yoriy nafliligining uning narxi nisbati boshqa mahsulotning me‘yoriy nafliligi uning narxiga nisbatiga teng bo‘ladi va shuning uchun pulning me‘yoriy nafliligini namoyon etadi. Pulning me‘yoriy nafliligi xarajat qilingan oxirgi dollardan olingan naflilik miqdoridir. Agar jamg‘arish tovar, deb hisoblansa, unda pulning me‘yoriy nafliligi daromadning oxirgi dollaridan olingan naflilikdir. Bitta tovarning me‘yoriy nafliligi uning narxining pulning me‘yoriy nafliligiga ko‘paytmasiga teng:

$$MU_A = P_A \cdot MU_M \quad (11.2).$$

Keling endi talab egri chizig'ini keltirib chiqarish orqali talabda uchraydigan bir necha muammolarni va Marshallning bu muammolarga topgan yechimini ko'rib chiqaylik. Agar biz naflilikni maksimal-lashtiruvchi tovar bilan boshlab va keyinchalik bir tovarning narxini pasaytira boshlasak, biz talab miqdori va narx o'rtasidagi bog'liqlikni hosil qilishimiz mumkin (11.1) va (11.2) tenglamalardan foydalanib, biz A tovar narxini tushirish talab miqdorining o'sishiga ma'lum holatdagina sababchi bo'lishini kuzatishimiz mumkin. A tovar narxining tushishining ikki ta'siri bor. Almashtirish ta'siri A tovar narxi uning o'rnini bosuvchilariga nisbatan arzonroq, shuning uchun odamlar A tovar iste'molini oshiradilar. Almashtirish ta'siri har doim arzon narxda ko'proq iste'mol qilishni va qimmat narxda kamroq iste'mol qilishni boshlashiga ta'sir qiladi. Narx o'zgarishi orqali yuzaga keladigan daromad ta'siri murakkabroq. A tovar narxining pasayib ketishi odamning real daromadini oshiradi. Arzon narx bilan odam A tovarning oldingi miqdorini sotib olishi mumkin va undan tashqari A tovarga yoki boshqa tovarlarga ishlatilishi mumkin bo'lgan ortiqcha daromad paydo bo'ladi. Masalan, agar A tovarning narxi 1\$ bo'lsa va avval 10 dona sotib olinayotgan bo'lsin, A tovarning narxi 0.90\$ ga tushishi real daromadni 1.00\$ ga oshiradi. Kishi daromadining oshishi bilan tovar iste'molining oshishi normal tovarlarga xos. Agar A tovar normal tovar bo'lsa, uning talab egri chizig'i pastga va o'ngga siljiydi. Uning narxining tushishi unga bo'lgan talab miqdorining almashtirish ta'siri va daromad ta'sirida ko'tarilishiga olib keladi.

Agar A tovar darajasi past tovar bo'lsa, boshqa murakkabliklar kelib chiqadi. Daromadning oshishi bilan iste'mol miqdorining tushishi past darajadagi tovarlarga xos. Gamburger iste'molchilar byudjetida darajasi past tovar bo'lishi mumkin. Daromad oshsa, gamburgerning iste'mol qilinish soni tushadi. Agar A tovar past darajadagi tovar bo'lsa, unda uning narxining tushishi almashtirish ta'siri sababli uning iste'molining oshishiga olib keladi, ammo daromad ta'siri ostida uning iste'moli tushadi. Agar almashtirish ta'siri daromad ta'siridan kuchli bo'lsa, talab egri chizig'i kamayib boradi, ammo agar daromad ta'siri almashish ta'siridan kuchliroq bo'lsa, talab egri chizig'i oshib boradi. Talab egri chizig'ining o'sishi talab nazariyasiga biroz ziddir. Bu nazariy jihatdan ehtimoldan xoli emas, ammo hech qanday empirik asoslangan ma'lumot ta'lab egri chizig'ining o'sishini kuzatmagan.

Marshall birinchi bo'lib talab qonunini ta'riflab o'tdi: "Narx tushishi bilan talab miqdori ko'tariladi va narx o'sishi bilan esa kamayadi". Keyinchalik u Robert Giffen tomonidan yig'ilgan ma'lumotlardan kelib chiqib kambag'al odamlarning non uchun talab egri chizig'i o'sib boruvchi egri chiziq bo'lishi mumkinligini aytib o'tdi. Boshqa so'z bilan aytganda, non narxining ko'tarilishi go'sht va boshqa qimmat tovarlar iste'molining kamayishiga va non iste'molining ko'payishiga olib keladi. Shu sababdan past darajadagi tovarlar almashtirish ta'siriga qaraganda daromad ta'siri kuchli bo'ladi va bu nazariy adabiyotlarda Giffen tovarlari, deb ataladi. Giffen paradoksi haqida juda ham ko'p adabiyotlarda ma'lumot berilgan bo'lsa ham uning o'sib boruvchi talab egri chizig'i haqida aniq statistik ma'lumotlar keltirilmagan.

Keling endi talab egri chizig'i hosil bo'lishining nazariy muammolariga qaytamiz va Marshall ularga qanday yechim topganini o'rganib chiqamiz. U naflilik funksiyasining yig'indi shaklidan foydalanganligi uchun o'zining rasmiy matematik urinishlarida o'rni bosuvchi va bir-birini to'ldiruvchi mahsulotlar ta'sirini e'tiborsiz qoldirgan, lekin ularning xususiyatlari haqida gapirib o'tadi. Kam narx o'zgarishida daromad ta'siri ahamiyatsiz (kichkina), deb hisoblaydi. Shuning uchun agar biz (11.1) formula bo'yicha A tovarning narxini tushirsak, talab narxi oshadi va A tovarning me'yoriy nafliligi MUA/PA nisbatiga qadar tushib boradi va boshqa tovarlar Me'yoriy nafliligining narxga nisbatiga tenglashadi. Marshallning usulini boshqa nuqtayi nazardan ham o'rganish mumkin. Formuladan (11.2) foydalanib, A tovar narxining tushishi me'yoriy naflilikning kamayishi hisobiga uning iste'molining ko'payishiga olib keladi.

Marshall pulning me'yoriy nafliligi o'zgarmas, deb qabul qilishi va boshqa nazariyalarni rad etishining ikki sababi bor: birinchidan, unda daromad ta'siri va almashtirish ta'sirini aniq ajratib oladigan usul yo'q edi, ikkinchisi, narxning kichik o'zgarishlarida daromad ta'siri juda ham kichik bo'lib, uni e'tibordan chetda qoldirish tahlilga ta'sir qilmas edi.³⁰

³⁰ History of economic thought. Harry Landreth, David C. Colander 396-304 b.

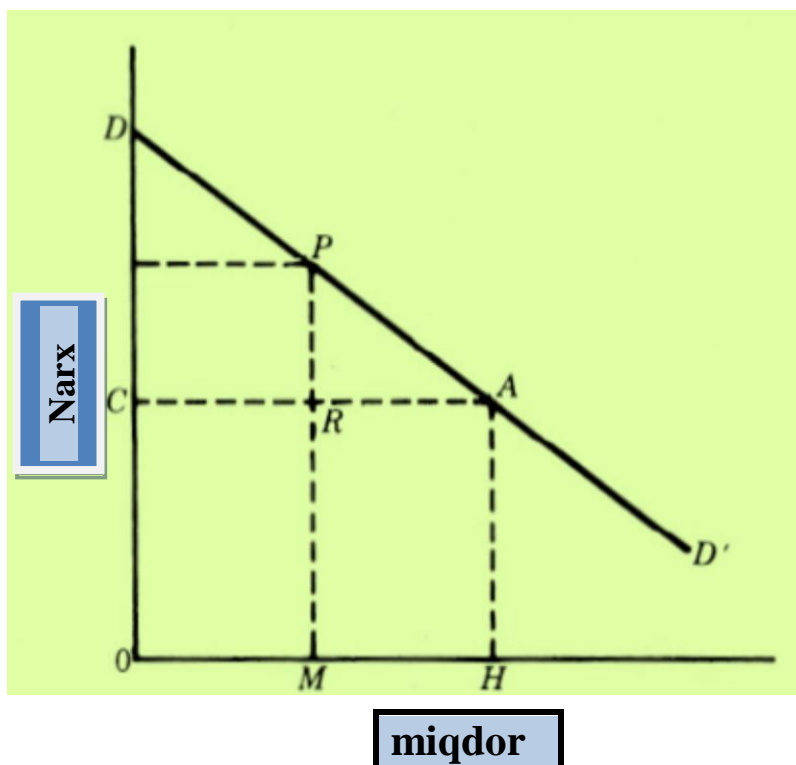
Marshall pulning me'yoriy nafliligi narxning kichik o'zgarishlarida o'zgarmas, deb qabul qilishi unga hozir farovonlik iqtisodi, deb nomlangan fanda bir necha muhim xulosalar qilishga imkon berdi. Odatdagidek, Marshallning iqtisodning yangi taraflarini kashf qilishi o'zidan keyin ko'pgina iqtisodchilarning uning ishini davom ettirishi va rivojlantirishiga sababchi bo'ldi. Iste'molchi ortiqcha nafliligi tushunchasi birinchi bo'lib Marshall tomonidan taklif etilgan va hozirgacha iqtisodiyot nazariyasida muhokama qilinadi.

(11.2) formuladan foydalanib, $MUA = PA * MUM$ va pulning Me'yoriy nafliligi o'zgarmas, deb qabul qilsak, A tovarning narxi va A tovarning Me'yoriy nafliligi to'g'ridan to'g'ri bir-biriga bog'liq. Marshall A tovarning narxi iste'molchilar uchun A tovar Me'yoriy nafliligi o'lchovi, degan xulosaga kelgan. Talab egri chizig'i Me'yoriy naflilikning kamayib borishi tufayli pastga va o'ngga siljiydi. Ularning pastga siljishi iste'molchilar oldingi iste'mol qilingan mahsulotga keyingi iste'mol qilingan mahsulotdan ko'ra ko'proq pul to'lashga tayyor ekanligini bildiradi. Biroq bozorda iste'molchilar iste'mol qilinadigan barcha hajmdagi tovarni bitta narxda sotib oladilar. Chunki narx oxirgi iste'mol qilingan mahsulotning Me'yoriy nafliligini o'lchaydi, natijada iste'molchilar avval iste'mol qilmoqchi bo'lgan mahsulotga to'lamoqchi bo'lgan pullaridan kamroq narxda sotib olishga erishadilar.

Iste'molchilarning to'lashga tayyor bo'lgan narxlari bilan haqiqatda to'langan narx o'rtasidagi farq *Iste'molchi ortiqcha nafliligini* tashkil qiladi.

Marshall iste'molchi ortiqcha nafliligi tushunchasini farovonlik haqidagi xulosalarini keltirishda ishlatilishni xohlagan, shuning uchun iste'molchi ortiqcha shaxsiy nafliligidan ko'ra guruh sifatida iste'molchilar nafliligi haqida ko'proq bosh qotirgan. U yakka talab egri chizig'i bilan emas, balki bozor talab egri chizig'i bilan ishlagan. 9.1-chizmada ko'rsatilgan bozor talabi egri chizig'ida biz iste'molchilarning ortiqcha nafliligini tahlil qilamiz. Agar bozor narxi OC bo'lsa, talab miqdori OH bo'ladi. DD bu bozor talabi egri chizig'i bo'lsa, unda

iste'molchilar OC ga qaraganda balandroq narxda sotib olishga tayyor, bo'ladilar. OM - sotib oluvchi MP narxini to'lashga tayyor ammo faqat MR narxini to'lagan. Bunda RP iste'molchi ortiqcha nafliligini tashkil qiladi. Boshqa barcha iste'molchilar ham xuddi shu tarzda iste'molchi ortiqcha nafliligiga ega bo'ladilar. Iste'molchilar umumiy ortiqcha nafliligi miqdori CDA ga teng bo'ladi.

9.1-chizma. Iste'molchi ortiqcha nafliligi

CDA mahsulotni sotib olishda iste'molchilar tomonidan erishilgan pul daromadidir. Bu natijani bir oz boshqacha ifoda qilsak, monopolist amalda mukammal narx farqlanishiga erishgan taqdirda iste'molchilar talab egri chizig'i bo'ylab pastgacha tushadi va ODAH umumiy daromadni ishlaydi, ammo raqobat bozorida barcha iste'molchilar oddiy OC narxda sotib oladilar, iste'molchilarning umumiy xarajatlari OCAHni tashkil etadi. Shuning uchun CDA iste'molchilarning tejab qolgan pullari yoki ular ortiqcha nafliligining puldagi ifodasidir. Agar biz talab egri chizig'i bo'ylab OD narxidan MP va HA ga pastga tushishimiz jarayonida pulning Me'yoriy nafliligi miqdori o'zgarmay qolsa, unda Marshallning iste'molchilar ortiqcha nafliligi tushunchasini tovar iste'mol qilishdan olingan ortiqcha naflilikning puldagi ifodasi, deb qabul qilish mumkin.

Marshallning narxni naflilikni o'lash vositasi sifatida ishlatishi ikkita asosiy qoidaga asoslanadi:

(1) bu yerda qo'shimcha naflilik funksiyasi o'rnini bosish va bir-birini to'ldirish bog'liqligini hisobga olmaydi.

(2) ozgina narx o'zgarishi natijasida kelib chiqadigan daromad samarasi juda ham kichkina, Edgeworth taklif qilganidek va Irving Fisher ko'rsatganidek naflilik qo'shimcha naflilik funksiyasi orqali o'lchanishi mumkin bo'lsa ham buning o'rnini bosish va bir-birini to'ldirish samaralari qo'llaniladigan bo'lsa, amalga oshirish mumkin emas. Bundan tashqari Marshall va boshqalar tarafidan keltirilgan talab nazariyasidagi ayrim xedonik elementlarga nisbatan umumiy tanqid mavjud edi. Marshall bu tanqidlarga mayda terminologik o'zgarishlar orqali javob qildi, xususan, naflilik o'rniga to'yinish so'zini ishlatdi, lekin u baribir naflilik pulda o'lchanishi mumkin, degan g'oyani ta'kidladi. Marshall iste'molchi ortiqcha nafliligi tushunchasi bilan bog'liq muammolarni tushunib o'zining farovonlik iqtisodiyotida qo'llashda o'lchovni faqat narxlarning ozgina o'zgarishida ishlatdi. Narxning kichik o'zgarishlarida pulning Me'yoriy nafliligi real hayotdan uzoq bo'lmaydi (ayniqsa, tovarga ishlatilgan xarajat umumiy xarajatning kichkina qismini tashkil qilsa). Kichkina narx o'zgarishida daromad samarasi ham juda kichkina bo'ladi, shuning uchun uni hisobga olmasa ham bo'ladi.

“Agarda kimdir tez hosil yig'ishni istasa, sabzi va ko'kat eksin; agarda kimdir eman ekmoqchi bo'lsa, o'z-o'ziga: nevaralarim buning soyasida mendan minnatdor bo'lishadi, deyishi kerak”

Leon Valras

9.3. L.Valras va umumiy muvozanat nazariyasi

Valrasning marjinal tahlilni qo'llashi uning zamonaviy iqtisodiyotga qo'shgan hissasining bir qismi edi. Uning marjinal tahlillari Jevons va Mengernikidan ko'ra nozikroq va ta'sirchan ishlangan bo'lsada, fransuz tilida yaratilgan bo'lganligi uchun ham ularnikichalik shuhrat qozona olmadi. Umumiy muvozanat nazariyasi sababli biz butun bir bo'limni Valrasga bag'ishladik. Bu nazariya iqtisodiyot sohasida katta ahamiyatga ega edi va bu Valrasning Marshall bilan birga neoklassik iqtisodiyotning ikki sohasidan birida yetakchi nomzod bo'lishiga sabab bo'ldi.

Umumiy muvozanat nazariyasi nima

Umumiy muvozanat nazariyasi – bu barcha sektorlar bir vaqtda ko‘rib chiqiladigan iqtisodiy tahlildir. Shunday qilib kimdir tizimga bo‘lgan har qanday zarbaning bevosita va billvosita ta‘sirini, kimdir esa bevosita ta‘sir bilan bir qatorda bozorlar kesishuvi ta‘sirini ko‘rib chiqadi. Bu iqtisodiyot sektorlarining o‘zaro bog‘lanishlarini tajriba qilish oson, lekin buni qonuniylashtirish o‘ta murakkab bo‘lgan g‘oyadir. Valrasning bunga qo‘shgan ulushi qonuniy odatlarga mos umumiy muvozanat tizimini ishlab chiqqanligidir.

Umumiy muvozanat nazariyasining ilk alomatlari

Umumiy muvozanatni mos ravishda amaliyotga tatbiq qilish oson ish bo‘lganligi sababli, 1874-yilda Valrasning “Sof iqtisodiyot elementlari” asarida bu yangi g‘oya bo‘lmaganligi hayratlanarli hodisa emas edi. Dastlabki mualliflar iqtisodiyotning turli sohalarini birlashtiradigan nazariy qarashlarga ega edilar. Masalan, Kyuznening iqtisodiyotning turli sektorlarida yillik mahsulotlar oqimini kuzatish natijasida ishlab chiqqan iqtisodiy jadvalida ushbu qarashlar keltirgan. Shu kabi Adam Smit ham iqtisodiyotning turli sohaları orasidagi chuqur bog‘lanishlarni aniq ta‘riflab bergan. Lekin ular o‘zaro bog‘liqlikni tushuntirib bergan bo‘lsalarda, qonuniy andoza yaratishmadi.

1838-yilda A. Kournot (1801-1877) ba‘zi mikroiqtisodiy muammolarni tahlil qilish jarayonida iqtisodiyotning o‘zaro bog‘langanligini qonuniylashtirishda oldinga siljishga muvaffaq bo‘ldi. U korxonalar nazariyasi muammolarini matematik usulda tushuntirib berishga erishdi va buni marjinal narx va marjinal ishlab chiqarish o‘zaro teng bo‘lganida foyda maksimal bo‘lishini isbotlash uchun hisob-kitobdan foydalandi. Shunday qilib u korxonalar nazariyasi uchun Jevons va Menger tanlov nazariyasi uchun qilgan ishni bajardi: u buni marjinal terminlar bilan ifodaladi. Bundan tashqari u evristik³¹ va arifmetik tahlillariga to‘sqinlik qilgan Kournot Jevons va Menger ortidan ketmadi. Uning matematik bilimlari iqtisodiyot ichidagi bog‘lanishlarni tushunishiga yordam berdi va Valrasga oldindan bashorat qilishga yordam berdi. Kournot ushbu xulosalarida haq edi, ya‘ni “iqtisodiy tizimning biror qismiga tegishli bo‘lgan masalani qat‘iy va butunlay hal qilish uchun muhokamaga butun tizimni kiritish kerak” deb ko‘rsatdi³².

³¹ Eristika – bahs munozara orqali haqiqatni topish.

³² Antoine Augustin Cournot, *Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth*, trans. Nathaniel T. Bacon (New York: Macmillan, 1897), p. 127.

Shunga qaramasdan Kournot umumiy muvozanat modeli tuzilishini qabul qilish uchun matematik tahlil yetarlicha rivojlanmaganligini sezardi. J.H.Fon Tyunen (1783-1850) ham iqtisodiy nazariyadagi muammolarni hal qilish uchun hisobdan foydalangan. Kournot kabi iqtisodchi olimlarning matematik mulohazalari umumiy muvozanat modelini bir vaqtda sodir bo'ladigan tenglamalar tizimi kabi tasavvur qilishga olib keldi. Balki ular Valrasga nisbatan yaxshiroq matematik bo'lishganligidan (Valras Fransiyadagi nufuzli Ekol Politexnik ga kirish imtihonlaridan o'ta olmaganligidan qatnasha olmagan edi, Kournot esa aqlli matematik sifatida E'tirof etilgandi), Kournot va Tyunen fikrlarni o'lchashning imkonsizligi va muammoni bo'ysundirish uchun zarur g'oyalarning ko'pligi sababidan umumiy muvozanat nazariyasining murakkablashgan aloqalariga to'xtalib o'tishmagan.

Valras o'z navbatida boshqalar yurishga qo'rqadigan yo'lga qadam qo'ydi. Shu kabi Leon Valras iqtisodiyot modelini shakllantirishda matematik notiqlikni qo'llab umumiy muvozanatga aniqlik va ochiqlik ko'rinishini berdi. Uning amalga oshirgan ishlari, shuningdek, abstrak modelni qurishga va matematikani qo'llashga urg'u berganligi sababli uni ajdodlari singari maqtalishga loyiq, deb e'tirof etish mumkin.

Biz Valras modelini qisqacha izohlab beramiz va u ko'targan ba'zi masalalarni muhokama qilamiz. Buni boshlashdan avval umumiy va nisbiy muvozanat modellaridagi farqlarni o'rganish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Qisman va umumiy muvozanat tahlili

O'z mohiyatiga ko'ra nazariyalar va modellardagi ba'zi elementlar o'zgarimas bo'lganligidan modelning o'zgarishiga ta'sir qilmaydi, degan taxmin bor. Katta samara bergan laboratoriya tekshirishlari natijasida fizika kursidan ma'lumki, tahlillarda ikkita o'zgaruvchi mavjud bo'ladi. Misol uchun, bir o'zgaruvchi - suv massasi bo'lsa, ikkinchisi unga ta'sir qiluvchi issiqlik, deb qaraladi va ikkinchi o'zgaruvchiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Agarda takrorlanuvchi tajribada suv 212 daraja Farengeytda qaynasa, bunday holda ba'zi bir sabablarga asoslanib, bunda o'zgarimas bosim hal qiluvchi bo'ladi, suvni shu darajada qaynaydi deb hisoblaymiz.

Iqtisodchilar umumiy va nisbiy muvozanat modellarini farqlovchi omil bu ulardagi mavhumlik darajasining shartlariga qarab belgilanadi, deb ta'kidlashadi. Nisbiy muvozanat tahlili kam sonli o'zgaruvchan-

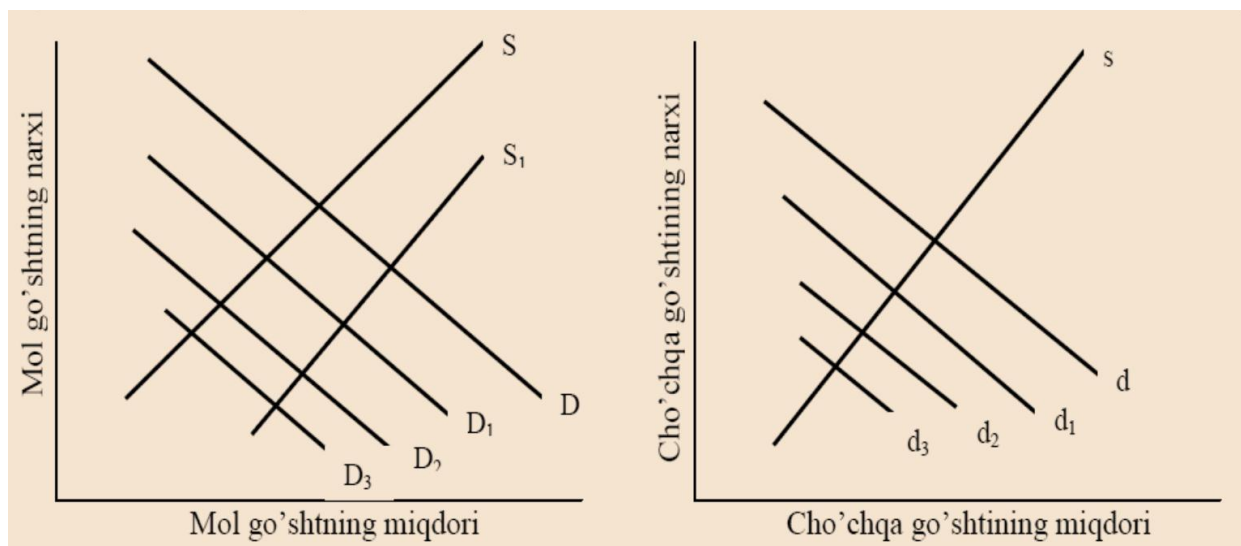
largagina o'zgarish imkonini beradi. Umumiy muvozanat tahlili esa ko'psonli o'zgaruvchanlarning o'zgarishiga imkon beradi. U barcha o'zgaruvchilarga imkon bermasada, bu modelga ta'sir ko'rsatadi. Bular iqtisodiyot mohiyatini belgilab beradi. O'z navbatida mahsulot ishlab chiqaruvchi texnologiyalar jamyatning institutsional tuzilishidan umumiy muvozanat modellarini shakllantiradi. Iqtisodiyot mohiyati va jamiyatshunoslik fanlari ortodoks nazariya tomonidan sanoqli o'zgaruvchilar bilan cheklanib kelingan.

Alfred Marshallga ergashuvchi ko'plab tarafdorlar nisbiy muvozanat modellarini qo'llashni o'zlarining xo'jalik, firma va sanoat tarmoqlaridagi tahlillari bilan cheklab kelganlar. Biz go'sht mahsulotlari narxining pasayishi go'sht sanoatiga qanday ta'sir ko'rsatishini ko'rib chiqamiz. Nisbiy muvozanat yo'nalishini qo'llab, taxminiy muvozanatdan boshlaymiz, narx qisqarishi bilan muvozanatni buzamiz va yangi nisbatni izga tushiramiz. Bu tahlilda iqtisodiyotning boshqa kuchlari o'zgarimas qilib qo'yilgan va buning go'sht sanoatiga ta'siri yo'q, deb faraz qilamiz. Mol go'shti narxining pasayishi uning iste'moli ko'payishiga va go'sht narxining yangi muvozanat darajasiga tushishiga sabab bo'ladi. Tahlil maydonini biroz kengaytiramiz va mol go'shti va cho'chqa go'shti sanoatini birga olib qaraymiz.

Mol go'shti narxining bunday pasayishi uning iste'moli ortishiga, yanada arzonroq narxga va ko'proq mahsulot yetkazib berishga olib keladi. Mol go'shti narxining tushishi cho'chqa go'shtiga bo'lgan talabga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Mol go'shti narxi tushishi unga bo'lgan talabni oshiradi va cho'chqa go'shtiga bo'lgan talabning tushishiga olib keladi: xaridorlar cho'chqa o'rniga mol go'shti iste'mol qilishadi. Cho'chqa go'shtiga nisbatan talabning tushishi uning narxi pasayishiga olib keladi va bu o'z o'rnida mol go'shtiga talabning tushishiga va uning o'z narxidan yana pasayishiga olib keladi. Ikki mahsulot narxi va talabi o'rtasidagi aloqalar ikki sanoat tarmoqlarida ham yangi muvozanat o'rnatilmagunicha narxlardagi o'zgarishlar va mahsuldorlikning kamayishi davom etadi.

Bizning nisbiy muvozanat modelimizda mol go'shti sanoati boshqa tarmoqlardan ajratilgan holda o'rganildi. Biz narx-navo tushishining natijalarini oddiy talab-taklif chizig'i ko'rinishida taqdim etamiz. Mol go'shti taklifi chizig'i o'ngga yo'naladi va yangi muvozanat paydo bo'ladi. Lekin agarda mol go'shti va cho'chqa go'shtining o'zaro ta'sirlanishini chizmada ifodalamoqchi bo'lsak, chizma biroz murakkab ko'rinish oladi. 9.1-chizmadagi S va S1 chiziqlar orqali go'sht sanoatida

narxlar pasayishi natijasidagi o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin. Bu narx pasayishi cho'chqa go'shtiga bo'lgan talabning pasayishiga olib keldi, d va d_1 chiziqlar orqali cho'chqa go'shti narxining tushishini ko'rishimiz mumkin. Cho'chqa go'shti narxining tushishi mol go'shtiga bo'lgan talabning pasayishiga olib keladi (D va D_1). Bu ikki mahsulotning narxi va talabi orasidagi bog'liqlik pastga yo'nalgan qiya chiziq orqali yakuniy muvozanatga erishgunga qadar davom etadi.

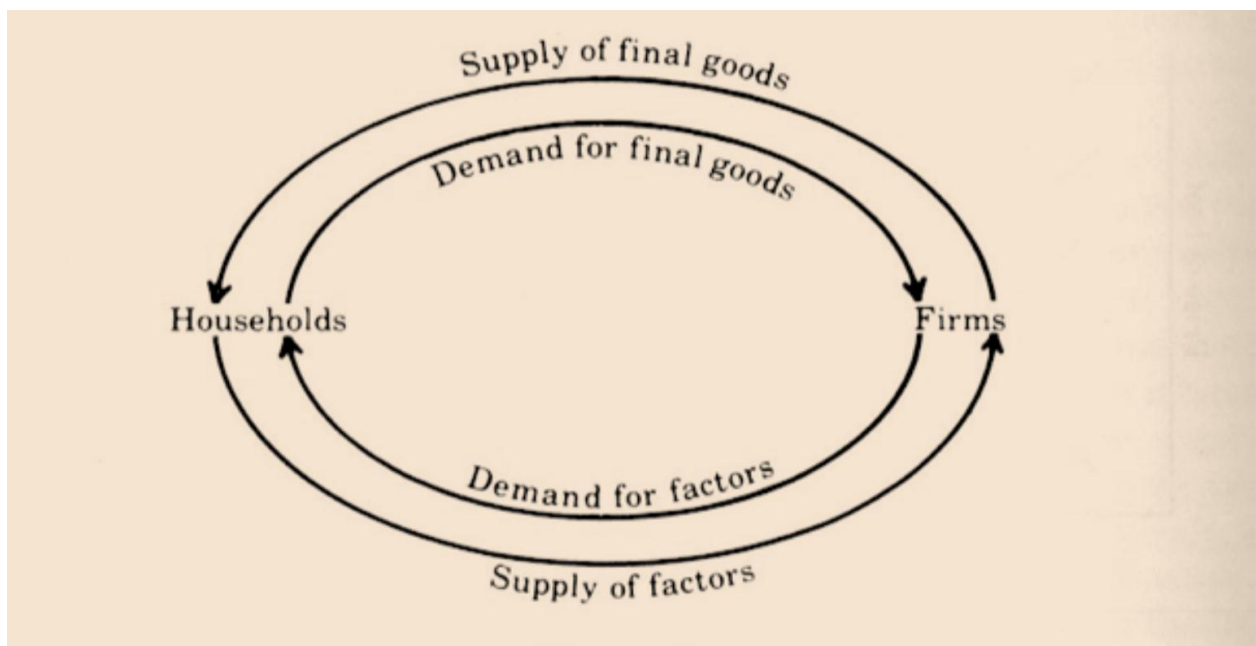
9.2-chizma. O'zaro bog'langan sanoat tarmoqlari

Nisbiy muvozanat tahlili kompleks muammoni biror sektorni iqtisodiyotning boshqa sohalaridan ajratib (misol uchun biror sanoat turini, boshqalarining ta'sirini inkor qilish orqali) yechimli shaklga keltirish mumkin. Yuqorida tahlil qilganimiz kabi uni muhokama va munozara qilish osonroq bo'ladi. Ochiqlik va aniqlik nazariy to'liqlikda foydalidir.

Agarda biz ikkinchi va uchinchi sanoat tarmoqlarini qo'shib, umumiyroq muvozanatga harakat qilganimizda, tahlil shu darajada murakkab shakl olgan bo'lardiki, uning chizmasi ochiqlikdan ko'ra chalg'itadigan darajada chalkash bo'lar edi. Valrasning sanoat tarmoqlarining o'ziga xos mustaqilligidan foydalanib tushuntirishi uning fanga qo'shgan katta hissi bo'ldi. Bu oson tushuniladi va matematik bog'lanadi. Uning umumiy muvozanat tahlili matndan tashqari muhokamalar uchun qo'l keladi.

9.4.Valras haqida so‘z

Taxminlarga ko‘ra biz mol go‘shiti sanoatida narx va ishlab chiqarish hajmiga qiziqamiz. Mol go‘shitiga bo‘lgan talab va uni qondirish tenglamalarda miqdorni ta‘minlash va miqdorni talab qilish qiymatlariga bog‘liqligi kabi ifodalanadi. Qiymat modellarida 3 ta o‘zgaruvchanlik borligiga qaramay miqdorni ta‘minlash va miqdorni talab qilish – muvozanatda faqatgina ikkitasi noma‘lum, chunki talab miqdori taklif miqdoriga teng. Mol go‘shiti sanoatidagi muammo muvozanatlashgan qiymatni topish, undan keyin taklif uchun tenglama, talab uchun tenglama va ikkita noma‘lumlardan tashkil topadi.

9.3-chizma. Iqtisodiyotning sektorlari o‘rtasidagi o‘zaro uzviy aloqadorlik

Xo‘jaliklar bozorga so‘nggi tovarlar uchun kiradi, berilgan imtiyoz, chegaralangan daromad va bu tovarlar uchun pul miqdori chegaralanadi. Firmalar bozorlarni bajonudil so‘nggi tovarlar bilan ta‘minlaydi; shunday qilib so‘nggi tovarlar bilan ta‘minlash firmalardan xo‘jaliklarga o‘tadi. Bu bozorlardagi holatlar 9.3-chizmaning yuqori qismida ko‘rsatilgan, so‘nggi tovarlarning qiymatlari va miqdorlari ta‘minlanadi va miqdorlar belgilanishi talab qilinadi. Bu bozorlarda muvozanat bo‘lishi uchun taklif miqdori va talab miqdori har bir tovar uchun teng bo‘lishi kerak.

Omili daromadlar 9.3-chizmaning pastki qismida ko'rsatilgan. Bu bozorlarda firmalar hudud, ishchi kuchi va ro'zg'or xarajatlaridan kapital talab qiladi, bu yerda firmalardan xo'jaliklarga daromad keladigan dollar mavjud. Bu bozorlarda uy xo'jaliklari xarajatlari ishlab chiqarish omillarini ta'minlaydi, omil qiymatlari belgilanadi. Bu yerdagi muvozanat miqdorlarni ta'minlash miqdorlarni talab qilish bilan bir-biriga teng bo'lishi uchun barcha bozorlar aniq ishlashini talab qiladi. Xo'jaliklar o'zlarining daromadlarini bo'luvchi bozorlardan qabul qiladi va ularni bozorlarda so'nggi tovarlar uchun sarflaydi. Ular chegaralangan daromadni hisobga olgan holda iste'mol qilish uchun so'nggi tovarlarni qabul qilib xo'jaliklar uchun qoniqishni maksimallashtiradi, so'nggi dollar boshqa har qanday narsaga sarflanganidek, ular ham so'nggi dollarlarini bir xil marjinal nafda ma'lum tovar olish maqsadida o'zlarining sarf-xarajatlarini taqsimlaydi (Gossenning ikkinchi qonuni). Firmalar va xo'jaliklar o'rtasidagi daromad aylanishi iqtisodiyotning milliy daromadini ko'rsatadi; bu jarayondagi muvozanat saqlanishi uchun xo'jaliklar barcha erishgan daromadlarini sarflashlari kerak. Daromadning taqsimlanishi bo'luvchi bozorlarda belgilanadi va qiymatlar turli omillarga bog'liq bo'lib, omillarning miqdorlari har bir xo'jalik orqali sotiladi.

Marjinal foyda nazariyasining mustaqil kashfiyotiga asoslanib, istisodiy nazariya tarixida Valrasning alohida o'rni bor, deyish mumkin, lekin iqtisodiyot sektorlarining mustaqilligida uning ko'proq qarashlari amal qiladi. Undan oldingi boshqa olimlar xo'jaliklar, firmalar, so'nggi tovarlar qiymatlari, ishlab chiqarish omillarining qiymatlari, barcha so'nggi va o'rtacha tovarlarning miqdorlar ta'minlanishi va miqdorlar talab qilinishining o'zaro bog'liqliklarini tushunganligiga qaramay ularning hech biri bu tushunchalarni aynan Valras sinxron tenglamalar tizimi bayonoti orqali tushuntirgandek ifodalay olishmadi. Hozir u xo'jaliklar uchun muvozanat, so'nggi mahsulotlar uchun bozorlarda muvozanat bilan firmalar muvozanati, bozor omillari muvozanati bir-biriga uyg'un bo'lishi mumkin. Jevons va Mengerning marjinal foyda, so'nggi tovarlar qiymatlari va ishlab chiqarish omillarining qiymatlari o'rtasidagi oddiy sabab – bog'liqlikni topishga harakat qilishini Valrasning umumiy muvozanat modeli bilan taqqoslash murakkab emasdek tuyular edi. Valras matematikaning imkoniyatini iqtisodiy tahlillarning qoidalaridek aniqligini namoyish qildi, uning ma'lumotlarining barchasi qabul qilinganligiga qaramasdan XX asrgacha yaxshi

shakllanmadi (matematikadan to'g'ri foydalanishni ba'zilar hali ham muhokama qiladilar).

Valrasning marjinal tahlillari Jevonsning yoki Mengerning tahlillariga qaraganda talabga ko'proq javob beradi. U subyektiv foydadan qiymatga sabab bo'lishning oddiy yo'nalishini ko'rmadi; uning o'rniga u murakkab bog'langan tizimni ko'rdi. Chunki Valras sektorlarning o'zaro bog'liqligiga va xayolida faqatgina ortda qolgan talab yaroqliligiga e'tiborini qaratdi, u Jevons va Menger kabi aldovlarga chalg'imadi. Jevons va Menger sabab va natija bog'liqligidagi foyda, so'nggi tovarlarning qiymati va ishlab chiqarish omillarining qiymatlari uchun bir yo'l qidirishdan mamnun edi. Valrasning umumiy muvozanat modeli ularning barchasi bog'liqligini ko'rsatdi. Valras usulida barcha qiymatlar o'zaro belgilangan va ikkala yo'nalishda ham qiymat sababini belgilab bo'lmaydi. So'nggi tovarlar ta'siri va ishlab chiqarish omillari qiymatiga ta'sir ko'rsatadi. Umumiy muvozanat modelida hamma narsa bir-biri bilan bog'liq. Bu takomillashgan tavsiflar tushunishga yordam berishi aniq emas va Valrasning diqqat markazida umumiy muvozanatda foydaga qaraganda qo'shimcha ishlab chiqarish bo'ldi. Valras uchun foyda faqatgina nimadir edi, u o'zi xohlagan talab chizig'ini qo'lga kiritishi uchun tavakkal qilishiga to'g'ri keldi.

Valras, marjinal va iqtisodiy unumdorlik

Valrasning umumiy muvozanat nazariyasi faqatgina talabga va undan keladigan foydaga asoslanmagan bo'lib, taklif va undan marjinal unumdorlikning pasayishiga ham bo'g'liq edi. Bu yerda Valrasning ta'rifida ham biroz noaniqliklar mavjud. Unga ko'ra hech qanday marjinal mahsulot bo'lmaydi, chunki bir omil boshqalarisiz o'zgara olmaydi. Shunday qilib uning bu ta'rifi umumiy muvozanat nazariyasiga turtki bo'ladigan ikkinchi umumiy muvozanat modeli dadarajasiga erishmadi. Shunga qaramasdan u tahlillash mahsulot turli koyeffit-siyentlarini sig'dira olish darajasida keng bo'lishi mumkinligini yozadi. O'quvchi esa bunga amal qilishni o'z qarashlariga bog'liq qoldiradi.

Valras tizimida mahsulot qanday o'ringa ega?

Valras tizimi mahsulotni o'z ichiga olgandek ko'rinsada, diqqat bilan qaralganda u o'zgarish modeli ekanligi va mahsulot bunga aloqador emasligi ayon bo'ladi. Bunda boshlanishiga doimiy qaytish bo'lsada, bu hech qanday muammoni keltirib chiqarmaydi, lekin qaytishda o'sish bo'lsa, bu modelda jiddiy muammo mavjud.

Iqtisodiyotning turli sohalarida bozorlar tomonidan yuzaga kelgan mo'tadil sharoit boshlang'ich iqtisodiyot uchun umumiy muvozanatga mos keladimi?

Valras bu murakkab savolga javob berdim, deb o'ylagan edi, aslida unday emas. Bu yerda doimiylik kuzatilishi natijasida yuzaga keladigan qat'iy sharoitlar mavjud.

Bozorlar tomonidan aniqlangan va umumiy muvozanat yechimi tomonidan berilgan noaniqliklar so'nggi mahsulotlarning, omillarning qiymatidir, so'nggi mahsulotlar miqdori ta'minlanadi va miqdor talab qilinadi, omillar miqdori ta'minlanadi va miqdor talab qilinadi. Bu yerda qiymat va miqdorning boshlang'ich iqtisodiyotning umumiy muvozanati uchun yagona to'plami mavjudmi?

Valras murakkab umumiy muvozanat ko'rinishlari mavjudligini tan oladi, umumiy muvozanat tahlili hali hamon bu bilan kurashishga majbur. Umumiy muvozanat nazariyachilari shartlar ostida bo'ladigan noyob birlashgan muvozanatni keltirishdi, lekin bular biz iqtisodiyotdan kutishimiz mumkin bo'lgan shartlar ekanligini ko'rsata olishmadi. Modelga kimdir o'z mulohazalarini kiritishga harakat qilganida masala yanada murakkablashadi. Bu modellarda murakkab muvozanat ko'p. Murakkab muvozanat yuzaga kelish ehtimoli umumiy muvozanatni real hayotga tatbiq etishga to'sqinlik qiluvchi muhim omillardan biridir. Murakkab muvozanat qanday qilib farqlar keltirib chiqaradi?

Muvozanat barqarormi yoki beqarormi?

Muvozanat barqaror bo'lishi shart emas, agarda model muvozanatdan chiqib ketsa, yana muvozanatga qaytadimi? Bu masala tezda o'z javobini topdi, turg'unlik uchun shartlar ko'rsatildi. Bu shartlar hayotiylikka to'g'ri kelishi ko'rsatilmadi. Ba'zi hodisalar stabillikni tugatishi mumkin. Bu jarayon bozor ishlarida so'nggi muvozanatga natija ko'rsatmaydigan matematik o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Boshqa tarafdin esa so'nggi muvozanatga erishsa bo'ladi, lekin uning holati tizimdagi o'zgaruvchilar bilan birga bosgan yo'lga bog'liq. Shundan kelib chiqib turli xil so'nggi muvozanat darajalari ehtimoli mavjud.

Muvozanat qanday qilib yuzaga keladi? Kim narx-navoni belgilaydi va muvozanatsiz savdo holatida nima sodir bo'ladi?

Hozirgi kunda mikroiqtisodiy munozaralarda o'ziga xos rol o'ynaydigan bu savol Valrasni ham ko'p qiynagan. U og'zaki va yozma nutqlarni o'z ichiga olgan bir qancha dasturlarni va tatonoment jarayonni taklif etdi; auksioner (Valrasian Auksioner nomini qozongan)

barcha narx va takliflarni ko'rib chiqadi va barcha bozorlar uchun aniq bo'lgan narxlarni belgilaydi, shundan so'nggina savdo-sotiqqa ruxsat beradi.

Bu masalalar muhim ahamiyatga ega, ammo bular Valras muvaffaqiyatlariga soya solmaydi. U hozirgi kunda barcha bilim egalari beradigan savollar ustiga poydevor qurdi. Umumiy muvozanat mavjudligini va barqarorligini jamlash 1950- yillarda iqtisodchilarni yaxshigina band qilib qo'ydi. Boshqa savollar hamon o'ylantirmoqda. Valrasning tahlili matematik jihatdan mukammal bo'lmasada, bu 1950-yillar olimlari izlanishlari uchun yaxshigina tamal toshi bo'ldi.

Valrasning muvaffaqiyati manbasi bo'lgan matematik yondashuvlari umumiy muvozanat nazariyasining ba'zi omadsizliklariga ham sabab bo'ldi. Valras o'z modelida g'oyalarni tahlil qilish uchun hech qanday amaliy harakat qilmadi. Umumiy muvozanat nazariyasi tahlili g'oyalarni o'lchash qiyinchiliklari orqali davrdan davrga o'tib kelmoqda.

Valras va Marshall uslubi

Valras va Marshall yo'nalishlarini qisqacha solishtirish bizga yaxshi yo'l-yo'riq ko'rsatadi. Valras usul va tuzilishga qiziqar edi. U iqtisodiyot modelining eng umumiy matematik bayonini qidirdi. Marshall iqtisodiy nazariyani tahlil motori sifatida hurmat qiladi; u real hayotga aloqador bo'lishi kerak yoki unutilishi yoki qulay fursat kelganda tahlillashga kiritish uchun biror dono odam ongida saqlanib turishi kerak.

Bu yerda ikkitadan ortiq farqli yo'nalishlar bo'lishi mumkin emas. Biz zamonaviy mikroiqtisodiyot bo'limida ko'rganimizdek, Marshall iqtisodiy qonunlari tugallanmagan kurslarda o'qitiladi, lekin Valras iqtisodiyoti tugallangan mikroiqtisodiyotda asosiy oqimga aylandi.

Valras siyosatda

Valras o'zining sof iqtisodiyotini iqtisodiy siyosatni shakllantirishda qurol, deb biladi. U o'zini jamiyatshunos, deb hisoblagan, lekin Marks va utopist jamiyatshunos Simon qarashlariga chuqur e'tibor qaratgan. U iqtisodiy nazariya resurslarni taqsimlash mukammal musobaqa ostida joylashganini qo'pol namoyon qilib omadsizlikka uchragan, deydi.

U hukumatning qonuniy yo'l bilan mukammal raqobatchi bozorlar yaratish fikrini qo'llab-quvvatladi. Shu bilan bir vaqtda Valras aralashmaslikning namoyondasi emasdi: u hukumat aralashishiga

muhtoj bo'lgan ko'plab sohalarni topdi. Balki uning bozor sotsializmining himoyachisi sifatida xarakterlanishi bejizga emasdir. U yer ijarasi mehnatsiz foydani ifodalashini va bu hukumatda ko'payishi borasida Millga ergashdi. Mukammal raqobatbardosh bozorlar va yer ijarasini haqli foyda manbasi sifatida qabul qilish bekor qilinishi bilan foydani taqsimlash jiddiy nohaqliklarga olib kelmaydi. U umumiy olib qaraganda chap taraf sotsialistlari bilan tartibli, aralashmaslik siyosati namoyondalari bilan qattiq chegara chizmoqchi edi. Uning raqobatbardosh bozorlardagi umumiy muvozanat jamiyat foydaning maksimumini olib kelishini isbotlashga urinishlari iqtisodchilar tomonidan doimiy inkor etilgan yoki unutilgan. Keyinchalik Nut Viksel (1851-1926) Valras xulosasi barcha shaxslar bir xil daromad funksiyalariga ega bo'lishganda va bir xil foyda olishgandagina tasdiqlanishini aytadi³³.

Valrasning modeliga ta'sir ko'rsatgan uning sotsialistik qarashlari 1930-yillar nazariyachilari tomonidan kengaytirildi va sotsializm-kapitalizm, deb tanilgan munozaraga sabab bo'ldi.

Muhokama uchun savollar

1. Marshall juda ham e'tiborsiz, chunki u har doim "O'ylab ko'rish kerak" deydi. Siz nima deb oylaysiz shu to'g'rimi?

2. Nima uchun Marshall siyosiy iqtisod o'rniga iqtisod (economics) terminini ishlatdi?

3. Ko'pgina zamonaviy iqtisodchilar inson xohishlarini iqtisodga oid masala emas, deb o'ylaydilar, Marshall bunga qanday qaraydi?

4. Marshall o'zining butun hayotini qaysi matematik ilovani realistik shaklda taqdim etish uchun berishga tayyor edi?

5. Marshallning iste'molchi ortiqcha nafliligi nazariyasining ikki kamchiligi nimadan iborat edi?

6. Marshallcha va Valrascha talab va taklif egri chiziqlarini chizing.

³³ Knut Wicksell, *Lectures on Political Economy*, trans. E. Classen, ed. with an introduction by Lionel Robbins (New York: Macmillan, 1934), pp. 72-83.

X BOB. KEYNS VA KEYNSCHILIK TA'LIMOTI

J.M.Keyns

10.1. Keynes makroiqtisodiyoti

Keynschilik iqtisodiyoti atamasi o'z davrida muhim iqtisodchi olimlardan biri bo'lmish J.N.Keynsning otasi Jon Meynard Keynes nomi bilan bog'liq. O'g'ilning tezlik bilan erishgan yutuqlari otasining erishgan yutuqlaridan kam bo'lmadi, albatta. Iqtisodiy ta'limotlar tarixini o'rganish J.M.Keynsning hayoti ko'p tomonlama J.S.Mill hayotiga o'xshab ketganligidan dalolat beradi. Bu har ikkala iqtisodchining otalari ham o'z davrining bilimli iqtisodchi olimlari bilan zamondosh bo'lishgan: Jeyms Mill David Rikardoning, J.N.Keyns esa Alfred Marshallning do'stlari sanalgan. Ikkala iqtisodchi Mill va Keynes o'z otalari iqtisodiyotining siyosiy tub ma'nosini rad etishgan va yangi yo'nalishlarni keltirib o'tganlar. Ammo shu yerga kelganda o'xshashliklar tugallanadi, J.S.Mill o'z otasi va Rikardo qarashlarining nazariy asoslari bilan to'liq munosabatda bo'la olmaganligi sababli oxir-oqibat klassik va neoklassik nazariyalar o'rtasida o'zaro murosasiz yo'lni tanladi. Keynes o'tmishdagi qarashlariga, ya'ni Rikardo, J.S.Mill va Marshall tomonidan murakkab izohlar bilan qoldirilgan davlatning aralashmaslik siyosati an'analari bilan boyitilgan g'oyalariga qarshi chiqdi. Keynes Marshallning asosiy qisqacha tenglik tahlili bilan tanishib chiqqan bo'lishiga qaramasdan, u iqtisodiy hamda siyosiy nazariyalarga anchagina ta'sir eta olgan umumiy iqtisodiyotni shakllantirishda zamonaviy sanaluvchi siyosiy tuzilmalarni ishlab chiqdi. Keynes iqtisodiy bilimlari 20-asr iqtisodchisining sayoz bilimlariga hech mos kelmas edi. Ba'zi joylarda u iqtisodiy nazariyani o'rganish uchun kam vaqt sarflagani va o'z manfaatlarini ancha keng yoyganligi uchun tanqidga uchragan. Kembrij universiteti talabasi sifatida u o'z keng qamrovli ishtiyoqini namoyon etdi; shundan kelib chiqib, u havaskor sifatida tan olindi. Ta'limi nihoyasiga yetgach, Kembrijga qaytguncha yana ikki yil mobaynida Britaniya hukumatining Hindiston ofisiga fuqarolarga xizmat ko'rsatuvchi xodim sifatida ishga qabul qilindi. U akademik darajasiga erisha olmadi. Uning iqtisodiy siyosatga bo'lgan cheksiz qiziqishlari umri mobaynida ko'plab hukumat

tashkilotlarida ish olib borishiga imkon yaratib berdi. U Qirollik kollejida xazinabon sifatida hamda o'z shaxsiy hayotida biznes masalalari bo'yicha faol ishtirokchi bo'ldi va uning biznesga bo'lgan qobiliyati 1920-yillarda bankrotlik holatiga yaqin kelgan paytidagi sof boylik darajasi 1946-yil umrining oxirlarida 2 million dollarga ortganligi bilan izohlanadi. Keynsning teatr sohasi, adabiyot va baletga qiziqishi yuqori bo'lgan u balerinaga uylangan. Keyns Kliv Bel, Ye.M.Forster, Lyutton Strachey va Virginiya Volf singari taniqli shaxslarni o'z ichiga olgan Blumberri guruhi, deb nom qozongan London intellektuallari guruhiga a'zo bo'lgan. Uning ajoyib qobiliyati unga bitiruvchi sifatida matematika sohasining bilimdoni bo'lishida, ehtimollar narariyasi to'g'risida kitob yaratishida, *essays in Persuasion and essays in Biography (Biografiya va e'tiqodga oid ocherklarlar)* nomli ikki kitobiga jamlangan *economic Consequyences of the Peace (Tinchlikning iqtisodiy natijalari)* hamda ocherklari kabi adabiy durdonalaridan o'rin olgan qudratli hamda ta'sirchan nasr ijodkori bo'lib yetishishida ko'makdosh bo'ldi.

Keynsning muhim iqtisodchi bo'lib yetishishida uning siyosat tomon yo'nalgan ishlari asosiy o'rinni egalladi. U Britaniya g'azna bo'limining vakili sifatida Versal tinchlik shartnomasida ishtirok etdi, ammo 1919-yilga kelib, u o'z vakolatidan ozod etildi. U 1919-yilda nashrdan chiqqan o'zining *economic Consequyences of the Peace (Tinchlikning iqtisodiy natijalari)* nomli asarida shartnoma shartlariga tanqid ko'zi bilan qaraganligi tufayli xalqaro miqyosda olqishlarga sabab bo'lgan. 1940-yil u *How to Pay for the War (Urushga qancha mablag' to'lanadi)* nomli asarini yozdi va 1943-yil 2-jahon urushidan keyingi ta'sir doirasiga ega bo'lgan xalqaro monetar hukumat uchun Keyns Rejasi nomli takliflarini keltirib o'tdi. Bretton Vuds shartnomasini imzolashda Britaniya delegatsiyasining boshlig'i sifatida Xalqaro valyuta fondi hamda Jahon banki kabi tashkilotlarning shakllanishida jonbozlik ko'rsatdi. Ammo uning siyosat hamda nazariyaga qo'shgan eng muhim hissalar zamonaviy makroiqtisodiyotni yaratishga va endilikda shakllanib kelayotgan bir necha makroiqtisodiyot asoslarini o'rganishga xizmat qiluvchi *The General Theory (Umumiylik nazariyasi)* (1936) nomli kitobida o'z aksini topgan. Pol Samuyelson keynschilik davri iqtisodiyotiga o'z e'tiborini qaratib, uning muhimligini anglaydi va quyidagilarni keltirib o'tadi: "Umumiylik nazariyasi Janubiy dengiz orolida yashaydigan bir-biridan ajralgan qabila a'zolariga hujum qiluvchi va xarob etuvchi kasallikning

kutilmagan xavfli belgilari ko'pchilik iqtisodchilarning 35 yoshdan pastkilarida uchrashini nazarda tutadi.³⁴

Umumiy nazariyada konseptual tabiiylik

Iqtisodiyot nazariyasi sohasida yozilgan istalgan kitobni ochganingizda Keynsning *Umumiylik nazariyasidan* ko'ra ko'proq farazlarga duch kela olmaysiz. Aniq qilib aytadigan bo'lsak, boshqa iqtisodchilar o'z farazlarining aniqlilik va haqiqiylik darajalarini izohlab o'tishsada, Keyns o'z farazlarini aksincha, ishonchli tarzda aks ettirishini ta'kidlab o'tadilar. Ushbu kamtarlikning yetishmasligi Keynsning yoshlik davrlariga borib taqaladi. Kollejni bitirish arafasida fuqarolarga xizmat ko'rsatish xodimi kasbiga o'tish imtihonini topshiradi, ammo iqtisodiyotdan yuqori ball ola olmaydi, uning javobi quyidagicha bo'lgan edi "Shubhasiz men imtihon oluvchilarga nisbatan iqtisodiyot sohasida ko'proq bilimlarga egaman"³⁵. Keyns *Umumiylik nazariyasi* ustida ish olib borayotgan davrda, u iqtisodiy masalalar haqida dunyo ahlini fikrlashga undovchi usullarni batamom o'zgartirishga yordam beruvchi yangi kitob yozayotganligi haqida Jorj Bernard Shouga noma yo'llagan. *Umumiylik nazariyasining* birinchi bobi bir abzatsdan iborat. Keyns ushbu bobda oldingi nazariya o'zining umumiyroq holda ko'rsatib o'tilgan ko'rinishi ichra jalb qilinishi kerak bo'lgan muhim vosita ekanligi mazmunidan kelib chiqib, yangi nazariya umumiylik nazariyasi, deb nom olganligini tasdiqlagan. "O'tgan nazariya" orqali Keyns Rikardoning iqtisodiy qarashlarini Seyning qonuniga aloqadorlikda, deb ifodalab, klassik va neoklassik iqtisodiyotni ko'rsatib o'tdi hamda ushbu qarashlarga izdoshlar sifatida quyidagi iqtisodchilarni keltirib o'tdi: J. S. Mill, Marshall, keynschilik iqtisodiyotining eng muhim ajralib turuvchi ko'rinishi siyosiy tomonga yo'nalgan bo'lsada, uning eng dolzarb asari, ya'ni *Umumiylik nazariyasi* professional iqtisodchilar o'rtasida ko'pchilikning e'tiboriga tusha olgan haqiqiy nazariy masalalar yoritilgan kitob bo'ldi, deb e'tirof etdilar. Keyns quyidagilarni keltirib o'tadi: "Bu kitob men bilan zamondosh iqtisodchilarga bag'ishlangan. Umid qilamanki, ushbu asar boshqalarga ham qiziqarli bo'ladi. Ammo mazkur asarning asosiy maqsadi nazariyaning qiyin masalalarini hal qilishdan iborat va faqat shundan

³⁴ Paul Samuelson, "The General Theory: 1946," in *Keynes's General Theory: Reports of Three Decades*, ed. Robert Lekachman (New York: St. Martin's Press, 1964), p. 315.

³⁵ R. F. Harrod, *The Life of John Maynard Keynes* (New York: Harcourt Brace, 1952), p. 121.

so‘nggina nazariyani amaliyotga qo‘llay olish mumkin bo‘ladi’³⁶. Keynes nazariyasida qo‘llab o‘tgan usulni tushunish orqali kelib chiqishi mumkin bo‘lgan qarama-qarshiliklar bartaraf etilishi mumkin. Ko‘pchilik iqtisodiy nazariyalar nokontekstual, deb nom olishi mumkin, ya‘ni ular institutsional bo‘shliqda shakllanadi. Bu kabi nazariyalar deduktiv mantiq orqali tushuntirilishi mumkin, ular e‘tibor bilan ko‘rsatib o‘tilgan farazlar asosida qilingan xulosalardan kelib chiquvchi birlamchi tamoyillarga asoslanadi. Ushbu gipotezalarga kelishda har bir shaxs uni haqiqiy tomondan emas, balki gipotezalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikning ajralmas mantiqiy tomoniga e‘tibor qaratishi ta‘kidlanadi. Bunday nazariyalar analitik nazariyalar, deb ataladi. To‘g‘ri bajarilgan umumiy tenglik tahlili analitik nazariya hisoblanadi. Gipotezalar haqiqiylikdan muqarrar tarzda ajratib ko‘rsatilishi natijasida keng yoritilgan analitik nazariyalardan siyosiy xulosalar chiqarish anchagina murakkablik tug‘diradi.

Keyns turli xil nazariyalarni qo‘llagan, ulardan biri “realitik” deb nom olgan, chunki bu nazariya realistik hamda analitik yo‘nalishlar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarni aks ettiradi. “Realitik” nazariya kontekstual sanaladi, u deduktiv mantiqni qo‘llash orqali iqtisodiyot haqida induktiv ma‘lumotlar beradi. Gipotezalar asosida reallik yotadi. Realitik nazariyalar bir-biridan ajralmas xususiyatlarga ega, ammo ularning reallikka yaqindan bog‘liq bo‘lishi tufayli siyosiy xulosalarga ega bo‘lish anchagina oson kechadi. Keynes *Umumiylik nazariyasida* mazkur prinsiplarni birlamchi o‘ringa qo‘ymadi, balki uning o‘rniga gipotezalar asosida reallik yotishini ta‘kidlab o‘tdi. Nazariyaga barcha e‘tiborini qaratgan bo‘lsada, unda siyosiy mohiyat ham mavjudligini anglay oldi. Keltirib o‘tilgan misollar realitik va analitik nazariyalar o‘rtasida farqni keltirib chiqaradi. Keynes o‘z nazariyasining tasdig‘i sifatida maosh va ish haqi darajalari bir-biriga bog‘liq tarzda o‘zgarmas bo‘lishini aniqladi. Keynes *Umumiylik nazariyasida* o‘zgaruvchan narxlar darajasi haqida qisqacha fikr yuritsada, ishsizlik muammosini hal etishning iloji topilmadi, uning asosiy mohiyati haqida fikr bildirish u uchun ahamiyatsiz edi; ishsizlik muammosini qanday qilib hal etish kerakligi masalasining mavjudligi o‘zgarmas maosh hamda narxlar darajasini iqtisodiyotda qo‘llash zarurligidan dalolat berar edi. U realitik yo‘nalish bo‘yicha bu masalani hal eta oldi, chunki haqiqiy analitik

³⁶ J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest, and Money* (London: Macmillan and Co., 1936), p. 3.

model shu kabi gipotezalar qilishga imkon bera olmas edi. Keynes o'z nazariyasiga analitik baza yaratish maqsadida uni boshqalarga qoldirdi.

Makroiqtisodiy g'oyalarning keyingi shakllanish bosqichi makroiqtisodiyotni analitik baza bilan ta'minlash uchun ko'makchi bo'ldi. Keynes davriy o'zgarishlar jarayonida pulning miqdoriylik nazariyasini qo'llash haqida fikr yuritgan ikki jildlik *Treatise on Money (Pulga oid izohlar)* nomli kitobini ustida, keyinroq esa, *Umumiylik nazariyasi* ustida ish olib bordi. Umumiylik nazariyasida Keynes oldinlari birgalikda yaqindan ish olib borgan hamkasbi Denis Robertsonga achinish hissi borligi sababli bu yo'nalishni tark etdi. U buning o'rniga oddiy hamda yangi yo'nalish – jamg'arma va investitsiyalar o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratdi. Murakkab maqsadga erishish yo'lida Keynes neoklassik monetar tengsizlik yo'nalishini hamda “klassik nazariya” deb nomlangan va iqtisodiy g'oyalar bo'rttirib ko'rsatilgan qadimiy klassik yo'nalishlarni birlashtirib o'tdi. Buning natijasida u o'zining yangi yo'nalishidan tubdan farqlanuvchi klassik ta'limotning karikaturasini yaratdi. Keynschilik maktabi multiplikator modeli (ba'zida AYE/AP modeli, deb ham ataladi), IS/LM modeli va AS/AD modeli kabi turli xil modellarni tahlil qilishdi. Bu modellar 1980-yillar mobaynida makroiqtisodiyot sohasining asosini tashkil etgan va haligacha nashrdan chiqqan qo'llanmalarda o'z aksini topib kelmoqda. Lekin Keynschilik iqtisodiyoti o'z ahamiyatini yo'qotib borgani sayin zamonaviy makroiqtisodiyot turli xil yo'nalishlarda davom etmoqda.

10.2. Keynsning multiplikator modelining shakllanishi: 1940-1960-y.

1940-1950-yillarga kelib iqtisodchilar yuqori darajada takomillashgan multiplikatorlik modelini ishlab chiqdilar. Bu model o'z ichiga xalqaro ta'sir doiralarini, davlat hamda individual xarajatlarning turli xil ko'rinishlarini olgan holda kengaytirib borildi. Balanslashgan byudjet multiplikatorligi atamasi iqtisodiy atamalarning asosiy qismlaridan biriga aylandi va har bir iqtisodchi talaba Keynsning bu modelini o'rganib chiqishiga to'g'ri keldi. Lekin shu narsa qiziqarlilik, keynschilik iqtisodiyotida keltirib o'tilgan ushbu model hamda monetar va fiskal siyosat ko'rinishlari Keynsning biror-bir kitobida uchramaydi. *Umumiylik nazariyasida* monetar va fiskal siyosatni qo'llash jarayonlari keltirib o'tilmagan. Unday bo'lsa, nega multiplikatsion model (algebraik va geometrik) 1950-yillardagi makroiqtisodiy bahs-munozaralarga sabab

boʻlgan markaziy model sanaladi? Buning asosiy sababi u muqobillikka qaraganda zamonaviy reallik tushunchasini aniq aks ettira oldi. Ammo bu yerda boshqa omillar taʼsiri ham mavjud edi. Keynschilik iqtisodiyotining samaradorligi toʻgʻrisidagi dastlabki siyosiy muzokaralar fiskal siyosatga qaratilgan edi (urush davridagi hukumat byudjeti defitsiti Gʻarb dunyosi mamlakatlarini kutilmaganda Depressiyadan chiqarib yubordi). Multiplikatsion model fiskal siyosat oqibatlarini oʻzida aks ettirib, keynschilik modeli sifatida nom qozondi. Bu modelni birinchi marta ishlab chiqishda va uzoq muddat davomida qoʻllashda sotsiologik sabablar ham muhim oʻrin egallaganligini taxmin qilishimiz mumkin. Haqiqat uchun zaruriylik soha ehtiyojlaridan, asosan talablarga rioya etish va jurnal maqolalarini chop ettirish zaruriyatidan kelib chiqadi. Multiplikatsion model bu kabi ehtiyojlarga toʻgʻridan togʻri mos tushadi. AQSh da mutiplikatsion tahlilning koʻrinishlari vujudga keldi. Pol Samuyelson va Alvin Hansen (1887-1975) modelni asosiy keynschilik modeli mazmuni sifatida ifoda etdi. Samuyelsonning qoʻllanmasida keltirib oʻtilgan model pedagogikaga ham mos tushdi va boshqa kitoblar Samuyelson kitoblaridan nusxa ola boshlashdi hamda tez orada mutiplikatsion model keynschilik iqtisodiyotida qoʻllanildi. Multiplikatsion tahlil oʻrganish va oʻrgatish ancha oson boʻlgan tahlil usullaridan biri boʻlganligi bois bir qancha pedagogik ustunlik tomonlariga ega. Bu model xuddi mikroiqtisodiyot uchun taklif va talab tahlili zarur boʻlganligi kabi makroiqtisodiyot uchun ham kerakli boʻlgan asosiy analitik tuzilmalar bilan taʼminlangan ayrim sohalarni takomillashtirish imkonini yaratadi. 1930-yildagi depressiya holati qaysi jamiyat va iqtisodchilar guruhi bozorni kuzatib borishi kerakligi ifodalangan kontekstga oʻzgartirish kiritdi. Shu davrlargacha boʻlgan oraliqda davlatning aralashmaslik siyosatiga oid yangi klassik muzokaralar nafaqat iqtisodiy narariyaga asoslanib qolmasdan, balki davlat toʻgʻrisidagi falsafiy va siyosiy qarorlarga ham asoslangan edi. 1990-yillarda radikallardan tashqari deyarli barcha shaxslarning umumsiyosiy yoʻnalishlari iqtisodiyotda davlatning aralashuvini cheklashga qaratilgan edi. Ijtimoiy xavfsizlik va ishsizlik sugʻurtasi singari bugungi kunda biz ishona oladigan koʻplab davlat dasturlari tamoyillari dolzarb tusga kirdi. Depressiya jarayonining boshlanishi bilanoq unga boʻlgan munosabatlar oʻzgara boshladi. Koʻplab shaxslar erkin bozor tizimi depressiya jarayoni mobaynida sodir boʻlgan iqtisodiy beqarorlik tomon yetaklasa, muqobil tanlovlar qilish kerakligini his etishgan. Iqtisodchilar muqobil iqtisodiyot elementlarini samaraliroq

tahlil etishi natijasida ko'pchilikning siyosiy tavsiyalarga bo'lgan ishonchi so'nib bordi va yangi klassik nazariyaning kamchilik tomonlari haqida fikr yurita bordilar. Buning natijasida iqtisodchi olimlar bozor iqtisodiyotiga asoslangan yangi klassik qarashlarga zid bo'lgan ishsizlik masalasini hal etishda bir qancha siyosiy rejalar ishlab chiqa boshlashdi. 1930-yil boshlariga kelib Angliyada Pigu va AQShda ko'plab Chikago universiteti iqtisodchilari ishsizlikka qarshi kurashish vositasi sifatida ommaviy ish bilan bandlik dasturlarini ishlab chiqdilar.

Keynschilik siyosati

Keynschilik iqtisodiyoti bahs-munozaralar siyosatiga aloqador bo'lib, o'zida faollar siyosatiga bo'lgan ehtiyojni ham mujassam etgan modelni yaratdi. Bu modelda umumiy talab iqtisoddagi daromadlar darajasini nazorat qilar edi, hukumat esa umumiy talabni monetar va moliyaviy siyosat orqali nazorat qilib borishi lozim edi.

1950-1960-yillarda keynschilik siyosati monetar va moliyaviy siyosat orqali aniq sozlama vazifasini o'tay boshladi. Abba Lerner (1903-1982) keynschilik tahlilini aniq sozlama darajasiga ko'tarishda katta hissa qo'shgan shaxs sanaladi. Lerner o'zining *economics of Control* (Nazorat iqtisodiyoti)(1944) kitobida hukumat *barqarorlikni saqlash yoki moliyaviy* (doim byudjet balansini saqlash) siyosat ortidan bormasdan, olib borilgan siyosatning o'zini emas, balki uning natijasini inobatga oluvchi *funksional moliya* siyosatini olib borishi kerak, degan fikrni ta'kidlab o'tadi.

Funksional moliya hukumatga iqtisodni "boshqarish" imkonini beradi, metaforik tarzda aytganda monetar va moliyaviy siyosatni hukumatning boshqaruv roli, deb tasvirlash mumkin. Lerner fikricha, hukumat moliyaviy va monetar siyosatdan o'zining makroiqtisodiy maqsadlariga, ya'ni yuqori darajadagi bandlikka, narxlardagi barqarorlikka va yuqori iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga erishish uchun foydalanishi lozim. Defitsit hajmi butunlay nomutanosib edi: agar ishsizlik paydo bo'lsa, hukumat defitsit va pul yetkazib berishni oshirishi lozim bo'lar, inflyatsiya kelib chiqqanda esa hukumat bu ishning teskarisini amalga oshirishi lozim bo'lar edi.

Lernerning "keynschilik" qarashlariga nisbatan bunday zaif iddaosi ko'pchilik keynschilarning izzat-nafsiga tegdi va ular o'rtasida kuchli bahs va munozaralarni keltirib chiqardi, hattoki, Keynsni

keynschilikizmdan voz kechishiga olib keldi.³⁷ O‘sha davrlardagi mashhur keynschilik haqida Yevsey Domar shunday degan edi: “hattoki, keynschilar Lernerning defitsit asosiy muammo emas, degan fikrini eshitib, cho‘chib ketishdi va u buni ba’zi hollarda noto‘g‘ri ta’kidlagan, degan fikrni ilgari surishdi.”³⁸ Lekin tez orada Keynes o‘z fikridan qaytdi va Lerner iqtisodiyot sohasida ko‘p ishlarni amalga oshirgani va keynschilik iqtisodiy siyosati funksional moliya bilan tenglashishidan oldin Lerner bu ishlarni amalga oshirganini inobatga olib Keynes uning fikriga qo‘shildi. Monetar va moliyaviy siyosatlar siyosiy ommaning e‘tiborini ko‘proq o‘ziga jalb qila olar edi. Ko‘pchilik iqtisodchilar va boshqalar Depressiya hukumat iqtisodiyotni boshqarishida kattaroq rol o‘ynashi kerakligini isbotlab berdi, deb ishonishar edi.

Monetar va moliyaviy siyosat esa o‘sha rolni minimal darajada saqlab turar edi. Bozorlarga avvalgidek erkin faoliyat olib borishlariga imkon berilar edi. Hukumat sarmoyaning darajasini bevosita belgilamas, u shunchaki byudjet defitsiti yoki qoldig‘i siyosatini olib borish orqali umumiy daromadga bilvosita ta’sir o‘tkazishi mumkin edi.

Keynsning siyosatga nisbatan falsafiy yondashuvi

Siyosat normativ qonuniyatlarni mujassam etgan nazariyani o‘z ichiga oladi. Shuning uchun Keynes inqilobini to‘liq anglash uchun o‘sha davr iqtisodchilarining va ayniqsa, Keynsning umumiy falsafiy qarashlarini yaxshi tushunish talab etiladi. Keynes o‘zining *The General Theory* (Umumiy nazariya) kitobini chop ettirganidan so‘ng radikallikda ayblangan (aslida u radikal bo‘lmagan). Bu insonning o‘tmishi, ta’lim olish tarixi va tajribasidan kelib chiqqan holda o‘z jamiyatining tashkiliy strukturasi borasida sezilarli o‘zgarishlar uchun kuchli kurash olib borishini bunday insondan kutish mushkul ish, albatta. Keynes aslida jamiyat strukturasi o‘zgartirish borasidagi fikrlarga konservativ nigoh bilan qaragan. U asosan kapitalizmning asosiy elementlarini saqlab qolishga qaratilgan qarashlarni yoqlab chiqqan. U agar tizimning eng yomon kamchiliklari bartaraf etilmasa, individuallar kapitalistik tizimni rad etadilar va buning oqibatida tizim topganidan ko‘ra ko‘proq narsalarni boy berib qo‘yishiga ishongan. Uning marksizmni rad etishi ham, Marksning iqtisodiyotiga qarshi tanqid ham markscha ijtimoiy

³⁷ For a history of the adoption of Keynes by American economists, see David C. Colander and Harry Landreth, eds. *The Coming of Keynesianism to America* (Brookfield, Vt.: Elgar, 1996).

³⁸ The quotation is from an unpublished interview held with Evsey Domar by the authors.

tizim Keynes yashab turgan ijtimoiy sinfnig yo‘q qilishini tan olish, deb baholanadi:

*Qanday qilib men zamonaviy olam uchun hech qanday ahamiyati yo‘q, o‘z pozitsiyasini hamma narsadan yuqori qo‘yadigan va tanqidni qabul qilmaydigan hamda o‘z qonuniyatlarini injildek qat’iy o‘rnatadigan eskirgan kitobni ko‘ra bila turib qabul qilishim mumkin? Qanday qilib men tezakni sigirning o‘zidan afzal ko‘radigan, butun bashariyat urug‘larini va ijobiy sifatlarini o‘zida mujassam etgan burjuaziya va intelligensiyadan ko‘ra qo‘pol proletariatni ustun ko‘radigan dunyoqarashni o‘zimga singdira olaman?*³⁹

Keyns Germaniya, Italiya va Rossiyada avj olib borayotgan diktatorlik va totalitar tuzumdan qattiq xavotirga tushgan edi. U ijtimoiy tuzulmalardagi bunday o‘zgarishlar ba’zi iqtisodiy masalalarni hal eta olishiga ishonishni istar edi, ammo u bunday yechim faqatgina individualizm va uning iqtisodiy hamda siyosiy afzalliklari evaziga qo‘lga kiritilishi mumkinligini his etdi. Kattaroq samara va innovatsiyaga erishish uchun shaxsiy qiziqishdan foydalanishni cheklovchi individualizmning iqtisodiy afzalliklari iqtisodchilarga yaxshi ma’lum:

*Ammo yuqoridan ta’kidlanganidan tashqari agar individualizm o‘zining kamchilik va zaif tomonlaridan xalos etilsa, u albatta boshqa mavjud tizimlardan ko‘ra ko‘proq shaxsiy erkinlikni ta’minlovchi vositaga aylanishi mumkin. U shaxsiy tanlovni yanada ko‘proq amalda qo‘llash uchun zamin hozirlaydi. Shu bilan bir qatorda u yana ushbu kengaytirilgan shaxsiy tanlovdan kelib chiqadigan hayotning turfa xilligini saqlash omili bo‘lib ham xizmat qilishi mumkin va undan ayrilish bir xildagi yoki totalitar tuzumning yo‘qotganlari oldida anchayin sezilarli bo‘lishi mumkin.*⁴⁰

Keynsning yaxshi jamiyat strukturasi borasidagi keng qamrovli falsafiy qarashlari uni ikki tomondan ham cheksiz hujumlar ostida qolib ketishiga sabab bo‘ldi. So‘llar uni o‘z sinfi va kapitalizmning himoyachisi, deb e’lon qilishdi, o‘nglar esa uni kapitalistik tizimni yo‘q qilishga moyil yovvoyi sotsialist-islohotchi, deb atadilar. Biz allaqachon uning marksizmga bo‘lgan yondashuvini ko‘rib chiqdik. Uning o‘nglar tomonidan qilingan tanqidga javobi murosaga kelishga qaratilgan edi. U shunday deb yozgan edi: “hukumat vazifalarini kengaytirish

³⁹ J. M. Keynes, “A Short View of Russia,” in *Essays in Persuasion* (New York: Harcourt, Brace, 1932), p. 300.

⁴⁰ Keynes, *General Theory*, p. 380.

individualizmga qarshi dahshatli zarba bo‘lib tuyulsada men uni ham mavjud iqtisodiy ko‘rinishlarni yo‘q qilib yuborishdan uzoqlashishning yagona vositasi sifatida, ham individual tashabbuslarning muvaffaqiyatli faoliyat olib borishiga maqbul sharoit sifatida himoya qilaman.”⁴¹ Keynes kapitalizmdan topgan asosiy naflardan biri bu uning individualizmga erkin faoliyat olib borishini ta‘minlashi sanaladi. Individualizm orqali kelib chiqadigan har qanday kamchiliklar kapitalizmni barbod etmasdan to‘g‘rilanishi mumkinligiga u ishonar edi. U kamitalizmning asosiy kamchilik va xatoliklari, deb quyidagilarni ta‘kidlab o‘tgan edi: “bu tuzumning xatosi uning to‘liq bandlikni ta‘minlay olmasligi, uning o‘jarligi hamda boylik va daromadlarning adolatsiz taqsimotidir.”⁴²

1930-yillarda ro‘y bergan Depressiya ko‘plab iqtisodchilarni kapitalizmning asosiy kamchiligi to‘liq ish bilan bandlikni ta‘minlay olmasligida, degan fikrga ishonishga majbur qildi. Urushdan keyingi iqtisodchilar oldida ko‘ndalang bo‘lgan masala mana bunday edi: kapitalizmning eng yaxshi xususiyatlarini saqlab qolish va shu bilan bir qatorda katta depressiyalarni bartaraf etish uchun biz qanday siyosat olib borishimiz kerak? Keynsning siyosat borasidagi qarashlari dastlab, AQShdagi ko‘pchilik odamlar uchun juda liberal ko‘rinish kasb etdi. Keynschilar tomonidan taklif etilgan monetar va moliyaviy siyosat nihoyat AQSh iqtisodchilari tomonidan tan olindi, chunki bu siyosat hukumatning juda kam miqdorda iqtisodga bevosita aralashuvini talab etar edi. Biroq shunday bo‘lishiga qaramasdan, keynschilarni sotsialist, deb hisoblovchilar bu siyosatni qoralab chiqdilar. Ilk keynschilikka kirish asarini yozgan Lori Tarshis bir guruh konservativlar uning kitobidan foydalangan o‘quv dargohlariga grantlar berishni to‘xtatishga harakat qilganlarida va uning o‘zini dars beradigan Stenford universitetidan bo‘shatirish payiga tushganlarida bu konservativlarning hujumi ekanini anglab yetadi. Tarshisning kitobi yaxshi sotilmaydi, ammo undan so‘ng bu kitobga taqlid qilib yozilgan Samuelsonning asari juda ham mashhur va ommabop bo‘lib ketadi, chunki u keynschilik iqtisodiyotini ilmiy niqob ostiga berkitadi va shu asnoda Tarshisga qaratilgan mafkuraviy hujumlardan o‘zini saqlab qoladi⁴³.

⁴¹ O‘sha manbaa.

⁴² O‘sha manbaa., p. 372.

⁴³ History of Economic Thought. Harry Landreth, David C. Colander. Fourth edition Houghton Mifflin Company

10.3. Yangi keynschilik nazariyasi va muvofiqlashtirishda muammolar

Boshqa zamonaviy iqtisodchilar simulyatsiya (qayta tekshirib ko‘rish), komplekslik va subyektiv modellardan makroiqtisodiy asosni rivojlantirishga harakat qildilar. Bunday modellarda institutsional xususiyatlar inson tabiatidan, deb bilingan va simulyatsiya, ya’ni qayta-qayta tekshirib ko‘rish orqali qanday strategiyalar qolishi aniqlangan. Bu ishlar Keyns nazariyasining yangi asoslari rivojlantirilishi tarafdori bo‘lgan “yangi keynschilar” maktabining yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Ularning fikricha, mikroiqtisodiyotga mikroiqtisodiy asoslarda bo‘lgani kabi makroasoslar ham bo‘lishi kerak. Bu zamonaviy iqtisodchilar neokeynschilik modelining yangi klassik tanqidini qabul qilishni xohlaganlar, lekin ularning fikricha, Keyns nazariyasi va ratsional kutish nazariyalari o‘rtasida hech qanday qarama-qarshilik yo‘q. Bu ularni yangi klassiklarga optimal javob makroiqtisod uchun institutsional nuqtayi nazardan hayotiy mikroiqtisodiy asos topish emas, balki Keyns makroiqtisodiy nazariyasini anglab yetishning kaliti mikroiqtisod uchun makroasos topish kerakligini anglash, deb ta’kidlashga undadi. Yalpi ishlab chiqarish funksiyasi korxonalar ishlab chiqarish funksiyasidan chiqarilishi mumkin emas va muvofiqlashtirishdagi muammolar sababli ishlab chiqarish hajmi tez o‘zgarib ketishi mumkin. Ular alohida olingan shaxsning qarori boshqalarning kelajakda kutilayotgan qaroriga qarab o‘zgaradi va shuning uchun iqtisodiyot kelajakni kutish boshqotirmasiga duch keladi.

Shunday qilib, ratsional odamlar jamiyati har bir inson ratsional-to‘g‘ri qaror qabul qiluvchi, lekin shaxsiy qabul qilgan ratsional qarorlarning natijasi oxir-oqibatda jamiyat uchun irratsional bo‘lib chiqadigan kelajakni kutish boshqotirmasiga duch keladilar. Yangi keynschilar fikriga ko‘ra insonlarni ratsional taxmin qila oladilar, deb qabul qilish yangi klassiklarning barcha bozorlar ijtimoiy zarur hajm sharoitida bo‘lganda fiskal va monetar siyosat foydasiz, degan xulosaga olib keladi. Lekin ular bu noto‘g‘ri faraz, ya’ni tahlildan mantiqan kelib chiqadigan faraz emas, deb ta’kidlaydilar.

Masalan, insonlar birgalikda talab kam bo‘ladi, deb kutishlari mumkin va shuning uchun kamroq miqdorda tovar ishlab chiqarishlari mumkin: taklif kam, chunki kutilayotgan talab kam. Agar bir odam kelajakdagi talab miqdorining kamayishini kutganda, shu kutilayotgan

tushishning ta'siriga mos ravishda taklif miqdorining tushishini kutilishini (taxminlarni) muvofiqlashtiruvchi tizim bo'lmasa, taklif haddan tashqari tushib ketadi. Yangi keynschilar ratsional kutish nazariyasini emas, balki iqtisodiyot avtomatik tarzda ijtimoiy optimal darajada muvozanatlashadi, degan farazni qabul qila olmaganlar.

“Abstrakt o'yin-nazariy modeldan boshlab umumiy muvozanatlik mavjudligini ko'rsatadigan yangi keynschilik ishlarining asosiy qismi abstrakt va nazariydir”⁴⁴. Bu abstrakt modellarni tushuntiruvchi oraliq kitoblar mavjud emas, lekin ular buni qilishlari kerak edi.

Keyns nazariyasiga qiziqishning oshishi Keynes iqtisodiy siyosati, deb nomlangan siyosat oldingi mavqeyini tiklab oldi, degani emas. 1970- yillarda nazariy jihatdan samarali hisoblangan bo'lsa ham, siyosiy jihatdan monetar siyosat, samaralimi yoki fiskal siyosat, degan munozara kuchayib bormoqda edi. Ko'pchilik keynschilar monetar va fiskal siyosatdan amalda siyosiy jihatdan foydalanish qiyin edi va to'g'ri iqtisodiy tamoyillar emas, balki iqtisodiy siyosat byudjet taqchilligi va pul taklifning o'sishiga sababchi bo'lmoqda deb ta'kidladilar.

Yangi keynschilar va yangi klassiklar o'rtasidagi munozara tez orada chigallashib ketdi. Bularni iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq emas.

Yana iqtisodiy o'sish va taklif haqida

Yangi klassik nazariya makroiqtisodga sezilarli ta'sir ko'rsatdi, lekin o'zining nazariyalari uchun Keynes makroiqtisodiy nazariyasidek ko'p isbot yig'a olmadi. Statistik ma'lumotlar javob topish uchun yetarli emas edi. Shu nuqtada makroiqtisodchilar iqtisodiy sikl muammolariga e'tibor qaratmay qo'ydilar va o'sish iqtisodiyotiga ko'proq e'tibor qarata boshladilar. Bu davr talabi edi, Amerika iqtisodiyoti 1990-yillar davomida o'sib keldi va hech qanday iqtisodiy siklga duch kelmadi.

Iqtisodiy o'sish tahlili 1950-yillarda Solouning Xarrod-Domar modeliga javoban shakllantirilgan o'sish modelini qayta ko'rib chiqishdan boshlandi. Bu modelga ko'ra iqtisodiy o'sishga erishish oson emas, agar omad yuz o'g'irsa, iqtisodiyot depressiyaga tushib qolishi hech gap emas edi. Solou modeli o'zgarmas kapital/ishchi kuchi nisbati farazini olib tashlash orqali bu xulosaga qarshi chiqdi. Bu modelga ko'ra iqtisodiyot har doim muvozanatli iqtisodiy o'sish darajasiga qaytadi. Iqtisodiyot nomuvozanatlikda emas, balki muvozanatda. Solouning

⁴⁴ Michael Woodford (1991)ning modeliда мисоллар берилган and John Bryant (1983)каби иктисодчиларнинг ўйин-назарий моделида келтирилган.

iqtisodiy o'sish modeli neoklassik iqtisodiy o'sish modeli, deb ham atalib, butunlay taklifga e'tibor qaratdi. Ishlab chiqarish hajmini belgilashda talabning ta'siri yo'q edi. Yangi klassikchilarga bu yoqar edi va nima uchun davlatlarning o'sish sur'atlari har xil bo'lishini tushuntirish uchun bu modelni yanada rivojlantirdilar.

Makroiqtisodning iqtisodiy o'sishga o'rg'u berishi uning tabiatini ham o'zgartirib yubordi. O'sish modellari taklifga asoslangan modellar edi: ularda talabga o'rin yo'q edi. Shunday qilib o'sish modellari e'tibor qozonib, Keynes modellari e'tibordan chetda qoldi. Bu o'sish modellari o'rtamiyona va keyinchalik ommabop kitoblarga kiritilgan sari makroiqtisodda Keynes nazariyasining roli tushib bordi, uning o'rniga zamonaviy makroiqtisodiyot fanida pulning miqdoriy nazariyasi va o'sish nazariyalariga ko'proq e'tibor qilina boshlandi. Klassik o'sish nazariyasi keyinchalik iqtisodiy o'sishning endogen nazariyasi bilan to'ldirildi. Iqtisodiy o'sishning endogen nazariyasida texnologik o'zgarish tashqaridan berilgan deb emas, balki endogen, ya'ni modeldan kelib chiqadi, deb qabul qilinadi. U fan-texnika taraqqiyotiga sarflangan investitsiyalarning tabiiy natijasi sifatida qabul qilinadi. Iqtisodiy o'sishning endogen nazariyasida samaradorlikning o'sib borishi Me'yoriy unumdorlikning pasayib borishidan tezroq amalga oshadi va buning natijasi o'laroq doimiy iqtisodiy o'sishni va hech qachon turg'unlikka tushmaslikni kuzatishimiz mumkin. Shunday qilib, bu model asosiy makroiqtisodiy oqimni pessimizga emas, yana optimizmga qaytardi.

Iqtisodiy o'sishga e'tibor Keynes makroiqtisodiy nazariyasini chetga surib qo'ydi. Keynscha modellar ishlatilar, lekin multiplikator va talab siyosatining ahamiyati tushib borar edi. Inflyatsiyaga qarshi kurashda monetar siyosat ishlatilar, fiskal siyosat esa amaliy jihatdan noqulay, amalda siyosat taklif tarafiga beriladigan imtiyozlarga qaratilgan edi.

Ammo Solou iqtisodiy o'sish modelida ham ayrim muammolar mavjud bo'lib, u statistik faktlarga to'liq to'g'ri kelmas edi. Modelga ikki o'zgartirish kiritish orqali bu muammolarni hal qilish mumkin: bu model muvofiqlashtirildi va o'rniga texnologiyaga asoslangan va Smit nazariyasiga borib taqaladigan yangi o'sish nazariyasi yuzaga keldi.

Zamonaviy makroiqtisodning istiqbollari

Yangi iqtisodiy nazariya rivojlanishida bu rivojlanishlarning ahamiyatini tushinish uchun avvalambor, Keynes makroiqtisodi

neoklassik nazariyaga hech qachon to‘g‘ri kelmaganligini bilish zarur. Bu nazariya siyosiy talabga to‘g‘ri kelgani va iqtisodiy hodisalarni standart klassik nazariyaga qaraganda yaxshiroq tushuntirgani uchun yuzaga kelgan.

Yangi klassik revolyutsiya Keynes makroiqtisodiy nazariyasiga to‘g‘ri kelmagani uchun u bilan bahslashdi va makroiqtisodiy nazariyani mikroiqtisodiy nazariyaga bo‘ysundirishga harakat qildi. Bu qandaydir ma’noda neoklassik ta’limotning oxirgi hayqirig‘i edi va u makroiqtisodiy asosni bo‘shashtira oldi, lekin makroiqtisodiy nazariyani mikroiqtisodiy nazariyaga qayta bo‘ysundira olmadi. Uni faqatgina alohida bo‘laklarga bo‘lib, alohida izchil bo‘lmagan, qayerda to‘g‘ri kelsa ishlatiladigan modellar rivojlanishiga yo‘l qo‘yib berdi. Keynes ta’limoti shunday o‘ziga xos sharoitda klassik ta’limotdan ko‘p farq qilmas edi. Ikkala nazariya ham zamonaviy iqtisodiy nazariyaning bir xususiyati, ya’ni real hayotni anglashda modellarni ishlatish usulidir⁴⁵.

10.4. Postkeynschilik iqtisodiyoti

Makroiqtisodiyot sohasini tushunib borganimiz sayin biz bozor iqtisodiyotiga asoslangan makroiqtisodiyot Keynesning kitoblari orqali topilgan ma’lum bir qonuniyatlarga asoslanishini ko‘rib boramiz. Bu holat Keynes makroiqtisodiyot to‘g‘risida aynan nima demoqchiligini ifodalagan yakdillikka ega bo‘lishda iqtisodchilarning umumiy qobiliyatsizligidan paydo bo‘ldi. 1970-yillarga kelib, Sidney Veyntraub va Pol Davidson tomonidan Atlantika okeani bo‘yida va iqtisodiy maktab sifatida dunyoga tanilishiga imkon bergan asosiy neokeynschilik modeli tanqidini aniq va ravon ifodalashda Angliya birlashgan kuchlarini o‘z ichiga olgan Jon Robinson va Jon eatvell tomonidan bir iqtisodiy guruh shakllandi. Ular o‘zlarini *postkeynschilar*, deb atadilar, 1974-yilda o‘zlarining tashkiliy majlisini o‘tkazishdi hamda *Journal of Post-Keynesian Economics (JPKE)* (*Postkeynschilik iqtisodiyoti jurnali*) nashrdan chiqarildi. Ushbu jurnalning dastlabki nashrida turli xil asoschilar va qo‘llab-quvvatlovchilar postkeynschilik iqtisodiyoti asli nimani anglatishi haqida so‘z olib bordilar. Jon Robinson bu iqtisodiyotni “kelajak va o‘tmish o‘rtasidagi farqli tomonlarni hisoblab beruvchi tahlil metodi” deb atadi. J. K. Gelbreyt uni “sanoatlashgan jamiyat uzluksiz va organik o‘zgarishlar jarayonida bo‘lib, davlat siyosati bu kabi o‘zgarishlarga moslashib boradi va shunday davlat

⁴⁵ History of Economic Thought. Harry Landreth, David C. Colander. Fourth edition Houghton Mifflin Company Boston Toronto. P 440-444

siyosatini yoʻlga qoʻyish bilan tizim yaxshilanadi” deya ifodalab oʻtadi. Boshqa iqtisodchilar esa turlicha masalalarga eʼtibor qaratishadi, ammo ularning barchasi neoklassik va neokeynschilik iqtisodiyoti oʻzini oqlamaganini eʼtirof etadilar. Ular oʻzlaricha qarashlarni amalga oshirdilar va shuning uchun bozor makroiqtisodiyotini “begona keynschilik” deya nomlab, Keynes yoʻnalishiga sodiqlikning haqiqiy namoyondalari sifatida maydonga chiqdilar.

Britaniya postkeynschiligi (baʼzida neorikardochilar, deb ham yuritiladi) eng toʻgʻri yoʻnalish Rikardoning ishlab chiqarish nazariyasi va uni Kaleskning iqtisodiy davrlarga oid sinfiylik nazariyasi bilan toʻldirish, deb hisoblashgan. Piyero Srafaning *Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory* (1960) (Tovarlar vositasida aynan tovarlar ishlab chiqarishni yoʻlga qoʻyish: Iqtisodiyot nazariyasi tanqidiga kirish) nomli izlanishidan soʻng ular foydaning ish haqi va foyda oʻrtasida taqsimlanishi aniq emasligini hamda jami ishlab chiqarilgan mahsulotga bogʻliq boʻlmasligini taʼkidlab oʻtdilar. Shundan kelib chiqib, daromadlarning taqsimlanishi marjinal samaradorlik bilan emas, balki tabiatdagi makroiqtisodiy kuchlar yordamida aniqlanishini sezish qiyin emas edi. Bu iqtisodiy qarashda ular Maykl Kaleskning 1933-yilda “ishchilar oʻzlari topganini sarflasalar, kapitalistlar sarflaganini topadilar” deb oʻz mulohazalariga xulosa yasagan modeli asosida ish koʻradilar.⁴⁶

Kaleski oʻz modelida uchta markaziy farazlarni keltirib oʻtdi. Birinchidan u firmalar narxlashtirishning kost-plus (xarajatlar-plus doimiy daromadlar) metodini qoʻllashlarini faraz qildi. Kapitalistlar foyda va ish haqi darajalarini aniqlaydilar, ammo umumiy foyda yoki maoshning umumiy hajmini aniqlamaydilar, chunki ular ishlab chiqarilgan mahsulotning umumiy darajasi orqali aniqlanadi. Ikkinchidan, hech qanday jamgʻarma xarajatga yoʻnaltirilmaydi, shuning uchun ishlab chiqarilgan mahsulotning umumiy darajasi Keynsning multiplikatsion modeli asosida umumiy talab darajasi orqali aniqlanadi. Uchinchidan, ishchilar oʻz daromadlarining 100% ini sarflaydilar, shuning uchun isteʼmolga cheklangan moyillik ham 100% chiqadi.

Kapitalistlarning investitsiyaviy xarajatlari vaqtinchalik xarakterda boʻlib, foyda darajasiga (jamgʻarmalarni ifoda etuvchi) bogʻliq

⁴⁶ Michal Kalecki, “An Essay on the Theory of the Business Cycle” [1933], translated in his *Studies in the Theory of Business Cycles: 1933-1939* (London: Basil Blackwell, 1966).

bo'lmaydi. Agarda ular barcha topgan daromadlarini sarflab yuborsa, talab barcha ishlab chiqarilgan mahsulotni sotib olishga yetarli bo'ladi va jami ishlab chiqarilgan mahsulot va daromad yuqoriligicha qoladi. Agar kapitalistlar pessimistik xarakterda bo'lib, o'z daromadlarini sarflamasdan, balki jamg'arsalar, yalpi talab va umumiy ishlab chiqarilgan mahsulot darajasi past bo'lib, daromadlar ham kamayib boradi (foyda normasi bir xil darajada saqlanib qolsada) va ishsizlik vujudga keladi. Shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, daromadlarning foyda va ish haqi darajalari o'rtasida taqsimlanishi marjinal samaradorlik bilan emas, balki makroiqtisodiy kuchlar ta'sirida aniqlanadi. Ushbu oddiy modeldagi ko'plab farazlar faoliyatning makroiqtisodiy darajasi daromadlar taqsimlanishi orqali aniqlanishini ifodalovchi umumiy iqtisodiy qarashning qonuniy kuchini yo'qotmagan holda kelib chiquvchi natijalarni ikki ma'noli bo'lib qolishini ko'rsatib, o'zgarib borishi ham mumkin.

Amerika postkeynschilari

Postkeynschilik nazariyasining Amerika tarmog'i Britaniya tarmog'iga qaraganda kengroq yoyilgan, ammo uning elementlari "oldindgi" iqtisodiyotning olg'a surilgan mavzularidagi o'zgaruvchilar sanaladi. Alfred Meixner megakorporatsiyalar, deb nomlagan firmalarning makroiqtisodiy tahlilini kengaytirdi va bu tahlil taqsimlanmagan foydadan ichki investitsiyalarning kelib chiqishini ko'rsatdi. Shuning uchun investitsiya va jami ishlab chiqarilgan mahsulotni anglab yetishda zamonaviy korporatsiyalarni tushunish talab etiladi.

Pol Davidson (1930-) o'zining *Money and the Real World (Pul va real dunyo)* nomli kitobida iqtisodiyotda pul tushunchasi ahamiyatini tushunib yetish makroiqtisodiyotning qay darajada ishlayotganini va neoklassik iqtisodiyot uning ahamiyatini ochib bera olmasligini tushunib yetishda markaziy o'rinni egallashi keltirib o'tilgan. Pulning postkeynschilik rolini shakllantirishda u *o'zgarimas vaqt va haqiqiy noaniqlik* mavjudligini ta'kidlab o'tib, bular ehtimoliy taqsimotni kamaytira olmasligini hamda shundan kelib chiqib, risk va aniqlik ekvivalentlarini ham o'zgartira olmasligini ko'rsatib o'tdi. Iqtisodiyotning mana shunday ikki o'zaro bir-biri bilan bog'liq xususiyatlari "(1) pul, (2) pullik kelishuvlar va qonuniy majburlov tizimi, (3) og'ir pullik ish haqi darajasi va (4) spot va forvard bozorlari singari o'yin nazariyasi qonuniyatlari va aniq institutlarini

shaklantiirishda kishilarga yo'lboshchi" bo'lib keladi.⁴⁷ Shu sababli institutlar makroiqtisodiyot tomonidan boshqariluvchi usullarni o'zgartiradilar. Davidsonning qarashlari Human Minsky (1919-1997)ning qarashlariga mos keladi. Human Minsky moliyaviy tizimni buzilish xavfi mavjud bo'lgan "kartochkalar uyi"ga o'xshatgan mashhur postkeynschi sanaladi.

Postkeynschilikning iqtisodiy o'sish nazariyasi metodologik masalalarga urg'u beradi. U bozor iqtisodchilari yaqin paytlargacha statik masalalar iqtisodiy o'sishning bir ko'rinishi, deb kelgan bir paytda, iqtisodiy o'sishni iqtisodiy jarayonlarning muhim ko'rinishi sifatida ta'kidlab o'tdi. Masalan, Roy Xarrod va Evsey Domarning 1950-yillarda olib borgan iqtisodiy o'sish nazariyalari bozor iqtisodiyotining fundamental qismi sanalar edi, lekin hozirgi kunda bu izlanishlar makroiqtisodiy darsliklarida kamdan kam hollarda uchramoqda. Buning o'rniga yangi iqtisodiyotga oid kitoblarda barqaror, endogen iqtisodiy o'sish ko'rsatilmoqda. Bu qisman iqtisodiy beqarorlikning postkeynschilik qarashlariga mos tushadi, chunki Xarrod-Domar modeli iqtisodiyotda muvozanat holati "o'tkir pichoq" chegarasidagi rivojlanishni ko'rsatishni aniqlab beradi.

Umuman olib qaralganda postkeynschilik tatqiqotlarida model shakllanmagan sharoitlarda konseptualizatsiyaning o'zgarmasligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Bunda asosiy tamoyil iqtisodiyotning barqaror bo'lamsligiga qaratiladi; neoklassik nazariya ta'kidlab o'tganidek, bozorning ko'rinmas qo'llari yaxshi ishlamaydi. Bu esa postkeynschilar ortodoks nazariyachilariga qaraganda kapitalizmning muammolarini to'g'rilashda hukumat qarorlarining ahamiyatini kuchliroq bila olganligini anglatadi. Postkeynschilar o'zlarining soliqlarga asoslangan daromad siyosatini (TIP) qo'llash orqali ancha mashhur bo'lib ketdilar.

Bozor iqtisodchilarining postkeynschilarga qarata javobi

Bozor iqtisodchilarining Amerika postkeynschilariga qarata yo'llagan javobi ularni butunlay obro'sizlantiradi yoki "Yana nimani yangilash zarur?" munosabati haqida bosh qotirshlariga sabab bo'ldi. Robert Solou quyidagicha xulosaga keladi:

Men o'zini postkeynschilardan, deb ataydigan maktabga xayrixoh emasman. Birinchidan, men buni biror-bir ta'limot maktabi sifatida

⁴⁷ Paul Davidson, *Money and the Real World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), p. 360.

tushuna olmay keldim. Men bir tomondan eng qadrdon do'stlarimdan biri bo'lib kelgan Human Minskiy va ikkinchi tomondan Alfred Meixnerga o'xshash iqtisodchilar o'rtasida intellektual bog'liqlikni ko'ra olmayapman, bundan tashqari ular o'xshash narsalarga, ya'ni bozor iqtisodiyotiga qarshi borishmoqda.

Xayrixohlik bildirmasligimga boshqa sabab men hech qachon ijobiy nazariyani tizimlashtira olmay keldim (shuni tan olishim kerakki, men bu ustida unchalik qattiq ishlamaganman). Bu asosan ijobiy nazariya sifatida tavsiflana oladigan tuzilmaviy biror narsani taklif eta olmaydigan jamiyatdek tuyulaveradi. Men Pol Devidsonning ko'plab maqolalarini o'qib chiqdim va ular menda taassurot qoldirmadi. Ba'zi postkeynschilik narx nazariyasi universal raqobat yomon faraz, degan qarashlaridan kelib chiqqan. Butun umrim bo'yi men shu narsalarga aminman. Shuning uchun men buni qoniqarsiz yo'nalish, deb hisoblayman va bunga ko'p e'tibor qaratish lozim emasligini ta'kidlamogchiman.⁴⁸

Bozor iqtisodchilari "ortodokslikdan kelib chiqadigan farazlar to'plamini o'z ichiga olmagan neorikardochilik farazlari noto'g'ri ekanligini" ko'rsatib o'tadilar.⁴⁹

10.5. Samarali talab va insonning psixologik moyilligi

J.M.Keyns «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» asarida o'z tadqiqotlarini klassiklar nazariyasini, jumladan, Sey qonunini tanqid qilishdan va samarali talab nazariyasini isbotlab berishdan boshladi. Sey qonuni klassiklar o'rtasida to'g'ri, deb E'tirof etilgan va unga amal qilib kelingan. Bu qonunga ko'ra taklif avtomatik tarzda o'z talabini yuzaga keltiradi. J.M.Keyns esa unga qarshi yalpi talab o'z taklifini yuzaga keltirish g'oyasini ilgari suradi va o'zining samarali talab nazariyasini ishlab chiqadi.

Nega samarali talab hal qiluvchi omil ekanligini tushuntirib berish uchun J.M.Keyns *yalpi taklif* va *yalpi talab* tushunchalarini kiritdi. Yalpi taklif yalpi xarajatlar va yalpi mahsulot (yoki bandlik) hajmi o'rtasidagi nisbat bilan aniqlanadi. Qisqa vaqt ichida bu nisbat o'zgarmaydi. Ma'lumki, tadbirkor muayyan mahsulotni sotgandan keyin daromad olishi mumkin. Yalpi talab kutilayotgan daromadlar (jamiyat miqyosida) va yalpi mahsulot (bandlik) o'rtasidagi nisbatni aks ettiradi. Bu nisbat

⁴⁸ Arjo Klamer, *Conversations with Economists* (Totowa, N.J.: Rowman and Allanheld, 1984), pp. 137-138.

⁴⁹ Frank Hahn, "The Neo-Ricardians," *Cambridge journal of Economics*, 6 (1982), 363.

o'zgaruvchan bo'ladi. Shuning uchun yalpi mahsulot, bandlik dinamikasi yalpi talab omillariga bog'liq bo'ladi.

Yalpi talab bu iste'mol talabi va investitsiya talabini (ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talab) o'z ichiga oladigan talab hisoblanadi. J.M.Keyns bo'yicha ish bilan bandlik va milliy daromad ishlab chiqarish, uning dinamikasi taklif omillari (ishlatilayotgan mehnat, kapital miqdori, ularning unumdorligi) bilan emas, balki talab omillari bilan aniqlanadi. U o'z tadqiqoti markaziga talab muammosini qo'yadi. Uning bu nazariyasi samarali talab nazariyasi, deyiladi.

Yalpi talab iste'molchilar, korxonalar, hukumat sotib olishga rozi bo'lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi bilan narxlar darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Bu to'lovga qobil talab bilan ta'minlangan tovar va xizmatlar summasi. Narxlar bilan milliy mahsulot ishlab chiqarish o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud.

Yalpi taklif va yalpi talab kesishgan nuqta narx darajasining muvozanatlashganligini, milliy ishlab chiqarish real hajmining muvozanatlashganini bildiradi, shuningdek, bandlik darajasini tavsiflab beradi. J.M.Keyns uni samarali talab nuqtasi, deb atadi. Samarali talab bu – bandlik darajasini ifodalovchi yalpi to'lovga qodir talab.

Bu yerda yalpi talabni qanday rag'batlantirish asosiy muammo hisoblanadi. J.M.Keyns XX asrning 30-yillari ko'pchilik mamlakatlarda yalpi talabning (iste'mol talabi ham, investitsiya talabi ham) samarali bo'lmaganligini asoslab berdi:

a) iste'molga bo'lgan talabning yetarli darajada samarali bo'lmashligiga asosiy sabab ish haqi oshganda kishilar iste'molining oshib borishi pul daromadining o'sish sur'atidan doimo orqada qoladi, bu holat "asosiy psixologik qonun"ning amal qilishi bilan bog'lab tushuntiriladi, *bu qonunga ko'ra inson daromadlari oshib borganda oldingiga qaraganda daromadlarning ko'proq qismi jamg'arib boriladi;*

b) investitsiyaga bo'lgan talab ikkita sababga ko'ra samarali bo'lmagan:

– o'sha "asosiy psixologik qonunning" amal qilishi tufayli iste'molchining sarflagan investitsiyasiga foyda ololmay qolishdan qo'rqishi;

– kredit uchun yuqori ssuda foizining amal qilishi.

J.Keyns yuzaga kelgan vaziyatdan chiqish uchun davlat va hukumatning quyidagi faoliyat yo'nalishlarini taklif qiladi:

– davlat uncha yuqori bo'lmagan iste'mol talabini davlat hujjatlarini va iste'molini ko'paytirish orqali kompensatsiyalashi kerak;

– hukumat ssuda foizini ilmiy asosda tartibga solish yo‘li bilan xususiy investitsiyani rag‘batlantirish siyosatini yuritishi kerak;

– bozordagi vaziyatga qarab ayrim hollarda, aholi jamg‘armasining haddan tashqari ko‘payib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida aholidan olinadigan soliqlarni ko‘paytirish zarur, shu maqsadda vaqti-vaqti bilan ish haqi darajasini muzlatib qo‘yish o‘rinli hisoblanadi;

– makroiqtisodiy darajada qaror qabul qilishda “**multiplikator**”dan foydalanish zarur.

10.6. Insonning psixologik moyilligi

J.M.Keyns ochib bergan psixologik qonunga ko‘ra inson daromadlari oshib borishi bilan iste‘mol va jamg‘armani ko‘paytirib borishga moyil. Shuning uchun iste‘mol va jamg‘armaning milliy daromadga bog‘liqligi, ularning nisbati muhim ahamiyat kasb etadi. Bu nisbat iste‘molga bo‘lgan me‘yorli moyillikni tavsiflab beradi. Nega “me‘yorli”? Chunki gap qo‘shimcha daromad (Y) va uning iste‘molga (S) va jamg‘armaga (S) taqsimlanishi to‘g‘risida, shuningdek, qo‘shimcha (me‘yorli) ortib boruvchi iste‘mol to‘g‘risida ham boradi. «Asosiy psixologik qonun, – deb yozadi J.M. Keynes, – shundan iboratki, kishilar odatda, daromadlari ortib borishi bilan o‘z iste‘molini ko‘paytirishga moyildirlar, lekin bunda iste‘mol daromad ortgan darajada oshmaydi».

Bu hol shu narsani bildiradiki, agar daromad o‘zgarsa, iste‘mol ham shu yo‘nalishda o‘zgaradi, lekin iste‘mol o‘zgarishi daromad o‘zgarishi darajasidan past bo‘ladi. J.M. Keynes iste‘mol o‘zgarishi bilan ushbu o‘zgarishni keltirib chiqargan daromad o‘zgarishi o‘rtasidagi nisbatni iste‘molga bo‘lgan Me‘yorli moyillik, deb atadi va uni quyidagi formula bilan ifodaladi:

$$MRS = \frac{\Delta S}{\Delta Y}.$$

Iste‘mol va umumiy daromad o‘rtasidagi nisbatni esa, u iste‘molga bo‘lgan o‘rtacha moyillik, deb atadi:

$$ARS = \frac{S}{Y}.$$

Yuqorida qayd qilib o‘tganimizdek, J.M. Keynes o‘z nazariyasida iste‘molga bo‘lgan moyillik tushunchasi bilan birga jamg‘armaga bo‘lgan moyillik tushunchasini ham ilgari surdi. Jamg‘armaga bo‘lgan me‘yorli moyillik – bu jamg‘arma miqdori o‘zgarishi bilan daromad o‘zgarishi o‘rtasidagi nisbatdir:

$$MRS = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

Jamg'armaga bo'lgan o'rtacha moyillik esa jamg'armaning umumiy daromadga bo'lgan nisbati bilan ifodalanadi:

$$ARS = \frac{S}{Y}$$

Bu yerda shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, agar umumiy daromad oshsa, unda kishilar ushbu oshgan daromadning bir qismini iste'molga sarflasalar, ikkinchi qismini jamg'aradilar. Shuning uchun jamg'arma va iste'mol o'zgarishlari yig'indisi daromad o'zgarishiga teng, ya'ni:

$$\Delta C + \Delta S = \Delta Y,$$

$$\text{unda, } \Delta C / \Delta Y + \Delta S / \Delta Y = 1.$$

Masalan, daromad 3 ming so'mga ko'paydi, bunda iste'mol 2100 so'mga, jamg'arma esa 900 so'mga ortdi, deylik. Unda $MRS = 2100 : 3000 = 0,7$, $MRS = 900 : 3000 = 0,3$. Bu qo'shimcha har bir so'mlik daromadning 70 tiyini iste'molga, 30 tiyini esa jamg'armaga sarflanayotganini bildiradi.

Daromadlarning ko'payib borishi bilan iste'molning ham, jamg'armaning ham umumiy miqdori ko'payib boradi, lekin iste'molning nisbiy hissasi kamayib boradi, jamg'armaning hissasi esa oshib boradi. Masalan, $MRS + MRS = 0,7 + 0,3 = 1$; bir oz vaqt o'tgandan keyin $0,6 + 0,4 = 1$ ni keltirib chiqarishi mumkin. J.M. Keynes daromadlar ko'payib borishi bilan iste'mol xarajatlari hissasining nisbatan pasayib borishini inson xatti-harakatidagi sabablarga bog'lab tushuntiradi. Bunday sabablar hammasi bo'lib sakkizta – xasislik, ehtiyotkorlik, tejab-tergab sarflash va b. Natijada iste'molga bo'lgan me'yorli moyillik jamiyatda pasayib boradi. Iste'mol talabi aynan o'sha me'yorli moyillikka bog'liq. Ko'payib borayotgan jamg'arma miqdorining investitsiya tovarlariga bo'lgan talabga aylanishi qiyinlashadi.

Bu aytilganlar shu narsadan dalolat beradiki, J.M. Keynesning tadqiqot metodologiyasida noiqtisodiy omillar – davlat (ishlab chiqarish vositalariga va yangi investitsiyalarga bo'lgan iste'mol talabni rag'batlantiruvchi sifatida) va odamlarning psixologiyasi (xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'zaro munosabatlarini oldindan belgilab beruvchi sifatida) ham iqtisodiy o'sishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamg'armalarning investitsiyalarga aylanishi muammosi va investitsiyalarga ta'sir etuvchi boshqa omillar

J.M. Keynes nazariyasida yuqori ish bilan bandlikni ta'minlashda, milliy daromadni ko'paytirishda investitsiyalarning roliga katta e'tibor beriladi. Investitsiyalar muammosi asosiy muammo hisoblanadi. Investitsiyalar muammosi bu jamg'armalarning investitsiyalarga aylanishi muammosidir.

Agar investitsiyalar hajmi jamg'armalar hajmidan ortiq bo'lsa, u holda yalpi talab taklifdan ortiqdir va milliy daromad o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Agar investitsiyalar jamg'armalardan kam bo'lsa, u holda yalpi talab taklifdan kamdir va daromad kamaya boradi. Va nihoyat, agar investitsiyalar jamg'armalarga teng bo'lsa, yalpi talab taklifga teng va milliy daromad darajasi o'zgarmay qoladi (Pezenti A. Ocherki politicheskoy ekonomii kapitalizma. V 2-x t.: Per. s italyanskogo. M.: «Progress», 1976, 628-629 s.).

Jamg'armalar jiddiy to'siqlarsiz investitsiyalarga aylanishi uchun nima qilish kerak?

J.M. Keynes klassiklarning tejamkorlik, joriy iste'moldan o'zini tiyish iqtisodiy o'sishning asosi, degan tushunchasini inkor etadi va asosiy e'tiborni «tejamkorlik uddaburonliksiz bo'lishi mumkin emas», «tejamkorlik uddaburonlikdan oshib ketishi bilanoq, u oxirgisining jonlanishiga xalaqit beradi» degan qoidaga qaratdi. haqiqatan ham jamg'armalarning ko'payishi investitsiyalarning ko'payishidan ustun bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy rivojlanish ertami-kechmi to'xtaydi: samarali talab yalpi taklifdan orqada qoladi va ortiqcha ishlab chiqarish vujudga keladi.

J.M. Keynes bo'yicha, jamg'arma va investitsiyalar yangi klassiklar hisoblaganlaridek, moliya bozorida avtomatik tarzda tenglashmaydi. jamg'armalar va investitsiyalar dinamikasi har xil omillarga bog'liq bo'ladi. Jamg'armalar daromad o'sishiga qarab ko'payib boradi. investitsiyalar kapital qo'yilmalaridan keladigan foydaga va foiz stavkasiga bog'liq. Bu bilan J.M. Keynes bozor tizimining eng zaif bo'g'inini ko'rsatib beradi: investor iqtisodiyotda kelajakda bo'ladigan vaziyatni mo'ljallab qaror qabul qiladi, jamg'aruvchi qo'lga kiritilgan daromad darajasidan kelib chiqqan holda, ya'ni iqtisodiyotning avvalgi holatiga qarab ish yuritadi.

Jamg'arma miqdori foiz stavkasiga qarab emas, balki yalpi daromadning o'sishiga qarab o'zgarib turadi.

Investitsiyalar hajmi J.M. Keynes bo'yicha, kapital qo'yilmalaridan keladigan daromad miqdoriga yoki ularning me'yorli unumdorligiga va foiz me'yoriga bog'liq bo'ladi (kutiladigan daromad qancha yuqori va foiz stavkasi qancha past bo'lsa, kredit olish va investitsiyalar hajmini ko'paytirish shuncha foydali). Tadbirkorlar kapital qo'yilmasining me'yorli foydaliligi foiz me'yoridan pasayib ketmaguncha investitsiyalar jarayonini davom ettiradilar. Agar foiz me'yori yuqori bo'lsa, jamg'arma egalari o'z mablag'larini investitsiyalarga, kapital qo'yilmasiga sarflamaydilar. Chunki pulni qarzga berish, obligatsiyalarni sotib olish yo'li bilan ancha oson daromad topishi mumkin.

Investitsiyadan keladigan foyda darajasining pasayishi va foiz me'yoriga yaqinlashib borishi kuzatilayotgan vaziyatda investitsion faoliyat to'xtatiladi, turg'unlik kelib chiqadi. Foiz me'yori bo'lajak investitsiyalar foydasining quyi chegarasini aniqlab beradi. Foiz me'yori qancha past bo'lsa, investitsiya jarayoni shuncha jonli bo'ladi va aksincha.

Multiplikator

J.M. Keynes investitsiyalarning ko'payishi bilan milliy daromadning ko'payishi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qildi. Uning ko'rsatib berishicha, investitsiyalarning ko'payishi milliy daromadning o'sishiga olib keladi va u quyidagi formula ko'rinishida ifodalanadi:

$$K = \Delta Y / \Delta I,$$

bu yerda, K – multiplikator, ΔY – milliy daromadning o'sishi, ΔI – investitsiyalarning o'sishi.

Investitsiyalarning ko'payishi va uning natijasida milliy daromad va aholining ish bilan bandligining o'sishi maqsadga muvofiq iqtisodiy samara sifatida ko'riladi. Ana shu iqtisodiy samara iqtisodiy adabiyotlarda multiplikator samarasi, deb ataladi. Multiplikator – bu son koeffitsiyenti bo'lib, daromad o'sishi bilan ushbu o'sishni yuzaga keltirgan investitsiyalar o'simi o'rtasidagi nisbatni ifodalab beradi. Multiplikator atamasini birinchi marta ingliz iqtisodchisi R.Kan 1931-yili ishlatgan. Unda ish bilan bandlik sohasidagi multiplikator samarasi to'g'risida so'z yuritiladi. R.Kanning «ish bilan bandlik multiplikatori»

investitsiyalar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan tarmoqlarda ish bilan bandlikning ko‘payishi o‘rtasidagi nisbatni ifodalab beradi.

J.M.Keynsning «Investitsiyalar multiplikatori» nazariyasiga ko‘ra «qachonki investitsiyalarning umumiy summasi o‘ssa, unda daromadlarning ko‘payishi investitsiyalar o‘simidan K marta ortiq bo‘ladi». J.M.Keynsning ta’kidlashicha, bunday holatning sababi «psixologik qonundan» kelib chiqadi, unga ko‘ra «real daromadning o‘sib borishi bilan jamiyat doimo uning kamayib boruvchi qismini iste’mol qilishni xohlaydi».

Multiplikator samarasi, yuqorida qayd qilib o‘tganimizdek, investitsiyalarning ko‘payishi daromadning ortishiga olib kelishini ko‘rsatadi va bu ortgan daromad (jamg‘armani chiqarib tashlagandan keyin) yalpi talabning bir qismiga aylanadi. Daromadlarning multiplikatsiyalashuvi jarayoni to‘xtamaguncha shunday davom etib boraveradi. Bu yerda shu narsani qayd qilib o‘tish kerakki, kishilarning jamg‘armaga bo‘lgan moyilligi qancha ko‘p (shunga muvofiq MRS miqdori kam) bo‘lsa, multiplikatorning ahamiyati shuncha kam bo‘ladi. To‘la ish bilan bandlik sharoitida multiplikator amal qilmaydi, chunki bo‘sh turgan resurslarning bo‘lmaganligi sababali ishlab chiqarishni ortiqcha kengaytirib bo‘lmaydi. Real ijtimoiy mahsulot ko‘paymagan holda resurslarni faqat tarmoqlararo qayta taqsimlash yuzaga keladi. Multiplikatsiyalashgan iste’molning kengayishi baholarning o‘shida ifodalanadi.

Likvidlik ustunligi, pul massasi va foiz stavkasi nazariyalari

Odamlar o‘zida naqd pul bo‘lishini xohlashi tushunchasini J.M. Keynes “*likvidlik ustunligi*” deb atagan. Agar yangi klassiklarda pul zaxirasini jamg‘arish noratsional hisoblansa, J.M. Keynes bo‘yicha esa, bunday jamg‘arma bo‘lajak xo‘jalik vaziyatini prognozlashtirib bo‘lmasligi, xo‘jalik xatari mavjudligining muqarrar natijasidir. O‘z ishlarining yurishmay qolishidan xavotirlanish, kelajakka ishonmaslik kishilarni naqd pul saqlashga undaydi. Bundan tashqari yuqori likvidlik moliyaviy aktivlar moliya bozoridagi «o‘yinda» muayyan ustunlik berishi mumkin: qimmatli qog‘ozlarning kursi pasayganda ularni tezda sotib olish uchun naqd pullar asqotadi.

Kishilarning o‘z uylarida naqd pul zaxiralarini ushlab turishi J.M.Keyns bo‘yicha quyidagi sabablarga bog‘liq:

- xarid qilish zarurligi (transaksion motiv);
- kutilmagan vaziyat uchun (ehtiyot shartdan);

– chayqovchilik sababi (motivi).

Birinchi ikkita sababni pulning miqdoriy nazariyasining Kembrij varianti tarafdorlari ko'rsatib o'tgan. J.M. Keynes bo'yicha birinchi ikkita sababdan boshqa chayqovchilik motivi ham naqd pulga bo'lgan talabni kuchaytiradi. Odamlar qimmatli qog'ozlarni sotib olish uchun ularning kursi pasayishini kutadi. Bunday vaziyat odamlarni o'z qo'llarida ancha likvidli mablag' – naqd pullarni ushlab turishga undaydi.

Foiz stavkasi past bo'lganda qimmatli qog'ozlar kursi yuqori bo'ladi. Foiz stavkasi ko'tarilishi bilan obligatsiyalar kursi pasayadi. Demak, chayqovchilik funksiyasi likvidligi foiz Me'yoriga bog'liq. Foiz Me'yori qancha past bo'lsa, chayqovchilik motivi bo'yicha naqd mablag'larga talab shuncha yuqori bo'ladi. Foiz Me'yori qancha yuqori bo'lsa, naqd pulga talab shuncha past bo'ladi (yuqorida ko'rsatilgan sabablarga ko'ra).

Shunday qilib, pulga bo'lgan yalpi talab ikki qismdan tashkil topadi:

a) oldi-sotdi (sdelka) uchun talab (milliy daromad darajasidan kelib chiqadigan funktsiya);

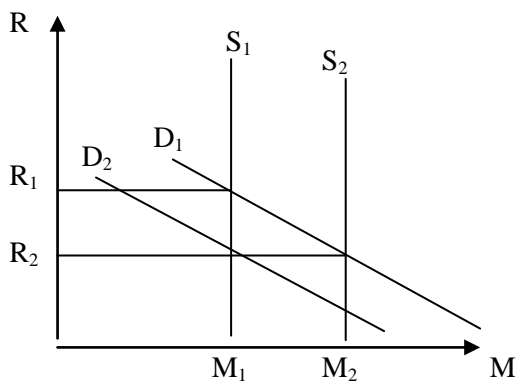
b) chayqovchilik uchun talab (foiz stavkasi funksiyasi):

$$D_m = f(Y, R).$$

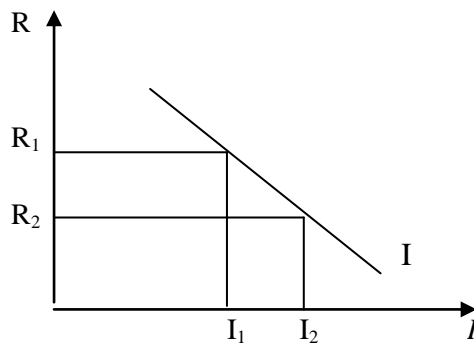
Ehtiyotkorlik ham likvidlik ustunligini keltirib chiqaruvchi sabablardan biri hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar – jamg'arma to'plashning xatarli shaklidir. Shuning uchun odamlarga aktivlari bexatar hisoblangan naqd ko'rinishdagi o'ziga xos sug'urta fondi zarur.

Pul massasi va foiz stavkasi. Keynscha modelda baholar o'zgaruvchan emas. Shuning uchun pul massasining ko'payishi ishlab chiqarish darajasiga baholarning o'sishi orqali emas, balki foiz stavkasi orqali ta'sir ko'rsatadi. Agar yangi klassiklar pul massasi makroiqtisodiy jarayonlarga faqat «to'g'ri» ta'sir ko'rsatish mexanizmini, Viksell - ham «to'g'ri» ham «egri» mexanizmlarini tadqiq qilgan bo'lsalar, J.M. Keynes esa e'tiborni faqat «egri» mexanizmga qaratdi.

Foiz stavkasi ikkita sababga ko'ra o'zgarishi mumkin: yo o'z aktivlarining bir qismini pul shaklida ushlab turgan kishilarning psixologik kayfiyatidagi o'zgarishlar oqibatida (pulga bo'lgan talab egri chizig'ining siljishi), yoki pul massasining o'zgarishi natijasida (pul taklifi egri chizig'ining siljishi). Agar foiz stavkasi R_1 darajada o'rnatilgan bo'lsa (10.1-chizma), unda uning R_2 darajaga pasayishi faqat pulga bo'lgan talab egri chizig'i chapga (D_2) siljigandagina yoki pul taklifi egri chizig'ining o'ngga (S_2) siljishi natijasida sodir bo'ladi.

10.1-chizma.

10.2-chizma.

Yuqorida aytilganlardan xulosa qilib, pul taklifi miqdori foiz stavkasiga va demak, investitsiyalar hajmiga ham ta'sir ko'rsatadi, deyish mumkin. Masalan, muomaladagi pul miqdorining M_1 dan M_2 ga o'sishi foiz stavkasini R_1 dan R_2 ga pasaytirdi va investitsiyalar darajasini I_1 dan I_2 ga oshirdi (10.2-chizma).

Bu yerda bir muammo mavjud. J.M. Keynes uni "likvidlik tuzog'i", deb atagan. Uning mazmuniga ko'ra pul massasi ko'payib boradi, lekin muayyan (foiz juda past) davrga kelib foiz Me'yorining pasayishi to'xtaydi. Pulni ko'paytirish foydasiz bo'lib qoladi.

J.M. Keynes asarida likvidlik tuzog'ining ikki sababini ko'rish mumkin. Birinchidan, foiz stavkasi past bo'lganda (va demak, obligatsiya qiymati yuqori bo'lganda) qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilari uning oshishini kutadilar (obligatsiyalar qiymatining pasayishini). Shuning uchun ular bugungi kunda qimmat obligatsiyalarni sotib olmaydilar va o'z aktivlarini likvidli shaklda saqlaydilar (chayqovchilik sababi). Ikkinchidan, past foiz stavkasi pulni qimmatli qog'ozlar ko'rinishida saqlash xatarini qoplamaydi va ehtiyotkorlik sababidan kelib chiqqan holda odamlar o'z jamg'armalarini xavfsiz bo'lgan naqd pul ko'rinishida ushlab turishni afzal ko'radilar.

Muhokama uchun savollar

1. Merkantalizm ta'limoti va Keynes nazariyasi o'rtasida qanday bog'liqlik bor?
2. Nima sababdan o'sish nazariyalarida klassik iqtisodchilar pessimistik qarashlarni namoyish etishadi?
3. Shumpiterning kapitalizmning kelajagi haqidagi qarashlari Marksnikidan nimasi bilan farqlanadi?

4. Daromadning miqdoriy nazariyasi transaksiya nazariyasidan qanday farq qiladi?

5. Keynsning nazariyasi vaziyatlimi yoki yo‘qmi? Nima uchun buni bilish muhim?

6. Nima sababdan klassik iqtisodchilar “talab to‘la ishlab chiqarish hajmi uchun” konsepsiyasini muammoli, deb topdilar?

7. Keynsning fikriga ko‘ra kapitalizmning asosiy kamchiliklari va yaxshi taraflari nimada?

8. Sog‘lom moliya va funksional moliya atamalari farqini tushuntirib bering.

9. IS-LM tahlilining asosiy muammolari nimadan iborat?

10. Nima uchun yangi klassiklar mikroiqtisod uchun makroasos muhimligiga qarshi chiqishadi?

11. Yangi iqtisodiy o‘sish nazariyasining klassik iqtisodiy maktab asoslariga qanday bog‘liqligi bor?

12. Sizning xodimingiz o‘zining bayonotida Keynsning amaliy odam haqidagi “ishlamaydigan iqtisodiyotning quli” degan mashhur so‘zlaridan sitata keltirmoqchi. Shu sitatani toping.

XI BOB. MONETARIZM

11.1. Monetarizm konsepsiyasi va uning asosiy qoidalari

**Milton Fridmen
(1912-2006)**

1950-1960-yillar davomida keynschilik ta'limotiga qarshi monetarizm ta'limoti yuzaga keldi. Uning asosiy vakillaridan biri Milton Fridmen hisoblanadi. Uning ta'limoti keynschilikka qarama-qarshi go'yadir. Keynes tomonidan yaratilgan konsepsiyada pul hech qanday rol o'ynamagan va narxlarning tushishi uchun hech qanday ahamiyat kasb etmagan. Keynesning tadqiqotlarida pulni yetkazib berish va narxlarning shakllanishi o'z ifodasini topgan. Ikkinchi jahon urushi yillarida rivojlangan davlat g'aznasi va qayta ta'minlash o'rtasidagi kelishuvlarning birida shu narsaga kelishib olindi, ya'ni narxlarni eng past darajada saqlab turish uchun har qanday turdagi bondlarni sotib olish. Fridman buni bajarish uchun har qanday turdagi o'zgarishlarni amalga oshirgan. Monetaristlar davlatning iqtisodiyotda pulni yetkazib berish siyosati muhim rol o'ynashini ta'kidlab o'tishdi. Shuning uchun monetaristlarning asosiy muommosi pul hisoblangan.⁵⁰

Monetarizm iqtisodiy ta'limotlar tarixida keng tarqalgan mashhur va nufuzli oqim bo'lib, bu oqimning atoqli namoyandasi Chikago universitetining professori, iqtisodiyot sohasida Nobel mukofoti sohibi **Milton Fridmen (1912)** o'z g'oyadoshlari – monetaristlar bilan birga pul massasi bilan ishlab chiqarish o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq qildilar.

Monetarizm keynschilar ta'limotiga muqobil tarzda yuzaga kelgan bozor iqtisodiyotida pulni olqishlovchi nazariyadir. Bozor mexanizmi ustunligiga asoslangan M.Fridmen nazariyasiga ko'ra erkinlik va xususiy tadbirkorlik o'rtasida ichki bog'liqlik mavjud. Faqat xo'jalik erkinligi sharoitida siyosiy erkinlikka, iqtisodiy samaradorlikka va tenglikka erishish mumkin.

⁵⁰History of Economic Thought. Harry Landreth, David C. Colander. Fourth edition Houghton Mifflin Company Boston Toronto. P 440

Iqtisodiyotda nima qilish kerakligini millionlab kishilardan ko'ra davlat amaldorlarining yaxshi bilishi dargumon, deydi M.Fridmen. Davlatning xo'jalik jarayonlariga aralashuvi iqtisodiyotning o'zini o'zi tartiblash tizimini buzishga olib keladi. Shuning uchun davlat pul va ishlab chiqarish barqarorligini ta'minlagan holda pul muomalasini nazorat qilish bilan cheklanmog'i lozim.

Monetarizmning asosiy qoidalari. M. Fridmen konsepsiyasini tasavvur qilish uchun uning tarafdorlari u yoki bu darajada qo'llab-quvvatlagan asosiy qoidalarni ko'rib chiqamiz.

Monetaristlar fikricha, bozor iqtisodiyoti o'zining ichki xususiyatiga ko'ra barqarorlikka, o'zini o'zi tartiblashga intiladi. Bozor raqobati tizimi mustahkam barqarorlikni ta'minlaydi. Mabodo muvozanat buzilsa, baholar uni tuzatishning bosh vositasi bo'lib xizmat qiladi. Nomutanosibliklarning vujudga kelishi, odatda, ichki sabablar natijasida emas, balki tashqaridan bo'ladigan arashuvlar, davlat tartiblashidagi xatolar natijasi hisoblanadi.

Bozor xo'jaligining barqarorligi to'g'risidagi ushbu qoida J.M. Keynsning iqtisodiyotga davlat aralashuvining zarurligi to'g'risidagi tasdig'iga qarshi qaratilgandir. Aynan ular (ma'muriy, baholar dastaklari, soliq tizimi emas) iqtisodiyotni a'lo darajada barqarorlashtirishga qodir. Agar J.M.Keyns byudjet siyosatini ancha aniq, tezkor va natijasini oldindan bilish mumkin bo'lgan dastaklar sifatida baholagan bo'lsa, M.Fridmen undan farqli ravishda, pul-kredit siyosatini ana shunday tavsiflaydi. Uningcha (Keynsga qaraganda), pul-kredit siyosati iqtisodiy faollikni ancha kuchaytiradi. U pulni ishlab chiqarish, ish bilan bandlik va baholarni aniqlashda yagona bosh omil sifatida qaraydi.

Pulning asosiy xususiyati uning likvidligida. Pulni xohlagan paytda almashtirish, unga har qanday tovarni sotib olish mumkin. M. Fridmen pul harakati (pul massasining o'sish sur'ati) va yalpi ichki mahsulot o'rtasida o'zaro chambarchas bog'liqlik amal qilishiga asoslanadi. Pul massasining o'sish sur'atining tezlashuvi yoki sekinlashuvi faol ish yuritishda, ishlab chiqarishning siklik tebranishida aks etadi. Gap shundaki, pul massasidagi o'zgarishlar natijasi asosiy iqtisodiy parametrlarda birdan aks ettirilmaydi, balki biroz vaqtdan keyin ta'siri bilinadi. Odatda, vaqtincha uzilish bir necha oyni tashkil etadi. U shu narsani bildiradiki, pul massasidagi o'zgarishlar yalpi ichki mahsulotga birdan emas, balki bir oz vaqtdan (oydan) keyin ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun pul siyosati joriy tartibdagi samaraga va qisqa muddatli

o'zgarishlarga mo'ljallangan bo'lmay, balki uzoq muddatli xarakterga ega.

11.2. IS-LM modeli

Keynschilar ko'p o'tmay monetaristlar bilan fikrimiz bir xil bo'lib chiqadi, deb o'ylagan edi, lekin monetaristlar o'zlarining tushinishlari bo'yicha ulardan farq qilishgan. Bu muammo keyns-neoklassik tizimida qayta yechilgan va monetaristlar elastik bo'lmagan LM egri chizig'ini aytgan bo'lsalar, keynschilar esa elastik LM egri chizig'ini tatbiq etganlar. Natijada oxir-oqibat bu termin taqdimotlarda monetaristik va keynschilik ta'lomoti birga keladigan neokeynschilik IS-LM modeli, deb yuritilib, ular faqatgina bir necha parametrlari bilan farq qiladigan bo'ldi.

11.3. Ayirboshlash tenglamasi

M. Fridmen konsepsiyasi garchi o'ziga xosligi bilan ajralib tursa ham, u pulning miqdoriy nazariyasiga asoslanadi. Pul massasi ko'paysa, baholar o'sadi va aksincha, pul massasi kamaysa, baholar pasayadi, ya'ni boshqa barcha sharoitlar bir xil bo'lganda tovarlarning baholari pul miqdoriga mutanosib tarzda o'zgaradi.

Tovar aylanishini ta'minlovchi naqd pul taxminan bir yillik daromadning o'ndan bir qismini tashkil etadi, deb faraz qilaylik. Boshqacha aytganda, pul yiliga o'n marta aylanadi. Pul bir yilda 10 marta aylansa, unda misol uchun 10 mln. so'mlik bir yillik daromadni (mahsulotni) sotish uchun muomalada 1 mln. so'm bo'lishi kerak. Agar muomaladagi pul miqdori 1 mln. so'mdan 2 mln. so'mga ortsa, unda (boshqa shartlar o'zgarmagan holda) baholar ham ikki barobar oshadi. Bunday bog'liqlik, ya'ni muomaladagi pulning miqdori bilan mamlakat doirasida sotilgan tovar va xizmatlarning umumiy miqdori o'rtasidagi bog'liqlik Irving Fisherning **ayirboshlash tenglamasida** ifodalanadi:

$$M \cdot V = P \cdot Q,$$

bu yerda, M – pul miqdori; V – muomaladagi pulning aylanish tezligi; P – baholar darajasi; Q – ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning miqdori.

Tenglamaning chap tomonidagi $M \cdot V$ xaridorlarning jami ishlab chiqarilgan tovarni sotib olishga ketgan umumiy sarflarini va pulning aylanish tezligini bildirsa, o'ng tomonidagi $P \cdot Q$ esa, ushbu ayirboshlanadigan tovarlar miqdori va baholar darajasini bildiradi. Agar

$M \cdot V$ bir yilda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarga sarflangan umumiy xarajatlar bo'lsa, unda u nominal sof milliy mahsulotga (SMM) teng bo'lishi kerak, ya'ni $SMM = P \cdot Q$.

Ayirboshlash tenglamasi funksional bog'liqliklarni ancha aniq tasavvur etishga imkon beradi. Agar pul massasi ortsa yo (R) baholar, yo (Q) ishlab chiqarish miqdori o'zgaradi.

Klassiklar muomaladagi pulning aylanish tezligi (V) va ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdori (Q) pul massasi (M) o'zgarishiga bog'liq emas, deb hisoblaganlar. Ularning fikriga ko'ra, ishlab chiqarishning real miqdori davlatning mehnat resurslari holati bilan, ishlab chiqarish quvvatlari bilan aniqlanadi, pulning aylanish tezligi esa ishchilarga har yili to'lanadigan ish haqi miqdoriga o'xshash omillar bilan ifodalanadi.

Monetaristlar juda ko'p amaliy materiallarga asoslangan holda (bu haqida yuqorida aytib o'tildi) pul taklifi nominal SMM ishlab chiqarishda hal qiluvchi omil hisoblanadi, deb xulosa qiladilar.

11.4. Pulga bo'lgan talab va taklif

Insonlar bozor iqtisodiyoti sharoitida o'z boyliklarini har xil shakllarda (pul, qimmatli qog'ozlar, yer uchastkasi, ko'chmas mulk va boshqa ko'rinishlarda) saqlashi mumkin. Har kim o'z boyligini ko'paytirishga va aynan qaysi shaklda saqlash maqsadga muvofiq kelishiga intiladi.

Boylikning bir qismini pul shaklida ushlab turish maqsadga muvofiq. Negaki, pul likvidli, unga har qanday tovar sotib olish mumkin.

M.Fridmen boylikning beshta asosiy shakllarini ajratib ko'rsatib beradi: pullar, obligatsiyalar, aksiyalar, moddiy ne'matlar, inson kapitali. Bir shakldagi boylikning qiymati oshishi, ikkinchisining qiymati pasayishi mumkin. Shu bois, boylik shakllarining almashtirib turilishi, ularni sotish va sotib olish operatsiyalari doimo bo'lib turadi. Odamlar o'z boyliklarini ancha likvidli aktiv – pul shakllarida ushlab turishga harakat qiladilar. Pulga egalik qilish o'z-o'zidan daromad olib kelmaydi. Pul zaxirasi bir tomondan, kundalik xarajatlar uchun kerak bo'lsa, ikkinchi tomondan, aktivlarni pul shaklida saqlash muqobil daromad olish imkoniyatini yo'qotadi. Yostiqning tagida, sandiqning tagida yotgan pullar ularning egalarini obligatsiyalarni sotib olish, tadbirkorlikka pul qo'yish va boshqa yo'llar bilan daromad topishdan mahrum etadi.

Keynschilardan farqli ravishda, monetaristlarning tasdiqlashicha, pulga bo'lgan talab asosan ayirboshlash ehtiyojlari, boshqacha aytganda, transaksion sabablar bilan aniqlanadi. Savol tug'iladi: odamlar o'z aktivlarining qancha qismini likvidli shaklida ushlab turishlari kerak? M.Fridmen bo'yicha, tovar va xizmatlarni sotib olish uchun zarur bo'lgan qismini. Kassa zaxirasisiz bo'lishi mumkin emas, lekin kassada kamroq pul saqlash maqsadga muvofiqdir. Agar kassada pullari ko'payib ketsa, odamlar ularni ko'proq foiz yoki foyda keltiradigan aktivlarga aylantiradilar.

Agar baholarning (inflyatsiya) oshishi kutilsa, pulga talab kamayadi, aksincha, baholarning pasayishi kutilsa, pulga bo'lgan talab kuchaydi. Pulga bo'lgan talab foizga ham bog'liq. Foiz oshganda pulga talab pasayadi. Lekin pulga bo'lgan talab nafaqat foiz stavkasiga, balki M.Fridmen bo'yicha boshqa aktivlarning daromadlariga nisbatan pulning Me'yorli foydaliligi ham bog'liq. Uning Me'yorli foydaliligi qancha yuqori bo'lsa, pul talabi ham ko'payadi.

Pulning muomaladagi miqdori uning taklifini bildiradi. Pul taklifi ancha o'zgaruvchan bo'ladi, u iqtisodiy omillar bilan aniqlanmaydi, balki tashqi ta'sirdan yuzaga keladi. Pul taklifi markaziy bank tomonidan tijorat banklari beradigan kreditlar miqdori, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bilan tartibga solinib turiladi. Pulga bo'lgan talab va pul taklifi monetar muvozanatni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalar hisoblanadi. Bunda muvozanat ajralgan holda shakllanmaydi. Pul sektoridagi muvozanat tovar sektorida bo'ladigan jarayonlar bilan uzviy bog'langan.

Pul taklifidagi o'zgarishlarning YaIM bo'lgan ta'sirini monetaristlar va keynschilar har xil tushuntiradilar. Keyns bo'yicha pul-kredit siyosati (pul miqdorining o'zgarishi) asosida foiz stavkasi yotadi, u investitsiyaga va yalpi talabga ta'sir etuvchi asosiy omil sifatida qaraladi. Shu bilan birga u foiz stavkasi rolini juda oshirib yubormaslik kerakligini qayd qilib o'tadi. Bundan tashqari foiz stavkasining pasayishi investitsion talabning doimo o'sishini keltirib chiqarmaydi ("investitsion tuzog'i" sababli), pul massasining ko'payishi esa foiz stavkasining pasayishini keltirib chiqarmasligi mumkin ("likvidlik tuzog'i" sababli).

Monetar nazariyada pul talabi va taklifi asosiy hisoblanadi. Ular tovarlarga va investitsiyalarga bo'lgan talabni pul oqimi (pul miqdori massasi)ga bog'lab tushuntiradilar. Pul massasining bir oz ko'payishi tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni oshiradi, lekin pul talabining

Me'yordan oshib ketishi baholarning oshib ketishiga olib keladi. Shuning uchun iqtisodiyotni tartiblovchi dastak sifatidagi baho mexanizmining amal qilishiga xalaqit bermaslik zarur.

11.5. Pul massasi va iqtisodiy sikllar

M. Fridmen Anna Shvarts bilan birga yozgan «Qo'shma Shtatlarning monetar tarixi (1867–1960 yil)» asarida katta hajmdagi materiallar yordamida pul massasining kuchayishi bilan iqtisodiy sikl fazalari o'rtasida bog'liqlik borligini ko'rsatib berdi. U pul massasi o'sishining tezlashuvi yoki sekinlashuvini kuzatib, deyarli 100 yil mobaynida AQSh ning barcha xo'jalik dinamikasi pul massasi harakati bilan aniqlanib kelingan, degan xulosaga kelgan. Pul massasining o'sish sur'atining o'zgarishi ijtimoiy mahsulot o'sishida o'zgarish keltirib chiqaradi. Pul massasining yuqori o'sish cho'qqisi ishlab chiqarishning o'sishini, pul massasining quyi nuqtasi ishlab chiqarishning pasayishini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, pul massasi (muomaladagi pul miqdori) iqtisodiy hayotga iste'molchilar va firmalar sarf-xarajatlari orqali bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Pul taklifining ko'payishi bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlar faqat miqdor ko'rsatkichlarida o'z ifodasini topmaydi. Pulning aylanishi va mahsulotlar miqdori doimiy bo'lganda pul taklifining o'zgarishi bahoga to'g'ri ta'sir ko'rsatadi: pul taklifi kuchayganda uning xarid qobiliyati pasayadi, ya'ni baho oshadi. Agar pul taklifining ko'payishi YaIM ko'payishi bilan birga olib borilsa, baholar oshmaydi.

Baholarning o'zini o'zi tartiblab turishi va pullarning sotib olish qobiliyatining tenglashuvi natijasida pul sektori bilan tovar sektori o'rtasida zaruriy aloqa o'rnatiladi.

Pul massasini tartiblash (ko'paytirish) banklar tizimi orqali resurslarning tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi, texnika taraqqiyotiga «yordam beradi», iqtisodiy faollikni qo'llab-quvvatlashga imkon beradi. Pul dastaklaridan nihoyatda ehtiyotkorlik bilan foydalanish kerak. Pul massasi bilan iqtisodiy o'sish o'rtasida muvozanat bo'lishi zarur. Shu bois M. Fridmen monetar qoidalarni qonun yo'li bilan belgilash taklifi bilan chiqdi, unga ko'ra real yalpi ichki mahsulotning o'sishi bir yilda 3 foizni tashkil etganda (AQSh uchun) pul massasining o'rtacha o'sish sur'ati 3-5 foiz miqdorida belgilanishi lozim. Bu iqtisodiyotda faollikni keltirib chiqaradi. Agar pul taklifining ko'payishi yiliga 3-5 foizdan oshib ketsa, inflyatsiyaning kuchayishiga olib keladi, agar pulning ko'payishi 3–5 foizdan past bo'lsa, YaIM o'sishi pasayadi.

M. Fridmen fikri bo'yicha Buyuk turg'unlik davri qiyinchiliklari eng avvalo, federal rezerv tizimining (FRT) iqtisodiyotda pul miqdorining kamayib ketishini bartaraf etishga qurbi yetmaganligi bilan bog'liq (fond bozorining sinishi va banklarning xonavayron bo'lishi sababli). Pul massasining yetishmasligi esa talabga salbiy ta'sir ko'rsatdi, real ishlab chiqarish hajmi esa pasayib bordi. Bu yerda shu narsani aytish kerakki, monetaristlarning tanqidi behuda bo'lgani yo'q, u keyinchalik o'z foydasini ko'rsatadi. 1987-yil 19-oktabrda jahon miqyosida fond bozori sinishi kuzatildi. Ammo FRT va boshqa markaziy banklarning qat'iy xatti-harakati tezda o'z samarasini berdi. Rag'batlantiruvchi pul siyosati amalga oshirildi. Foiz stavkasi pasaydi, bu bank ishidagi sarosimani to'xtatdi.

Monetarizm konsepsiyasining keynschilikdan farqi. Yuqorida qayd qilib o'tilganidek, pul siyosati pul talabi va uning taklifi o'rtasida nisbat o'rnatishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Pul taklifining o'sishi (pulning o'sish foizi) baholar barqarorlikni ta'minlaydigan darajada bo'lishi lozim. M. Fridmen fikriga ko'ra bunday darajani aniqlash juda murakkab. Markaziy bank prognozlarida xatolar tez-tez uchray turadi. Iqtisodiy rivojlanishga aynan qaysi omillar ta'sir ko'rsatayotganligini aniqlash qiyin va hatto mumkin emas. Qabul qilinayotgan qarorlar kechikkan bo'lishi va ba'zida qarama-qarshi natijalarni keltirib chiqarishi ham mumkin: masalan, ba'zan ishlab chiqarishning o'sishini rag'batlantirish ko'zda tutilganda, pasayish kelib chiqadi, ya'ni qabul qilingan qaror o'sishga to'sqinlik qiladi.

Markaziy bank qisqa muddatli tartiblashning konyunkturali siyosatidan voz kechishi va iqtisodiyotga uzoq muddatli ta'sir ko'rsatish, pul massasini asta-sekin ko'paytirib borish siyosatiga o'tishi kerak. Pul massasi nominal YaIM ga ta'sir ko'rsatadi.

Monetar konsepsiya va monetar tavsiyalar keynschilikdan farq qiladi, ba'zan esa unga qarama-qarshidir. Shu bilan birga iqtisodiyotni tartiblash muammosidagi bu ikki yondashuv o'rtasiga katta chegara qo'yish ham noto'g'ri. Har ikkala nazariya eng avvalo, bozor iqtisodiyoti sharoitida qo'llanishga qurilgan. Ma'lum ma'noda har ikkala nazariya bir-birini o'zaro to'ldirib turadi (umumiy daromadni aniqlash nazariyasini tashkil etadi). J.M.Keyns daromadlarining xarajatlarga miqdoriy bog'liqligini asoslab berdi, M.Fridmen esa daromadlarning pulga bog'liqligini ko'rsatib berdi. Shu bilan birga, J.M.Keyns va M.Fridmen yondashuvlari o'rtasida ayrim farqlar mavjud. Ularning ba'zilarini umumiy sxemali ko'rinishda aks ettirish mumkin (11.1-jadval).

J.M.Keyns va M.Fridmen yondashuvlari o'rtasidagi ayrim farqlar

11.1-jadval

Keyns	Fridmen
Davlatning bozor xo'jaligiga aralashuvi zarur	Bozor o'zini o'zi tartiblashga qodir
Ish bilan bandlik yalpi talabga bog'liq	Iqtisodiyot o'zi ishlab chiqarish va ish bilan bandlik darajasini o'rnatadi
Pul massasi ishlab chiqarishga nisbatan xolis (yomon ham, yaxshi ham ta'sir etmaydi)	Pul massasi – baholarning o'sishi va konyunkturaning o'zgarishi sababchisidir
Asosiy muammo - ishsizlik	Asosiy muammo – inflyatsiya
O'zgaruvchan pul siyosati lozim	Barqaror pul siyosati zarur
Byudjet kamomadi – talabni rag'batlantirish vositasi	Byudjet kamomadi – inflyatsiya sababchisi

Monetarizm ham, keynschilik ham iqtisodiyotni tartiblash zarurligidan kelib chiqadi. Ularning nazariy tavsiyalari muayyan bir davrda qo'l kelsa, boshqa davrda ish bermaydi. Shu bois iqtisodiy vaziyat va sharoitlarga qarab ulardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Muhokama uchun savollar

1. Monetarizm asosiy qoidalarining o'ziga xosligi nimada?
2. Ayirboshlash tenglamasining mohiyatini tushuntirib bering.
3. M.Fridmen bo'yicha pulga bo'lgan talab qanday omillar bilan aniqlanadi?
4. Pul taklifi, deganda nimani tushunasiz?
5. J.M.Keyns va M.Fridmen bo'yicha pul massasi bilan YaIM o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik qanday mexanizmlar orqali tushuntirib beriladi?
6. M.Fridmenning pul qoidasining mohiyati nima?
7. Monetarizm va keynschilik nazariyalarining o'xshashligi va o'ziga xosligini tushuntirib bering.

XII BOB. INSTITUTSIONALIZM

12.1. InstitutSIONalizmning kelib chiqishi va undagi yangi rahnamolar

Menger, Jevon, Valras va Marshallar taqsimot va qiymat nazariyasiga doir tahlillarni amalga oshira boshlashgan davrlarda ham ortodoks (umumiy hamma qabul qilgan) klassik nazariyasi nemis anti-ijtimoiy yozuvchilari tomonidan tanqid qilinar edi. Ushbu yozuvchilar qarashlarida ko'zga ko'rinadigan farqlar mavjud bo'lib, ularning nemis tarixiy maktablariga umumiy jihatlari ko'p edi. Germaniyada bu maktablar ta'siri 1840-yillardan boshlandi va yigirmanchi asrgacha davom etdi. Ba'zi tarixchilar nuqtayi nazarlari xilma-xilligi sababli buni Germaniyada muammolar o'zgarishining katta ta'siri, deb atashdi. Avvalgi va keyingi yozuvchilar o'rtasidagi ortodoks nazariyaga qarshiliklarni inobatga olib, eski va yangi tarixiy maktablarga taqsimlashdi.

Tarixiy metodni qo'llab-quvvatlovchi inglizlarni alohida bog'langan guruhini shakllantirishmadi va shu sababli uni ingliz tarixiy maktabi, deyish nojoiz bo'ldi. Ushbu ingliz va nemis yozuvchilari ma'lum neoklassik iqtisodiyotga ko'rsatgan ta'sirlari sababli diqqatga sazovor bo'lishdi (ayniqsa, Alfred Marshall). A.Marshall Germaniya va Qo'shma Shtatlar iqtisodiy nazariyasi va siyosati yuksalishiga ham sezilarli hissa qo'shdi (Germaniyada ko'plab amerikalik iqtisodchilar ta'lim olishgan).

Eski tarixiy maktab

Eski tarixiy maktabning ko'zga ko'ringan vakillari Fridrix List (1789-1846), Vilgelm Rosher (1817-1892), Bruno Gildebrand (1812-1878) va Karl Niys (1821-1898) lardir. Ular klassik iqtisodiy nazariya barcha davrlar va madaniyatlarga mos kelmasligini isbotlashdi. Smit, Rikardo va J.S.Millning Angliya iqtisodiyotini industriallashtirish xulosalari qishloq xo'jaligiga asoslangan bo'lib, Germaniya uchun mos emas edi. Bu olimlarning ishlarida milliy his-tuyg'u kuchli edi. Bundan tashqari ular iqtisodiyot va ijtimoiy fanlar tarixan metodologiyaga va klassik nazariyaga asoslangan bo'lishi kerak, degan g'oyalarni ilgari surishgan. Rikardo va uning izdoshlari fizika faniga ko'r-ko'rona

ergashib xatoga yo'l qo'ygan, deb qat'iy turib olishgan. Ushbu maktabning vazminroq a'zolari esa nazariy-induktiv ta'limot va tarixiy-induktiv ta'limot bir vaqtda o'rinli ekanligini E'tirof etishadi, lekin qolganlar, ayniqsa, Niys abstrakt nazariyaning har qanday qo'llanilishiga qarshi bo'lgan.

Klassik nazaryachilar aralashmaslikning tabiatidan kelib chiqib naf berishiga ishonishsa, List esa Germaniya va Fransiya uchun davlat nazorati muhim ekanligini muhokama qiladi. U sanoat holatidan kelib chiqib berilgan erkin savdo Angliyaga manfaatli bo'lgan bo'lsada, cheklovlar va narx-navo nazorati Germaniya va Amerika uchun muhim bo'ldi. U 1825-1830-yillarni Amerikada o'tkazdi, o'n yillar o'tib o'z malakalarini Siyosiy iqtisodning milliy tuzilishi (1841) nomli kitobida bayon etdi. Uning tanqidiy qarashlari Amerikada shunchalar iliq kutib olindiki, uni Amerika tanqidchilari otasi, deb ham atashadi.

Ushbu iqtisodchilar tomonidan himoya qilingan tarixiy nazariya nima edi? Ularning ishlari iqtisodiyotning asosiy vazifasi iqtisodiyotning o'sishi va rivojlanishini boshqaradigan qonunlar yaratishdan iborat bo'lib, Listning hisoblashicha o'rtacha ahvoldagi hududning iqtisodiy o'sishi besh bosqichda boradi: ko'chmanchi hayot; cho'ponlik hayoti; agroxo'jalik; agroxo'jalik va ishlab chiqarish; agroxo'jalik va savdo. Gildebrand esa iqtisodiy o'sish bosqichlarini (bu yerda mol ayirboshlash, pul va kreditga bog'liq uchta iqtisodiy bosqich o'rin olgan) tushunish kaliti o'zgarishlar sharoitidan kelib chiqishini tasdiqlaydi. O'sish darajalarini tavsiflash albatta, bir qancha abstrakt nazariyalarni o'z ichiga oladi. Shunga qaramasdan yozuvchilar iqtisodiy o'sishning tahlillarini qo'llab-quvvatlovchi kattagina miqdordagi tarixiy va statistik ma'lumotlar to'plashgan. Hozirgi kunga kelib Rostov (1916-y.) iqtisodiy rivojlanish nazariyasining darajalarini tarixiy maktablar an'alariga ko'ra yuksaltirdi⁵¹. Kutilganidek uning kitobi iqtisodchilarning o'zlaridan ko'ra boshqa ijtimoiy tadqiqotchilar tomonida yaxshiroq kutib olindi.

Yangi tarixiy maktab

Gustav fon Schmoller (1838-1917) ikkinchi avlod nemis tarixiy maktabining atoqli yetakchilaridan biri edi. O'zining birinchi yozuvlarida Schmoller ikkala usullarning ham iqtisodiy izlanishlardagi o'rnini bajonudil tan oldi. Lekin u abstrakt nazariy modelni taklif

⁵¹ W.W.Rostow, *The Stages of Economic Growth* (Cambridge: Cambridge University Press, 1960).

qilmadi. 1883-yilda Mengerning metodologiyaga doir “Ijtimoiy bilimlar metodlari va asosan siyosiy iqtisodiyotga savollar” nomli kitobi nashr qilindi. U uzun, zerikarli va mohiyatan foydasiz munozara bilan boshlangan va yigirmanchi asrga zo‘rluk bilan kirib olgan. Bu eng jiddiy metodologik munozaralardan biri bo‘lganligi sababli qachonlardir iqtisodiy nazariyada rivojlanish sodir bo‘ldi. U faqatgina Qo‘shma Shtatlar ortodoks nazariyachilari va institutsionistlar o‘rtasidagi munozaralarga taalluqli edi. Mengerning kitobi iqtisodiy va ijtimoiy fanlardagi metodologik muammolarni umumiy tekshirishni o‘z ichiga olardi, lekin u shuningdek, tarixiy yo‘nalish xatolariga qarshi munozarani boshlab berdi. Shmoller bunga javoban kurashga kirishdi. Menger Shmollerning javobiga raddiya nashr qildi, qolganlar bu bahsga qo‘shilishdi. Ikkala taraf ham munozaraga kirishdi va o‘zlarining metodologik yo‘llaridan haqiqiy va o‘ziga xos tarzda foydalanishlari haqida bahslashdilar. Shumpeter ta’kidlaganidek, ikkala taraf ham o‘zlarining metodologiyalarida diqqatga sazovor atamalardan foydalanishdi: amaliy, haqiqiy, zamonaviy, aniq, taxminiy, samarasiz va ikkinchi darajali.

Torsteyn Veblen

**Torsteyn Veblen
(1857-1929)**

8. Torsteyn Bunde Veblen (1857-1929) Amerika ortodoks ta’limotining otasi edi va ba’zan ta’sischisi, deb atalardi. Uning noortodoks nazariyaga qarama-qarshi ilmiy va axloqiy qarashlari Qo‘shma Shtatlardagi ortodoks fikrlar rivojiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Veblenning turmush tarzi uning qarashlariga ta’sir ko‘rsatgan. Chunki u norvegiyalik immigrantning o‘g‘li bo‘lib, Viskonsin va Minesotta qishloqlarida katta bo‘lgan edi. U Korleton kollejiga o‘qishga kirdi va u hech qachon amerika asosiy oqimiga to‘liq qo‘shila

olmadi, u ijtimoiy va iqtisodiy bema’niliklarni xuddi Marsni tekshirgan kabi kulgili baholardi. Veblen Klarkning ruhlantirishi bilan maktabni bitirish uchun Sharqqa ketdi. U Yaledan o‘zining falsafadagi doktorlik darajasini qabul qildi. Lekin o‘qituvchilik kasbini egallashga layoqatsiz edi, ma’lum bo‘lishicha bunga uning ateizm ruhidagi qarashlari sababchi

bo'lgan. Shunday qilib Veblen fermaga qaytdi, kollejdagi yaxshi ko'rgan qizi bilan oila qurdi va yetti yilini o'qish va fikrlashga sarfladi. 35 yoshida Korneldagi doktorlik ishi ilmiy darajasini himoya qildi. Hali ham akademik vazifa topishga layoqatsiz edi, u Chikago universitetidagi ilmiy darajani qabul qildi va nihoyat, iqtisodiyot instruktorligini tanladi. Unga siyosiy iqtisodiyot jurnali muharrirligi topshirildi. U hech qachon universitet boshqaruvchisi sifatida tanilmadi va hech qachon to'liq professorlik darajasiga yetib bormadi, hayotining qolgan qismini kollejdagi kollejga ko'chish bilan o'tkazdi. Uning ziyrakligi natijasida Amerika kapitalizmi tanqidi ta'minlandi. U deyarli hammasini e'tiborsiz qoldirdi, lekin uning eng yaxshi talabalari yoki shaxsiy hayoti turmush bilan bog'liq qiyinchiliklar va voqealar bilan chigallashgan edi.

Bekorchilar sinfi

Rasmiy sanoat bo'linishi Veblen ta'biri bilan aytgan bekorchi qatlamga ham tegishli edi. 1989-yilda Veblen o'zining eng ommalashgan kitobi "Bekorchi sinf nazariyasi"ni nashr ettirdi. U o'z davrining ko'plab ilg'or fikrli kishilarining sevimli kitobiga aylandi. Bu yerda u quyidagilarni muhokama qilish uchun boshlang'ich tabaqalashtirishni qo'lladi: ko'zga koringan iste'mol, isrofgarchilik, moliyaviy musobaqa va moddiy madaniyat ramzi sifatidagi kiyim. Bunda u quyi rivojlangan madaniyatlar haqida mulohaza qildi: insonlarning yoki qabilaning talonchilik qudrati o'z boshliqlariga hurmatli maqom berib, yuqori ehtirom ko'rsatiladi. Zamonaviy industrial iqtisodiyotda esa bu ta'magirchilik kuchi jamiyatning kam sonli a'zolari qo'lida ko'p foyda to'planishida o'zini ko'rsatadi. Bu odatda tan olinmasada, bizning madaniyatimiz ularning paydo bo'lishi uchun bir qancha mexanizm (qurilma, tizim)lar bilan ta'minlaydi. Chunki moliyaviy bellashuvda boylik to'plash kuchli motiv hisoblanib, u jamiyat orasida tezda yoyiladi.

Biz xarid qilayotgan buyumlar bizning talonchilik qobiliyatlarimizni yaqqol ko'rsatadi. Uy-joy, avtomobil va ayniqsa, kiyimlarimiz bizning talonchilik qatoridagi o'rnimizni belgilovchi aniq nishondir. Agarda yer moliyaviy ishlar bilan band bo'lsa, oila boyligini

ko'rsatishni ayol o'z zimmasiga oladi. Buni u kiyinish va turli buyumlarda ko'rsatganidek, bir qancha xizmatkorlar ham moliyaviy ta'minlanganlikning yorqin namunasidir. Ishlamaydigan tabaqa katta foyda ko'ruvchi sinf bo'lganligidan qanday ish qilsalar ham moliyaviy jabhada bo'lar, mulkchilikning yo'qligi ma'qullanardi, lekin biror ish qilinishi kerak bo'lsa yuqori menejment, moliya va bankchilik rasmiy ravishda ma'qullanar edi. Huquqshunoslik yaxshi kasb, chunki "huquqshunos qallob talonchining barcha ishlari tafsilotlaridan boxabar bo'ladi"⁵². Bizning ishdan tashqari harakatlarimiz Veblen aytganidek, madaniyatdagi faxrli martabani egallash uchun bo'lgan ishtiyoqimizga ta'sir etadi.

Injiner, kashfiyotchi kabi bir qancha odamlar texnologik ishlarda bo'lishiga qaramasdan, Veblen qayd etganidek, amerikalik biznes odamlari kvantizm (barcha narsa xudodan, deb ishonuvchi ta'limot) ruhini "kelishuv, ogohlantirish, maxfiy bitishuv, asossiz ayblash"⁵³ kabi namoyish etadi. Lekin biznes odamlari foyda olib bo'lmaydigan texnologik jamiyatdan naf ko'rishadi. Uning qayd etishicha, "samimiy, lekin yaxshi aytilgan amerikanacha ibora bor "Ovoz chiqarmagan to'ng'iz cho'chqaning ham ovqatini yeydi"⁵⁴. Veblenning fikricha, ilmiy va fan doirasida o'qitilish odamni tadbirkorlikdan uzoqlashtiradi, amaliyotdagi tajriba bilimlar ortidan quvish bilan teng bo'lmaydi. Talabalardan to akademik ma'muriyatgacha boshqaruvchi universitet prezidentlarini "bilimlar sardori" deb ataydi. Universitetlar bir-birlari bilan resurslarni sovurishda poyga o'ynaydilar. Prezident va doimiy xodimlar yangi binolar, maydonlar va yer-mulk qurishga ta'lim tizimi va dasturlaridan ko'ra ko'proq qiziqadilar. Mablag'lar atletika, qonun, biznes maktablariga va universitetga ham, jamiyatga ham foydasi tegmaydigan rasmiy, norasmiy dabdabali tantanalarga sarflanadi. Veblen jamoaviy huquqlari yo'q va "vatan yigiti" bo'lishga intilayotgan "oyliklari odamlar oladigan maosh bo'lmagan" "professorlarni"

⁵² Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class* (Boston: Houghton Mifflin Company, 1973), p. 156.

⁵³ Thorstein Veblen, *The Higher Learning in America*, p. 70.

⁵⁴ Thorstein Veblen, *The Higher Learning in America*, p. 71.

oqlamaydi. Fakultetlarni nazorat qilish uchun prezidentlar “hukmga qat’iy amal qiluvchi va vafodor”⁵⁵ dekanlar va boshqa vazifalarni joriy etdi. Universitetlarga bilim maskanlari maqomini qaytarish uchun Veblen prezidentlikni va doimiy xodimlar boshqaruvini tugatishni taklif etadi. Ushbu satirik ko‘rinishdagi gaplari bilan u o‘z ishiga qanchalik jiddiy yondashganligini aytish qiyin, lekin buning amalga oshishi qiyinligini oldindan bilgan edi.

Veblenning hissasi

Umumiy qaraganda noortodoksal iqtisodiy nazariya va Veblenning o‘ziga xosligi tez-tez iqtisodiy fikrlar tarixidagi kitoblardan tushirib qoldiriladi, balki buning sababi ular zamonaviy ortodoksal iqtisodiy nazariyaga juda kam yo‘nalganligidir. Veblen ortodoksal iqtisodiy nazariyaga tanqidiy yondashgan va eng yetilgan ma’lumotlarni iqtisodchilar Alfred Marshall dan olgan. U tizim siyosatidan norozi edi. Chunki tizim siyosati boshidan xato bo‘lgan, deb hisobladi. Veblen ortodoksal nazariya yondashuvida optimist bo‘lganligini ta’kidlaydi, iqtisodiyotni tushunishga harakat birinchi tahlil va uning qismlarini, ro‘zg‘or xarajatlari va firmani tushunish jarayoniga o‘xshatadi. Lekin qismlar yig‘indisi butundan farq qiladi; Veblen haqiqiy yondashish madaniyat, jamiyat va iqtisodiyotning bosqichlaridan boshlanishi kerakligi haqida bahslashdi. Natijada ba’zi odamlar Veblenning iqtisodchi emas, balki sotsialistligini aytishdi, noaniq ijtimoiy bilimlar ba’zi iqtisodchilarga oddiy ma’noni anglatadi. Veblenning bu qarashlari iqtisodchilarnikidan boshqacharoq edi, oxiriga kelib iqtisodga qo‘shgan yo‘nalishi va uning hissasi bir-biriga uyg‘unlashib ketdi.

Veblen ortodoksal nazariyachilar kabi muammolarning ayrim tuzlari bilan qiziqmagan. U fikrlar ko‘nikmasi orqali tuzilgan institutsion tuzilish rivojlanishini tushunishga qiziqdi, u bizning iqtisodiy harakatlarimizga yo‘l ko‘rsatdi. Bundan ma’lum bo‘ladiki, Veblenning hissasi bilan ortodoksal nazariya bir-birini to‘ldiruvchi hisoblanadi.

Veblen iqtisodiyotda ko‘plab kamchiliklar topdi. U kiritgan takliflar foydali bo‘lmadi. U ko‘zga tashlanadigan faraz bilan osonlikcha model yarata olmadi.

⁵⁵ O‘sha manbaa,, p. 94.

Vasley Klar Mitchel

Klar Mitchel
(1874-1948)

Vasley Klar Mitchel (1874-1948) 1896-yilda yunon va lotin adabiyotini o‘rganish uchun Chikago Universitetiga o‘qishga kirdi. Jon Devey va Torsteyn Veblenning darslarini olgandan so‘ng falsafa va iqtisodiyotga ko‘proq qiziqqa boshladi va nihoyat iqtisodiyotni davom ettirishga qaror qildi. Mitchel Veblenning g‘oyalarini to‘lig‘icha qabul qilmagan bo‘lsada, uning iqtisodiyoti ortodoksal emas, shuning uchun institutsionalistlar maktabi bilan bir xil, deb qaraladi. Mitchel Veblenning ba‘zi ortodoksal iqtisdiy nazariya tanqidlarini qabul qildi va ularni to‘ldirdi, lekin u sanoat iqtisodiyotini tushuntirib beruvchi to‘liq nazariy tizim yaratishga harakat qilmadi. Mitchel Veblenning metodologiya haqida yozgan asarlaridagi diqqat bilan tadqiq etish va amaliy ma‘lumotdagi uning barcha nazariy ishlari asosi kabi masalalarni to‘ldirdi va shunga ergashdi. Mitchelning tadqiqodchi va olim sifatidagi misollari va uning makroiqtisodiy ma‘lumotlarni tahlil qilish va to‘plash uchun tashkil etgan Iqtisodiy tadqiqotlar milliy byurosi uning asl nazariya uchun qo‘shgan hissasiga nisbatan ancha muhim edi.

Olimning ortodoksal iqtisodiy nazariya haqidagi fikrlari uning asarlaridan biri – iqtisodiy nazariya turlarida, ma‘ruza qaydlari⁵⁶ da tasvirlab berilgan. Uning J.M.Klarkka yozgan noodatiy ochiq xatida iqtisodiy nazariyaning asosiy oqimidan yo‘nalishini o‘zgartirganligini, fikrlari undan boshqachaligini ochiqchasiga bayon etgan⁵⁷. Shuningdek, u aniq muammolar va metodlarni abstraktlariga nisbatan afzal ko‘ra boshlaganligini aytgan. U katta xolasini “eng yaxshi babtist

⁵⁶ Ushbu eslatmalar 1926-1927-yillarda D.Meyerning talabalik davrida mimeografik shaklda amalga oshirilgan. 1936-yilda ushbu masalaga D.Meyer tomonidan qo‘shimcha kiritilgan va bu oldingi versiyaga qaraganda 30% ga ko‘p edi. Mitchel 1948-yilda vafot etgandan so‘ng mimeografik shakldagi versiya Avgustos Kelli tomonidan 1949-yilda nashr qilingan.

⁵⁷ This delightful letter can be found in a number of places, including Lucy Sprague Mitchell’s “A Personal Sketch” in *Wesley Clair Mitchell: The Economic Scientist*, ed. Arthur F. Burns (New York: National Bureau of Economic Research, 1952), pp. 93-99; and J. M. Clark, *Preface to Social Economics* (New York: Farrar and Rinehart, 1936), pp. 410-416. We cite Clark.

bo‘lganligini va xudo dunyo uchun qanday rejalar tuzganligini aniq biladi”⁵⁸ deb eslaydi. U xolasi haqida yana shunday deydi: “xolam mantiqiy qiyinchiliklarni yaxshi ko‘rishdan qutula olmagandi. U doim mantiqiy tuzilishga qaytib, men qiziqadigan moliyaviy faktlarni keltirardi”⁵⁹.

Iqtisodiy nazariyalar tarixini o‘rganishda u ma’lum bir nazariyachilar so‘zlariga qiziqmadi. Lekin ba’zi muammolarga boshqalar emas, aynan shu nazariyachilar qarshi chiqdi. Nega ular ma’lum mulklarni hech qanday savolsiz qabul qildi va nega ularning zamondoshlari ular muhim, deb bilgan fikrlar va xulosalarni qabul qildi. Iqtisodiyot nazariyasi tarixida Mitchelning ishlari relativ pozitsiyaning eng yaxshisini namoyish qildi. U iqtisodiy nazariyani kengroq tushuntirdi va davr muammolariga o‘z munosabatni bildirdi. Bu munosabat ham uning biznesdagi ishini aniq ko‘rsatib berdi. U abstrakt mulkchilikda hech qanday davrlar nazariyasi topilmaganligini rad etdi va natijalar xulosa qilindi.

U shuningdek, ortodoksal nazariyaning gedonistik psixologik taxminlariga e’tiroz bildirdi, lekin Veblenning instikt nazariyalarini ham qabul qilmadi. U ijtimoiy fanlar rivojlanishini inson harakatlarini yaxshiroq tushuntirishi orqali tasdiqladi. Ularning tushuntirishi xatti-harakatlarni o‘rganuvchilar psixologiyasida amaliy o‘rin egalladi va ularning yo‘llaridagi turli xil bo‘limlarning ishlariga ko‘ra u inson xatti-harakatini o‘rganishda ko‘proq umumiy yondashishni qo‘llab-quvvatladi.

Mitchel Veblenning moliyaviy va sanoat xizmatlari o‘rtasidagi farqni biznes davrlarini o‘rganishda uning yondashishini umumiy yo‘l ko‘rsatuvchi sifatida qabul qildi. Iqtisodiy harakatlardagi o‘zgarishlar biznesga qarshi harakati orqali foydaning qiymati o‘zgarishining keng miqdorini tashkil qiladi. Chunki biznes to‘g‘risidagi fikrlarda ishonch va mavhumlik mavjud, biznes odamlarining investitsiya fikrlari doim kelajakka ham optimistik, ham pessimistik qarash natijasida paydo bo‘ladi. Iqtisodiy harakatlardagi o‘zgarishlar iqtisodiyotdagi pul bilan

⁵⁸ O‘sha manbaa., p. 410.

⁵⁹ O‘sha manbaa.

bog'liq tizimlar rivoji sifatida qabul qilinadi. Shu sababli ortodoks nazariya bilan uning me'yoriy, o'zgarimas va muvozanat tushuncha asoslari mos kelmaydi. Mitchel biznes davrining yana bir boshqa modelini chizishga harakat qilmadi. U biznes davri mobaynida nimalar sodir bo'lganligini tushuntirish o'rniga bu davrni tasvirlovchi tahlillarni berishga harakat qildi. Chunki har bir davr noyob, umumiy nazariya rivojlanishi mumkinligi chegaralangan; hali barcha davrlar aniq o'xshashlikka ega emas, chunki tushkunlik yangidan boshlash, rivojlanish va krizisning turli xil davrlari davomida barcha iqtisodiy kuchlarning o'zaro ta'sirini ko'rsatib bergan edi.

Mitcheldan oldingi olimlar bu davrni o'zining yaratilishiga sabab bo'lgan jarayon sifatida ko'rgan bo'lishiga qaramay, u birinchi bo'lib bu tushunchaga mukammal shakl berdi va bu bilan keng amaliy ma'lumotlarni himoya qildi. Uning bu davrni tushuntirishi qarama-qarshiliklardagi foydalar bosqichining o'zgarishi asosida bo'ldi. Mitchelning tahlillari natijalari matematik qiziqishlardan xoli bo'lgan va ma'lum ma'noda Marshallnikiga o'xshardi. Marshalning mikroiqtisodiy tahlillarida murakkab nazariy tub ma'no yo'qolgan, lekin ba'zi o'lchovlari hali ham mavjud, Mitchel nazariy ishlarining o'lchami yo'q, deb atagan. Keynesdan keyingi iqtisodchilar bu xatoni tushunishgan. Mitchel biznes davrlarini iqtisodiyotning qolgan davrlaridan alohida ko'rib chiqish mumkin emasligiga ishonardi, u tizimning bo'laklari asosida tizim yaratilishi, har bir bosqich keyingi bosqich davrida rivojlanishi, har bir avlodning iqtisodchilari yoshliklarida o'rgangan biznes davrlari nazariyasi qayta taqsimlanishi sababini ko'rib chiqadi⁶⁰.

1920-yilda 45 yoshini qarshilagan Mitchel Iqtisodiy tadqiqotlar milliy buyurosini tashkil etdi. Bu shaxsiy foyda keltirmaydigan tuzilma Qo'shma Shtatlardagi iqtisodiy tadqiqotlarni mablag' bilan ta'minlashda juda muhim hisoblangan. Uning eng muhim yutug'i, u miliy daromadni va biznes davri tadqiqotlari o'lchovlarini o'z ichiga oldi, shuningdek, u iqtisodiyotning deyarli barcha yo'nalishlaridagi tadqiqotlarga homiylik qildi. Quyida biz uning talabalaridan biri Simon Kuznetsning ishlarida Mitchelning ba'zi bevosita ta'sirlarini ko'rib chiqamiz, misol uchun, iqtisodchilarning ishlaridagi ba'zi bilvosita ta'sirlar abstrakt deduktiv modelni namoyish qilishga qaraganda iqtisodiy harakatlarni baholashga ko'proq moyillik borligini bildiradi.

⁶⁰ W C. Mitchell, *Business Cycles* (New York: Burt Franklin, 1913), p. 583.

Jon R. Kommons

Jon Kommons
(1862-1945)

Jon R. Kommons (1862- 1945) Veblendan besh yosh kichik va Mitchelldan o‘n ikki yosh katta bo‘lgan yana bir noortodoksal iqtisodchidir. Uning eng katta hissasi tahlil qilishda o‘zi yordam bergan ijtimoiy qonunchilikda bo‘lsa, ajabmas.

Bu qonunchilik Amerika iqtisodiyotining tuzilishini o‘zgartirib yubordi. Kommonsning “Boylik taqsimoti” (1893) nomli birinchi kitobi yaxshi kutib olinmagan edi. Tanqidchilar bu kitobni uning o‘z ijtimoiy fikrlariga ilmiy asos solishga bo‘lgan qoniqtirmas urinishi, deydi. Lekin Kommons hali mavjud mulkchilik, mustaqil tashkilot, jamiyat tuzilishini inqilobiy o‘zgartirishga urinmayotgan edi.

Viskonsinda Kommons ishlagan yillar davomida (1904-1932) akademiklar va siyosatchilar o‘rtasida, keyinchalik Franklin Ruzvelt “Yangi Taqsimot” da eslab o‘tadigan, bugungi kunda odatiy ko‘p ishlatiladigan aloqa rivojlandi. Viskonsin hukumati Madisondagi fakultetni yangi fikrlar o‘chog‘i bo‘lishi, qonunlar loyihalarini yozish va tayinlangan komissiya a‘zolari uchun erkin ishlatishga berib qo‘ydi. Kommonsning hayotini o‘rganar ekanmiz u Viskonsda bo‘lgan ko‘p vaqtini loyihalar tuzish, ularni tatbiq etish va ijtimoiy qonunlar tuzishga yordam berish bilan o‘tkazganligiga guvoh bo‘lamiz. Bu urinishlarda ko‘zga ko‘rinadigan namunalar shakllandi. Kommons masalani, ba’zida talabalarga yordam sifatida atroflicha o‘rganar edi. Va keyin muammoni iqtisodiyotda qabul qilingan har qanday qonunlardan ta’sir ko‘radigan va ilg‘or biznes yoki mehnat boshliqlaridan ruhlanadiganlar bilan muhokama qilardi. Yangi taqsimotdan o‘rin olgan ijtimoiy qonunchiliklarning g‘oyalari Viskonsindan olinganligiga aniq asos yo‘q. Lekin Madisonda shug‘ullanayotganlarning ko‘pchiligi 1932-yilda Vashingtonga ketganligi aniq faktligi tasdiqlangan.

Kommons merosi

Kommons “farovon davlat tomon harakat asoschisi”⁶¹ deb ta’riflab kelingan. Madisonga kelganidan bir yil o‘tib u gubernator La Foletga

⁶¹ Kenneth Boulding, “A New Look at Institutionalism,” *American Economic Review*, 48 (May 1957), p. 7.

davlat xizmatlari qonunlarini yozishga yordam berdi, keyingi yillarda esa xalq daromadini nazorat qilish, sanoat xavfsizligi qoidalari, ishchilarni mukofotlash, bolalar mehnat huquqlari, ayollar uchun eng kam oylik ish haqi va ishsizlik nafaqalari haqidagi qonunlar yaratilishiga ta'sir ko'rsatdi. Ishsizlik nafaqasining qonunlashtirilishi Kommonsning ijtimoiy qonunchilikdagi eng katta yutug'idir, balki. Uning 1920-yilgi depressiyaga reaksiyasi va Yevropadagi ishsizlik nafaqalari dasturlarini o'rganishi uni Viskonsin qonunchiligi uchun qonunlar loyihasini tuzishiga sabab bo'ldi. Bu loyihaning ko'rinishlari qayta va qayta taqdim etilib, 1932-yilda Kommonsning sobiq talabasi Garold Groves, – senator va jamoat mablag'ida iqtisodiyotni ixtisoslashtirish universiteti professori nihoyat uning so'nggi va tan olingan ko'rinishini taqdim etdi. 1934-yilda Ruzvelt Kongressni ishsizlik nafaqasi to'g'risidagi qonunni qabul qilishga chorlaganida u qonunlar tuzishi kutilgan iqtisodiy xavfsizlik komitetini tuzdi. Bu komitetda keyinchalik Viskonsin professori, Kommonsning talabasi E.E.Witte rahbar bo'ldi.

Kommonsning keyingi xizmatlari ijtimoiy islohotlardagi harakatlari bilan bog'liq. Viskonsin universiteti iqtisodiyot bo'limi dunyo bo'yicha iqtisodchilar tayyorlashning muhim markazlaridan biri sifatida tanilgan. Bir vaqtlar Viskonsin boshqa istalgan universitetlarga nisbatan eng ko'p doktorlik darajasi berar edi. Bundan ham muhimi, Kommonsning iqtisodiyotga o'ziga xos yondoshuvi “matoga ishlangan guldek” edi; 1980-yillargacha “Viskonsin maktabi” yo'nalishi saqlanib qoldi. Bu oliy ta'lim dasturlarida endi ta'siri qolmagan Veblen va Mitchellga qiyoslaganda chuqur farq qilardi.

Austindagi S.E.Ayres boshchiligidagi Texas universiteti va Allan Gruchi boshchiligidagi Mariland universiteti iqtisodiyot bo'limlari ham oz muddat ichida o'ziga xos noortodoksal yondashuvlarni yo'lga qo'ydi, lekin taqdim etilgan doktorlik darajalari va ularning ta'siri Viskonsin bilan solishtirilganda kam edi. Viskonsin maktabi merosini tushunish uchun yuksak tarixiy bilim yoki ma'lum sohalarida tugallangan noortodoksal ta'limga ega bo'lish talab etiladi.

Kommons qarashlari boshqa universitetlarda targ'ib qilinmadi, chunki Viskonsinda iqtisodiyotdan ta'lim olganlar iqtisodiyot nazariyasidan ko'ra iqtisodiyotning amaliy sohalariga yo'naldilar. Ular hukumat ishlariga, tadqiqot agentliklariga va universitetlarga xizmat qilishdi. Ular mehnat, jamoat moliyasi, jamoat maishiy xizmatlariga qiziqib, ortodoksal nazariyaga, keyinchalik o'ziga xos mikroiq-tisodiyotga kam e'tibor berishdi. Kommons ortodoksal nazariyani tanqid

qildi, lekin u vaqtining ko'p qismini ijtimoiy amaliy sohalar va islohotlarga bag'ishladi.

Viskonsin maktabi yo'nalishi Madisondagi doktorlik dasturining Qo'shma Shtatlardagi boshqa universitet dasturlari bilan bir xil bo'lganidan so'ng tugatildi. Kommons davrida va hattoki, II jahon urushidan keyingi davrlarda ham Viskonsin universitetida bugungi kungi oddiy dasturlarda beriladigan o'rtacha ortodoksal ta'limotlar bilan ham doktorlik darajasiga erishish mumkin edi. Bu endi haqiqat emas. Shunday bo'lsada, Kommonsning ta'siri natijasida ellik yillik davr davomida Viskonsin juda ko'plab iqtisodchilarni yetkazib berdi. Ular keyinchalik tadqiqot agentliklarida, hukumat va boshqa universitetlarda amaliy iqtisodiyot va ijtimoiy islohotlarga o'z hissalarini qo'shishdi.

Kommonsning uchinchi xizmati amaliy iqtisodiyot sohasida bo'ldi. Uning ustozlari Richard T. Eli Jon Hopkinsdan Viskonsinga ko'chganida o'z shogirdi Kommonsni ham olib ketdi. Eli mehnat harakatlari tarixi bilan qiziqardi va bu sohada hujjatlar to'plashni boshlagan edi. U Kommonsning bu ma'lumotlardan foydalanib Qo'shma Shtatlar aniq mehnat tarixini yaratishini xohladi, bu esa Kommonsning Viskonsindagi eng yaxshi o'quv davrlarini o'z ichiga oldi. Kommons universitetni bitirgan talabalari ko'magida 1910-yilda Amerika sanoat jamiyatining hujjatli tarixi to'g'risida muhim ma'lumotlar beruvchi o'n jildli asarini nashr etdi. 1918-yilda Qo'shma Shtatlar mehnat tarixining ikki jildi, 1935-yilda esa yana to'rt jildi chop etildi. Kommons Qo'shma Shtatlarda tan olingan mehnat mutaxassisi, Viskonsin esa mehnat iqtisodisodchilarini tayyorlovchi yetakchi muassasaga aylandi. Uning eng yaxshi bitiruvchisi Selig Perlam bo'lib, olimning Mehnat harakati nazariyasi (1928) hali, hamon klassik asarlar qatorida turadi.

Kommonsning iqtisodiy g'oyalari

Kommons ortodoksal iqtisodiy nazariyani mustaqil tanqid qilgan bo'lsada, Veblen va Mitchellning tanqidi bilan bir vaqtga to'g'ri kelgan. Uning ijtimoiy muammolarga yondashuvi neoklassik nazariyaning tor, statik, deduktiv yondashuvini rad etdi. Kommons tahlilga barcha ijtimoiy fanlar va qonunni kiritishga harakat qildi. U jamiyat va iqtisodiyotni rivojlanuvchi va o'zgaruvchan deb qarab, raqobat, bozorlar va gedonistik ishtirokchilar to'g'risidagi deduktiv ortodoksal yondashuvga qarshi chiqdi. Nihoyat, Kommons "laissez-faire" siyosatiga (ya'ni davlat aralashuvi cheklangan siyosatga) asoslangan

iqtisodiyotda uyg'unlik borligi to'g'risidagi taxminlarni uning empirik kuzatuvlariga to'g'ri kelmasligini bayon etdi.

Kommonsning amerika kapitalizmi tanqidining boshlang'ich nuqtasi ortodoks narx nazariyasining boshlang'ich nuqtasiga to'g'ri kelgan, ammo tadqiqotlar umuman bir-biriga o'xshamas edi. Uning fikricha, ortodoks narx nazariyasining ifodasi va bayoni real voqelikka to'g'ri kelmaydi. Mazkur nazariya ratsional odamlar harakatini raqobat bozorlarida mexanik tarzda bo'lishini ta'kidlagan. Kommons esa raqobat bozorlarida gedonistik insonlar emas, balki iqtisodiyotning turli qismlarini ayirboshlash munosabatlari birlashtirib turadi, degan fikrni ilgari surdi. Ortodoks iqtisodiy nazariya alohida vaziyatlardagi narx va ayirboshlash mohiyatini tushuntirishi mumkin, masalan, yuqori darajada tashkil etilgan birjada yoki qimmatli qog'ozlar bozorida, chunki bu bozorlarda haqiqatdan ham ayirboshlash bor, lekin ayirboshlash munosabatlari mavjud emas. Bu bozorlarda sotuvchi va oluvchi o'rtasida mutlaq anonimlik mavjud bo'lib, odatda, bozorlardagi bitimlarga madaniy, sotsiologik, psixologik kuchlar, urf-odatlar ta'sir etmaydi. Bitimlar Kommonsning nazariy tuzilmasida asosiy element o'rnini egalladi.

“Haqiqatda bitimlar iqtisodiyot, fizika, psixologiya, axloqnoma, qonunshunoslik va siyosatning tutashuv joyi bo'lib xizmat qiladi. Alohida olingan bitim – barchasini o'z ichiga jamlaydigan kuzatuv birligi, chunki uning ichida alohida kishilarning xohshi, muqobil variantlar orasidagi tanlovi, mehnat va tabiiy resurslar cheklangan sharoitda turli majburiyatlar yoki ularning aksi, davlat arboblari yoki biznes konsernlar, kasaba uyushmalari tomonidan uyushtirilgan inson huquqlari, erkinliklari himoyasi, ya'ni cheklangan resurslar dunyosida bir odamning harakati mamlakatdagi siyosiy, biznes, mehnat, oilaviy va boshqa jamoa harakatlariga to'g'ri kelishi yoki to'g'ri kelmasligi mumkin”⁶².

Kommons iqtisodiyotdagi savdo bitimlarining 3 xil turini ajratib ko'rsatadi. “Boylikka egalik qilish huquqini boshqalarga o'tkazish ixtiyoriy kelishuv asosida amalga oshiriladi”⁶³. Huquqiy tenglik bu iqtisodiy tenglik, degani emas. Birinchi turi, Ortodoks nazariyaning predmeti bo'lib, ishlab chiqarish omillari bozorida narxni aniqlovchi savdo bitimlari to'g'risidagi nazariyalar hisoblanadi, amalda bu nazariya

⁶² John R. Commons, *Legal Foundations of Capitalism* (New York: Macmillan, 1924), p. 5.

⁶³ John R. Commons, *Institutional Economics* (New York: Macmillan, 1934), p. 68.

noodatiy xususiyatlarga ega bo'lgan raqobatli bozorlarga talluqli bo'ladi, bunday bozorlarda majburlash, ishontirish, urf-odatlar mavjud bo'lib, bozor hukumronligi va taklif qonuni kabilar tan olinmaydi. Savdo shartnomalarining ikkinchi turi boshqariladigan shartnomalar hisoblanadi. Bunda huquqiy va iqtisodiy buyruqlar yuqori turuvchi boshliqlar tomonidan beriladi. "Bu munosabat brigadir va ishchi, menejer va xizmatchi, xo'jayin va xizmatkor, qul va qullar o'rtasidagi munosabatlardan iborat"⁶⁴. Boshqariladigan shartnomalar ishtirokida boylik yaratiladi. Kommonsning fikricha, savdo shartnomalarining 3 turi bajariladigan operatsiyalarni normalashtirish hisoblanadi. U quydagilarni o'z ichiga oladi: "Qo'shma karxona a'zolari o'rtasida tomonlarning foyda va zararlarni taqsimlash borasidagi kelishuvlarni normalashtirish vakolatiga ega bo'lgan bir necha ishtirokchilarning kelishuvlari"⁶⁵. Kommons shundan so'ng institut, degan tushunchaga tarif berdi:

Britaniya va Amerika amaliyotida rivojlangan Konsernlr ushbu uch turdagi savdo shartnomalarini umumlashganligini isbotlovchi iqtisodiy tadqiqot natijasi hisoblanadi. Institut oila, korporatsiya, kasaba uyushmasidan tortib to davlatgacha bo'lgan tushunchalarni o'z ichiga oladi. "Guruh" bu borada passiv tushuncha, "rivojlanayotgan konsernlr" aktiv tushuncha hisoblanadi⁶⁶.

Muassasa bu jamoalarning individual harakatini nazorat qilish, erkinlashtirish va kengaytirish borasidagi birgalikdagi harakatlari hisoblanadi. Iqtisodiy munosabatlardagi asosiy muammo shundan iboratki, men qancha ko'p olsam senga shuncha kam qoladi va bu borada albatta kelishish zarur. Bu muammolar ko'pchilik savdo shartnomalarida uchramaydi, chunki o'tgan vaqt davomida orttirilgan tajribalar, qabul qilingan qonunlar, an'analar va urf-odatlar natijasida bunday muammolar tartibga solingan. Kommons bu elementlarni muammolarni yechishdagi dastak sifatida qaragan.

Kommons o'zining ushbu yondashuvi orqali Amerika kapitalizmini tahlil qildi.

Neoklassik nazariyaga ko'ra resurslar cheklanganligi sababli vujudga keladigan muammolarni tahlil jarayonida ijtimoiy, psixologik va madaniy elementlarni hisobga olmagan holda raqobatli bozorda hal qilish mumkin. Uning ta'kidlashicha, bu muammolarning ko'pchiligi davlat aralashuvidagi iqtisodiyotga qaraganda raqobatli bozor sharoitida

⁶⁴ O'sha manba., p. 64.

⁶⁵ O'sha manba., pp. 67-68.

⁶⁶ O'sha manba., p. 69.

yaxshiroq hal qilinadi. Jamoalarning asosiy yoʻnalishlari ijtimoiy fanlar, tarix va huquqiy masalalarga qaratilishi kerak.

Kommons shuningdek, boshqarib boʻlmaydigan iqtisodiyot noxush ijtimoiy vaziyatlarni keltirib chiqaradi, kapitalizm hukumat aralashuvi bilan oʻzgarishi kerak. Pul – kredit siyosati, depressiyani oldini olish uchun mehnatni qonunchilik asosida tashkillashtirish, kommunal xizmatlarni tartibga solish, monopoliya amaliyotini oldini olish va boshqa ijtimoiy islohotlar qilish taklifi bilan chiqdi. Garchi u ortodoks nazariyaga deyarli taʼsir koʻrsatmasa ham Amerika kapitalizmi tuzilmasini tashkillashtirishda taʼsir koʻrsatib, uni tatbiq etishga yordam berdi.

Jon A. Hobson

Angliya tartibga solinmagan bozorlar jamiyat farovonligini eng yuqori darajada taʼminlaydi, degan asosiy taʼlimoti bilan ortodoks nazariya qoʻrgʻoni boʻlib kelgan boʻlsada, lekin bu yerda unga qarshi chiquvchilar ham bor edi. Bu taʼlimotga eng katta taʼsir koʻrsatgan Jon A. Hobson (1858-1940) ning noortodoks fikrlari hozirgi farovon Angliyaga maʼnaviy turtki boʻldi. Hobsonning akademik faoliyati birinchi kitobini nashrdan chiqarganidan soʻng tez orada yakuniga yetdi. Bunga uning kitobidagi “kitobimni oʻqigan iqtisodiyot professori uni yer qattiqligini oʻlchash uchun sinab koʻradi”⁶⁷ degan fikrlari sabab boʻldi. Mustaqil faoliyat uni ortodoks nazariyaga yana va yana qarshilik qilishga undadi, u qirqqa yaqin kitoblar va katta maqolalar nashr qildi. Keyns Umumiy nazariyada Hobsonni maqtaguniga qadar uning ishlari akademik doirada yaxshi kutib olinmasdi. Shunday qilib sof nazariyada Hobsonning taʼsiri sezilarsiz boʻldi, u ingliz iqtisodiy siyosatini shakllantirishda muhim taʼsir koʻrsatdi. Hobson ham boshqa koʻplab noortodoks iqtisodchilar kabi ortodoks nazariyaning kamchiliklarini koʻra olar va ularni taʼriflard, lekin amaldagi taʼlimotni agʻdarishga yetadigan yangi taʼlimot yaratishga qodir emas edi.

Provvard natijada Hobsonning noortodoks nazariyasi amaldagi aralashmaslik siyosatini maʼqullashga qarshi chiqdi, chunki bozorlar ijtimoiy farovonlikni taʼminlash uchun yetarli edi.

Hobson oʻsha davr ingliz iqtisodining amal qilinayotgan uchta xatosini topdi. Birinchisi, doimiy haddan ortiq zaxiralash yoki isteʼmol tufayli toʻliq ish bilan taʼminlanmaganlik. Ikkinchisi, foydaning yuqori

⁶⁷ John A. Hobson, *Confessions of an Economic Heretic* (New York: Maxmillan, 1938), p. 30.

daromadli oilalar o'rtasida ularning yuqori savdo kuchlari sababidan nohaq taqsimlash. Uchinchi, moliyaviy foydaga yo'nalgan boshlang'ich qiymat tizimlari uchun bozorlar ijtimoiy narx va ijtimoiy foydani yaxshi belgilay olmasligidadir. Shunga qaramasdan ortodoks fikrlovchilar iqtisodiyotda muvozanatni topishdi va bu muvozanatni ko'rsatib beruvchi ta'limotlarni yaratishdi. Hobson aralashmaslik iqtisodiyotining salbiy ta'sirlarini taxmin qildi va mavjud sanoat jamiyatining xatolarini tuzatuvchi nazariy tuzilma yaratishga harakat qildi. Hobson agarda jamiyatning maqsadi aniq qilinganda iqtisodiy nazariya jamiyatni "yaxshi hayot"ga erishishga ishontirishi mumkin, deb hisoblaydi.

U Jon Nevill Keynsning biz farqlashimiz mumkin bo'lgan nima mavjud va u nima bo'lishi mumkin, degan nuqtayi nazariga va ortodoks nazariyaning nima mavudligini tahlil qilishdagi cheklangan harakatlariga e'tibor qaratdi. Hobson uchun iqtisodiy nazariya jamiyatga "majburiyatlarini" ko'rsatib bera olganligidan rostdan ham foydali edi. Ortodoks nazariya tomonidan amalga oshirilgan normativ-ijobiy bo'linish ilojisiz edi, chunki undagi dalillar etikal va iqtisodiy edi. Hobsonning ortodoks nazariyaga bo'lgan qarshiligi uning hammualliflikda yaratgan kitobida boshlangan edi.

Biz Adam Smit davridan buyon butun iqtisodiyot o'qitish asosida turgan xulosaga keldik, chunonchi yillik ishlab chiqarish miqdorini Tabiiy vakillar, Kapital va Mehnat agregatlari yordamida aniqlash mumkinligi yolg'on, aksincha, ishlab chiqarilgan mahsulot agregatlar tomonidan qabul qilingan limitlardan ancha past. Bu mahsulotni haddan ortiq to'plash va haddan ortiq ko'p yetkazib berish natijasida ortga suriladi⁶⁸.

Bahs-munozaraga sabab bo'lgan yana bir narsa Hobson va uning hamkasbi A.F.Mameri ortodoks nazariyani to'plash oxir-oqibatda xuddi investitsiya kabi foydaga olib keladi, degan fikrlarga qo'shilishlaridir.

Hobson daromadning taqsimlanishi haqida ko'p yozgan. Marjinal unumdorlik nazariyasini rad etdi. Marjinal mahsulotlarni alohida omillar uchun hisoblashning imkoni yo'q edi. Ishlab chiqarishning turli xil omillariga to'lovlar amaliy jihatdan uch qismga bo'linadi: 1) omilning o'zini moddiy qo'llash imkoni uchun to'lov, 2) miqdor va unumdorlikda

⁶⁸ A. F. Mummery and J. A. Hobson, *The Physiology of Industry* (New York: Kelley and Millman, 1956), p. vi.

omillar o‘lishiga izn berishga to‘lov, 3) yaxshilash va tuzatish uchun to‘lov. Hobson ularni “foydasiz narsa” deb atagan. Zamonaviy sanoat iqtisodiyoti ishlab chiqarish hajmini namoyon qiladi. Turli omillarni tuzatish uchun to‘lovlar yetarliligiga qaraganda u ko‘proq bozor baholash omillarining kelishuv jarayoni, u qaysi omillar foydasiz narsalarni qabul qilishini aniqlaydi. Hobson yer samarasiz narsalarni qabul qilishini tasdiqladi, bunga uning tabiiy tanqisligi sabab bo‘ladi. Chunki uning bosh kelishuv imkoniyati va sun‘iy tanqisligini monopol kuchlar keltirib chiqargan. Daromadning tengroq bo‘lishi, ishchilar uchun yagona balandroq maoshlar berish, faqatgina maoshnigina emas, balki ishchilar ish unumdorligini ham oshirish kerak. Shuningdek, yaxshiroq tenglik iste‘molni o‘stirib, tejamkorlikni kamaytiradi. Bu orqali iqtisodiyot tushkunlikning oldini oladi.

Hobson bu fikrida ortodoks nazariyaga qarshi holatiga asoslanib, mamnun bo‘lmadi. U qiymat tizimining ortodoks nazariyadagi ma‘nosiga asosiy va keskin qarshi fikr bildirishni davom ettirdi. Hobsonning fikriga ko‘ra ortodoks nazariya noto‘g‘ri yondashuvga ega.

Hobson biz qiymatlarda ifodalangan narxlardan farq qiluvchi inson qiymatlarini va bozor narxlari kabi bir xil bo‘lmagan inson foydasini ham hisoblashimiz kerak, deb ta‘kidlaydi. Bu tahlilarda Hobson zamonaviy ijtimoiy yordam nazariyasini iqtisodiyotni bilmagandek qabul qiladi, ta‘minlash-qiymat tomoniga ham, talab-foyda tomoniga ham murojaat qilingan. Uning talab qismi tahlillari Veblenning asarlari ta‘sirida bo‘lgan; u ko‘zga ko‘ringan iste‘mollar va sotuvchilik san‘atini zamonaviy iqtisodiyotda sinab ko‘rish orqali behuda sarflash paydo bo‘lishini ko‘rsatib bergan. Hobsonning yechimi hukumat aralashmaslik soyosati yondashuvini yo‘q qilgan va foyda zamonaviy iqtisodiyot tabiatining mo‘ljali bo‘ldi. “Sanoatimiz me‘yoriy jarayonlarida to‘g‘ri yo‘nalgan ijtimoiy nazoratni shaxsiy foyda qidirish omili o‘rniga ishlatish ijtimoiy qayta qurishning har qanday sog‘lom tizimida muhim hisoblanadi”⁶⁹.

Hobsonning bu qisqacha fikri uning ortodoks nazariyaga qarshi bildirgan kuchli fikridan biroz ko‘proq edi. U Sayning qonunini rad etdi. Bo‘linishning ortodoks nazariyasiga e‘tiroz bildirdi, ijtimoiy

⁶⁹ John A. Hobson, *Work and Wealth* (New York: Maxmillan, 1914), p. 293.

yordamning talabga javob bermaydigan me'yori uchun qiymat tizimini tashkil etdi, ortodoks nazariyaning me'yoriy-pozitiv bo'lishini ham rad etdi, axloqiy muhokama qilishni iqtisodiy tahlil qilishga qo'shishni taklif qildi. Jamiyatda foyda omili salbiy natijalarga egaligini ko'rsatib berdi va yuqoridagilarning hammasini aralashmaslik siyosati yakuni sifatida ko'rsatdi. U ko'plab asosiy noortodoks mutafakkirlarning qismatini boshidan o'tkazdi: u ortodoksallar tomonidan nazorat qilingan akademik jamiyatda qo'lga kiritgan xizmatlariga befarq emasdi. Uning g'oyalari yaxshilab ko'rib chiqilmasdan rad etildi.

Keyinchalik Keynes Sey qonunini rad etganidan so'ng u ortodoks pozitsiadan ketdi, uning rivojlanishiga muvofiq ravishda Hobson ham o'zgardi. 1936-yilda u Hobsonning Sanoat psixologiyasi asarini maqtadi. Bu kitob yaqin ellik yillar ichidagi birinchi va ko'p jildli kitoblarning eng ahamiyatlisi edi. U ortodoks guruh a'zolariga qarshi g'ayrat va dadillik bilan kurashishga harakat qildi. Mister Hobson harakatdan charchamadi, lekin bu baribir foydasiz bo'ldi. U mukammal bo'lishiga qaramay bugun unutilgan, mohiyatan bu kitobni nashr qilish iqtisodiy fikrlardagi bir davrdir⁷⁰. Keynes e'tiroz bildirishni davom ettirdi, u Hobsonni talabga javob bermaydigan iste'mol nazariyachilarining noortodoks iqtisodchilarining muhim guruhiga tegishli deb ta'kidladi.

Ko'plab noortodoks yozuvchilar qatori Hobsonning ichki mohiyatni tushunishi uni barqaror boshqarmadi. Shunday qilib hozirgi ortodoks nazariyada Hobsonga tegishli ko'zga tashlanadigan muhim jihat yo'q. U ortodoks iqtisodchilar gilam ostini supurishni rejalashtirgani kabi muammolarni namoyish qildi. Va nihoyat, bu muammolar aytilganda Hobson fikrlari e'tiborga olinmay, iqtisodchilar tomonidan boshqa yechim taklif etildi. Shunga qaramay Hobson Britaniya iqtisodiy siyosatiga muhim ta'sir ko'rsatdi, uning g'oyalari Mehnat partiyasiga ruhiy ta'sir ko'rsatishda ustunlik qila boshladi. Sanoatni ijtimoiy nazorat qilishi va barcha xizmat dasturlari bilan birga II jahon urushi davrida Britaniya Mehnat partiyasining dasturiga Jon A. Hobsonning iqtisodiyot fani manba sifatida olindi⁷¹.

⁷⁰ J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest, and Money* (London: Maxmillan, 1936), pp. 364-365.

⁷¹ "History of Economic Thought" Harry Landreth, David C. Colander. 338-367 6.

12.2. Urushdan keyingi institutsionalizm (XX a. 40–70-y.)

**Jon Kennet Gelbreyt
(1909-2006)**

Institutsionalistlar asta-sekin boshqa iqtisodiy maktablar talqin qila boshlagan iqtisodiy muammolarni tahlil qila boshladilar. Lekin bunda ular o‘z tahlilini har xil siyosiy, ijtimoiy, madaniy institutlarni hisobga olgan holda olib bordilar. Asosiy e‘tibor ijtimoiy samaradorlik va ijtimoiy xarajatlar tushunchalariga berila boshladi.

a) “Yangi industrial jamiyat” konsepsiyasi
Ikkinchi Jahon urushidan keyin sof institutsionalizm biroz susaydi, ammo **Jon**

Kennet Gelbreyt (1909-yil) asarlarida birmuncha o‘zgargan shaklda qayta tiklandi. Uning «**Yangi industrial jamiyat**» nomli asosiy asari iqtisodiyotda «texnostruktura»ning tahlili va roliga bag‘ishlangan.

J.K.Gelbreyt fikri bo‘yicha, hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti xatti-harakati murakkab texnikalarni ishlab chiqaruvchi yirik korporatsiyalar bilan aniqlanadi. Zamonaviy korporatsiyalarda real iqtisodiy hokimiyat kapital egalari emas va hatto menejerlarga ham emas, balki texnologik bilim egalari – texnostruktura tegishli bo‘ladi. Texnostruktura vakillari ishlab chiqarish to‘g‘risida o‘ziga xos professional bilimga va qaror qabul qilish uchun zarur bo‘lgan axborotlarga ega. Albatta, rasmiy jihatdan muhim qarorlar, qoidaga ko‘ra kompaniyaning yetakchi menejerlari – direktor va uning o‘rinbosarlarining alohida huquqi hisoblanadi. Lekin barcha qarorlarni qabul qilish deyarli 100 foiz axborotlarga bog‘liq. Axborotlar esa texnostruktura «nazorati» ostida bo‘ladi.

Texnostrukturaning hukmronlik qilish sababini J.K. Gelbreyt tarixiy o‘xshashlik nuqtayi nazaridan asoslab berishga harakat qiladi. Industrial jamiyatgacha bo‘lgan davrda asosiy ishlab chiqarish omili yer hisoblangan, negaki, u ancha noyob resurs sifatida bo‘lgan. Shuning uchun real hokimiyat yer egalari qarashli bo‘lgan. Buyuk geografik kashfiyotlar va sanoat to‘ntarilishi natijasida yer resurslari o‘zining noyoblik xususiyatini yo‘qotadi va ishlab chiqarishning hal qiluvchi omili **kapital** kelib chiqadi. Hokimiyat kapital egalari qo‘liga o‘tadi. Zamonaviy jamiyatda eng noyob resurs – **axborot, fan-texnika** bilimi. Shuning uchun real hokimiyat texnostruktura qo‘lida bo‘ladi.

T.Veblen o'z nazariyasida – texnokratiya jamiyatda oldingi qatorlarda bo'lishi kerak, deb aytgan bo'lsa, J.K. Gelbreyt esa, u amalga oshirildi, deb tasdiqlaydi.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining barcha eng muhim hodisalarini J.K.Gelbreyt zamonaviy texnika taraqqiyotining to'g'ridan to'g'ri va bevosita natijasi, deb tushuntiradi. Texnika va texnologiya uning fikriga ko'ra hozirgi zamon kapitalizmi uchun xarakterli bo'lgan yangi iqtisodiy belgilarni vujudga keltiradi. Ulardan eng muhimi rejalashtirishdir. Korporatsiyalarni boshqaruvchi texnostruktura ularning ish faoliyatini bir necha yil oldinga rejalashtiradi. Rejalashtirish va bitimlar tizimi (xomashyo, asbob-ukunalar, ilmiy va konstruktorlik ishlanmalarini yetkazib berish bo'yicha) barqarorlikni keltirib chiqaradi, raqobatni esa bartaraf etadi. Chunki reja raqobat bilan unchalik «chiqisha olmaydi». Shuning uchun hozirgi zamon iqtisodiyotida muttasil va har tomonlama korporatsiyalararo shartnomalar tuzuladiki, ular bozorning boshqarilib turilishini, barqaror bo'lishini ta'minlaydi. Stixiyali bozor va erkin raqobat faqat darsliklarda qolib ketadi, zamonaviy rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti esa, uzoq muddatli rejalashtirish asosida texnostruktura bilan boshqarilib turiladi.

J.K. Gelbreyt o'zining keyingi asarlarida texnostruktura nisbatan tanqidiy fikrlarni bildirgan. U texnostrukturani «bozor tizimini» ekspluatatsiya qilishda (mayda va o'rta biznesni), davlat amaldorlari bilan qo'shib ketishda, qurollanish ketidan quvishda, tabiiy resurslardan foydalanishdagi isrofgarchilikda, bozorga ta'sir ko'rsatishning monopolistik uslublarini qo'llashda aybladi. Yirik korporatsiyalar davlat mashinasi bilan uzviy bog'langan va undan naf ko'radi: qulay buyurtmalarni va soliq imtiyozlarini oladi, raqobat kurashida siyosiy mexanizmlardan foydalanadi. J.K. Gelbreyt davlat va jamiyat tomonidan texnostruktura faoliyati tartibga solinib turilishini qayd qilib o'tadi.

U shuningdek, mayda va o'rta tadbirkorlikni va ijtimoiy texnostrukturani (uy-joy qurilishini, ijtimoiy transportni, tibbiy xizmatni, qishloq xo'jaligini, san'atni) davlatning qo'llab-quvvatlashini talab qilib chiqdi. «Bozor tizimida» bahoni va ish haqini bevosita tartiblash uning fikricha, tadbirkorlarda va ishchilarda kelgusidagi baho va daromadlarga bo'lgan ishonchini uyg'otadi. Bu ishlab chiqarish va xususiy investitsiyalarning barqarorlashuviga olib keladi. Davlatning aralashuvi,

eng avvalo, «bozor tizimi» zarar koʻradigan inflyatsiyani toʻxtatish uchun ham zarur. Hukumat korporatsiyalar bilan nufuzli kasaba uyushmalarining oʻzaro taʼsir koʻrsatish jarayoniga aralashuvi va yirik biznesdagi baho va mehnat haqi darajasini bevosita nazorat qilib turishi kerak.

b) Konvergensiya konsepsiyasi

Nobel mukofoti sohibi, gollandiyalik olim Yan Tinbergen XX asrning 60-yillari ilgari surgan konvergensiya konsepsiyasi koʻpchilik iqtisodchilar tomonidan qoʻllab-quvvatlandi. Ushbu konsepsiyaga koʻra kapitalizm bilan sotsializm rivojlana borgan sari har ikkalasida oʻxshash belgilar yuzaga keladi (kapitalizmda rejali ish roli oshib boradi, sotsializmda bozor munosabatlari rivojlanadi), tafovutlar asta-sekin yoʻqolib boradi. Ishlab chiqarish sharoitlari, madaniyat va fan-texnikaning rivojlanishi umumiy taraqqiyot natijasida har ikkalasida tobora bir xillashib boradi. Kapitalizm ham, sotsializm ham ayni bir xil muammolarni hal qilishga, ularni hal etishning bir xil uslublarini qoʻllashga intiladi.

Yan Tinbergen hozirgi paytda hech qayerda «sof kapitalizm» yoʻq, deb hisoblaydi. Bu borada fikr yuritgan J.K. Gelbreyt texnika taraqqiyotini kapitalizm va sotsializmning yaqinlashuvi negizi sifatida ilgari suradi. U konvergensiya moyilligini yirik ishlab chiqarishning oʻsishida, jami talabning davlat tomonidan tartibga solinib turishi va hokazolarda koʻradi. «Biz, deb xulosa qiladi Gelbreyt, – goʻyo turlicha boʻlgan ikkita industrial tizimning konvergensiyasi hamma eng muhim sohalarida sodir boʻlayotganligini koʻrib turibmiz».

Iqtisodiyotni davlat yoʻli bilan tartibga solib turishni birinchi oʻringa qoʻygan A.Bergson «har ikkala tizim unchalik xilma-xil emas va keyinchalik ular oʻrtasidagi tafovut yanada koʻproq kamayib borishi mumkin», deb yozadi.

Amerika sotsiologi P.Sorokin barcha asosiy yoʻnalishlar boʻyicha – tabiatshunoslik va texnika, ijtimoiy fanlar, maorif, sanʼat, din, nikoh va oila, iqtisodiy tizim, ijtimoiy munosabatlar, siyosiy tizim sohalarida kapitalizm bilan sotsializmning yaqinlashuvini targʻib qiladi. Uning fikricha, kapitalizm va sotsializmning oʻzaro konvergensiyasi oqibatida ulardan farq qiladigan qandaydir oraliq jamiyat yuzaga keladi.

v) «Xalq kapitalizmi»

Ikkinchi Jahon urushidan keyin institutsionistlar o‘zlari oldin taklif qilgan «boshqaruvchilar inqilobi» va «jamoaa kapitalizmi» konsepsiyalarini davom ettirdilar. Mazkur konsepsiyaga binoan hozirgi zamon g‘arb mamlakatlarida hokimiyat ayrim shaxslar qo‘lida emas, balki jamoalar, eng avvalo, texnokratlar va menejerlar qo‘lida bo‘ladi. Bu mulkning juda ko‘p mayda aksionerlar o‘rtasida bo‘linib ketishi bilan va ishlab chiqarish jarayonining qiyinlashishi bilan bog‘liq. Institutsionalistlar tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy fandagi boshqa yo‘nalish – iqtisodiy rivojlanish nazariyasidir. Bunda asosiy e‘tibor iqtisodiy o‘shishning texnikaviy-xo‘jalik omillari (texnikaning rivojlanish darajasi, ijtimoiy mahsulotdagi investitsiyalar ulushi va b.)ga qaratilgan.

XX asrning 40-yillari «xalq kapitalizmi» konsepsiyasi shakllandi, unda XIX asr oxiridan boshlab kapitalistik tizimda yuz bergan o‘zgarishlar qayd etiladi. Yirik korporatsiyalar va davlat tomonidan bozorning tartibga solinib turilishi bozordagi beqarorlikni va ortiqcha ishlab chiqarish inqirozini bartaraf etishga imkon beradi. Aksiyalarning keng tarzda tarqalishi yollanma ishchilarni kapital egalariga aylantiradi, bu hol asta-sekin kapitalistlar bilan yollanma ishchilar o‘rtasidagi qarama-qarshilikka barham beradi. Davlatning faol qayta taqsimlash siyosati, keng aholi qatlamining mulkchilikda va kichik biznesda qatnashishi, yuqori iqtisodiy o‘shish sur‘atlari tufayli umumiy farovonlik darajasining oshishi – bular hammasi ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi tafovutni yo‘qotadi, sinfiy ixtilof asosini bartaraf etadi.

Mazkur o‘zgarishlar jamiyatning ijtimoiy-psixologik holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi va iqtisodiy rivojlanishga imkoniyat yaratib berdi. Bu xususida R.Xeylbruner tasdiqlaganidek: «kapitalizm yangi tizim tufayli ancha diqqatga sazovor va hech qachon boshidan kechirmagan uzoq muddatli iqtisodiy o‘shish yo‘liga o‘tdi... Ushbu tizim tufayli sanoati rivojlangan mamlakatlarda aholining keng qatlamini o‘z ichiga olgan mislsiz gullab-yashnash qo‘lga kiritildi».

g) «Industrial jamiyatdan keyingi jamiyat»

XX asr 60-yillarining oxiriga kelib aholi turmush darajasining o‘shishi, xizmat ko‘rsatish sohasining va iqtisodiyotda axborot sektorining roli kuchayib borishi bilan jahon iqtisodiy adabiyotlarida

«Industrial jamiyatdan keyingi jamiyat» konsepsiyasi keng tarqala boshladi.

Amerika sotsiologi Deniel Bell (1919) hozirgi zamon ijtimoiy tizimini asosiy harakatlantiruvchi va qayta tashkil etuvchi kuch fan-texnika inqilobi, deb hisoblaydi. Fan-texnika inqilobi ta'sirida iqtisodiy jarayonlarda, mulkchilik munosabatlarida, hokimiyatning tuzilishida, madaniyat, ma'naviyat va mafkura sohasida juda katta o'zgarishlar amalga oshiriladi. «Industrial jamiyatdan keyingi jamiyat» tizimining o'ziga xosligi shundan iboratki, u eng avvalo – xizmat ko'rsatish jamiyati bo'lib, aholining ko'pchiligi shu sohada ish bilan band bo'ladi. Bu jamiyat yana shu bilan ifodalanadiki, iqtisodiyot «uyg'unlashgan xarakter» kasb etadi, uning rivojlanish sur'ati oshadi, umumiy farovonlik, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlarning yuksak darajasi ta'minlandi, axborot hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Axborot umumxalq boyligi hisoblanadi, uni monopollashtirish juda qiyin. Agar industrial jamiyatning asosiy muammosi sanoat korporatsiyalarining ishini tashkil qilish hisoblansa, unda industrial jamiyatdan keyingi jamiyatning asosiy xo'jalik muammosi “axborot iqtisodiyoti” uchun mahsulot yaratuvchi – universitetlar va ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini tashkil qilish hisoblanadi. Insonning jamiyatdagi o'рни, mavqeyi va nufuzi endi uning mulkiy boyligidan ko'ra, uning malakasi va bilim darajasiga ko'proq bog'liq bo'ladi.

Haqiqatan ham jamiyatda xizmat ko'rsatish va axborot sohasining yuksak darajada rivojlanishi bunday jamiyatda sifat o'zgarishlar yuz berganligidan dalolat beradi.

d) Iqtisodiy o'sish bosqichlari

Amerikalik olim **Uolter Rostou (1916)** o'zining «**Iqtisodiy o'sish bosqichlari**» (1960) kitobida jamiyatning xo'jalik rivojlanishi bosqichlarini ko'rsatib berishga harakat qildi. Unda ijtimoiy omillar ikkinchi o'ringa suriladi va ular texnologik sharoitlarni ta'minlash uchun qancha zarur bo'lsa, faqat shuncha darajada tahlil qilinadi.

Iqtisodiy o'sish qonuniyatlari iqtisodiy tizim xususiyatlariga bog'liq emas, ular bozor va shuningdek, buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotda bir xil hisoblanadi.

U. Rostou iqtisodiy taraqqiyotning beshta bosqichini ko'rsatib beradi:

1. **An'anaviy jamiyat:** «Nyutongacha bo'lgan fan va texnika» bilan hamda qishloq xo'jaligining ustunligi bilan ifodalanadi.

2. **O'tkinchi jamiyat.** Bu yerda iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratilgan bo'ladi: fan yutuqlari ishlab chiqarishga tatbiq

etiladi, banklar paydo bo‘ladi, ishlab chiqarishni investitsiyalash kuchayadi.

3. **Yuksalish davri** (sanoat inqilobi): eski an’anaviy ukhad asosan tugatiladi, iqtisodiy o‘shish me’yorli holat hisoblanadi, ishlab chiqaruvchi sanoatning asosiy tarmoqlarining jadal rivojlanishi amalga oshiriladi, davlat eksportni rag‘batlantiradi.

4. **Yetuklik bosqichi**: aholining o‘shishiga qaraganda mahsulot ishlab chiqarishning doimo ortiq bo‘lishi ta’minlanadi, milliy iqtisodiyotning jahon xo‘jaligiga integratsiyalashuvi kuchayadi, an’anaviy jamiyat batamom tugatiladi.

5. **Ommaviy iste’mol bosqichi**: uzoq muddat foydalaniladigan iste’mol buyumlari va xizmat ko‘rsatish asosiy ahamiyat kasb etadi.

U.Rostou AQSh iqtisodiy tizimini ijtimoiy evolyutsiyaning yuqori bosqichi, ommaviy iste’molning yuqori darajasi bosqichi, barcha boshqa mamlakatlarning kelajakdagi rivoji uchun model, deb tasvirlaydi. Uningcha, kommunizm – bu industrilashtirishni jadallashtirish zarurati tug‘ilgan hollarda «o‘tkinchi davrning kasali», «yagona industrial jamiyat»ga o‘tishning mumkin bo‘lgan yo‘llaridan biridir. Sotsializm yuksalish bosqichiga yaqinlashganda va yuksalish bosqichining o‘zida jamiyatni jadallashtirishga qodir. «Ammo kommunizm o‘z mohiyatiga ko‘ra yuqori ommaviy iste’mol davrida barham topishi kerak». Hozir hammaga ayonki, bu bashorat amalga oshdi.

Muhokama uchun savollar

1. Institutsionalizm paydo bo‘lishining tarixiy-iqtisodiy shart-sharoitlari.

2. Nega institutsionalizm neoklassik nazariyaga muqobil hisoblanadi?

3. “Institutlar”, deganda nimani tushunasiz?

4. T.Veblenning “bekorchi sinf” nazariyasidagi asosiy g‘oyalar nimalardan iborat?

5. U.Mitchellning iqtisodiy sikl nazariyasining o‘ziga xosligi nimada?

6. J.Gelbreytning “texnostruktura” nazariyasining o‘ziga xosligi nimada?

7. Konvergensiya nazariyasini hozirgi zamonga bog‘lab tushuntiring.

8. “Industrial jamiyatdan keyingi jamiyat” konsepsiyasidagi asosiy g‘oya nimaga qaratilgan?

XIII BOB. NEOLIBERALIZM VA IJTIMOIIY BOZOR XO‘JALIGI

13.1. Neoliberalizm konsepsiyasi

Liberalizmning asosiy belgilari erkin raqobat davrida tovarli iqtisodiyotning o‘ziga xosligini aks ettirganligidir. Liberalizm iqtisodiy siyosat sifatida erkin tadbirkorlik tizimini xo‘jalikni tashkil etishning ancha qulay shakli, deb qaragan. Erkin bozor mexanizmi iqtisodiy resurslarni optimal taqsimlash va foydalanishni ta‘minlaydigan yagona tartiblovchi mexanizm hisoblangan, davlat esa, ba‘zi bir ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turuvchi kuch sifatida amal qilgan (A.Smit bo‘yicha “tungi qorovul”).

XX asrning 30-yillari o‘rtalariga kelib keynschilikning rivojlanishi bilan iqtisodiy nazariyada va amaliyotda liberal yo‘nalish inqirozi namoyon bo‘la boshladi. Uning natijasida: bir guruh iqtisodchilar o‘zlarining qarashlaridan voz kechgan holda keynschilikka qo‘shilib ketdi va bu yangi ta‘limotni ancha to‘g‘ri, deb hisoblashdi; ikkinchi guruh iqtisodchilar bozor munosabatlarida davlatning xarakteri, o‘rni va roli to‘g‘risidagi o‘z qarashlarini himoya qildi va ularni qayta o‘zgartirgan holda neoliberalizm guruhini tashkil etishdi. Keyinchalik iqtisodiy fanda neoliberal konsepsiyasining asosiy tamoyillari ishlab chiqildi va ularning amaliyotda amal qilishi ko‘rsatib berildi, neoliberalizm oqimi va maktabi shakllantirildi, shuningdek, mazkur konsepsiyaning mohiyati va mazmuni to‘g‘risida bir butun tushunchalar yaratildi.

Neoliberalizm: xususiyati va asosiy belgilari. Neoliberalizm, bozor munosabatlari tizimi xo‘jalik yuritishning ancha samarali shakli ekanligi, u iqtisodiy rivojlanish va o‘shish uchun eng qulay shart-sharoitlarni yaratib berishi to‘g‘risidagi qoidaga asoslanadi. Neoliberalar iqtisodiyotni erkinlashtirish, bahoning erkin shakllanish tamoyillaridan, iqtisodiyotda xususiy mulkning va nodavlat xo‘jalik tuzilmalarining yetakchilik rovidan foydalanish tarafdori hisoblanadi. Bunda ular davlatning iqtisodiyotni tartiblashdagi rolini futbolni boshqarib boradigan, lekin o‘yinda ishtirok etishga haqqi bo‘lmagan hakamga o‘xshatadi.

Iqtisodiyotni davlat tartiblashining neoliberal konsepsiyasi vakillari L.Erxardning – “mumkin bo‘lgan barcha joyda – raqobat, qayerda zarur bo‘lsa o‘sha yerda – tartiblash” qoidasiga amal qilgan holda, iqtisodiy jarayonlarda davlat ishtirokini kamaytirish va iqtisodiyotdagi nomuvozanatlikni bartaraf etishning sharti sifatida tadbirkorlarning erkin va barqaror amal qilishga ko‘maklash zarurligini isbotlab berdi.

Neoliberalizmning asosiy belgilari:

- bozor mexanizmi va erkin raqobat ustunligini E’tirof etgach, neoliberallar raqobat muhitini shakllantirish va unga amal qilishni nazorat qilish bo‘yicha davlatning iqtisodiyotga aralashuvini mumkin, deb hisoblaydi;
- zamonaviy iqtisodiyotning samaradorligini ta’minlashda iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining erkin amal qilishini qo‘llab-quvvatlaydi;
- monopoliyani milliy xo‘jalikning har tomonlama rivojlanish yo‘lidagi to‘siq, deb e’lon qiladi va iqtisodiyotdagi monopol moyillik bilan kurashning zarurligini asoslab beradi;
- o‘zini keynschilikka va xo‘jalik hayotiga faol aralashuv tamoyiliga asoslangan totalitarizmga qarshi raqib, deb hisoblaydi.

XX asrning 30-yillaridayoq erkin raqobat tizimini cheklovchi iqtisodiyotni davlat tartiblashining keynschilik g‘oyalari qarshi davlatning iqtisodiyotga aralashuvining muqobil neoliberal chora-tadbirlari turli mamlakatlarda ishlab chiqarila boshladi. Hozirgi zamon sharoitida “neoliberalar” nomi bilan ataluvchi bir qancha maktablar amal qiladi. Unga Chikago (M.Fridman), London (F.Xayek), Frayburg (V.Oyken, L.Erxard) maktablarini kiritish mumkin.

“Ordoliberalizm” nima? Ikkinchi Jahon urushidan keyin neoliberalizm g‘oyalari eng avvalo, G‘arbiy Germaniya amaliyotida muvaffaqiyatli qo‘llanila boshladi. Bu yerda 1948-yildan neoliberalizm Bonning rasmiy doktrinasiga aylandi. O‘sha yili V.Oykenning muharrirligi ostida xo‘jalik va ijtimoiy tuzum to‘g‘risidagi neoliberalarning yillik jurnalining birinchi soni “Ordo” nomi bilan chop etildi. V.Oyken ishlatgan “Ordo” so‘zi “Tabiiy tuzum ... erkin bozor xo‘jaligi” tushunchasini bildiradi. Germaniyada neoliberalizm doktrinasini “Oyken maktabi” ta’sirida hatto “ordoliberalizm” deb atala boshladi. Ordoliberal konsepsiyasi asosida “ijtimoiy bozor xo‘jaligi” konsepsiyasi ishlab chiqildi. Uni ishlab chiqqan iqtisodchi professorlar Alfred Myuller-Armak, Aleksandr Ryustov, Vilgelm Repke va Lyudvig Erxardlar hisoblanadi.

13.2. F.Xayek va uning ijtimoiy-iqtisodiy g'oyalari

Fridrix fon Xayek (1899–1992-y.) neoliberalizmning otasi hisoblanadi. U juda ko'p iqtisodiy va ijtimoiy-falsafiy mazmundagi asarlar muallifi, ularning ichida asosiylari: **“Baholar va ishlab chiqarish” (1929), “Pul nazariyasi va iqtisodiy sikl” (1933), “Foyda, foiz va investitsiyalar” (1939), “Kapitalning sof nazariyasi” (1941), “Qullikka yo'l” (1944), “Erkinlik konstitutsiyasi” (1960), “Sof pullar” (1976), “Erkin kishilarning siyosiy tizimi” (1973-1979).**

Inson erkinligining ustunligini F.Xayek bosh tamoyil sifatida ko'rsatadi. Erkinlik – bu davlat tomonidan har qanday majbur qilishning bo'lmasligi. F.Xayek fikriga ko'ra davlat maorifni tashkil qilish bilan ham, ijtimoiy sug'urtani tashkil qilish bilan ham, kvartira haqi stavkasini tartiblash bilan ham shug'ullanmasligi kerak, bunday xatti-harakatlar “ma'muriy despotizm”dan boshqa hech narsa emas; davlatning pul emissiyasini amalga oshirishdagi monopol huquqidan ham mahrum etish kerak; davlatga ishonib topshirish mumkin bo'lgan maksimum narsa – bu qarilik pensiyalarini, ishsizlik bo'yicha nafaqalarni to'lash.

F.Xayek “o'z-o'zidan bo'ladigan tartib” konsepsiyasini qattiq turib himoya qildi. Unga ko'ra zamonaviy jamiyatni tavsiflovchi uning barcha elementlari yig'indisi hech vaqt inson tomonidan ongli ravishda tashkil etilishi mumkin emas (chunki uning bilimi, ongi cheklangan), aksincha ular o'z-o'zidan yuz beradigan tartib doirasida rivojlanib boradi. “Biz hodisalar o'rtasidagi aloqani muayyan darajada tushunishimiz mumkin, lekin ularni boshqara olmaymiz”, - deb yozadi F.Xayek. ijtimoiy tartib ongli xatti-harakat natijasi bo'lishi mumkin emas. Jamiyatda o'rnatilgan tartib o'z-o'zidan bo'ladigan xatti-harakat natijasidir.

F.Xayek makroiqtisodiy tahlilga salbiy munosabatda bo'lgan. Uningcha, mikroiktisodiy jarayonlarni tadqiq qilish bir butun iqtisodiyotning amal qilishini tushuntirib berish uchun zarur va yetarli hisoblanadi. Alohida xo'jalik subyektlarining xatti-harakatining muvofiqlashuvi muammosi axborot yordamida hal etilib turiladi. Axborot bozor bahosi mexanizmi orqali kelib tushadi, u xo'jalik ishtirokchilariga ustunlik beradi.

Bozorning samaradorligi shunda ko'rinadiki, unda aniq axborotlar yetarli va ular tez tarqaladi. Natijada ideal emas, lekin shunga yaqin muvozanat o'rnatiladi. F.Xayek sotsializmni tanqid qiluvchilardan biri

sifatida to‘liq va operativ axborotga ega bo‘lmagan markaziy rejalashtirish bozor iqtisodiyotiga o‘xshab samarali amal qila olmasligini ko‘rsatib berdi. Baholarning bir markazdan o‘rnatilishi, ularning ustidan nazorat qilib turilishi, F.Xayekning fikri bo‘yicha, axborotning buzilishiga, noto‘g‘ri tarqalishiga olib keladi. Baho talab va taklifni to‘g‘ri aks ettirmaydi, mahsulotlarga bo‘lgan talab to‘g‘risida ishlab chiqaruvchi aniq tasavvurga ega bo‘lmaydi.

F.Xayek bo‘yicha pul emissiyasiga bo‘lgan davlat monopoliyasi erkin jamiyat uchun zararli, negaki, hukumat bunday monopoliya yordamida o‘z fuqarolari hisobiga davlat muammolarini yechishga urinadi (masalan, davlat qarzi muammosi, davlat xarajatlarining ko‘payib ketishi va b.). U davlat emissiyasini xususiy emission banklarning erkin raqobati bilan almashtirishni taklif qiladi. Xususiy valyutalarni chiqarayotgan banklar o‘rtasidagi erkin raqobat natijasida odamlar kundalik hayotda foydalanish qo‘l keladigan ancha barqaror valyutani tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

13.3. V. Oyken “iqtisodiy tizim” tiplari to‘g‘risida

Valter Oyken (1891–1950) o‘zining “Milliy iqtisodiyot asoslari”

Valter Oyken
(1891-1950)

(1947) kitobida xo‘jalikni tashkil etish shakllarining asosiy tiplarini (turlarini) ko‘rsatib beradi. Mazkur kitobning “Iqtisodiy tizimlar” bobida

“xo‘jalikning ideal tiplari” to‘g‘risidagi g‘oya ilgari suriladi. Uning mohiyati V.Oykenning quyidagi mulohazalarida ochib beriladi: har qanday mamlakatning iqtisodiyoti juda ko‘p bir xil elementlardan tashkil topgan, ya’ni pul,

baho, foyda, kapital, foiz, mehnat, ish haqi va shu kabilar. Nega bo‘lmasa turli mamlakatlarning iqtisodiyoti turlicha? V.Oyken bo‘yicha buning sababi bosh elementlarda yashiringan. Bunday elementlar, bir tomondan – bu erkin bozor xo‘jaligi, ikkinchi tomondan – markaziy boshqaruv xo‘jaligi hisoblanadi. Bu bosh elementlar ideal yoki sof xo‘jalik tiplari hisoblanadi va **boshqaruv uslublari bo‘yicha bir-biridan farq qiladi**. Birinchi xo‘jalik tipida buyruq berishga, o‘z hukmini o‘tkazishga hech kimning haqi yo‘q.

Ikkinchisida – barcha qarorlar yuqoridan qabul qilinadi. Demak, o‘z-o‘zidan yuzaga kelish holatlari bo‘lmaydi.

V.Oykenning keyinchalik qayd qilishicha, real voqelikda bunday ideal xo‘jalik tiplari amal qilmaydi. Shuning uchun “xo‘jalikning ideal tipi” tushunchasi bilan birga u iqtisodiy hayotda doimo amal qiladigan “xo‘jalikning real tipi” tushunchasini kiritadi.

Lekin har xil iqtisodiy tizim xo‘jalikning ideal tipiga intiladi. Bu yerda xo‘jalik tiplari nima bilan aniqlanadi, degan savol tug‘iladi. Buning sababi V.Oykenning fikricha, mamlakatning milliy-mintaqaviy xususiyatlariga, ya’ni an’ana, urf-odat, axloq, din, madaniyat darajasi, odamlar ongining shakllanishi va shu kabilardan kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, xo‘jalik tiplari xalqning o‘z tanloviga bog‘liq. V.Oykenning fikriga ko‘ra ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodal yer egaligi, totalitar davlatlar, shu jumladan, sotsialistik iqtisodiyot markazdan boshqariladigan xo‘jalikka intiladi. Xalq qancha madaniylashgan bo‘lsa, u shuncha markazlashmagan iqtisodiyotni tanlaydi.

Bunday vaziyatda davlat o‘zini qanday tutishi kerak? Neoklassiklar nuqtayi nazariga ko‘ra bozorni tanlash – tabiiy jarayon, chunki ular iqtisodiyotning faqat bir tipini – erkin bozor xo‘jaligini tan oladi. V.Oyken bo‘yicha esa, insoniyat uchun iqtisodiyotning ikki tipi tabiiy; markaziy-boshqaruv xo‘jaligi o‘zining amal qilishida hatto ancha uzoq tarixga ega. Shuning uchun xalqning xo‘jalik tipini tanlashida davlat uning istagiga quloq solishi, ijtimoiy institutlarni tashkil etishda yordam berishi kerak. Masalan, agar bozor bo‘lmasa, bozorni tashkil etish. Keyin davlat bir chetga chiqib turishi va bozor ishtirokchilarining o‘yin qoidalarini kuzatib borishi kerak. Bu yerda neoliberallar futbol komandasini misol tariqasida ko‘rsatadi. Ularning nuqtayi nazariga ko‘ra davlat – bu futbol hakami, neoklassiklar esa davlatni hakamsiz ko‘cha futbol komandasiga o‘xshatadi.

Neoliberallar fikriga ko‘ra ular iqtisodiy tizimni tanlash to‘g‘risidagi ta’limotni shakllantirdi. Agar neoklassiklar sotsialistik tizimni ko‘zi bog‘langan, ertami-kechmi o‘raga qulab tushadigan tizim sifatida tarixning qisqa muddatli xatosi, deb hisoblagan bo‘lsalar, neoliberallar esa, markaziy-boshqaruv xo‘jaligini iqtisodiyotning tabiiy varianti, deb hisoblaydi. U (iqtisodiyot) istibdod tartibotidan kelib chiqqan (Rossiyada – podshoh, Sharq xalqlarida – xon va b.). Shuning uchun neoliberallar fikriga ko‘ra markaziy-boshqaruv xo‘jaligi tarixning xatosi hisoblanmaydi, balki uzoq tarixga ega, o‘zida erkin tadbirkorlik unsurlarini mujassamlashtiruvchi qonuniyatli jarayon hisoblanadi.

L.Erxardning iqtisodiy islohotlari

Lyudvig Erxard
(1897-1977)

G'arbda neoliberal yo'nalish tarafdorlari ichida **Lyudvig Erxard (1897–1977)** alohida ajralib turadi. Uning bevosita ishtirokida 1950-yilga kelib G'arbiy Germaniya krizis holatidan olib chiqildi va unda pul va iqtisodiy islohotlar amalga oshirildi. L.Erxard – iqtisodchi va yangi xo'jalik tartibi asoschisi hisoblanadi. 1945-yilning oxirida Bavariya iqtisodiyot vaziri etib tayinlangan L.Erxard Germaniya iqtisodiyoti «jiddiy tuzilmaviy qayta qurishga muhtoj» deb ko'rsatib beradi va real vaziyatdan kelib chiqqan holda

to'g'ri ish yuritish zarurligini uqtirib o'tadi.

Uning ta'kidlashicha, bozor iqtisodiyotidan rejali iqtisodiyotga o'tish asosiy muammo hisoblanmaydi, chunki «balanslashuvga moyil iqtisodiyotdan qaytish oson», ammo «rejali iqtisodiyotni erkin bozor xo'jaligiga aylantirish juda katta qiyinchiliklar bilan bog'liq», chunki tabiiy muvozanatdan chetga chiqqan iqtisodiyotga birdan, o'tish davrisiz erkin bozor imkoniyatlarini yaratib berish qiyin.

Urushdan keyingi Germaniya iqtisodiyoti juda qiyin ahvolga tushib qolgan edi. Ishlab chiqarish quvvatining uchdan ikkisi ishlamasdi. Narxlar muttasil oshib borgan, mamlakatda «qora bozor» hukmronlik qilgan. Aholining qo'lidagi pul vositalari milliy mahsulot miqdoridan deyarli o'n barobar ortiq bo'lgan.

Birinchi chora-tadbir 1948-yili iyunda o'tkazilgan pul islohoti bo'ldi va u bir butun Germaniya iqtisodiyotini isloh qilishda katta rol o'ynadi. Yangi nemis markalarini eski, muomaladan chiqarilayotganlari bilan almashtirish birga (yangi marka) o'n (eski marka) nisbatda amalga oshirildi. Ish haqi, pensiya, kvartira haqi to'lash birga bir nisbatida amalga oshirildi.

Har bir kishi qirq markadan oldi. Almashtirishdan keyin qolgan pulning bir qismi maxsus schyotlarda muzlatib qo'yildi. Bank tizimi isloh qilindi. Qo'shimcha ko'rilgan chora-tadbirlar yangi inflyatsiya kelib chiqishining oldini oldi: dastlab eski valyutani yangi valyutaga almashtirish kursi amalda bir yangi marka o'n besh eski markani tashkil etdi. Pirovard natijada pul massasi (naqd mablag'lar va bank depozitlari) 14 martadan ko'proq kamaydi.

Islohot puxta tayyorlangan bo'lib, u keskin va izchillik bilan o'tkazildi. Islohotni tayyorlash va o'tkazish ikki yilga yaqin davom etdi. Narx-navoning oshishi taxminan olti oy ichida to'xtatildi. 1950-yil boshiga kelib ishlab chiqarish urushdan oldingi darajadan oshib ketdi.

Iqtisodiy islohotning muvaffaqiyatli chiqishiga sabab nima? Uning asosiy sababi saqlanib qolgan moddiy bazaning mavjudligi, nisbatan arzon ishchi kuchi, aholining qondirilmagan talabining ishlab chiqarishga faol ta'sir ko'rsatishi bo'ldi. Moliya va pul-kredit tizimining barqarorlashuvi muvaffaqiyatga erishishning zarur shart-sharoiti hisoblandi. Keyin AQSh va G'arbdagi boshqa rivojlangan mamlakatlarning moliyaviy va moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashi islohotning muvaffaqiyatli chiqishiga turtki bo'ldi. Iqtisodiy yordam Marshall rejasi bo'yicha amalga oshirildi, shuningdek, oziq-ovqat, yoqilg'i, urug'lik, o'g'it boshqa yo'llar bilan ham yetkazib turildi. Germaniya iqtisodiyotiga Amerika transporti va Amerika armiyasining boshqa anjomlari keltirib berildi. Imtiyozli shartlar bilan Yevropa qayta tiklash dasturi Fondidan kreditlar ajratildi.

Hukumatning boshqaruv tizimini o'z qo'lida ushlab turishi, o'z vaqtida iqtisodiy kursni o'zgartira bilishi ham muhim ahamiyat kasb etdi. L.Erxard u garchi o'zining iqtisodiy liberalizmga moyilligini yashirmagan bo'lsa ham, «sof» liberal bo'lgan emas. U tanlab olingan yo'ldan og'ib ketmaslik uchun davlat dastaklaridan keng foydalandi. Davlat qiyinchiliklarni boshidan kechirayotgan tarmoqlarni, ayniqsa, toshko'mir sanoatini, metallurgiya, elektroenergetikani qo'llab-quvvatladi. Investor-larga va tadbirkorlarga soliq imtiyozlari yaratib berildi.

L.Erxard va uning hamkasblari tomonidan olib borilgan islohot Germaniya iqtisodiy taraqqiyoti uchun shart-sharoit yaratib berdi. U iqtisodiy qo'llanmalarga kiritildi va qarorlarni realizatsiya qilish, qayta tashkil etish vositalaridan va metodlaridan samarali foydalanish uchun qulay paytni topish namunasi sifatida qaraladi. Shu bilan birga hech bir namuna real shart-sharoitlarni, maxsus xususiyatlarni hisobga olmagan holda universal yechim yoki tayyor sxema vazifasini o'tashi mumkin emas.

13.4. Ijtimoiy bozor xo‘jaligi konsepsiyasi

“Ijtimoiy bozor xo‘jaligi” atamasini birinchi bor Kyoln universiteti qoshidagi iqtisodiy siyosat instituti direktori Alfred Myuller-Armak o‘zining “Iqtisodiyotni tartiblash va bozor xo‘jaligi” (1947-y.) asarida ishlatgan. Myuller-Armak “ijtimoiy tenglik” prinsipi bo‘yicha “bozor erkinligi” prinsipini va adolatli taqsimlashni birga qo‘shib olib borish konsepsiyasini ishlab chiqdi. Unda raqobat kurashi natijasida qo‘lga kiritilishi mumkin bo‘lgan yuqori unumdorlik natijalari ijtimoiy-siyosiy tadbirlar yordamida ham qo‘lga kiritilishi mumkinligi to‘g‘risidagi g‘oya ilgari suriladi. Ijtimoiy bozor xo‘jaligi bo‘yicha tadqiqotlar V.Repke, L.Erxard, V.Oyken va boshqalar tomonidan davom ettirildi.

Ijtimoiy bozor xo‘jaligi modelining keng tarqalishiga asosiy sabab Erxardning yuqori o‘shish sur‘atini ta‘minlagan samarali iqtisodiy siyosati hisoblanadi. Ikkinchi Jahon urushidan keyin GFR da olib borilgan bu siyosat o‘rtacha yo‘l atalmish siyosat hisoblanardi. U ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatishga, tadbirkorlikni har tomonlama qo‘llab-quvvatlashga, aholining o‘rtacha qatlamining turmush sharoitini yaxshilash uchun sharoit yaratib berishga yo‘naltirilgan.

V.Repke tavsifiga ko‘ra “ijtimoiy bozor xo‘jaligi” – bu “iqtisodiy insonparvarlik” tomon qo‘yilgan qadam. U o‘zining “insonparvarlik jamiyati” kitobida yozishicha, xo‘jalik yuritishning bu shakli kollektivizmga – personalizmni, hokimiyatning to‘planuviga – erkinlikni, markazlashuvga – markazlashmagan tizimni, tashkil etishga – o‘z-o‘zidan sodir bo‘lishni qarshi qo‘yadi. V.Repkening fikriga qo‘shilgan holda L.Erxard xristian-demokratik ittifoqi (XDI) syezdida (1957-y.) GFRda “ijtimoiy bozor xo‘jaligining” ikkinchi bosqichi boshlanganligini tasdiqlab o‘tadi. Sal keyinroq 60-yillarning boshida o‘z nashrlarining birida L.Erxard aynan “erkin musobaqa eng avvalo, ijtimoiy bozor xo‘jaligining asosiy unsuri hisoblanadi”, deb qayd qilib o‘tadi. 1965-yili XDI ning navbatdagi syezdida esa, L.Erxard GFR da “ijtimoiy bozor xo‘jaligini” yaratish dasturi tugallanganini, u mamlakatni “shakllangan jamiyatga” aylantirgani to‘g‘risida e‘lon qiladi.

“Shakllangan jamiyat” doktrinasi L.Erxard va uning maslakdoshlarining fikriga ko‘ra bu “ijtimoiy bozor xo‘jaligini” yaratish orqali erishish mumkin bo‘lgan eng qulay “tabiiy iqtisodiy tartib”ni topish. Unda ijtimoiy tuzum va ishlab chiqarish munosabatlarining beshta formasi (tipi) va sinfiy antagonizm to‘g‘risidagi marksistik g‘oyalar qat‘iyan inkor etiladi. Mazkur

doktrina V.Oykenning kishilik jamiyatiga faqat “markaziy boshqaruv” va “erkin bozor xo‘jaligi” tiplari xos, degan qoidaga asoslanadi.

Ijtimoiy bozor xo‘jaligida davlatning roli. Raqobat sharoitlari avtomatik tarzda yuzaga kelmaydi, balki muayyan shart-sharoitlarning bo‘lishini taqozo etadi. Iqtisodiy tartib, Oykenning tasdiqlashicha, o‘z-o‘zidan o‘rnatilmaydi, uni iqtisodiy faoliyat o‘zi keltirib chiqarmaydi. Uni davlat o‘rnatadi. Iqtisodiy siyosat prinsiplarini asoslab bergach, V.Oyken, davlat xo‘jalik – ishlab chiqarish faoliyati bilan shug‘ullanmasligini, balki amal qilish qoidalarini o‘rnatishi va ularni hayotga tatbiq etish kerakligini ko‘rsatib o‘tadi. Davlat to‘g‘ridan to‘g‘ri tartiblash yo‘li bilan hal qilib bo‘lmaydigan vazifalarini, iqtisodiyotga doimo aralashishni o‘z zimmasiga olmasligi kerak.

Bu yerda asosiy narsa, L.Erxard qayd qilib o‘tganidek, davlatning iqtisodiy faoliyati bilan xususiy tadbirkorlik o‘rtasida optimal nisbatni topishdir. Davlatning azaliy va bosh vazifasi fuqarolarga erkin amal qilish huquqini beruvchi qoidalarni ishlab chiqish. Davlatning roli, Repke-Erxard obrazli qilib ko‘rsatib berganidek, futbol maydonidagi hakamga o‘xshaydi, u o‘yinchi muayyan qoidaga amal qilyaptimi, yo‘qmi kuzatib boradi, lekin o‘zi bevosita o‘yinda ishtirok etishga haqi yo‘q. Boshqacha aytganda, davlat “ijtimoiy bozor xo‘jaligining” amal qilish shart-sharoitlarini qo‘llab-quvvatlab turishi uchun erkin raqobat “qoidalarini” kuzatib turishi, narxning tashkil topish shart-sharoitlarini nazorat qilib turishi, monopol narxlar o‘rnatilishining oldini olishi, xususiy mulk muhofazasini kafolatlashi kerak.

Neoliberalizmning “ijtimoiy bozor xo‘jaligi” modeli barcha fuqarolarining ijtimoiy xizmatlardan foydalanishda, farovonligini oshirishda ularga teng huquq va teng imkoniyatlarni yaratib berish bo‘yicha davlatning faol ijtimoiy funksiyasi g‘oyasiga asoslanadi. Bunda nafaqat jamiyatdagi turli qatlamlar o‘rtasida aksionerlar sonining oshishi, balki barcha ijtimoiy institutlarning yuksak barqarorligi, mehnatkashlarning ertangi kunga bo‘lgan ishonchi va boshqalar nazarda tutiladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy siyosat. Raqobatning ijtimoiy roli. Ijtimoiy bozor xo‘jaligida uyg‘un iqtisodiy va ijtimoiy siyosat amal qiladi. Ijtimoiy siyosatni qolgan barcha iqtisodiy siyosatning oddiy ilovasi sifatida qarash kerak emas, deb yozadi V.Oyken. Bu siyosat, eng avvalo, iqtisodiy tartib siyosati bo‘lishi kerak. O‘z fikrini ifodalab, u ijtimoiy nuqtayi nazardan kerakli bo‘lmagan narsaning o‘zi yo‘q, deb ta’kidlab o‘tadi. “Iqtisodiy siyosatning hech bir chora-tadbirlari yo‘qki, ular birdaniga bevosita yoki

bilvosita ijtimoiy oqibatlarini keltirib chiqarmagan va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lmagan bo'lsin".

Iqtisodiy siyosatning vazifalari yuksak darajada faol va ular boshqa omillar bilan bir qatorda iqtisodiy hayotda aniqlovchi omil bo'lishi kerak. Ishlab chiqarish imkoniyatlari o'sib borishi bilan birga ijtimoiy siyosat (bozor iqtisodiyotining shart-sharoitlari va xususiyatlariga muvofiq) ish bilan bandlikni ta'minlash, mintaqalarda daromadlar tengsizligini tugatish, ancha yuqori ijtimoiy ta'minot, ishchilarning korxonalarini boshqarishda qatnashish tartibini takomillashtirish va boshqa muammolarni ilgari surdi.

Tartib tizimini takomillashtirish sifatida raqobat har tomonlama rivojlantirib boriladi. Raqobatni rivojlantirish muayyan institutsional shart-sharoitlarning bo'lishini taqozo etadi. Bu shartlar monopoliizm bilan kurashish, mayda va o'rta tadbirkorlikka ko'maklashish, har bir kishiga o'z qobiliyatini, ijodiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun sharoitlarni yaratib berish orqali qo'llab-quvvatlab turiladi. Raqobat iqtisodiy o'sishga, mehnat unumdorligini oshirishga, texnika taraqqiyotiga olib keladi. Raqobat u mustaqil xo'jalik yuritish vositasi, turli sohalarda optimal yechimlarini topishga rag'batlanturuvchi kuch, kundalik turmush va dam olishni tashkil etish shakli sifatida ijtimoiy funksiyani ham bajaradi. Klassik maktab va keyingi avlod vakillari "iqtisodiy jarayonlar "siyosiy" iqtisod sohasida kechishini, u boshqa, shu jumladan, siyosiy omillar ta'siriga uchrashini" unchalik hisobga olmagan va u yetarlicha baholanmagan.

Hozirgi davrda iqtisodiy erkinlik va ijtimoiy adolat to'g'risidagi tasavvur butunlay o'zgargan. Ijtimoiy bozor xo'jaligi uchun L.Erxard fikriga ko'ra "bozorda mutonosiblikni ushlab turishda nafaqat texnik, avtomatik mexanizmlar, balki ma'naviy, axloqiy tushunchalar ham muayyan ahamiyatga ega. Faqat erkin shakllanadigan baho orqali talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni ushlab turish ijtimoiy tuzumni oqlash yoki uning g'oyaviy boyligini to'ldirish uchun yetarli emas".

Germaniya iqtisodiyoti rahbarlari o'zlari olib borayotgan yo'lning to'g'ri ekanligini asoslab berish, shu jumladan, neoliberalarning konsepsiya va takliflariga umuman mos kelmaydigan chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun ijtimoiy bozor xo'jaligining g'oya va shiorlaridan keng va mohirona foydalandilar.

Hozirgi davrda Germaniyada ijtimoiy siyosatning quyidagi maqsadlari rasman shakllanmoqda:

1) ijtimoiy adolatni ta'minlash: yaratilgan boyluklarni jamiyat a'zolari o'rtasida adolatli taqsimlash;

- 2) ijtimoiy himoya, ya'ni aholini ishsizlik, kasallik, baxtsiz voqea kabi ijtimoiy xatarlardan saqlash;
- 3) barcha ijtimoiy guruhlarining amal qilib turgan (ijtimoiy) tartib bilan hamjihatligiga erishish.

Muhokama uchun savollar

1. Neoliberalizmning kelib chiqish sababi va uning keynschilikdan farqi?
2. Neoliberalizmning asosiy belgilari nima?
3. "Ordoliberalizm" deganda nimani tushunasiz?
4. F.Xayek inson erkinligini qanday tavsiflaydi?
5. F.Xayekning markaziy rejalashtirish tizimiga bo'lgan munosabati?
6. V.Oykenning "iqtisodiy tizim" tiplarini tushuntirib bering.
7. L.Erxardning iqtisodiy islohotlarining muvaffaqiyatli chiqishiga sabab nima?
8. "Ijtimoiy bozor xo'jaligi" tushunchasini birinchi bo'lib ilmiy muomalaga kim kiritgan?

XIV BOB. XALQARO SAVDO NAZARIYALARI

14.1. Mutlaq ustunlik nazariyasi

Adam Smit turli mamlakatlarda tovarlarni ishlab chiqarishda mutlaq xarajatlardagi farq xalqaro savdo rivojlanishining asosini tashkil etadi, degan tezisni asoslab berdi. Unga ko‘ra ba’zi mamlakatlar boshqa mamlakatlarga nisbatan tovarlarni kam xarajat sarflab, samarali ishlab chiqaradi. Boshqacha qilib aytganda, ushbu mamlakatlar mazkur tovarlarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega. Mutlaq ustunlik yuqori mehnat unumdorligida va tovarlarni ishlab chiqarishga ketadigan kam xarajatlarda namoyon bo‘ladi.

A. Smit savdoni sun‘iy ravishda cheklab qo‘yishga qarshi chiqdi va qaysi mamlakatning mahsuloti arzon bo‘lsa, o‘sha mamlakat bilan savdo qilishning afzalligi to‘g‘risida aytib o‘tadi. Masalan, A.Smit qayd qilib o‘tganidek: “Agar Fransiyaning vinosi Portugaliya vinosidan yaxshi va arzon bo‘lsa yoki uning gazlamasi Germaniya gazlamasidan yaxshi bo‘lsa, unda Buyuk Britaniya uchun o‘ziga kerakli chet el vinosi va gazlamasini Portugaliya yoki Germaniyadan emas, balki Fransiyadan sotib olish foydali”. Shuningdek, Shotlandiyada uzum yetishtirish shart emas, chunki u yerda vino Portugaliyaga nisbatan 30 barobar qimmat. Vino qayerda arzon bo‘lsa uni o‘sha yerdan sotib olish maqsadga muvofiq.

A.Smitning asosiy g‘oyasi – mutlaq xarajatlar g‘oyasidir. Unga ko‘ra mutlaq xarajatlari kam bo‘lgan mamlakatlardan tovarlarni import qilish, ishlab chiqarish xarajatlari past tovarlarni esa (ularni xarid qilayotganlarga nisbatan) eksport qilish kerak.

A.Smitning tasdiqlashicha, har xil sun‘iy ta’sir ko‘rsatish va qarshiliklarga qaramasdan ikki mamlakat o‘rtasida savdo aloqalarining olib borilishi tabiiy, normal hol hisoblanadi, u doimo foydali, garchi har ikkilasi uchun foyda hamisha bir xil bo‘lmasa ham. “Har bir aqlli oila boshlig‘ining qoidasi shundan iboratki, chetdan sotib olishdan ko‘ra, uyda tayyorlash qimmatga tushadagan narsalarni uyda tayyorlamaslikka harakat qilish. Tikuvchi o‘ziga etik tikishga harakat qilmaydi, balki uni etikdo‘zdan sotib oladi. Etikdo‘z o‘ziga kiyim tikishga urinmaydi, balki tikuvchining xizmatiga murojaat qiladi”.

A.Smit bo'yicha bu qoida bir butun mamlakat uchun qo'llanilishi kerak. Agar qandaydir bir xorijiy mamlakat bizni muayyan tovar bilan, uni o'zimizda ishlab chiqarishga nisbatan ancha arzon narxda ta'minlashi mumkin bo'lsa, biz birmuncha ustunlikka ega bo'lgan sohalarda ishlatilayotgan sanoat mehnati mahsulotining ma'lum qismi uchun ushbu tovarni undan sotib olish ancha foydali. Aynan shuning uchun mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini tanlashda, A.Smit bozorning roliga katta e'tibor bergan bo'lishiga qaramay, u ushbu masalani ko'rib chiqishda mamlakatning tabiiy (ob-havo sharoiti, ba'zi bir tabiiy resurslarga ega bo'lish va b.) va qo'lga kiritilgan (odatda, texnologik ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan) ustunliklarini hisobga olishni zarur, deb hisoblaydi. Eksport qiluvchi mamlakat qachonki, mutlaq ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'lgandagina tashqi savdodan yuqori foyda ko'rishi mumkin.

Lekin A.Smitning bu nazariyasida barcha tovarlarni ishlab chiqarishda bir yoki bir necha mamlakatlar mutlaq ustunlikka ega bo'lsa, bunday vaziyatda qanday bo'ladi, degan savol ko'rib chiqilmagan. Mazkur nazariya, agar mamlakatlar tovarlarni ishlab chiqarishda hech qanday mutlaq ustunlikka ega bo'lmasa, ular xalqaro savdoda qatnashishi mumkinmi, degan savolga ham javob bermaydi.

Xalqaro savdo

Smitning Xalqlar boyligi g'oyasining asosiy maqsadlaridan biri hozirda merkantalizm, deb atalgan g'oyalar majmuyining yolg'on tomonini ko'rsatib berish edi – bu kitobning taxminan 25 foizi merkantalizm ta'limoti va amaliyotini tekshirishga bag'ishlangan edi. Ba'zi merkantalistlar eksport importdan yuqori bo'lgan tashqi savdoning davlat tomonidan tartibga solinishi mamlakat savdoning qulay balansiga ega bo'lishi uchun zarur va shuning uchun boshqa mamlakatlar kabi qimmatbaho metallarni ko'paytirish eksportni importdan oshiradi, deb hisoblardi. Qizig'i shundaki, biz hali ham “qulay savdo balansi” terminidan bir mamlakat boshqasiga ayirboshlash uchun olganidan ko'proq tovar bergan holatini, to'lovlar oltin yoki IOU orqali amalga oshirilgandagi farqni ifodalashda foydalanmoqdamiz. Qulay savdo balansi faqatgina xalq boyligi xoldinglarning qimmatbaho boyliglariga va IOUga bog'liq, deb xato o'ylovchidlar uchun qulay.

Smit Xalqaro savdo bo'yicha fikrlar berib, ikki davlatni qiyoslab tushuntirishga harakat qiladi, masalan, agar Angliya Fransiyaga qaraganda pastroq narxda tovar ishlab chiqara olsa va agar Fransiya boshqa tovarlarni, masalan, vinoni Angliyadan ko'ra pastroq narxda ishlab chiqarsa, mana shu tovarlarni ayirboshlash har ikki tomonga ham foyda bo'ladi. Buni iqtisod tilida xalqaro savdoning aniq ustun tomoni, deb E'tirof etiladi. U xalqaro savdoga nisbatan to'g'ri siyosat ichki savdoga bo'lgan munosabat bilan bir xil bo'lishi kerak, erkin – boshqariladigan bozorlarda ixtiyoriy ayirboshlashga yo'l qo'yish to'g'ri, deb topgan. Bu boradagi fikrlar ham Smit va boshqa iqtisodchlar tomonidan turlicha baholangan.

Smitning tahlillarida qanday bozorlar vaqt davomida izchil rivojlanishi, erkin xalqaro savdo uchun biri boshqa dalilni topishi keltirilgan. Smit hech qachon bu dalilni to'liq rivojlantirmagan bo'lsada, keyinchalik iqtisodchilar Xalqlar boyligi asaridan u haqida xulosa chiqarishga muvaffaq bo'ldilar. A.Smit xalqlar boyligining asosiy omili, deb mehnat samaradorligi va mehnat samaradorligining mehnat taqsimotiga bog'liqligini ko'rsatdi. Mehnat taqsimoti ortganda va ixtisoslashganda uning samaradorligi keskin oshadi. Smit shaxsiy qobiliyati va samaradorlik o'rtasidagi farqlarni mehnat taqsimotiga emas, balki uning sababiga katta ta'sir ko'rsatadi, deb hisoblaydi. Smit biz hammamiz tug'ilgandan bir xil qobiliyatlimiz, faqatgina biz turli faoliyatlarda ixtisoslashishni boshlaganimizdan keyin boshqa ixtisoslashmaganlarga nisbatan mohir bo'lamiz, deya takidlaydi. Biz bajarish orqali o'rganamiz, o'zimizning maxsus vazifamizni yanada samaraliroq bajarib, asta-sekinlik bilan tovarimizni arzonroq ishlab chiqara olamiz.

Zamonaviy iqtisod tilida shunday narsa bor, ishchi kuchi va mutaxassislar ko'payib borgani sari investitsiya unumi (xarajatlar kamayishi) oshadi. Tashqi savdo uchun Smit tasdig'ining bir qismi shu investitsiya unumi tushunchasiga keng miqyosda asoslanadi. Uning tushunishi bo'yicha, agar ikki tug'ma iste'dodli shaxs teng bo'lsa va ularning talanti o'zgarmay qolsa, bu shuni ko'rsatadiki, ular o'zlarining mahsulotlarini ixtisoslashtirsa va sotuvga qo'ysa, ularning ikkisi uchun ham buning yaxshi jihati yo'q (shaxslarning millati bu fikrlarga ta'sir etmaydi – masalan, biri ingliz va boshqasi fransuz bo'lsin). Agar shu ikkisi ham mehnat mutaxassisligi orqali ko'proq mahoratli bo'lib borsa, ikkalasining ham mahsulot ishlab chiqarish xarajati pasayadi va ikkalasi ham ixtisoslashish va savdo orqali foyda oladi. Smitning bunday

qarashidan bepul savdoning rivojlanishi uchun muhim bo'lgan shunday tushuncha paydo bo'ldiki, birmuncha vaqt davomida har qanday millat mehnat taqsimoti va ixtisoslashish orqali ma'lum mahsulot ishlab chiqarishda xalqaro savdodan mutlaq foyda olishi mumkin.

Xalqaro savdo borasidagi o'z tahlillarida juda ham siyosiy yo'nalgan Smit xususan savdo hajmida cheklangan biznes siyosatlarini millatning boyligi bo'lgan katta mahsulot harakatini to'g'ri aniqlashning o'rniga millat tutib turgan qolipdan iborat millat boyligini xato baholaydi, deya xulosa qilib tanqid qiladi. Smit olg'a surgan hukumatning xalqaro savdo borasidagi to'g'ri siyosati mahalliy savdoda mavjud ko'ngilli almashinuvlarning erkin boshqariladigan bozordan o'rin olishi bilan o'xshash. U qo'shilmaslik siyosati barcha mamlakatlarda yuqori ko'rsatkichlarga yetaklashiga ishonadi.

Shu davrdagi ustuvor g'oyalarni baholashda zamonaviy iqtisod klassik iqtisodchilar va merkantalistlar o'rtasida erkin bozor va hukumat nazorati qarama-qarshiliklarining mutanosib bog'liqligi borasidagi qarashlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan yana bir farqni kashf etdi. Bu tafovutlar na Smit, na klassik iqtisod g'oyalarida to'liq izohlanganiga qaramay iqtisodiy harakatlar natijasi haqidagi klassik qarashlarga asos bo'lgan va bugungi kunda ham shunday bo'lib qolmoqda. Ular bir fakt bilan bog'liq, ya'ni agar kimdir barcha zaxiraga ega bo'lsa, bizning yerimiz yangilanadi, keyin esa ikki shaxs yoki millat o'rtasidagi almashinuv jarayoni biri yutib, biri yutqazishini talab etadi.

Zamonaviy iqtisodchilar tilida iqtisodiy ayirboshlash - "Zero-Sum game" – "O va yig'indi o'yini" termini, ya'ni bunda Britaniya Fransiya bilan savdo qilganda, agar bittasi ayirboshlash orqali daromadga ega bo'lsa, boshqasi yo'qotadi, yutqazadi. Bu usulga qarama-qarshi bo'lgan iqtisodiy ayirboshlashning istiqbolli ta'sirida o'yin yo'q, bunda ikki tomon ham ayirboshlash tufayli foydaga erishadi. Yani bu g'oya barcha davlatlar xalqaro savdodan foyda ola oladi, degan fikrni isbotlaydi, ayirboshlashdan so'ng dunyoda tovarlar oldingidan ko'ra ko'proq ekani ko'rsatiladi.

Ko'p tijoratchilarning fikriga qarshi o'laroq, bu Smit va boshqa yozuvchilarning nazarida – mamlakat ichida yakka tartibdami yoki turli xil mamlakatlar orasida yuz bergandami, agarda o'z xohishicha ayirboshlashga qarshi kuchli dalillar bo'lsa, barcha tomonlar savdo-sotiq orqali foyda olishlari mumkin.

Smit qiziqish bildirmagan xorijiy savdo-sotiq nuqtayi nazariyasi shubhasiz qisman to'g'ri, chunki uning kuchli jihati nazariyasi emas,

iqtisodiy siyosati edi, lekin bu muhokamada olib boriladigani – qaysi bir narxda ayirboshlash ro‘y berishi, shuning uchun aniqlanadigani savdogar o‘rtasida savdo-sotiqdagi foyda qanday qilib bo‘lib berilishidir. Biz David Rikardo va Jon Styuart Millarni imtihon qilganimizdan so‘ng shu masalaga murojaat qilamiz⁷².

14.2. Qiyosiy ustunlik nazariyasi

A.Smitdan farqli o‘laroq, **David Rikardo** mamlakatlar o‘rtasidagi tovar ayirboshlashda mutlaq xarajatlardagi farq muhim emas, deb hisobladi. Yuqorida qayd qilib o‘tganimizdek xarajatlarda mutlaq ustunlikka ega bo‘lmagan mamlakatlar nima qilishlari kerak? Bir qator misollar bilan D.Rikardo “xarajatlardagi mutlaq ustunlik” mamlakatlar o‘rtasidagi tovar ayirboshlashning zarur sharti emasligini isbotlab berdi. Savdo qilayotgan mamlakatlar o‘rtasida qiyosli xarajatlar farq qilishi kifoya.

Shu asosda D.Rikardo qiyosiy ustunlik nazariyasini yaratdi. Bu nazariya butun dunyo ilm-fani va savdosida hamma tan olgan nazariya hisoblanadi. Mazkur nazariyaning asosiy qoidasi shundan iboratki, har bir mamlakat o‘zining muayyan tovarni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlari bilan uni sotib olishga ketadigan xarajatlari o‘rtasidagi farqni qiyoslab ko‘rgan holda tashqi savdoda ishtirok etadi. Muayyan tovarni ishlab chiqarish bir mamlakat uchun boshqa mamlakatlarga nisbatan qulayroq bo‘lishi mumkin. Shu bois, qiyosiy ustunlik nazariyasiga binoan mamlakatlar xarajatlarni hisobga olgan holda u yoki bu mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi kerak.

D.Rikardo shunday misol keltiradi. Portugaliyada muayyan miqdordagi vinoni tayyorlash uchun 80 kishilik mehnat, gazlama ishlab chiqarish uchun esa 90 kishilik mehnat talab qilinadi (bir yilga). Angliyada shu miqdordagi vinoni ishlab chiqarish uchun 120 kishilik mehnat, gazlamani ishlab chiqarish uchun 100 kishilik mehnat sarflash zarur. Garchi olib kelingan gazlama Portugaliyaning o‘zida Angliyaga nisbatan kam xarajat evaziga ishlab chiqarilishi mumkin bo‘lsa ham, bu sharoitda Portugaliya uchun vinoni gazlamaga ayirboshlash foydali. Gap shundaki, resurslarni gazlama ishlab chiqarishdan Angliyaga nisbatan katta qiyosiy ustunlikka ega bo‘lgan vino tayyorlash tarmog‘iga

⁷² “History of Economic Thought” Harry Landreth, David C. Colander. 108 6.

o'tkazib, Portugaliya vinoni ayirboshlash yo'li bilan 80 kishilik mehnat sarflari hisobiga, ya'ni 10 kishilik mehnatni tejash evaziga gazlama olishi mumkin. Bunday ayirboshlash Angliya uchun ham foydali, negaki, u o'z kuchini gazlama ishlab chiqarishga sarflab, gazlamani sotish yo'li bilan muayyan miqdordagi vinoni 120 kishining mehnati hisobiga emas, balki faqat 100 kishilik mehnat evaziga olishi mumkin (ya'ni 20 kishilik mehnatni tejash hisobiga). Bu misoldan shu narsa ko'rinadiki, qiyosiy ustunlik mavjud bo'lsa, ixtisoslashuv va ayirboshlash ikkala mamlakat uchun ham foydalidir. Bundan mamlakatlar o'rtasida mehnat taqsimoti va ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi zarurligi kelib chiqadi.

Qiyosiy xarajatlar g'oyasi – bu o'zaro foyda ko'rish g'oyasidir. Unga ko'ra "... Fransiya va Portugaliyada vino tayyorlanishi, Amerika va Polshada don yetishtirilishi, Angliyada metall buyumlari va boshqa tovarlar ishlab chiqarilishi kerak". Lekin qiyosiy xarajatlar nazariyasida bir qator soddalashtirishlar mavjud bo'lib, tashqi iqtisodiy aloqalarda bo'ladigan qiyinchiliklar aks ettirilmagan. D. Rikardo modeli –bu ikki mamlakat o'rtasidagi savdo modelidir. Mazkur model qiyosiy xarajatlarning o'zgarishini, savdo qilayotgan mamlakatlarning unumdorlik imkoniyatlaridagi farqlarni ham hisobga olmaydi.

Qiyosiy ustunlik

Xalqaro savdoga doir qiyosiy ustunlik nazariyasi Rikardoning naqadar donishmand ekanligini namoyon etdi. Mazkur nazariya orqali u erkin savdoning shart-sharoitlarini yengillashtirdi, Adam Smitning xalqaro chegaralardan tovarlar o'tishidan olinadigan samara tahlilini kengaytirdi. Agar A mamlakati B mamlakatiga nisbatan arzonroq tovar ishlab chiqarsa, B mamlakati esa boshqa tovarni A mamlakatga qaraganda arzonroq ishlab chiqarsa, ikkala mamlakat ham hududiy ixtisoslashuv va savdo orqali samara olishi mumkin.

Xalqaro savdo terminologiyasi bilan aytganda, agar bir mamlakat biron-bir tovarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo'lsa, boshqa mamlakat esa boshqa tovarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo'lsa, ularning har biri tovar ixtisoslashuvi orqali boshqalarga qaraganda arzon narxda ishlab chiqarib, samara olishlari mumkin. Iqtisodiy ta'limotlar tarixchilari qiyosiy ustunlik nazariyasi asoschisining nomini aytishda bir to'xtamga kelganlari yo'q. Asosiy nomzodlar ichida Rikardo, Robert Torrens (1780- 1864) va Djejms Mill

(1773-1836)lar joy olganlar. Qanday bo‘lmasin bu Rikardoning keyingi iqtisodiy ta’limotlarga ta’sir ko‘rsatgan qarashlaridan biri edi.

Mutlaq ustunlik

Rikardoning qiyosiy ustunlik nazariyasini davom ettirishdan avval, ikki mamlakat va ikki tovar asos qilib olingan xalqaro savdo modelini ko‘rib chiqamiz, bunda har bir mamlakatda tovarlardan bittasini ishlab chiqarishda mutlaq ustunlik bo‘ladi. 14.1-jadvaldagi ma’lumotlarga ko‘ra Angliya Portugaliyaga nisbatan mato ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega. Ma’lumotlar bu ustunlikni mahsulot hajmi bo‘yicha ifodalab berayapti, lekin bu ustunlikni qiymat jihatdan ham ko‘rib chiqish mumkin. Shunday qilib, mehnat vaqti birligida o‘lchangan mato ishlab chiqarish qiymati Portugaliyaga nisbatan Angliyada kam chiqayapti. Xalqaro savdoni amalga oshirish mumkinligini ko‘rsatish uchun eng avvalo, bu ikki mamlakat ushbu savdodan foyda olishi muqarrarligini ko‘rsatish zarur. Vino va matoni yalpi ishlab chiqarish ixtisoslashuv asosida ko‘payadigan bo‘lsa va bunda ikkala mamlakatga ham naf keltira oladigan vino va mato xalqaro narxlariga va savdo sharoitlariga erishiladigan bo‘lsa, xalqaro savdo uchun asos vujudga keladi.

14.1 jadval

Mehnat birligiga	to‘g‘ri keladigan mahsulot hajmi	
	Vino (litr)	Mato (metr)
Angliya	4	2
Portugaliya	8	1

Agar Angliya mehnat birligini vino sanoatidan to‘qimachilik sanoatiga o‘tkazsa, Portugaliya esa mehnat birligini to‘qimachilik sanoatidan vino sanoatiga o‘tkazsa, vino va mato ishlab chiqarishning umumiy hajmi ko‘payadi, vaholanki, bir vaqtning o‘zida har ikki iqtisodiyotda ham ishlab chiqarish bir xil mehnat sarfi asosida yuz beradi. Biroq Angliyada mehnat birligining vino sanoatidan ko‘chirilishi ishlab chiqarish hajmini 4 litrga qisqartiradi, Portugaliyada boshqa mehnat birligini vino sanoatida qo‘llanilishi ishlab chiqarish hajmini 8 litrga ko‘paytiradi, shunday qilib umumiy holda jahon vino ishlab chiqarishi endi 4 litrga ko‘paydi. Xuddi shunday, Portugaliya mehnat birligining to‘qimachilik sanoatidan ko‘chirilishi, mato ishlab

chiqarishni 1 metrغا kamaytiradi, Angliya sanoatiga qo‘shilgan mehnat birligi esa mato ishlab chiqarishni 2 metrغا ko‘paytiradi va shu asosda matoning umumiy ishlab chiqarilishi 1 metrغا oshadi. Shunday qilib, ikki mamlakat modeli uchun sanoat tarmoqlari o‘rtasida mehnatning ko‘chirilishi natijasida ishlab chiqarishning umumiy hajmi ko‘payadi.

Bizdagi keyingi muammo xalqaro savdo vositasida har ikkala mamlakatga foyda keltiradigan narxlarning o‘rnatilishini aniqlash hisoblanadi. Biz narxlarni barter sharoitida ko‘rib chiqamiz. Angliyada 1 metr mato 2 litr vinoga teng keladi, mato narxi vinoning narxidan ikki barobar yuqori. Inglizlar 1 metr mato uchun 2 litrdan ortiq vino olsalargina, matoni vinoga almashtirishga rozi bo‘lishadi. Portugaliyada vino va matoga mamlakat ichidagi narxlari 8 litr vinoga 1 metr mato tashkil qiladi. Agar portugaliyaliklar 8 litr vinodan kamrog‘iga 1 metr mato oladigan bo‘lsalar, bu savdoni amalga oshirar edilar. Shu sababli biz vino va mato xalqaro narxlar ketma-ketligi mavjudligini hamda bu narxlar har ikkala mamlakatga ham naf keltirishi kerakligini hisobga olib, ushbu savdoda 7,9 litr vino 1 metr matoga va 2,1 litr vino 1 metr matoga teng narxlar oralig‘ida bo‘lganida foyda olish mumkin bo‘lganligi uchun mazkur narxlarni o‘rnatdik.

Qiyosiy ustunlik

Smit ham, Rikardo ham mamlakatlarda mutlaq ustunlik bo‘lganda xalqaro ixtisoslashuv va savdoning afzalliklarini tan olishgan, lekin bir mamlakat barcha tovarlarni ishlab chiqarishda yuqori samaradorlikka ega bo‘lsa, unda nima bo‘ladi? Keling, misolimizni o‘zgartiramiz, faraz qilaylik Angliyada unumdorlik uch baravarga oshdi va buning natijasida mehnat birligiga to‘g‘ri keladigan mahsulotlar hajmi 14.2- jadvalda ko‘rsatilgan. Endi Angliya sanoatining ikkala tarmog‘i ham Portugaliyaga ko‘ra ancha unumdor; mos ravishda, mehnat vaqti bilan o‘lchanayotgan ishlab chiqarish sarflari ikkala tovar uchun ham Angliyada kam. Qiyosiy ustunlikning argumentlari 14.2-jadvaldagi ma’lumotlar savdo har ikkala mamlakat uchun ham foydali ekanligini namoyish etmoqda. Vaholanki, Angliya ikkala tovarni ishlab chiqarishda ham mutlaq ustunlikka ega, bu mutlaq ustunlik emas, balki xalqaro savdo foydali bo‘la olishini aniqlab beradigan o‘ta muhim hisoblangan qiyosiy ustunlikdir. Ushbu misolda Angliya mato ishlab chiqarishda qiyosiy ustunlikka ega, Portugaliya bo‘lsa vino ishlab chiqarishda qiyosiy ustunlikka ega. Qiyosiy ustunlik har bir

iqtisodiyotda nisbiy unumdorlikni tadqiq qilish asosida aniqlanadi. Angliyaning matodagi qiyosiy ustunligini – Angliyada har bir qo‘shimcha metr matoni ishlab chiqarish 2 litr vinoning yo‘qotilishini bildiradi, xuddi shunday Portugaliyada 8 litr vinoga aynan shuncha metr matoni olish uchun xarajatlar talab qilinadi. Portugaliyaning vino ishlab chiqarishdagi qiyosiy ustunligi shunda ko‘rinadiki, Portugaliyada 1/8 metr matoning yo‘qotilishi bir litr vinoni beradi, Angliya bo‘lsa bir litr vinoni ishlab chiqarish uchun 1/2 metr matodan voz kechishi kerak.

14.2 jadval

	Mehnat birligiga to‘g‘ri keladigan mahsulot hajmi	
	Vino (litr)	Mato (metr)
Angliya	12	6
Portugaliya	8	1

Agar Angliya ko‘p mato va kam vino ishlab chiqarganidagi va Portugaliya kam mato va ko‘p vino ishlab chiqarganidagi foyda va zararlarni aniqlasak, ixtisoslashuv va savdo tufayli jahon yalpi mahsulotini ko‘paytirish mumkin. Angliyada mehnat resurslarining vino sanoatidan to‘qimachilik sanoatiga ko‘chib o‘tishi mato ishlab chiqarishni 6 metrga ko‘paytiradi va vino ishlab chiqarishni 12 litrga qisqartiradi. Portugaliyada 2 mehnat birligining vino sanoatiga o‘tkazilishi vino ishlab chiqarishni 16 litrga ko‘paytiradi va mato ishlab chiqarishni 2 metrga pasaytiradi. Bu ikki mamlakatdagi mehnat resurslarining ko‘chishidan keladigan sof naflilik vino bo‘yicha 4 litrni (16-12) va mato bo‘yicha 4 metrni (6-2) tashkil qiladi. Bir-birini o‘zaro ta‘minlaydigan narxlarni o‘rnatish juda oson. Biz qiyosiy ustunlik tamoyilini namoyish etish uchun Angliyada unumdorlikni ko‘targanimizda, Angliyadagi ichki narxlarni o‘zgartirmadik: 14.1.va 14.2 jadvallar ma‘lumotlari bizga Angliyada 2 litr vino 1 metr matoga teng kelishini aniqlashga imkon beradi. Angliya ham, Portugaliya ham savdodan 7,9 litr vino 1 metr mato uchun va 2,1 litr vino 1 metr mato uchun oralig‘idagi narxlarda foyda olishlari mumkin.

Rikardo o‘zining qiyosiy ustunlik nazariyasi orqali xalqaro savdodan keladigan samaraning hal qiluvchi unsuri mutlaq ustunlik emas, balki qiyosiy ustunlik ekanligini isbotlab berdi. Biz 14.2

jadvalning ma'lumotlari yordamida Angliyada har ikkala sanoatda ustunlik bo'lishiga qaramay Portugaliya bilan savdoda samara olish mumkinligini ko'rsatib berdik (vaholanki Portugaliya faqat bir sanoatda qiyosiy ustunlikka ega bo'lsa ham). Angliya vino sanoatining Portugaliya vino sanoatiga nisbatan unumdorligi emas, balki Angliyadagi matoning muqobil xarajatlari Portugaliyadagi matoning muqobil xarajatlariga nisbatan olinishi muhimdir.

14.3- jadval

	Muqobil xarajatlar	
	Vino	Mato
Angliya	1/2 metr mato	2 litr vino
Portugaliya	1/8 metr mato	8 litr vino

Biz 14.2. jadvalning ma'lumotlaridan foydalanib ikki mamlakatdagi mazkur ikki tovarning muqobil xarajatlarini hisoblab beruvchi 14.3. jadvalni tuzamiz. Rikardoning to'la ish bilan bandlik farazini hisobga olgan holda, agar xohlagan tovarni ko'p ishlab chiqaradigan bo'lsak, uning qiymati yo'qotilgan mahsulotning qiymati bilan o'lchanadi, bunda mehnat resurslari shartnoma tuzib ishlab chiqarishni kengaytirishgacha bo'lgan davrda mazkur mahsulotlar hajmini qisqartirish kerak bo'ladi. Bizning ikki tovarga asoslangan oddiy modelimiz iqtisodiyotdagi boshqa tovar nuqtayi nazaridan muqobil xarajatlarni hisoblashga imkon beradi. Angliyada matoning muqobil xarajatlari (2 litr vino) Portugaliyadagi matoning muqobil xarajatlaridan (8 litr vino) kamdir va Portugaliyadagi vinoning muqobil xarajatlari (1/8 metr mato) Angliyadagi vinoning muqobil xarajatlaridan (1/2 metr mato) kam hisoblanadi. Shunday qilib, Angliya mato ishlab chiqarib va Portugaliyada ishlab chiqarilgan vino bilan savdo qilsa, jahon mahsulotining hajmi ko'payadi va ikkala mamlakat ham bundan samara oladi.

Muqobil xarajatlardagi farqlarning savdo uchun naqadar muhimligini namoyish etish uchun oldingi misollar ma'lumotlarini 14.4. jadvaldagi ma'lumotlariga o'zgartiramiz. Angliyada endi vino va mato ishlab chiqarishda mutlaq ustunlik mavjud, lekin unda ikki holatda ham

qiyosiy ustunlik mavjud emas. Har bir mamlakatda muqobil xarajatlar bir xil – bir metr matoning muqobil xarajatlari 2 litr vinonikiga teng va vinoning muqobil xarajatlari 1/2 metr matonikiga teng. Boshqacha qilib ayganda, har bir mamlakatda mazkur ikki tovarning nisbiy narxlari bir xil – 2 litr vino 1 metr matoga teng (mato narxini vinoning narxiga bo‘lamiz, 2 chiqadi). Qachonki, muqobil xarajatlar bir xil bo‘lsa, hech bir mamlakatda qiyosiy ustunlik bo‘lmaydi va savdo hech bir mamlakat uchun ham samarali bo‘lmaydi.

Rikardo mamlakatlar o‘rtasida muqobil xarajatlar farqlanganida savdo samarali bo‘lishini asoslab berdi, lekin u muammoning boshqa jihatini ko‘rib chiqmadi. Vino va matoga qanday xalqaro narxlar o‘rnatiladi hamda savdodan olingan foyda mamlakatlar o‘rtasida qanday taqsimlanadi? Rikardo foydalangan misolida xalqaro savdoda mato va vinoning ayirboshlash narxi har bir mamlakat uchun qulay bo‘lgan o‘rtacha narxlar nuqtasida hisoblanadi, deb faraz qilgan: shunday qilib savdodan kelgan foyda bu ikki mamlakat o‘rtasida bir tekisda taqsimlanadi. Torrens ham bu muammoni xuddi shunday ko‘rib chiqdi, lekin J.Mill mazkur muammoni to‘g‘ri hal qildi, u savdoning shartlari yoki xalqaro narxlar savdo qiluvchi mamlakatlardagi ushbu tovarlarga bo‘lgan talab hajmiga bog‘liq bo‘ladi, degan xulosaga keldi.

Rikardoning qiyosiy ustunlik nazariyasida nafaqat nazariy g‘oyalar, balki bundan kelib chiquvchi muhim siyosiy iqtisodiy oqibatlar ham atroflicha o‘rganilgan. Agar biz ikki mamlakatning tovar ishlab chiqarishining sodda modelini ko‘plab tovar ishlab chiqarish modeliga almashtirsak, qiyosiy ustunlik nazariyasi bo‘yicha muqobil xarajatlarda mamlakatlar o‘rtasida tafovut paydo bo‘ladi hamda ushbu mamlakatlar xalqaro savdosida ijobiy foydaga erishadi.

Hukumatning xalqaro savdoga aralashishiga qarshi bo‘lgan klassik qarash avvalambor Smit tomonidan oldinga surilgan bo‘lsa, keyin bu qarashni Rikardo yetarli darajagacha kengaytirdi. Chet mamlakatlarga tovarlar chiqishiga to‘sqinlik qiluvchi Angliya qonunlarining o‘rnatilishi, don savdosi bo‘yicha chiqarilgan qonunlar asosida daromadlarning kapital egalaridan yer egalariga qayta taqsimlanishi nafaqat Angliyadagi iqtisodiy o‘sish sur‘atlarining pasayishiga, balki

hamma mamlakatlardagi o‘rtacha statistik yashovchi insonlarning ham farovonligining pasayishiga olib keldi. Qiyosiy ustunlik nazariyasi tomonidan oldinga surilgan farazga ko‘ra tariflarning og‘irligi xorijiy subyektlar zimmasiga tushadi, degan xato fikr keng tarqalgan edi.

14.4. jadval

	Mehnat birligiga to‘g‘ri keladigan mahsulot hajmi	
	Vino (litr)	Mato (metr)
Angliya	12	6
Portugaliya	8	4

Qiyosiy ustunlik nazariyasi keng va muhim ahamiyatga ega. Biz ko‘rib chiqqanimizdek, olimlar ham, merkantilistlar ham davlatlar o‘rtasidagi ayirboshlash yoki savdoni boshqalarning xarajatlari orqali faqat bir tomonga samara kelishi tarzida ko‘rib chiqishgan. Buning sababi shundaki, ular ko‘r-ko‘rona tovarlarning umumiy hajmi doimiy bo‘ladi, deb hisoblashgan: shuning uchun bitta tomon foyda ko‘rsa, boshqa tomon yutqizgan. Bunday yondashuvni boshqa nazariyalarda ham kuzatish mumkin, ular iqtisodiy ayirboshlashlarni murosasiz jarayonlar deb qarab, bunda g‘oliblar va mag‘lublar bo‘ladi, deb hisoblashgan.

Rikardo o‘zining qiyosiy ustunlik nazariyasi bilan tomonlar o‘rtasidagi ixtiyoriy savdo yoki ayirboshlashni ikkala tomonga ham foyda keltirishi mumkinligini isbotladi, chunki qiyosiy ustunlik tovar ishlab chiqarishning ixtisoslashuviga olib keladi, bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi va natijada yalpi ishlab chiqarish ortadi. Bu g‘oyaga kichik shahar, mamlakat va xalqaro savdo nuqtayi nazaridan yondashish mumkin. Faraz qilaylik, shahardagi eng yaxshi advokat bir vaqtning o‘zida eng yaxshi kotiba ham hisoblansin. U o‘zining shaxsiy yuridik ishlarini kompyuterida terib, o‘zi bosmadan chiqaradimi? Yo‘q, u o‘ziga kotiba yollaydi, chunki u yuridik ishlarida ham, kotibalik ishlarida ham mutlaq ustun bo‘la olmaydi, bu qiyosiy ustunlik nazariyasida vaqtni tejab, yuqori daromad olishga teng. Uning kotibasi bo‘lsa ixtiyoriy ravishda advokatning soatbay ish haqidan ancha past bo‘lgan ish haqiga rozi bo‘lib, kompyuterda ishlaydi, keyinchalik u o‘z sohasidagi qiyosiy ustunlik nazariyasi natijasi boyicha ancha ta‘minlangan xodimga aylanadi. Qiyosiy ustunlik amaliyotida

mahsuloning umumiy summasida: iqtisodiy hissa yuqori bo‘ladi. Demak, uni advokat va kotiba o‘rtasida, Nyu York va Kaliforniya, Angliya va Portugaliya o‘rtasida qo‘llash mumkin.

Sanoatni tashqi savdodan himoya qilishga asoslangan merkantilistik yondashuv Smitning mutlaq ustunlik nazariyasiga teskari nazariya hisoblanadi. Shuningdek, ushbu nazariya jamiyatda nisbiy taqchillik natijasida kelib chiqadigan kelishmovchiliklarni, iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi tovarlarni ixtiyoriy ayirboshlash orqali ishlab chiqarish yalpi hajmini ko‘paytirish va o‘zaro foydani ko‘paytirishga hamda shu asosda yuqoridagi kelishmovchiliklar bartaraf etilishiga sababchidir. Advokat ham, kotiba ham qiyosiy ustunlik nazariyasini tushnislari shart emas, chunki bu nazariya ular qanday o‘ylayotganlarini emas, balki qanday harakat qilayotganligi bilan izohlanadi.

Rikardo, Smit va savdo asoslari

Biz qiyosiy ustunlik nazariyasi ichki yoki xalqaro savdoning rivojlanishida va bozor iqtisodiyotining taraqqiy etishiga kuchli turtki bo‘lganligini, bunday tashkiliy tarkib ostida kishilar o‘zlarining shaxsiy manfaatlarini ko‘zlab ixtiyoriy, o‘zaro manfaatli ayirboshlashda qatnashishlarini va bu butun jamiyatga naf keltirishini ko‘rdik. Boshqa tomondan qiyosiy ustunlik nazariyasining vujudga kelishi iqtisodiyot nazariyasining rivojlanishiga va shuningdek, bizning iqtisodiyotni tushunishimizga ko‘proq to‘siq bo‘ldi. Chunki Rikardoning qiyosiy ustunlik nazariyasi kishilarning va mamlakatlarning nisbiy unumdorligi aniq va o‘zgarmaydi, degan taxminga asoslanadi. Iqtisodchilar bunday belgilangan ma’lumotlarni “tashqi”, “ekzogen” deb atashadi va bu bilan ularning qiymati aniq model tarkibidan tashqarida ekanligini ko‘rsatishadi. Qiyosiy ustunlik nazariyasi savdodan olish mumkin bo‘lgan afzalliklarni ko‘rsatadi.

Biz Adam Smitning ochiq va erkin savdoning foydaliligi to‘g‘risidagi tasdiqlarini tadqiq qilganimizda uning mutlaq ustunlik nazariyasi asosida vaqt o‘tishi bilan mehnat taqsimoti unumdorlikning oshishiga olib keladi, degan g‘oyasini topdik, bunda statik (o‘zgarmas) emas, balki dinamik (o‘zgaruvchan) ssenariy yotibdi. Smitning tushunchalarini qo‘llaydigan bo‘lsak, ya’ni ixtisoslashuv va mehnat taqsimoti yuqori unumdorlikka olib keladi, bugun ikki mamlakat qiyosiy ustunlikni ko‘rsatmayapti, lekin ishlab chiqarishning aniq jarayonlariga ixtisoslashuv orqali ma’lum vaqtdan keyin qiyosiy ustunlikni

rivojlantirishlari mumkin. Masalan, Angliyada ham, Portugaliyada ham qiyosiy ustunlik yo‘q, ya’ni savdo uchun hech qanday asos mavjud emas. Agar Portugaliya vino ishlab chiqarishga ixtisoslasha boshlasa va bundan ko‘payadigan foydani yig‘sa, bu holda uning o‘rtacha xarajatlari ishlab chiqarish hajmining oshishi bilan kamayadi va Portugaliyaning muqobil xarajatlari Angliyanikidan farq qila boshlaydi, shunday qilib savdo uchun asos vujudga keladi.

Angliyada 1800-yillarda rivojlangan, savdo ekzogen o‘zgaruvchi bilan aniqlanadi, deb taxmin qilgan qiyosiy ustunlik nazariyasi Adam Smitning qimmatli tadqiqotini oxirigacha ishlanmay qolishiga olib keldi. Faqat XX asrning ikkinchi yarmida iqtisodchilar savdo nazariyalarini ishlab chiqa boshladilar, bunda o‘sib boruvchi daromadlilikning endogen aniqlovchilari paydo bo‘la boshladi.

Smit va Rikardoning savdo asoslarini tushunishlaridagi tafovutlar ularning uslubiy yondashuvidagi farqlar bilan izohlanadi. Kirish qismida biz pozitiv, normativ iqtisodiy nazariya va iqtisodiyot san’ati o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatib bergan edik. 4-bobda Adam Smit iborali, so‘z orqali tahlilning ustasi ekanligi va shu asosda u iqtisodiy siyosat bo‘yicha takliflarni ishlab chiqqani ta’kidlab o‘tilgan. Rikardo esa Smitga qaraganda abstrakt uslubiyoti bilan iqtisodiyot nazariyasi san’atini juda yaxshi egallagan. Rikardo Britaniya qishloq xo‘jaligini himoya qilayotgan iqtisodiy siyosatning oqibatlaridan xavotirda edi. Qiymatning mehnat nazariyasidan va boshqa ahamiyatli qarashlaridan foydalanib, u Britaniya qishloq xo‘jaligini himoya qiluvchi don to‘g‘risidagi qonunlar foydaning kamayishiga, kapital jamg‘arilish va iqtisodiy o‘sish sur‘atlari

Eli Xeksher
(1879-1952)

pasayishiga olib keladi, degan xulosaga keldi. Rikardoning fikri bo‘yicha, erkin savdoning o‘zi yaxshi siyosat. Uning qiyosiy ustunlik modeli abstrakt edi va matn bilan to‘liq asoslanmagan edi. U model bo‘yicha erkin ixtiyoriy ayirboshlashlar davlatning iqtisodiy hissasini kengaytiradi, deb xulosaga kelish mumkin. Smit va Rikardo keltirgan misollardan ko‘rinib turganidek iqtisodiy siyosat san’ati turli uslubiy ko‘nikmaga ega bo‘lgan iqtisodchilar tomonidan o‘zlashtirilishi mumkin⁷³.

⁷³ “History of Economic Thought” Harry Landreth, David C. Colander. 157-b.

14.3. Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi

Qiyosiy ustunlik nazariyasining zamonaviy turlanishi (ko‘rinishi) **shved iqtisodchilari Eli Xeksher (1879–1952) va Bertil Olin (1899–1979)** ishlab chiqqan **ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi** hisoblanadi.

D.Rikardo ishlab chiqarish xarajatlaridagi farqlarni tabiiy va geografik sharoitlar tufayli kelib chiqadigan farqlar bilan aniqlanishi nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqqan. Bu prinsip umuman to‘g‘ri, lekin yetarli emas. Jahon bozorida faqat neft, paxta, apelsin bilan savdo qilinmaydi. Tashqi savdo ayirboshlanishida sanoat ishlab chiqarishi tovarlari va xizmatlarning hissasi tobora ortib borayapti. Bu mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotishda, jahon narxining shakllanishida tabiiy sharoitlardan ko‘ra boshqa omillar ko‘proq rol o‘ynaydi. Masalan, Shvetsiya tashqi bozorga murakkab sanoat mahsulotlarini – avtomobillar va rolikli podshipniklarni, tog‘-kon uskunalari va dengizda ishlatiladigan motorlarni yetkazib berish bilan samarali savdo qiladi. Ko‘p sohalarda raqobat ustunligini qo‘lda ushlab turgan aynan shu mamlakatda tashqi savdo nazariyasining yaratilishi bejiz emas. Mazkur nazariya texnologiyasi deyarli bir xil bo‘lgan, o‘zaro savdo qilayotgan mamlakatlar ishlab chiqarish omillari (kapital, ishchi kuchi, yer) bilan bir xil darajada ta‘minlanmaganligiga asoslanadi.

Bertil Olin
(1899-1979)

Qiyosiy xarajatlar konsepsiyasiga asoslangan holda shved iqtisodchilari Xeksher va Olin bunday xarajatlar asosida nima yotishini tushuntirib berishga harakat qildilar. Ular savdo qilayotgan mamlakatlarda ishlab chiqarish omillari kombinatsiyasi umuman o‘xshash bo‘lgan sharoitda xarajatlar darajasidagi farq asosan ularning ishlab chiqarish omillari bilan ta‘minlanligiga bog‘liq, deb xulosa qiladi.

Xeksher-Olin tadqiqotida tashqi savdoda xarajatlari nafaqat tabiiy sharoitlardagi farq bilan, balki savdo ishtirokchilari ta‘minlangan har xil omillar narxi bilan ham aniqlanadi. Bir xil omillar ortiqcha, boshqa bir omillar yetishmaydi. Bir turdagi omillarning narxi nisbatan yuqori, boshqa turdagi omillarning narxi nisbatan past. Omillarning narxi ularning kamyobligi bilan aniqlanadi: odatda, tanqis omillar – qimmat, ortiqcha omillar - arzon. Agar mamlakatda qandaydir

bir omil boshqa omillarga nisbatan ortiqcha bo'lsa, masalan, arzon ishchi kuchi ko'p bo'lsa, unda bu mamlakat mehnat talab mahsulotlarni (to'qimachilik, kiyim-kechak va b.) ishlab chiqarishga va ularning savdosiga ixtisoslashadi. Agar mamlakatda kapital ortiqcha bo'lsa, unda bu mamlakatga kapital sig'imli mahsulotlarni (mashinalar, asbob-uskunalar) eksport qilish foydali hisoblanadi.

Masalan, arzon ishchi kuchiga ega bo'lgan Janubiy Koreya mehnat talab mahsulotlarni (kiyim-kechak, avtomobil, kundalik turmush elektr asboblarini) eksport qiladi: xitoyga kiyim-kechak, to'qimachilik mahsulotlarini eksport qilish qo'l keladi. Shvetsiya po'lati va metall mahsulotlarining raqobatdagi ustunligi shundaki, mamlakatda qazib olinadigan temir rudasi yuqori sifatli po'lat eritish xususiyatiga ega.

Demak, Xeksher-Olinning tashqi savdo modeli asosida xarajatlarning tuzilishi, ortiqcha ishlab chiqarish omillarining past narxi yotadi. Mamlakat ortiqcha ishlab chiqarish omillaridan intensiv foydalanib, ishlab chiqariladigan mahsulotlarni eksport qiladi, ishlab chiqarish omillari tanqis bo'lgan tovarlarni esa import qiladi.

“Leontevcha ziddiyat”

Amaliyot shu narsani ko'rsatib berdiki, ishlab chiqarish omillari konsepsiyasi tashqi savdoga, milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga ta'sir etuvchi turli xil omillarning hammasini hisobga olishga qodir emas. Masalan, Xeksher-Olin modeli nega Shveytsariya farmatsevtika tovarlarini eksport qilishga ixtisoslashgan, Amerika shaxsiy kompyuterlarni ishlab chiqarishda yetakchilik qiladi, Yaponiya kundalik elektronika buyumlarining yirik eksportchisi hisoblanadi, kabi savollarga javob bera olmaydi.

Mazkur nazariyaning to'g'riligini AQSh iqtisodchisi **V.Leontev** tekshirib ko'rdi. Ma'lumki, Amerika kapitali ko'p mamlakat hisoblanadi. Shu bois u kapital sig'imli tovarlarni eksport, mehnat sig'imli tovarlarni import qiladi, deb taxmin qilingan. Natija uning teskarisini, ya'ni AQSh kapital sig'imli tovarlarni emas, balki ko'proq mehnat sig'imli tovarlarni eksport qilishini, kapital sig'imli tovarlarni esa ko'proq import qilinishi ko'rsatdi. Bu holat “Leontevcha ziddiyat” nomini olgan.

Leontev olib borgan hisob-kitoblarning to'g'riligini boshqa iqtisodchilar ham tasdiqlashgan. Ma'lum bo'lishicha, tashqi savdo tuzilmasida bunday mos kelmaslik boshqa mamlakatlarga ham xos bo'lgan. Tashqi savdo sohasi mutaxassislari alohida mamlakatlar

savdosiga va bir butun jahon savdosi tuzilmasiga ta'sir etuvchi omillar juda ko'p, xilma-xil va o'zgaruvchan bo'ladi, degan fikrga kelishgan. Ularning ta'sir ko'rsatish ahamiyati ham har xil.

14.4. Mahsulotning hayotiy sikli

Klassiklarning qiyosiy ustunlik nazariyasida ba'zi bir savollar o'z yechimini topmaganligi (masalan, eksport tuzilmasi dinamikasi qonuniyatlari qanday, nega bir xil tarmoqlar oldinga siljisa, ikkinchisi orqaga surilib ketadi) xalqaro mehnat taqsimoti muammosiga bo'lgan yangi yondashuvlarning kelib chiqishini taqozo etdi. Shunday yondashuvlardan biri "Mahsulotning hayotiy sikli" konsepsiyasi hisoblanadi. Bu nazariyani ishlab chiqishda **M.Pozner, L.Uells** va boshqa iqtisodchilar qatnashdi. Lekin birinchi marta bu nazariyaning tasnifiy bayoni 1966-y. atoqli amerika olimi R.Varronning **"Mahsulotning hayotiy sikli nuqtayi nazaridan ko'rilgan xalqaro investitsiyalar va xalqaro savdo"** maqolasida e'lon qilingan.

AQSh eksport tuzilmasini tahlil qilish natijalari mazkur nazariyaning yaratilishiga bevosita turtki bo'ldi. Tahlil natijalari jahon bozorida raqobatbardoshlik asosini tashkil etuvchi tarmoqlar majmuyining o'zgarib turishini ko'rsatib berdi. XX asr boshiga kelib bunday tarmoqlar jumlasiga to'qimachilik va o'rmon-texnik sanoati, qora metallurgiya, mashinasozlik kiritilgan. 30-yillarning oxiriga kelib tarmoqlar majmuyi va tartibi o'zgardi (birinchi o'ringa mashinasozlik chiqdi, oziq-ovqat sanoati ilg'or eksport qiluvchi tarmoqlar qatoriga qo'shildi), 60-yillarning boshiga kelib esa, transport vositalari, asbob-uskunalar, kimyoviy tovarlar, elektr uskunalar va boshqa mashinalarni ishlab chiqarish tarmoqlari Amerikaning asosiy eksport qiluvchi tarmoqlari majmuyini tashkil etdi.

Urushdan keyingi tashqi savdo tuzulmasi tahlili natijalari eksport tarmoqlarida ilmsig'imli mahsulotlarni ishlab chiqaradigan tarmoqlarning roli ortib borayotganligini aniqlab berdi. Shu sababli "ilmsig'imli tarmoqlar" atamasi kiritilidi. Hozir ilmsig'imli tarmoqlar oldingi qatorga ko'tarildi va ular mamlakatning jahon bozoridagi raqobat qudratini belgilab bermoqda.

"Ilmsig'imli" atamaning muomalaga kiritilishi ishlab chiqarish omillari to'g'risidagi tushunchani qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Ilmsig'imli mahsulot – mehnat sig'imli mahsulotning o'zgargan shaklidan boshqa narsa emas. Ko'pchilik ilmiy-texnik xodimlar (barcha

yollanma ishchilarning 50 foiziga yaqini) ish haqining yuqoriligi va ko'p sonli yuqori malakali ishchilarning mavjudligi tufayli ilmsig'imli mahsulotlarni ishlab chiqarishdagi umumiy sarflarda ishchi kuchiga to'g'ri keladigan sarflar hissassi ham yuqori. Bundan tashqari turli ishlab chiqarish bosqichlarida har bir yollanma mehnat egasining hissassi ham har xil bo'ladi. Demak, mehnat omilini tarkibiy tuzilishi jihatidan bir xil, deb qaragan Xeksher-Olin nazariyasini qo'llash xatodan xoli emas. Shu bois "mahsulotning hayotiy sikli" nazariyasi mualliflari mehnatni bir qancha turlarga ajratadi: yuqori malakali mehnat, boshqaruv mehnati, malakasiz mehnat va b. Shunday qilib, ikki omilli model ko'p omilga aylandi, ya'ni kapital omili bilan birga mehnatning har xil turlari amal qiladi.

Har bir omil ahamiyatining o'zgarishiga muvofiq ravishda ishlab chiqarishning uch fazaga (ular "mahsulotning hayotiy sikl"iga mos tushadi) bo'linishi mazkur nazariyaning kelib chiqishiga yana bir sabab bo'ldi.

Birinchi fazada – yangi mahsulotni ishlab chiqarishga joriy etishda – yutuq eng avvalo, fan-texnika darajasiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun yuqori malakali mehnat asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Ikkinchi o'rinda boshqaruv mehnati turadi, uning asosiy vazifasi tovarlarni keng miqyosda ishlab chiqarishga o'tishning eng qulay yo'lini qidirib to'ish hisoblanadi, mazkur bosqichda ishlab chiqarish kichik ko'lamda olib borilishi tufayli kapital oxirgi o'rinda qoladi. "Mahsulotning hayotiy sikli" nazariyasiga ko'ra yangi mahsulotni ishlab chiqarishga joriy etish eng kuchli ilmiy kadrlar va yuqori malakali ishchi kuchi to'plangan rivojlangan mamlakatlarda amalga oshiriladi.

Ikkinchi fazada ommaviy ishlab chiqarish yo'lga qo'yiladi. Bunday ishlab chiqarish industrial baza quvvatiga, ishlab chiqarish strategiyasiga bog'liq bo'ladi. Bunda kapital va boshqaruv mehnati asosiy rol o'ynaydi. Yuqori malakali mehnat esa, endi faqat texnologik ishlab chiqarishning muayyan sur'atini ushlab turish vazifasini o'taydi, o'rta va past malakali ishchilar mehnati bilan birga ikkinchi o'rinni egallaydi. Demak, fan-texnika jihatidan yetakchi bo'lmagan, lekin ortiqcha kapitali ko'p bo'lgan o'rtacha rivojlangan mamlakatlarda mahsulot ishlab chiqarishning ikkinchi "hayotiy sikli" davom etadi.

Uchinchi faza uchun bir xil texnologik asosda mahsulotlarni ommaviy tarzda ishlab chiqarish xos. Malakasiz mehnat birinchi o'ringa suriladi, u o'z mavqeyini saqlab qolgan kapital bilan bir qatorda turadi. Olimlar, muhandislar va menejerlar mehnatining ahamiyati keskin pasayadi.

Bundan bu fazada mahsulot ishlab chiqarish soddalashib, malakasiz ishchilar zaxirasi ko'p bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlarda ommaviy tus olishini ko'rish mumkin.

Keyinchalik mazkur mahsulotga talab, pasayadi, uning o'rnini qoplovchi yangi mahsulot ishlab chiqarish fazasi qaytadan boshlanadi.

Fransua Perru
(1903-1987)

14.5. Xalqaro mehnat taqsimotini tadqiq etishning tanqidiy yo'nalishi

Xalqaro mehnat taqsimoti tadqiqotlari bo'yicha tanqidiy yo'nalishning kelib chiqishini odatda, **argentalik R.Prebish va amerikalik G.Zinger** nomi bilan bog'lab tushuntiriladi. Ular haqiqatdan ham birinchi bo'lib xalqaro mehnat taqsimotining o'zaro foydali xarakteri to'g'risidagi tezisga qarshi chiqqan va sanoati rivojlangan mamlakatlar agrar mamlakatlar hisobiga boyib borishini ko'rsatib bergan tadqiqotchilar hisoblanadi. Lekin aynan

shunday g'oyalarni boshqa atoqli iqtisodchilar – **shvetsiyalik G.Myurdal, angliyalik T.Balog, Fransiyalik F.Perru, braziliyalik S.Furtado, amerikalik U.Lyuis va Xirshmanlar** ham ilgari surgan. Bu iqtisodchilarning qiyosiy ustunlik nazariyasiga tanqidiy qarashlari asosan uning metodologiyasiga qaratilgan. Ularni mazkur nazariyadagi ikkita jihat qanoatlantirmagan.

Birinchidan, qiyosiy ustunlik nazariyasi muvozanatlik prinsipi asosida qurilgan. Uning tarafdorlari tadqiqotida iqtisodiy jarayonlar mayatnik harakatiga o'xshatiladi, ya'ni muvozanat kuchlarining buzilishi ertami, kechmi uning avvalgi yoki ancha yuqori darajada qayta tiklanishi bilan tugallanadi. Haqiqatda esa unday emas, deb hisoblaydi yuqorida ko'rsatilgan iqtisodchilar va muvozanatlik yondashuviga kumulyativ (harakatning bir tomonga yo'naltirilishi) prinsipini qarshi qo'yadi. "Agar bir omil o'zgarsa, deb yozadi G.Myurdal, unda ikkinchi bir omilda albatta o'zgarish bo'ladi. Natijada o'zaro ta'sir ko'rsatishning kumulyativ jarayoni kuchaydi... yoki qandaydir bir omilning o'zgarishi, qanday sababdan bo'lishidan qat'iy nazar kumulyativ samaraning yalpi ta'siri tufayli barcha tizimni muayyan yo'nalishda harakatga keltiradi". Boshqacha qilib aytganda, buzilgan muvozanat avtomatik tarzda qayta

tiklanmaydi, balki nomuvozanatlikni kuchaytiruvchi va tizimda sifat o'zgarishiga olib keluvchi kuchlarni kelitirib chiqaradi.

T.Balogning "Teng huquqli bo'lmagan sheriklar" asarida nomuvozanatlikning kuchayishi to'g'risida so'z yuritiladi. Unda xalqaro savdo jarayonida rivojlangan va qoloq mamlakatlar o'rtasidagi uzulishning kuchayib borishi, bunday savdo ishtirokchi mamlakatlar iqtisodiyotini o'zaro to'ldirib borishiga ta'sir ko'rsatmasligi, balki daromadlar va resurslarni jamg'arish va taqsimlash imkoniyatlaridagi kumulyativ tengsizlikning kuchayishini kelitirib chiqarishi ko'rsatib beriladi. Garchi xalqaro savdo natijasida jahon daromadlari ko'payib borishi mumkin bo'lsada, shunga qaramay, kambag'al hududlarning qashshoqlashuvi kuchayib bormoqda. Ancha rivojlangan mamlakatlarga kelsak, savdo ularning resurslarini ko'paytirib, ustunligini yana ham oshirmoqda.

T.Balogning mulohazalarini mantiqan oxiriga yetkazgan S.Furtadoning fikriga ko'ra xalqaro iqtisodiy munosabatlarda tengsizlik huquqi shu darajaga borib yetdiki, rivojlanayotgan mamlakatlarni xo'jalik subyektlari sifatida gapirish biron ma'no kasb etishi qiyin. Xalqaro milliy korporatsiyalarning paydo bo'lishi bilan qoloq mamlakatlar o'z mohiyatiga ko'ra iqtisodiy suverenligini yo'qotdi, jahon kapitalistik xo'jaligining "qaram podsistemasiga" aylandi. Furtado qayd qilib o'tganidek: "Qoloq iqtisodiyotda rivojlanish ko'pincha xorijiy korxonalarining keng tarqalishiga bog'liq bo'ladi va shu ma'noda bunday rivojlanish "xalqaro" hisoblanadi. Ushbu xorijiy korxonalarining faoliyati ko'rilayotgan podsistema tashqarisida qabul qilinadigan qarorlarga asoslanadi".

Qiyosiy ustunlik nazariyasi metodologiyasi tanqidining ikkinchi, asosiy yo'nalishi iqtisodiyotning ijtimoiy o'lchamiga qaratilgan. Xalqaro mehnat taqsimotining neoklassik konsepsiyasi tarafdorlarli ham, "mahsulotning hayotiy sikl" nazariyachilari ham xo'jalik yuritishning ijtimoiy masalalarini nazardan chetda qoladirishgan. Ijtimoiy masalalar esa, tanqidiy yo'nalish vakillarining ta'kidlashicha, "sof iqtisodiy" faoliyatga o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatadi. Yuqorida aytilganlarni U.Lyus quyidagi misolda tasdiqlab beradi.

Rivojlangan va Qoloq ikki mamlakat tayyor mahsulot va xomashyo ayirboshlaydi, deb faraz qilamiz. Agar "sof" neoklassik nazariya nuqtayi nazaridan olib qarajak, unda ayirboshlash shak-shubhasiz o'zaro foydali, deb tan olinadi. Lekin kam rivojlangan iqtisodiyotning o'ziga xosligini hisobga olib salgina o'zgartirish kiritsak, xulosa butunlay

boshqacha chiqadi. Ko'pchilik qoloq mamlakatlarda juda past mehnat unumdorligiga asoslangan ancha ko'p natural xo'jalik sektori amal qiladi. U yerda ish haqi past bo'lganligi sababli ortiqcha ishchi kuchi eksport sektoriga doimo oqib o'tadi. Shuning uchun rivojlanayotgan mamlakatlar eksport sektorida unumdorlik qanchalik oshmasin, undagi ish haqi darajasi baribir natural xo'jalikdagi past mehnat unumdorligi bilan aniqlanadi. Modomiki eksport sektor tadbirkorlarning foydasi, U.Lyus bo'yicha, xalqaro miqyosda tenglashar ekan, mehnat unumdorligining o'sishi natijalaridan rivojlangan mamlakatlar iste'molchilari foyda ko'radi. Birining ikkinchisi tomonidan ekspluatatsiya qilinishi ko'rinib turibdi.

Xo'jalikni boshqarishning ijtimoiy jihatlarini tahlili tanqidiy yo'nalish tarafdorlarining ta'kidlashicha, o'zaro tartib yondashuvini taqozo etadi, ya'ni iqtisodiy jarayonlarning huquqiy, siyosiy, madaniy an'analar, psixologiya va shu kabilar bilan o'zaro ta'sirini o'rganish talab qilinadi. Bunday metodologik ko'rsatma ba'zi bir ijobiy natijalarga erishishga imkon berdi. Masalan, mustamlakachilik hukmronligi va mustamlakachilikning yemirilishi davridagi jahondagi yetuk mamlakatlar siyosatini konkret tadqiqot qilish asosida G.Myurdal, F.Perru va ularning hamkasblari qaram mamlakatlarda aniq maqsadga yo'naltirilgan asimmetrik (muvozanat buzilgan) iqtisodiyotni shakllantirish mexanizmini ochib berdi va shu bilan "uchinchi dunyodagi" og'ir, mushkul ahvol uchun javobgarlikning bir qismi kimning bo'yniga tushishini ishonarli qilib ko'rsatib berdi.

G.Zinger, T.Balog, S.Furtadolarining "namoyish samarasi" atalmish tahlili o'zaro tartib yondashuvini umumli qo'llashga yana bir misol bo'la oladi. Bu iqtisodchilarning kuzatishi bo'yicha, qoloq mamlakatlarga eksport qilinayotgan tovarlar bu yerda nafaqat iste'mol buyumlari vazifasini o'taydi, balki yuqori rivojlangan mamlakatlar turmush tarzi to'g'risida axborot tarqatish vazifasini ham o'taydi va bu mahalliy aholining ancha boy qatlamiga "namoyish ta'sirini" o'tkazadi. Yer egalari, burjuaziya va amaldorlar rivojlangan mamlakatlarning iste'mol andozalarini qabul qilishga kirishadi. Natijada avvalari ko'p daromad egalari iste'moli uchun import qilinadigan tovarlar endi mahalliy sanoat tomonidan ishlab chiqarilishi kuchayadi. Shu bilan zaruriy buyumlarni ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan kapital qo'yilmalari qisqaradi. Bunday jadal "rivojlanish" nega ko'pincha aholi turmush darajasining pasayishiga olib kelishi shunday ko'rinib turibdi.

Tanqidiy yoʻnalish vakillari qiyosiy ustunlik nazariyasining kamchiliklarini ishonarli qilib koʻrsatib bersada, ular mazkur nazariyaga qarshi muqobil raqobatbob nazariya tavsiya eta olmadilar. Ularning batafsil ishlab chiqilgan konsepsiyasi boʻlmaganligi sababli, ulardan faqat ayrim metodologik elementlarni, nazariy gʻoyalarni olish mumkin. Masalan, G.Zinger boʻyicha xomashyo va mehnatni iqtisod qiluvchi yangi texnika yuqori rivojlangan mamlakatlar muammosini yechish uchun moʻljallangan. Demak, uni rivojlanayotgan mamlakatlarda qoʻllash ularning manfaatlariga javob bermaydi.

14.6. Raqobat ustunligi nazariyasi

Hozirgi davrda xalqaro savdo nazariyasida raqobatda ustunlikka erishish, uni ushlab turish muammosi birinchi oʻrinda turadi. Jahon bozorida peshqadamlikni qoʻldan bermaslik uchun yuqori sifatli mahsulotlarni taklif qilish va raqobatga bardosh berish qurbiga ega boʻlish zarur. Shu narsa ayonki, hech bir mamlakat tovar va xizmatlarning barcha turlari boʻyicha raqobatbardosh boʻlishi mumkin emas. Hech bir mamlakat oʻzi uchun mumkin boʻlgan raqobatdagi ustunlikni doimo saqlab turishga kafolat bera olmaydi. Raqobatdagi ustunlikka erishish ilm-fan, texnika, texnologik yangiliklar asosida qoʻlga kiritiladi va keskinlashib boradi.

Alohida firmalar qoʻlga kiritilgan ustunlikni yangi texnologiyalardan foydalanish, yangi ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish, ishni samarali olib borish yoʻli bilan ushlab turadi.

Raqobat ustunligini ushlab turishda davlatning qoʻllab-quvvatlashi, oʻzgaruvchan va samarali tashqi siyosatning roli katta. Bunday siyosat korxonalar faoliyatini muvofiqlashtirish va ragʻbatlantirishga, qulay shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan. Chet el raqobatchilari oldida ustunlikni qoʻlga kiritish va ushlab turishni korxonalar oʻzlari amalga oshirishlari kerak.

Ishlab chiqarish omillariga suyangan holda jahon bozorida u yoki bu mamlakatning ustunlikni qoʻlga kiritishi oʻziga xos xususiyatga ega. Ishlab chiqarish omillarining oʻzi borgan sari oʻzgaruvchan, koʻchib yuruvchan boʻlib boradi. Kapital investitsiya qilinadi va boshqa mamlakatlarga oqib oʻtadi; ishchi kuchi ish haqi ancha yuqori, mehnat sharoiti ancha yaxshi mamlakatlarga koʻchib oʻtadi; fan-texnika yangiliklari ham eksport, ham import qilinadi. Ishlab chiqarish

omillarining xalqaro harakati nazariyasi o'ziga xos xususiyatga ega. Shu bilan birga bu yerda ham xalqaro tovar va xizmatlar savdosi sohasidagi rag'batlantirish va qonuniyatlar deyarli bir xil amal qiladi.

Tashqi savdo munosabatlari va ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati konsepsiyalarida va olib borayotgan siyosatda asosiy qoidalar hisobga olinadi. Odatda, mamlakat iqtisodiyoti eksport kvotasi miqdoriga bog'likligi nazarda tutiladi. Kichkina mamlakatlarda odatda, bunday kvota yuqori negaki, bu mamlakatlarning iqtisodiyoti tashqi savdoga ancha katta darajada bog'liq bo'ladi. Shu narsa ham ayonki, har qanday mamlakat milliy xo'jaligining holati tashqi savdo va to'lov balansini aniqlab beradi. Agar eksport importdan ancha ortib ketsa, mamlakatning to'lov balansi tanqisligi kuchayadi, bu uni tashqaridan qarz olishga majbur etadi. Natijada bunday mamlakatning qarzlari ko'paydi, har xil salbiy oqibatlar kuchayadi.

Shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, tashqi savdo va tashqi iqtisodiy aloqalar samaradorligini bir xil baholab bo'lmaydi. Bu yerda universal mezon amal qilmaydi. Samaradorlik va foydalilik nafaqat tashqi valyuta tushumlariga bog'liq, balki jahon va ichki narxlar dinamikasiga, savdo operatsiyalari miqyosiga, hisob-kitob tizimiga ham bog'liq. Tashqi savdo nazariyalari va siyosati ildizi odatda, to'lov balansi holatiga borib taqaladi. To'lov balansi milliy valyutaning ishonchli va barqarorligini, mamlakatning moliyaviy majburiyatlari va qarzlari bo'yicha hisob-kitob qilish qurbiga ega ekanligini, iqtisodiy siyosat samaradorligini baholashni, tashqi iqtisodiy aloqalarning amaliy ahamiyatini ko'rsatib beradi.

Hozirgi davrda jahon savdosining xalqaro kapital harakatiga bog'liqligi kuchayib bormoqda. Jahon kapitali oqimi tovarlar oqimidan oshib borayapti. Xalqaro kapital oqimining kuchayishi yevrovalyuta bozori va xalqaro obligatsiyalar bozorida namoyon bo'lmoqda, bu bozorlarning ko'lami ancha kengaymoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda xulosa qilib shuni aytish mumkinki, samarali tashqi savdoga, uning dinamikasi va tuzilishiga ta'sir etuvchi turli-tuman omillarning barchasini hisobga oladigan amaliyotda bironta ta'limot amal qilmaydi. Iqtisodiy nazariyalarda tajribalar umumlashtiriladi, prinsiplar shakllantiriladi, kerakli xulosalar chiqariladi, lekin tayyor andozalar yo'q. Hamma qabul qilgan, yagona xalqaro ayirboshlash nazariyasi amal qilmaydi.

14.7. Valyuta kursi nazariyalari

Valyuta kursini belgilashda har bir mamlakat o'z iqtisodiy holatidan kelib chiqib, hozirgi kunda tadqiq qilinayotgan valyuta kursi nazariyasiga suyanadi. Valyuta kursi nazariyasi turli valyutalar orasidagi nisbat, uning omillar ta'sirida o'zgarish darajasini o'rganadi. Aniq va ishonchli xulosalar, tadqiqotlar natijasi mamlakatda qanday valyuta kursi rejimini tanlash, ya'ni valyuta kursining o'rnatilish usulini hamda uni tartibga solish yo'llarini aniqlashga imkoniyat yaratadi.

Valyuta kursining o'rnatilishi hozirgi amaliyotda valyutaning to'lov qobiliyati paritetiga asoslangan. Valyuta kursi ilgari oltin standart va qat'iy belgilangan kurslar pariteti orqali o'rnatilgan.

To'lovga qobiliyatlilik pariteti asosida o'rnatilgan kurs valyutaning real kursini ifoda etadi. Shuningdek, to'lovga qobiliyatlilik pariteti ko'rsatkichi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni (YaIM va boshqalar) bir valyutada hajmini hisoblash orqali xalqaro taqqoslashda keng qo'llaniladi.

50-yillar o'rtalaridan boshlab to'lovga qobiliyatlilik pariteti asosida mamlakatlar makroiqtisodiy ko'rsatkichlari yagona valyutada hisoblanadi va taqqoslanadi.

To'lovga qobiliyatlilik pariteti - bu mamlakatning bir birlik valyutasida sotib olish mumkin bo'lgan ma'lum bir mahsulotlar va xizmatlar majmuyini A mamlakat valyutasini sotib olish uchun yetarli bo'lgan pul miqdori. Ammo biz bilamizki, hozirgi kunda valyutalar kursi to'lovga qobiliyatlilik paritetiga nisbatan haqiqiy baho kasb etmaydi.

90-yillarga kelib to'lovga qobiliyatlilik pariteti va haqiqiy valyuta kursi orasidagi nisbatni o'rganish keng miqyosda amalga oshirila boshlandi. Sababi shu paytga kelib bu ko'rsatkichlar orasidagi nisbat keskin o'zgarib boshladi. Natijada mamlakatalarning iqtisodiy holatini baholovchi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni taqqoslash birmuncha noaniqliklarni keltirib chiqardi. Bu taqqoslashlarni amalga oshirish uchun nazariy valyuta kursi funksiyasini bajaruvchi to'lovga qobiliyatlilik pariteti foydalanila boshlandi. Shuningdek, bu paritetning o'zgarishi orqali valyuta kursining o'zgarishi darajasi ham aniqlana boshlandi. Erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimida valyuta kursi muvozanatini ta'minlash shu paritet orqali amalga oshirilishi mumkin.

Hozirgi xalqaro iqtisodiyotda valyuta kursi va to'lovga qobiliyatlilik pariteti orasidagi nisbat rivojlangan mamlakatlar uchun saqlanib qolmoqda. Boshqa mamlakatlarda bu nisbat birmuncha farq qiladi. To'lovga qobiliyatlilik pariteti AQSh dollariga nisbatan belgilanadi.

Uzoq muddatli rejada tashqi iqtisodiy aloqalar yordamida aniqlangan davlatlararo to'lovga qobiliyatlilik pariteti valyuta kurslarida aks ettiriladi va ularning o'zgarishiga olib keladi. Shu munosabat bilan to'lovga qobiliyatlilik pariteti valyuta kursining muvozanat nuqtasi bo'lib xizmat qiladi. Erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimiga o'tish davlatning to'lovga qobiliyatlilik pariteti orqali ifodalangan iqtisodiy potentsiallarini muvofiqlashtirish uchun xizmat qiladi. Ammo bugungi dunyo bozori sharoitida valyuta kursining muvozanat nuqtasi paritet bilan muvofiqlashuvi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadi yuqori bo'lgan davlatlarda saqlanmoqda. Jon boshiga daromadi o'rta va past bo'lgan davlatlarda mazkur muvozanat nuqtasi olingan. Ya'ni o'rtacha rivojlangan davlatlarda valyuta kursi undagi paritetning ikki baravari yoki undan ortiq darajada belgilanmoqda. Boshqacha qilib aytganda, milliy valyutaning mos ravishda 50% va 25% darajasida belgilanmoqda. Unda valyuta kursi undagi paritetning ikki, to'rt baravi darajasida belgilanadi. Valyuta kurslari ana shu yangi nuqtalar atrofida o'zgarmoqda. Tashqi iqtisodiy faoliyatning milliy iqtisodiyotga bo'lgan ta'sirining o'sib borishi har bir davlat tomonidan valyuta kursi va to'lovga qobiliyatlilik pariteti o'rtasidagi munosabatni, uning boshqa davlatlar bilan farqini o'rganishni taqozo etadi.

To'lovga qobiliyatlilik pariteti va valyuta kursi orasidagi tafovut asosida guruhlangan mamlakatlar o'zni iqtisodiy rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rniga, yoki jon boshiga to'g'ri keladigan daromadiga ko'ra o'rniga nisbatan mos tushadi.

Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad yuqori bo'lgan davlatlar uchun valyuta kursini to'lovga qobiliyatlilik paritetiga nisbatining qiymati 1 dan kichik yoki teng. Bu davlatlar valyutalarining xarid qobiliyati ichki bozorga nisbatan tashqi bozorda yuqoridir. Bu holat kuchli valyutaga ega davlatlarning tashqi bozordagi xaridorlik o'rnini ta'minlaydi.

Shunday qilib, iqtisodiy rivojlanish darajasining valyuta kursi darajasiga bo'lgan ta'siri kuzatilmoqda: paritetning asosi bo'lgan iqtisodiy rivojlanish darajasi valyuta kursining paritetdan farqini ifodalaydi.

Milliy valyuta kursini to'lovga qobiliyatlik paritetiga nisbatan past darajadiligiga ega davlatlar quyidagi xususiyatlarga ega. Birinchidan, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM hajmi rivojlangan mamlakatlarda rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan yuqori, AQSh darajasiga nisbatan 80-85 % ni tashkil qiladi. O'tish iqtisodiyotidagi davlatlarda bu ko'rsatkich past bo'lib AQSh darajasining 20-25%ini tashkil qiladi. Rivojlanayotgan mamlakatlar guruhida bu ko'rsatkich juda ham past bo'lib 10-15% ni tashkil qiladi.

Tabiiyki, milliy valyutani dollar ekvivalenti darajasida belgilasak, yuqoridagi ko'rsatkichlarda o'zgarish yuz beradi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, valyutani tartibga solishning turli usullarini qo'llash orqali ba'zi rivojlanayotgan mamlakatlar (Xitoy, Malayziya va boshqalar) milliy valyuta barqarorligini oshirishga erishmoqdalar.

Rivojlanish yo'lidan borayotgan O'zbekiston va boshqa davlatlarda valyuta kursiga bo'lgan ta'sir ikki yo'nalishda bo'lmoqda. Devalvatsiyaga undovchi faktorlar ikki tomonlama, ya'ni ijobiy va salbiy jihatdan ta'sir etadi. Bunda salbiy ta'sir qarzning oshishi hisoblansa, ijobiy faktor bo'lib kelajakda raqobatning va eksportning milliy valyutaning arzonlashuvi asosida amalga oshirilishi hisoblanadi.

Eksportni oshirish ijobiy savdo balansini ta'minlash, ichki jamg'armani to'ldirishga, oltin-valyuta rezervlarini ko'paytirishga yordam beradi. O'zbekistonda eksport hajmi YaIMga nisbatan 23%. Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlarda savdo balansining ijobiy saldosiga erishish uchun xomashyo resurslari eksport qilinmoqda. Ammo xomashyoning eksportiga asoslangan iqtisodiy siyosat natijasida davlat tashqi bozordagi o'zgarishlarga va narx-navo dinamikasiga bog'liq bo'ladi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida xomashyo narxlari haddan ziyod pasaydi va bu holat arzon xomashyo eksportini vujudga keltirdi.

Valyuta kursini o'rnatishda to'lovga qobiliyatlik bilan birga quyidagi nazariyalar ham qo'llaniladi.

Boshqariladigan valyuta nazariyasi

Bu nazariya 1929-1933-yillardagi xalqaro iqtisodiy krizis davrida, davlatning iqtisodiyotga aralashmasligi tarafdorlarining nazariyalariga qarshi holatda vujudga keldi. Bunda valyuta davlat tomonidan tartibga solinish nazariyasi ilgari surilgan. Bu ikki yo'nalishda mavjud bo'lgan.

Birinchi yoʻnalish – suriladigan paritet yoki boshqariladigan standart nazariyasi. Bu nazariya I.Fisher va J.M. Keynes tomonidan yaratilgan. I.Fisherning fikricha, pul birligini oltin pariteti asosida boshqarish pulning toʻlovga qobiliyatini barqarorlashtiradi. Keynes esa egiluvchan paritet tarafdori boʻlgan. U milliy valyuta kursini tushirib bahoga taʼsir oʻtkazish va shu orqali eksportni, mamlakatdagi ishlab chiqarish va bandlikni yaxshilash, shuningdek, tashqi bozor uchun kurashni taklif qilgan.

Ikkinchi yoʻnalish – muvozanat yoki neytral valyuta kursi nazariyasi, bunda toʻlovga qobiliyatlik pariteti oʻrniga milliy iqtisodiyot uchun mos neytral valyuta kursini oʻrnatish ilgari surilgan.

Yetakchi valyutalar nazariyasi

Bu nazariyaning asoschilari amerikalik iqtisodchilar J.Vilyams, A. Xansen, ingliz iqtisodchilari R.Xoutri, F.Grexem va boshqalar hisoblanadi. Bu nazariyaning mohiyati quyidagilarni Eʼtirof etadi:

Valyutalarni yetakchi (dollar va funt sterling), qattiq (boshqa rivojlangan mamlakatlar valyutalari: Yaponiya iyeni, Shveysariya franki va boshqalar) va yumshoq, yaʼni xalqaro iqtisodiy munosabatlarda aktiv boʻlmagan valyutalarga boʻlinishi lozimligi.

Dollarning oltinga qaraganda yetakchi roldaligi

1)Barcha mamlakatlarning valyuta siyosatida dollarga tayanishi va uni rezerv valyutaligini mamlakatning milliy manfaatiga teskari boʻlgan taqdirda ham qoʻllab-quvvatlashi zarurligi.

Bretton-Vuds tizimi inqirozi dollarning yetakchiligiga bir oz boʻlsa ham putur yetkazdi. Shuningdek, AQSh valyutasi ham boshqa valyutalar singari barqaror emasligi oʻz tasdigʻini topdi.

Qatʼiy belgilangan paritet va kurslar nazariyasi

Bu nazariya tarafdorlari (J.Robinson, J. Bikerdayk, A.Braun, F.Grexem) qatʼiy belgilangan paritet rejimini qoʻllashni taklif qilishgan. Bunda toʻlov balansi muvozanatini saqlash uchungina kursning oʻzgarishiga yoʻl qoʻyilgan. Ularning fikricha, valyuta kursining oʻzgarishi – toʻlov balansini tartibga soluvchi samarali vosita emas, chunki tashqi bozordagi narxlarning oʻzgarishiga valyuta kursining oʻzgarishi yetarlicha taʼsir qilmaydi. Bu nazariya Bretton-Vuds tizimi prinsiplarida oʻz ifodasini topgan.

Suzib yuruvchi valyuta kurslari nazariyasi

Bu nazariyaning mohiyati qatʼiy belgilangan valyuta kursiga nisbatan suzib yuruvchi valyuta kursi rejimining quyidagi ustunliklarini asoslashdan iborat:

- To'lov balansining avtomatik tekislanishi.
- Tashqi muhitga bog'liq bo'lmagan holda milliy iqtisodiy siyosat usullarining erkin tanlanishi.
- Valyuta spekulatsiyasining oldini olish, chunki suzib yuruvchi valyuta kursida valyuta operatsiyasida qatnashuvchi tomonlar foydasi nolga teng bo'ladi, ya'ni biri foyda qilsa, ikkinchisi shu miqdorda zarar ko'radi.
- Xalqaro savdoni rag'batlantirishi.
- Davlatning valyuta kursini o'rnatishiga ko'ra valyuta bozorining o'rnatgan valyuta kursi yaxshiligi.

Monetar iqtisodchilar fikriga ko'ra valyuta kursi bozordagi talab va taklifga asosan erkin tebranib turishi lozim, davlat esa kursni tartibga solishi lozim emas.

Valyuta kursi normativligi nazariyasi

Bu nazariyaga ko'ra valyuta kursi iqtisodiyotni tartibga soluvchi qo'shimcha vositadir. Bunda egiluvchan kurs rejimi taklif qilingan bo'lib, bu kursni davlat nazorat qilishi lozim. Bu nazariyaning normativ nazariya, deb atalishiga sabab bunda valyuta kursi paritetga va xalqaro tashkilotlar tomonidan belgilangan kelishuvlarga asoslanadi.

Barcha valyuta kursi nazariyalari tarafdorlarini ikki guruhga ajratishimiz mumkin. Birinchi guruhdagilar eksportyorlar manfaatini himoyalash maqsadida valyuta kursini pasaytirishga qaratilgan davlat valyuta siyosatini yuritishni xohlasalar, ikkinchi guruhdagilar iqtisodiy qonun-qoidalar asosida valyuta kursini erkin tebranishi tarafdorlaridir.

Ikkinchi guruhdagilar iqtisodiy muvozanatga davlatning aralashuvisiz erishishni ko'zda tutadilar. Bunda valyuta kursi nazariyalari valyuta kursining oshishiga hamda iqtisodiy rivojlanishga yordam beradi, degan fikrni ma'qullaydilar. Shuningdek, bu valyuta kursi nazariyalari asosida mamlakat iqtisodiyoti uchun to'lovga qobiliyatlilik paritetiga nisbatan valyuta kursini tushirish davlat uchun foydali emasligini isbotlashgan.

Eksportyorlar tarfdorlari fikrlarini davlatning valyuta kursini pasaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarini (devolvatsiya) ma'qullaydilar. Buning asosiy maqsadi eksportni rivojlantirish va to'lov balansining ijobiy saldosi ta'minlashdir. Lekin valyuta kursini o'rnatishda barcha makroiqtisodiy parametrlarni (YaIM o'sish darajasi, inflyatsiya va boshqalar) hisobga olish lozim.

Muhokama uchun savollar

1. Xalqaro savdo mohiyati va tushunchasi.
2. Xalqaro savdoning nazariy asoslariga kimlar tomonidan asos solingan?
3. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab xalqaro savdoning jadal rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatgan?
4. Sizning fikringizcha, XXI asrda tashqi savdoning rivojlanishiga asosan qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
5. Mintaqaviy integratsion jarayonlarning kuchayishi xalqaro savdoning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatmoqda?
6. Mutlaq ustunlik nazariyasini tushuntirib bering.
7. Nisbiy ustunlik nazariyasini tushuntirib bering.
8. Xalqaro savdoning qanday yangi rivojlanish nazariya va modellari mavjud?
9. Xalqaro savdo nazariya va modellarining amaliy tatbiqini tushuntirib bering.

\

XV BOB. IQTISODIY O‘SISH TO‘G‘RISIDAGI NAZARIYALAR

15.1. Iqtisodiy o‘shish to‘g‘risidagi dastlabki nazariyalar

Makroiqtisodiyotga berilgan e‘tibor va taqsimot masalalari Rikardoning 19-asrning 1 choragida olib borilgan ta‘limotlaridan tortib to 1930-yillarigacha, ya‘ni sanoatlashgan dunyoni larzaga solgan Buyuk depressiya sharoitlarigacha o‘z ustunligiga ega bo‘lib keldi.

Josef Shumpeter iqtisodiy ta‘limotlar tarixi bo‘yicha o‘zining mashhur kitobida (iqtisodiy o‘shishga oid g‘oyalari) iqtisodiy o‘shishga doir fikr bildiruvchi iqtisodchilarning ikki turi: optimistlar hamda pessimistlar mavjudligini aytib o‘tadi. U bozor iqtisodiyoti iqtisodchilari Maltus, Rikardo va Jeyms Mill singari kuchli pessimist guruhlari o‘rtasiga tushib qolishini nazarda tutadi. Shu kabi bozor iqtisodiyoti olimlari hattoki, ijara haqi oshayotganda ham tushum miqdorining kamaytirilishini va iqtisodiyot gullab-yashnayotgan statsionar holat tomon borishini yoqlashadi. Shuningdek, ular iqtisodiyot o‘tgan davrlarga qaraganda yuqori sur‘atlarda o‘sayotgan sharoitlarda ham ushbu fikrlarida turib olishadi. Shumpeter ta‘kidlab o‘tganidek, ular “Texnologik yangilanish va kapital darajasidagi o‘shish kabi jarayonlar oxir-oqibat tushumlar miqdoridagi kamayishlarni aks ettiruvchi adolatli qonun ustidan murosaga kelishini ta‘kidlab o‘tadilar”⁷⁴.

Asosiy bozor iqtisodiyoti olimlari ichida bunga istisno tariqasida J.S.Mill maydonga chiqdi, u Maltus va Rikardo qarashlarida aks etgan iqtisodiy o‘shish va texnologik jarayonlar haqida ko‘proq fikr bildirib, davomiy iqtisodiy o‘shish nazariyasi to‘g‘risida o‘zining optimistik fikrlarini keltirdi. Ammo Mill qarashlarini yaqindan o‘rganish u texnologiya va kapitalning davomiy sur‘atlarda rivojlanishi to‘g‘risida, ya‘ni har qanday jamiyatlar o‘zining tug‘ilish darajalarini cheklab borishini hamda shundan kelib chiqqan holda marjinal daromadlar miqdorining muqarrar tarzda kamayib borishining sekinlashishi kerakligini asoslab bera olmaganligini tasdiqlaydi.

Mill umrining oxirlariga kelib, pessimistik g‘oya vakiliga aylandi. U statsionar holat yaqin kelganligiga ishonch hosil qilgandek bo‘lib ko‘rindi. Ammo ushbu holat yetarlicha yomon natijaga yetaklaganligini

⁷⁴ J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (New York: Oxford University Press, 1954), p. 571.

ko'ra olmadi. U statsionar holatni ijtimoiy tenglik hamda o'rtacha rivojlanish darajasiga ega bo'lgan qulay holat sifatida ko'rdi. Bu kabi holatni keltirib o'tishi aniq bir hol edi, chunki u daromadlar taqsimlanishi ijtimoiy hamda iqtisodiy kuchlar tomonidan aniqlanishi shartligini ifodalab o'tgan edi.

Bu Genri Kerri (1793-1879) va Fridrix List singari noortodoks iqtisodchilarning optimistik qarashlarini qo'llab-quvvatlashga bo'lgan nazariyalariga teskari holat edi. 12-bobda ta'kidlab o'tilganidek, iqtisodchi List o'z nazariyasi orqali empirik kuzatuv va tarixiylik metodini qo'llagan nemis tarixiy maktabi namoyondalaridan biri edi. Iqtisodiyot o'zining o'tgan davriga qaraganda yuqori sur'atlarda rivojlanayotganligini seza olganligi sababli ham iqtisodiy o'sish cheksiz tarzda davom etib borishiga ishonch hosil qilish unga hech qanday qiyinchilik tug'dirmagan. Karri yuqoridagi nazariyani rad etgan hamda tarixiylik va empirik kuzatuv metodlarini yoqlab chiqqan Amerika iqtisodchisi hisoblanadi.

Optimist iqtisodchilar List va Barey savdo tariflarining joriy etilishi kerakligini bildirishganida pessimist iqtisodchi Rikardo tomonidan erkin savdoning qo'llab-quvvatlanishi qiziq bir holat edi. Bu farq esa nazariyaning amaliyotdan yiroqligini va farazdan foydalanish zarurligini nazarda tutdi. Rikardoning nazariy asoslangan "qiyosiy ustunlik modeli" erkin savdo siyosatining ustunlik tomonlarini aks ettirdi. Ammo modelning statik ko'rinishi savdo tushumlariga erishilgan bir paytda, iqtisodiy o'sish to'xtab qolishi mumkinligini ifodaladi edi. List va Kerri nazariyaga kamroq, lekin kuzatish va tarixiylik metodlariga ko'proq e'tibor qaratdilar. Iqtisodiyotning bevosita kuzatuvlari texnologiyaning muhimligini va uzluksiz iqtisodiy o'sish ehtimoli bo'lishligini aniqlab berdi. Mazkur texnologiyalarni tariflar orqali tartibga solish muhim ekanligi taklif etildi. Smitning savdo mehnat taqsimotini yo'lga qo'yish orqali texnologiyalarni takomillashtirishi, shuningdek, hamma uchun foydali bo'la olishligi to'g'risidagi qarashlari ustida bahs olib borish ancha qiyin masala hisoblanadi; Ushbu davrning bozor iqtisodchilari List va Kerrining fikrlariga qarshi hujum qilishdi hamda iqtisodchilar nazariy xatolarga yo'l qo'yganliklarini ko'rsatib o'tishdi. Ammo bozor iqtisodchilari List va Kerri qarashlarining asl mohiyatini, ya'ni kamayib boruvchi marjinal daromadlar texnologik jarayonlar orqali butunlay ustunlikka ega bo'lishini tushuna olishmadi. Zamonaviy iqtisodiyot namoyondalari ham Marksning iqtisodiy o'sishni o'zida ifodalagan qarashlariga e'tibor berishmadi.

Yangi klassik iqtisodiyot shakllanib borishi natijasida iqtisodiy o'sishga qaratilgan e'tibordan chetlanishlar tezlasha bordi. Alfred Marshall dan istisno tariqasida, yangi klassik iqtisodchilari Millning iqtisodiy o'sish qarashlarini e'tirof etdilar hamda statik tenglik tushunchasiga alohida e'tibor qaratib o'tdilar. Mill va Marshall fikrlariga ko'ra texnologik jarayonlar takomillashuvi iqtisodiy o'sish holatini vaqtinchalik keltirib chiqarishi, ammo qishloq xo'jaligi va xomashyo materiallari misolida olib qaralganda kamayib boruvchi daromadlar qonuni oxir-oqibat ustun kelishi aks ettirilgan.

Shumpeter va uning iqtisodiy o'sish nazariyasi

Shumpeter 30 yoshga yetmasdan turib, 1912-yil birinchi nashrdan chiqqan va 1934-yilda ingliz tiliga tarjima qilingan "The Theory of Economic Development" (Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi) kitobida o'zining iqtisodiy o'sish nazariyasiga asos soldi. Ushbu ajoyib tamoyil sirliligicha saqlanib qoldi, chunki u 50 yil mobaynida bozor iqtisodchilari o'rtasida mashhur bo'lib kelgan iqtisodiy model shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qildi. Kinoyali tarzda olib qaralsa, Shumpeter gipotezaning ekonometrik asoslari iqtisodiyotda, shuningdek, raqobat muhiti mavjud va unda salbiy natijalarga erishish mumkin bo'lgan sohalarda matematikaning qo'llanilishi tarafdori bo'lgan.

Shumpeterning iqtisodiy o'sish jarayoni bo'yicha izohlari an'anaviy qoliplarga mos tushmadi, u iqtisodiy o'sishning noiqtisodiy sabablarini keltirib o'tmagan. U ba'zi muhim iqtisodiy omillarni tahlil etishiga qaramasdan, tizimdagi o'tgan iqtisodiy o'sishning asosiy elementlarini hamda kelajakdagi iqtisodiy o'sishga xalal beruvchi elementlarni noiqtisodiy elementlar qatoriga kiritdi.

Shumpeter asarida keltirib o'tilgan iqtisodiy omillarning tahliliga e'tibor qaratib o'taylik. Umuman olganda u kapitalizm sharoitida iqtisodiy faoliyatdagi o'zgarishlarni aniqlab, tahlil qilishiga qaramasdan, Seyning qonunini qabul qildi. Uning fikriga ko'ra depressiya o'zini o'zi tartibga soluvchi jarayon sanalib, to'la bandlik bo'lmagan hollarda tenglik vujudga kelmaydi. Marks depressiyani biror-bir tizimda umumiy yemirilishga olib keluvchi kelishmovchiliklar asosi sifatida qabul qilgan bir sharoitlarda, Shumpeter depressiya jarayonini tizim uchun zararsiz hol sifatida E'tirof etdi. Ular iqtisodiy o'sish umumiy jarayonlarning ajralmas qismi ekanligini nazarda tutdi. Iqtisodiy o'sish biror iqtisodiy davrning eng rivojlangan bosqichi sanaladi, chunki ushbu davr

iqtisodiyotga kiritilgan yangi mahsulot va texnologiyalardan keladigan pirovard natijalarni o'zida aks ettiradi.

Depressiyaning natijasi boshqariluvchi, samarali faoliyat olib boruvchi korxonalarni chetga surgan holda iqtisodiyotni larzaga solishda ishtirokchi bo'lib qatnashishi sanaladi, shuningdek, ushbu jarayon sog'lom iqtisodiyot, boshqariluvchi, samarali faoliyat yurituvchi korxonalarining rivojlanishi uchun sharoitlar yaratib beradi.

Ammo Shumpeter fikricha, iqtisodiy o'sishning asosiy elementlari noiqtisodiy omillar sanalib, jamiyatning institutsional tuzilmasida namoyon bo'ladi. Shumpeter tadbirkorlar, deb nomlanganlarning ish faoliyatini sanoatlashgan olamda sodir bo'lgan ulkan iqtisodiy o'sish, deb baholagan. Tadbirkor Shumpeter fikricha, shunchaki biznesmen yoki ish boshqaruvchi emas, balki u tabiatan tavakkalchilikka qo'l uradigan va iqtisodiyotga innovatsiyaviy mahsulotlar va texnologiyalarni olib kiruvchi noyob shaxs sanaladi.

Shumpeter ixtiro va innovatsiya tushunchalariga aniq izohlar berib o'tadi. Faqatgina kam shaxslar guruhgina, ya'ni uzoqni ko'ra biluvchi innovatsiyaviy biznesmenlar yangi ixtironing potensialiga ega bo'la oladilar hamda uni o'zlarining shaxsiy manfaatlari yo'lida foydalanadilar. Ammo ularning manfaatlari iqtisodiyot uchun ham naf sanaladi. Tadbirkor tomonidan muvaffaqiyatli innovatsiyaning kiritilishi natijasida boshqa bir qancha biznesmenlar da'vo bilan chiqishadi hamda yangi mahsulot va texnologiyalarning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha yoyilishini aytib o'tishadi. Iqtisodiyotda iqtisodiy o'sishning haqiqiy manbai innovatsiyaviy tadbirkorlarning faoliyatida aks ettirilib, riskka moyil bo'lmagan tadbirkorlar jamiyati faoliyatida namoyon bo'lmaydi.

Shuning uchun iqtisodiy o'sish tadbirkorlar faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi va rag'batlantiruvchi institutsional xususiyat orqali shakllanadi; xususiy mulkchilik hamda davlatning aralashmaslik siyosati ustun bo'lgan mamlakatlarda ilk kapitalizm ildizlari iqtisodiy o'sishga ideal tarzda mos keladi. Bu davlatning aralashmaslik siyosati va shunga moyil bo'lgan hukumatning muhimligini qanchalik o'zida aks ettrmasin, Shumpeter tahlilining mazkur qismi iqtisodiy o'sishning klassik nazariyasi bilan nazariy va ideologik bog'liqlikda o'rganiladi, ammo klassik nazariya kapital jamg'armasi hajmining iqtisodiy omillarini ifodalagan bir sharoitda, Shumpeter iqtisodiyotda tadbirkorlar o'rnini tahlil etishda noiqtisodiy, madaniy va sotsiologik omillarni keltirib o'tadi. Mazkur iqtisodiy qarashlar va bozor iqtisodiyotiga

asoslangan yangi klassik iqtisodiyot nuqtayi nazaridan qarashlar Shumpeter fikrlari bo'yicha quyidagicha ko'rsatib o'tilgan:

Bir tizimda paydo bo'layotgan o'zgarishlarni boshqa bir tizimda amalga oshirilgan qator o'zgarishlar orqali amalga oshirib bo'lmaydi. Imkon boricha pochta xodimlarini ko'proq jalb qilingki, temir yo'l xizmatiga hojat qolmasin⁷⁵.

Hozirgi kunga qadar ko'pchilik kitoblardagi iqtisodiy g'oyalar Shumpeter kuzatuvlari kelajakdagi iqtisodiy o'sish va kapitalizmning shakllanishi haqida borganligini tasdiqlaydi. Marks kapitalizmning batamom yemirilishi qarama-qarshiliklar kelib chiqishi natijasida sodir bo'lganligini taxmin qilgan bir davrda, Shumpeter uning tugashini muvaffaqiyat mahsuli sifatida faraz qilgan.

U bezori tadbirkorlarning jasoratli amallariga asoslangan iqtisodiy o'sishning romantik qarashlariga ega bo'lgan ideologik konservativ iqtisodchi edi. U ushbu jarayonning davomiyligini ko'rishni niyat qildi, shunga qaramasdan, tadbirkorning kapitalizm sharoitlarida bankrot bo'lishini hamda jamiyatda intellektual qatlamning yuqori darajadagi o'rnining paydo bo'lishini kutdi. Muvaffaqiyatli tadbirkor sanoat sohasida riskdan qochuvchi, kam samara bilan ishlayotgan korxonalar o'rtasidagi raqobat orqali g'olib chiqqan katta korxonalar rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi. Ammo katta firma tezda riskdan qochishga moyil hamda ehtiyotkor bo'ladi va u innovatsiyaviy tadbirkorlar tomonidan emas, balki byurokratik tashkilot tomonidan boshqariladi. Shundan so'ng byurokratik katta firma tadbirkorlarni sekin-asta yo'q qila boshlaydi va ularning o'rniga "mulohazali" ish yurituvchilarni qo'yadi. Yollanma ish yurituvchilar tadbirkorlarni ishga yollagan paytda, katta korxonalarga egalik qilish befarq egalik qilish hisoblanadi. Sotsializmning haqiqiy izdoshlari, – deydi Shumpeter Vanderbilt, unga da'vat etuvchi intellektual shaxs yoki targ'ibotchilar emas, Karnegi va Rokfellerlar esa bundan mustasno⁷⁶.

Shumpeter gigant firmalar bir qancha kichik, o'z egalari tomonidan boshqariluvchi firmalarni yo'q qilib yuborsa, kapitalizmni siyosiy qo'llab-quvvatlovchilarning kattagina qismi chetga chiqishiga ishondi. Shumpeterning xulosasiga ko'ra kapitalizmning muvaffaqiyatli tomoni xususiy mulkchilikning eski tamoyillarini bartaraf etishda va u uchun kurashishning foydasizligida edi. Tadbirkor ishidan ketgan taqdirda

⁷⁵ J. A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, trans. Redvers Opie (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1934), p. 64. Italicized in the original.

⁷⁶ J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, 3rd ed. (New York: Harper, 1950), p. 134.

yollanma ish yurituvchi va aksiyadorlar xususiy mulkchilik tamoyilini himoya qila olmay qolishadi. Ularning munosabati ishchi kuchi sinfi va jamiyat o'rtasida keng yoyiladi. "Oxir-oqibat bunga chidab tura oluvchi hech kim qolmaydi (nafaqat uchastka ichida, balki undan tashqarida ham)." ⁷⁷ Bundan tashqari kapitalizmning yana bir muvaffaqiyatli tomoni kapitalist tomonidan topilgan boylik hamda daromaddagi o'zgarishlar "aytilgan so'z qudrati bilan qurollangan" va "amaldagi hodisalar uchun bilvosita javobgarlikka" ega bo'lgan jamiyatda intellektual guruhlarining ko'payishiga imkon yaratganligi sababli ham jarayonni tezlashtirar edi." ⁷⁸ Ba'zi hollarda ular hukumat byurokrtiyasining bir qismi sanaladi, ammo eng muhim tomoni shundaki, hattoki ommaviy kommunikatsiyaning yuqori darajalarda rivojlanishi orqali ular jamiyatni kapitalizm institutlaridan g'azablanganlar hamda norozilar sinflariga ajratishadi.

Shumpeter sekin-astalik bilan, ammo ishonchli tarzda yaqinlashayotgan sevimli tizimning barbod bo'lishini oldindan ko'ra bildi. Tadbirkorning yo'q bo'lib ketishi hamda davlat aralashmaslik siyosatining tugallanishi natijasida hukumat iqtisodiyotga yana va yana aralashishidan voqif bo'lgan edi. Keynsga o'xshagan ba'zi bir iqtisodchilar mazkur ichki ishlarga aralashish siyosatini kapitsalizmni saqlab qolishning yo'li sifatida ko'rishdi, ammo Shumpeter buni kapitalizmning batamom yakunlanish alomati, deb bildi. "Mulchilik alomatlarining yo'qolishi" va tadbirkorlikning tugallanishi natijasida Shumpeter oldingi iqtisodiy o'sish uchun zamin yaratgan iqtisodiyotdagi dinamik element g'oyib bo'lishini bashorat qildi.

Shumpeter ba'zi tahsinlarga sazovor bo'ldi, lekin asosiy bozor iqtisodchilaridan bunday E'tirofqa ega bo'la olmadi.

Uning norasmiy yo'nalishi standartlashayotgan rasmiy yo'nalish modeliga mos tushmas edi. Bu faqatgina makroiqtisodiyotning asosiy qismini tashkil etgan hamda iqtisodiy o'sishga alohida e'tibor qaratgan, shuningdek, iqtisodiy o'sishning rasmiy modelini yaratib bergan 1950-yillarda R.Xarro, E.Domar, R.Solov va T.Svan asarlarida o'z aksini topdi. Ushbu rasmiy iqtisodiy o'sish modellariga qiziqish 1930-yillarda sodir bo'lgan depressiya hodisasi tufayli ahamiyatsiz bo'lib qoldi va shundan kelib chiqib, iqtisodiy davr nazariyalariga alohida e'tibor qaratildi.

⁷⁷ O'sha manbaa., 142-b

⁷⁸ O'sha manbaa., 147-b.

Yetarlicha iste'mol qilmaslik bo'yicha bahs-munozaralar

Iqtisodiy o'sish nazariyasiga qiziqish bilan parallel tarzda bozor iqtisodiyoti ish bilan to'liq ta'minlanganlikni ham yarata oladimi hamda mavjud zaxiralardan to'la quvvatda foydalana olish uchun davlat iqtisodiyotga aralashishi lozimmi, degan xavotirlarning ham shakllanishiga olib keldi. Merkantalistlar mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlarni taqdim etish salohiyatini belgilab beruvchi kuchlarni tubdan anglab yetishni va ishlab chiqarish darajasi o'zining potensial darajasiga ko'tarilganligini aniqlab olishni istar edilar. Ko'pchilik merkantalistlar shaxsiy va umumiy qiziqishlar o'rtasidagi fundamental qarama-qarshiliklarni yaxshi bilishar edi va shuning uchun hukumat iqtisodiyotga aralashmasa, u tanazzulga yuz tutishiga ishongan edilar. Ularning bahsi ikki xil ko'rinishda edi: birinchisi, Djon Boden fikrini qo'llab-quvvatlovchilar bo'lib, unga ko'ra shaxsiy qiziqish monopoliyaga olib kelardi va monopoliya o'z navbatida ishlab chiqarishni cheklab qo'yardi; ikkinchisi esa, muayyan alohida shaxslar xorijiy mollarni sotib olishsa yoki saqlasa, mahalliy mahsulotga bo'lgan talab pasayib, iqtisodiyot zaiflashishi mumkin, degan fikrni ilgari surgan edilar.

Merkantalistlar iqtisodiyot to'lov balansi me'yorini namoyish etishi va davlatning pul zaxirasini ta'minlovchi oltin miqdorining oshishiga olib kelishi uchun hukumat mahalliy va xorijiy savdoni tartibga solishi kerak, degan fikrda edilar. Merkantalizm klassik iqtisodiyotni shakllantirganidan so'ng iqtisodiyotga hukumatning aralashuviga bo'lgan munosabat ham keskin o'zgardi. Ilgarigi merkantalistlardan farqli o'laroq, Adam Smit raqobatbardosh bozor kuchlari "ko'rinmas qo'l" tomonidan boshqarilishiga qaramasdan umumiy manfaatlar uchun xizmat qilishi sababli shaxsiy manfaatlardan ko'ra sezilarli darajada kuchliroq ekaniga ishonar edi. U boshqa merkantalistlarning monopoliya ishlab chiqarishni pasaytiradi, degan fikriga qo'shiladi, ammo uni nazorat qilishga mo'ljallangan usullar, ya'ni hukumatning savdo va monopoliyalarni nazorat qilishi masalani yaxshilash o'rniga yanada yomonlashtirishini ta'kidlab o'tgan. Shunday qilib, u mavjud zaxiralardan to'liq foydalanish uchun eng maqbul siyosat bu "lesse-fer"ga va raqobatga tayanish, degan fikrni ilgari suradi. Smit bozorlarni gullab-yashnashiga zamin yaratuvchi "lesse-fer" siyosati ish taqsimotini, ixtisoslashuvni va texnologik taraqqiyotni qo'llab-quvvatlash orqali iqtisodiy o'sishni yuzaga keltiradi. deb ta'kidlablaydi. O'sishni yuzaga keltirish borasida fikr yuritganda Marks ham ushbu tendensiyaga alohida

urgʻu berib oʻtgan. Lekin Marks oʻz tahlillaridan turli xulosalar chiqargan. U oʻz eʻtiborini iqtisodiy oʻsishga sabab boʻluvchi olingan foydaning noteng taqsimotiga va uning siyosiy va ijtimoiy sohalarga boʻlgan taʻsiriga qaratgan.

Smit va boshqa klassik iqtisodchilar merkantalistlarning gʻoyalariga qarshi chiqishdi. Ular jamgʻarilgan mablagʻlar avtomatik tarzda sarmoya xarajatlariga aylantiriladi, degan fikrni ilgari surishgan, chunki mablagʻni jamgʻaraman degan qarorga kelishning oʻzi sarmoya kiritaman degan qarorga teng, deb taʻkidlashgan. "Lesse-fer" iqtisodiyoti mavjud zaxiralardan toʻliq foyladanish imkonini yaratadi, degan taklif fanda Sey Qonuni, deb yuritiladi va bu klassik va neoklassik iqtisodiy gʻoyaning markaziy elementiga aylandi. Klassik iqtisodchilar ham savdo balansini yuritish orqali oltin zaxirasini boyitish lozim, degan merkantalistik bahslarga qarshi hujum tashkil etishgan hamda mamlakatning boyligi qandaydir bir qimmatbaho metall yordamida emas, balki sof ishlab chiqarish orqali oʻlchanishini taʻkidlashgan va erkin savdoga yoʻl ochish bilangina davlat xorijiy raqobatdan ustun kelishi mumkinligiga eʻtibor qaratishgan.

Klassik iqtisodchilar, xususan, Smit va J.S. Mill bozor kuchlari aʻlo darajada ishlamasligini va alternativlariga qaraganda yaxshiroq faoliyat olib borgan bozor saqlanib qoladi, degan fikrga qoʻshilishadi. Tomas Maltusdan tashqari 1800-yildan 1930-yilga qadar olib borilgan biznes doiralari tahlillari bidʻat, deb qaralgan va Karl Marks, Mixail Tugan-Baranovskiy va J.A. Xobson kabi iqtisodchilar faoliyatiga asosiy boʻlmagan oqim sifatida qarab kelingan. Bozorlar iqtisodiyotni nazorat qilishi mumkin, degan klassik yondashuv iqtisodiy talabni monetar va moliyaviy kuchlardan haqiqiy kuchlarga yoʻnaltirdi hamda makroiqtisodiy masalalarning klassik tahlili haqiqiy va nominal kuchlar oʻrtasidagi dixotomiyani qabul qildi⁷⁹.

Yana iqtisodiy oʻsish va taklif haqida

Yangi klassik nazariya makroiqtisodga sezilarli taʻsir koʻrsatdi, lekin ular oʻzining nazariyalari uchun Keynes makroiqtisodiy nazariyasidek koʻp isbot yigʻa olmadilar. Statistik maʼlumotlar javob topish uchun yetarli emas edi. Shu nuqtada makroiqtisodchilar iqtisodiy sikl muammolariga eʻtibor bermay qoʻydilar va oʻsish iqtisodiyotiga

⁷⁹ "History of Economic Thought" Harry Landreth, David C. Colander. 416-423 b.

ko'proq e'tibor qarata boshladilar. Bu davr talabi edi, Amerika iqtisodiyoti 1990-yillar davomida o'sib keldi va hech qanday iqtisodiy siklga duch kelmadi.

Iqtisodiy o'sish tahlili 1950-yillarda Xarrod-Domar modeliga javoban shakllantirilgan Solouning o'sish modelini qayta ko'rib chiqishdan boshlandi. Bu modelga ko'ra iqtisodiy o'sishga erishish oson emas, agar omad yuz o'g'irsa, iqtisodiyot depressiyaga tushib qolishi hech gap emas edi. Solou modeli o'zgarmas kapital/ishchi kuchi nisbati farazini olib tashlash orqali bu xulosaga qarshi chiqdi. Bu modelga ko'ra iqtisodiyot har doim muvozanatli iqtisodiy o'sish darajasiga qaytadi. Iqtisodiyot nomuvozanatlikda emas, balki muvozanatda. Solouning iqtisodiy o'sish modeli neoklassik iqtisodiy o'sish modeli, deb ham atalib, asosan taklif omiliga e'tibor qaratdi. Ishlab chiqarish hajmini belgilashda talabning ta'siri yo'q edi. Yangi klassiklarga bu yo'qar edi va nima uchun davlatlarning o'sish sur'atlari har xil bo'lishini tushuntirish uchun bu modelni yanada rivojlantirdilar.

Makroiqtisodning iqtisodiy o'sishga o'rg'u berishi uning tabiatini ham o'zgartirib yubordi. O'sish modellari taklifga asoslangan modellar bo'lib, ularda talabga o'rin yo'q edi. Shunday qilib o'sish modellari e'tibor qozonib, Keyns modellari e'tibordan chetda qoldi. Bu o'sish modellari o'rtamiyona va keyinchalik ommabop kitoblarga kiritilgan sari makroiqtisodda Keyns nazariyasining roli tushib bordi, uning o'rniga zamonaviy makroiqtisodiyot fanida pulning miqdoriy nazariyasi va o'sish nazariyalariga ko'proq e'tibor qilina boshlandi. Klassik o'sish nazariyasi keyinchalik iqtisodiy o'sishning endogen nazariyasi bilan to'ldirildi. Iqtisodiy o'sishning endogen nazariyasida texnologik o'zgarish tashqaridan berilgan deb emas, balki endogen, ya'ni modeldan kelib chiqadi, deb qabul qilinadi. U fan-texnika taraqqiyotiga sarflangan investitsiyalarning tabiiy natijasi sifatida qabul qilinadi. Iqtisodiy o'sishning endogen nazariyasida samaradorlikning o'sib borishi Me'yoriy unumdorlikning pasayib borishidan tezroq amalga oshadi va buning natijasi o'laroq doimiy iqtisodiy o'sishni va hech qachon turg'unlikka tushmaslikni kuzatishimiz mumkin. Shunday qilib, bu model asosiy makroiqtisodiy oqimni pessimizmga emas, yana optimizmga qaytardi.

Iqtisodiy o'sishga e'tibor Keyns makroiqtisodiy nazariyasini chetga surib qo'ydi. Keynscha modellar ishlatilar, lekin multiplikator va talab siyosatining ahamiyati tushib borar edi. Inflyatsiyaga qarshi kurashda monetar siyosat ishlatilar, fiskal siyosat esa amaliy jihatdan

noqulay edi, amalda siyosat taklif tarafiga beriladigan imtiyozlarga qaratilgan edi.

Ammo Solouning iqtisodiy o'sish modelida ham ayrim muammolar mavjud bo'lib: u statistik faktlarga to'liq to'g'ri kelmas edi. Modelga ikki o'zgartirish kiritish orqali bu muammolarni hal qilish mumkin: bu model muvofiqlashtirildi va o'rniga texnologiyaga asoslangan va Smit nazariyasiga borib taqaladigan yangi o'sish nazariyasi yuzaga keldi.

Zamonaviy makroiqtisodiyot istiqbollari

Yangi iqtisodiy nazariya rivojlanishida bu rivojlanishlarning ahamiyatini tushinish uchun avvalambor, Keynes makroiqtisodi neoklassik nazariyaga hech qachon to'g'ri kelmaganligini bilishi zarur. Bu nazariya siyosiy talabga to'g'ri kelgani uchun va iqtisodiy hodisalarni standart klassik nazariyaga qaraganda yaxshiroq tushuntirgani uchun yuzaga kelgan.

Yangi klassik revolyutsiya Keynes makroiqtisodiy nazariyasiga to'g'ri kelmagani uchun u bilan bahslashdi va makroiqtisodiy nazariyani mikroiqtisodiy nazariyaga bo'ysundirishga harakat qildi. Bu qandaydir ma'noda neoklassik ta'limotning oxirgi hayqirig'i edi va u makroiqtisodiy asosni bo'shashtira oldi, lekin makroiqtisodiy nazariyani mikroiqtisodiy nazariyaga qayta bo'ysundira olmadi. U uni faqatgina alohida bo'laklarga bo'lib, alohida izchil bo'lmagan, qayerda to'g'ri kelsa ishlatiladigan modellar rivojlanishiga yo'l qo'yib berdi. Bunday o'ziga xos sharoitda Keynes ta'limoti klassik ta'limotdan ko'p farq qilmas edi. Ikkala nazariya ham zamonaviy iqtisodiy nazariyaning bir xususiyati, ya'ni real hayotni anglashda modellarni ishlatish usulidir⁸⁰.

15.2. Iqtisodiy o'sishning Xarrod - Domar modeli

XX asr 50-yillarining ikkinchi yarmiga kelib iqtisodiy o'sish muammosiga bo'lgan qiziqish kuchaydi va unga bag'ishlangan bir qator iqtisodchilarning (R.Xarrod, E.Domar, J.Robinson, R.Solou va b.) asarlari vujudga kela boshladi. Bunga xo'jalik dinamikasini ko'pincha inkor etuvchi eski klassik nazariyaning hozirgi zamon iqtisodiy rivojlanishning real talablariga javob bera olmasligi sabab

⁸⁰ "History of Economic Thought" Harry Landreth, David C. Colander. 441-442-b.

bo'ldi. Hozir yuqori iqtisodiy o'sish sur'ati rivojlangan mamlakatlar uchun oddiy bir hol hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sishga bo'lgan keynschilik yondashuvi taxminan XX asrning 70-yillarigacha yetakchi o'rinni egallab keldi. Ammo 1974-1975-yillardagi krizis talabni rag'batlantirishga asoslangan keynschilik yondashuvini qayta ko'rib chiqishga majbur etdi. Endi iqtisodchilar keynschilik qoidalarini oydinlashtirish, konkretlashtirish bilan shug'ullanishga, iqtisodiy o'sishning yangi modellarini ishlab chiqishga kirishdilar.

Tadqiqotchilar iqtisodiy o'sish omillari o'rtasidagi nisbatlarning optimalligini aniqlashni, yuqori o'sish sur'atini va barqaror rivojlanishni ta'minlovchi shart-sharoitlarni aniqlashni o'z oldilariga vazifa qilib qo'ydilar.

Iqtisodiy o'sish sur'atini aniqlashning oddiy modellaridan biri ingliz iqtisodchisi **R.F. Xarrod (1900–1978)** va amerikalik iqtisodchi **E.D. Domarlar (1914-y. tug'ilgan)** tomonidan ishlab chiqilgan model hisoblanadi. Ular taklif qilgan model hamohang bo'lib, ularni odatda, Xarrod-Domar modeli, deb atash qabul qilingan. Mazkur model ikki shartga asoslanadi:

1) milliy daromadning o'sishi **faqat kapital jamg'armasi funksiyasi** hisoblanadi, kapital qaytimining ko'payishiga ta'sir ko'rsatuvchi barcha boshqa omillar (bandlikning ko'payishi, fan-texnika yutuqlaridan foydalanish darajasi, ishlab chiqarishni tashkil qilishni yaxshilash) hisobga olinmaydi. Demak, Xarrod va Domar modeli – bu **bir omilli model**. Ayni paytdagi kapital sig'imida kapitalga bo'lgan talab faqat milliy daromadning o'sish sur'atiga bog'liq, deb faraz qilinadi;

2) kapital sig'imi ishlab chiqarish omillari baholari nisbatiga bog'liq emas, balki faqat ishlab chiqarishning texnik sharoitlari bilan aniqlanadi.

Keynschilik nazariyasida investitsiyalar iqtisodiy o'sishning asosiy omili hisoblanadi.

Jamg'armalarning milliy daromaddagi hissasi doimiy, deb qaraladi. Jamg'armalar S va investitsiyalar I tengligi – barqaror iqtisodiy o'sishning zarur shartlaridan biri hisoblanadi. Agar jamg'armalar investitsiyalardan oshib ketsa, unda ortiqcha zaxira kelib chiqadi, asbob-uskunalaridan to'liq foydalanilmaydi, ishsizlik ko'payadi. Bu hol

iqtisodiy o'sishning pasayishiga olib keladi. Agar investitsiyalar jamg'armalardan ortib ketsa, iqtisodiyotning "zo'riqib" ketishiga va narxlarning oshib ketishiga olib kelishi mumkin.

Muammo shundan iboratki, qisqa muddatli ("statik") va uzoq muddatli ("dinamik") davrlarda jamg'armalar va investitsiyalar o'rtasidagi nisbatlar bir xil ko'rinishda bo'lmaydi. Qisqa muddatli davrda jamg'arma va investitsiyalar yakuniy summasi bo'yicha teng keladi. Uzoq muddatli davrda esa boshqacha vaziyat kuzatiladi.

Bugun ajratilgan (taklif) jamg'armalar, ertaga amalga oshirilishi mo'ljallangan investitsiyalar qo'yilmalariga (talab) muvofiq kelishi kerak. Joriy taklif va kutilgan talabning mos kelishi, bugungi jamg'armalarni va ertangi investitsiyalarni muvofiqlashtirish juda katta muammo hisoblanadi.

Agar konyunkturaga oid mulohazalarni hisobga olmasak, unda uzoq muddatli davrda bir tomondan, real jamg'armalar va kutiladigan investitsiyalar nazarda tutiladi, ikkinchi tomondan, o'rtacha ko'rsatkichlarga emas, balki o'sib boruvchi ko'rsatkichlar, yakuniy (o'sib boruvchi) omillarga e'tibor qaratiladi, ularning ta'sirida investitsiyalar tashkil etiladi.

Bir omilli Xarrod-Domar modeli uzoq muddat davrdagi iqtisodiy o'sish muammosini yechib berishga qaratilgan yordamchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Mazkur model dinamikada bo'ladigan o'zaro aloqalar xarakterini ochib berishga, ularni ancha aniq tasavvur qilishga yordam beradi.

Dinamikadagi iqtisodiy o'sish tenglamasi. Xarrod-Domar formulasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$Y = S / K, \text{ yoki } Y \cdot K = S,$$

bu yerda: Y – iqtisodiy o'sish sur'ati, S – milliy daromaddagi jamg'arma hissasi, K – kapitalning yaratilgan mahsulotga bo'lgan nisbati (kapital sig'imi koeffitsiyenti).

Ko'rsatilgan tenglamadan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, iqtisodiy o'sish sur'ati (Y) milliy daromaddagi jamg'arma hissasining (S) kapital sig'imi koeffitsiyentiga (K) bo'lgan bo'linmasiga teng. $Y \cdot K$ ifodasi milliy daromaddagi sof investitsiya hissasini bildiradi.

Nega bunday bog'liqlik hisobga olinadi?

1. Sof jamg'armaning milliy daromadga bo'lgan nisbati, S .

Sof jamg'arma hissasi qancha ko'p bo'lsa, umuman olganda, investitsiyalar miqdori shuncha ko'p bo'ladi. Ularning o'sishi qancha

yuqori bo'lsa, iqtisodiy o'sish sur'ati ham shuncha yuqori bo'ladi: investitsiyalar o'sishi bilan iqtisodiy o'sish sur'ati o'rtasida to'g'ri bog'liqlik mavjud.

2. Kapital sig'imi koeffitsiyenti, ya'ni kapitalning mahsulotlarga bo'lgan nisbati, K.

O'sish sur'ati kapital sig'imi bilan bog'liq. Kapital sig'imi qancha yuqori bo'lsa, iqtisodiy o'sish sur'ati shuncha past bo'ladi. Aksincha, kapital sig'imi darajasi qancha past bo'lsa (texnika taraqqiyoti, strukturali o'zgarishlar tufayli), o'sish sur'ati shuncha yuqori bo'ladi. Kapital sig'imi koeffitsiyenti bilan iqtisodiy o'sish sur'ati o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud.

O'sish sur'atining son ko'rsatkichlarda ifodalanishi. Xarrod-Domar formulasi qanday ishlashini AQSh misolida ko'rib chiqamiz.

O'sish sur'ati kapital qo'yilmasining o'sishiga va uning samaradorligiga (qaytimiga) muvofiq aniqlanadi. Ish bilan band bo'lganlar sonining o'sish sur'ati kapitalning o'sish sur'ati bilan bir xil, deb faraz qilinadi. Oddiy va tushunarli bo'lishi uchun raqamlar yaxlit ko'rinishda beriladi. AQSh milliy daromadi 4000 mlrd. doll., milliy kapitali 12000 mlrd. doll. (1988-y.)ga teng, deb olamiz.

Sof investitsiyalar sof jamg'arma S miqdori bilan muvofiq ravishda uzoq vaqt mobaynida 9% teng bo'lgan, yoki milliy daromad miqdorining 0,09 foizini tashkil etgan. Bu 360 mlrd. doll.ni tashkil etadi ($0,09 \cdot 4000$).

Barcha kapitalning mahsulotga (milliy daromadga) bo'lgan nisbati ko'rinishida kapital sig'imi koeffitsiyenti K ga teng bo'ladi: 3 (12000 : 4000).

Bu ko'rsatilgan miqdorlarni Xarrod-Domar modelida ifodalasak, quyidagi natijaga ega bo'lamiz:

$$Y = 0,09 : 3 = 0,03.$$

Boshlang'ich iqtisodiy parametrlarni bilgach, kelajakda bo'ladigan o'sish sur'atini prognozlashtirish mumkin. Albatta, real o'sish sur'ati bunday hisoblashdan kelib chiqadigan o'rtacha ko'rsatkichdan farq qilishi mumkin.

Aslida iqtisodiy o'sish biz ko'rib chiqqan model hisobga olmagan boshqa omillar ta'sirida ham shakllanadi. Haqiqatda iqtisodiy o'sish xo'jalik sikli fazasiga, investitsiyalarning tuzilishiga, texnika yutuqlaridan foydalanishga va boshqa omillarga bog'liq.

Dinamikadagi iqtisodiy o'sish qanday bo'ladi?

Agar milliy daromadda jamg'armaning S doimiy ulushi saqlanib qolinsa va kapital koeffitsiyenti o'zgarmasdan qolsa, iqtisodiy o'sish sur'ati hisoblab chiqilgan (3 foiz o'sish) darajada bo'lishi mumkin.

Dinamikadagi muvozanatga erishish muammosi. Iqtisodiyotda mutanosib o'sish sur'atini ta'minlovchi S va K ning "Me'yordan" (bizning misolda $S = 0.09$, $K = 3$) og'ishini bartaraf etuvchi avtomatik mexanizm yo'q. Kapital sig'imi koeffitsiyenti qisqa vaqt ichida "Me'yordan" yuqori yoki pastga og'ishi mumkin. Ushbu koeffitsiyentning Me'yorli ahamiyati to'la ish bilan bandlik sharoitida bir xil, to'la ish bilan bandlik bo'lmagan sharoitda boshqacha bo'ladi.

To'la ish bilan bandlik sharoitida kapital sig'imi koeffitsiyenti ancha past bo'ladi ($K = 2,85$), negaki kapital ancha to'la va intensiv ishlatiladi va natijada asbob-uskuna, stanok, xomashyoning yetishmasligi kelib chiqadi. To'la ish bilan bandlik bo'lmaganda teskari vaziyat yuzaga keladi (kapital sig'imi koeffitsiyenti K , aytaylik 3,15 ni tashkil etadi).

Ziddiyat shundaki, o'sish sur'ati yuqori bo'lganda uni bir oz pasaytirish zarurligi taqozo etilsada, kapital sig'imi koeffitsiyenti o'sish sur'atini yana ham tezlashtirib yuboradi. Pasayish davrida esa, ishlab chiqarish quvvatlari yetishmasligi kuzatiladi (Y/K ko'rsatkich pasayadi) va iqtisodiy o'sish sur'ati yana ham sekinlashadi. Demak, bozor mexanizmining o'zi rivojlanib borayotgan tizimini barqarorlashtirish o'rniga uni tebratib turadi.

Xarrod – Domar modeli bo'yicha, dinamikadagi muvozanat shart-sharoitlari to'g'risida gapirganda, yuqorida qayd qilib o'tilganidek, haqiqiy jamg'armalar bilan taxmin qilinadigan investitsiyalarning teng kelishi nazarda tutiladi. U Xarrod formulasida ifodalanadi:

$$Y_w \cdot K_r = S,$$

bu yerda, $Y_w \cdot K_r$ – dinamik muvozanat uchun talab qilinadigan miqdorlar;

K_r – talab qilinadigan kapital koeffitsiyenti (kapital sig'imi) miqdori;

Y_w – kafolatlangan o'sish sur'ati.

"Kafolatlangan" va haqiqiy o'sish sur'atlari o'rtasidagi farqlar sababli - milliy daromaddagi jamg'arma hissasining va kapital sig'imi koeffitsiyentining o'zgarib turishi ta'sirida dinamikadagi muvozanatga muntazam ravishda emas, balki vaqti-vaqti bilan xato va tuzatishlar orqali erishiladi.

Haqiqiy o'sish sur'ati – bu milliy daromadning bir yildagi real o'sishi:

$$Y = \Delta V / V.$$

“Kafolatlangan” o‘shish sur‘ati milliy daromadning kutilgan o‘shish sur‘atiga teng bo‘lgan taqdirdagina muvozanatga erishiladi. Agar kutilgan sur‘at “kafolatlangan” o‘shish sur‘atiga muvofiq kelmasa, unda haqiqiy o‘shish sur‘ati “Me’yordan” ancha chetga og‘adi.

Bunday chetga og‘ish va beqarorlik sababli, haqiqiy o‘shish sur‘ati “kafolatlangan” o‘shish sur‘atidan doimo chetga og‘ib turadi. Shu sababdan Xarrod fikriga ko‘ra iqtisodiy konyunkturaning tebranib turishi muqarrar.

Bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida “kafolatlangan” o‘shish sur‘atiga, yangi keynschilar fikri bo‘yicha, avtomatik tarzda doimo erishib bo‘lmasligi sababli, ular dinamik muvozanatga erishish uchun iqtisodiyotni davlat tartiblab turishi zarur, deb ko‘rsatadilar.

Barqaror o‘shish shartlari. Iqtisodiy o‘shishning keynschilikka asoslangan tahlilida investitsiya muammosi asosiy hisoblanadi. Xarrod-Domar modelida ko‘zda tutilgan maqsadlardan biri ana shu tahlilni kengaytirishga qaratilgan. Mazkur model qisqa muddatdagi (masalan, bir ishlab chiqarish doirasidagi) iqtisodiy o‘shish holatini emas, balki uzoq davrdagi iqtisodiy o‘shish egri chizig‘i qanday bo‘lishini aniqlashga yordam beradi. Model doimiy, bir Me’yordagi iqtisodiy o‘shishga erishish uchun qanday shartlar zarurligini ko‘rsatib berishga yordam beradi.

Amerika iqtisodchilarining tahlilidan bir qator shart-sharoitlarning zarurligi kelib chiqadi:

– iqtisodiy o‘shish nafaqat joriy investitsiyalar darajasini va davlat kapital qo‘yilmalarini qo‘llab-quvvatlashni, balki ularning ko‘payishini taqozo etadi; investitsiyalarning ko‘payishi iqtisodiy o‘shishga undovchi yangi kuch sifatida qaraladi;

– bugungi jamg‘armalar o‘simi bilan kutiladigan investitsiyalar o‘simi o‘rtasidagi optimal nisbatni ta‘minlash: $S = i ; I ;$

– talab (investitsiyalarni rag‘batlantirish) va taklifni (barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanish va to‘la ish bilan bandlik sharoitida yaratilishi mumkin bo‘lgan yalpi mahsulot) doimo balanslab turish zarur;

– taklifning ko‘payishi bilan talabning oshishi o‘rtasidagi tenglik asosiy kapitalning ko‘payishini ta‘minlovchi investitsiyalarning hal qiluvchi ta‘siri asosida o‘rnatiladi.

Bu yerda shu narsaga e'tibor berish kerakki, Xarrod-Domarning bir omilli modeli konkret andozalarni, iqtisodiy siyosat yo'nalishlarini ishlab chiqish vositasi emas, balki nazariy tahlil vositasi hisoblanadi. Mazkur model faqat uzoq muddatli davrdagi o'zgaruvchan iqtisodiy o'sishni muvozanatlashtirib turadigan murakkab o'zaro aloqalarni tushunishga yordam beradi. Kapital sig'imi koeffitsiyenti qancha past bo'lsa, jamg'armadan foydalanish uchun imkoniyatlar shuncha ko'p, kapital elementlari shuncha samarali bo'ladi. Yuqori kapital sig'imi koeffitsiyenti va uncha yuqori bo'lmagan jamg'arma darajasi talab uchun qulay sharoit yaratib beradi, ammo o'sish sur'ati nuqtayi nazaridan noqulay vaziyatni yuzaga keltiradi. Model mualliflari iqtisodiy o'sishni tartiblab turish uchun davlat aralashuvini zarur, deb hisoblaydilar. Bunday aralashuv barqaror iqtisodiy o'sish sharti hisoblanadi.

15.3. Kobb-Duglasning ikki omilli modeli

Iqtisodiy o'sishga turli omillar ta'sirida, jumladan, mehnat va kapital omillari, ularning yuqori unumdorligi natijasida erishish mumkin. Bunda har ikki omilning ishlab chiqarish hajmini ko'paytirishga bo'lgan ta'siri har xil bo'ladi.

Mehnat va kapital omillari o'rtasidagi ratsional nisbat ishlab chiqarish funksiyasi yordamida aniqlanadi. Eng qulay vaziyat foydalanayotgan har bir omil Me'yorli unumdorlikka erishganda yuzaga keladi. Ishlab chiqarish funksiyasiga asoslangan holda amerikalik **iqtisodchi P.Duglas va matematik X.Kobb** iqtisodiy o'sish modelini ishlab chiqdilar. Mazkur model ikki omilli – mehnat va kapital bo'lib, u ushbu omillarining ishlab chiqarish hajmini yoki milliy daromadni ko'paytirishdagi ulushni hisoblashga imkon beradi. Kobb–Duglas modeli quyidagi ko'rinishga ega:

$$Y = AK^aL^b,$$

bu yerda: Y – ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori (milliy daromad), K – kapital qo'yilmasi, L – sarflangan yalpi mehnat, A – mutanosiblik koeffitsiyenti, a – mahsulot (daromad)dagi kapital hissasini ko'rsatuvchi koeffitsiyent, b - mahsulot (daromad)dagi mehnat hissasini ko'rsatuvchi koeffitsiyent. Mazkur model mualliflari 1899-1922-yillar davrida AQSh ishlab chiqarish sanoatida ish bilan bandlikning, asosiy kapitalning va ishlab chiqarishning dinamikasi to'g'risidagi statistik

ma'lumotlar asosida (empirik usulda) ishlab chiqarish funksiyasining quyidagi parametrlarini aniqlab berdi:

$$Y = 1.01 \cdot K^{0,25} \cdot L^{0,75}.$$

Kapital sarflarning 1% ga ko'payishi ishlab chiqarish hajmining 1/4 ga yoki 0.25 foizga oshishini keltirib chiqaradi; mehnat sarflarining 1% ga ko'payishi mahsulot ishlab chiqarishni muvofiq ravishda – 3/4 yoki 0.75 foizga oshiradi. Koeffitsiyent a, agar kapital sarflari 1% ga ko'paysa, ishlab chiqarish (milliy daromad) necha foizga o'zgarishini ko'rsatadi. Xuddi shunga o'xshash, koeffitsiyent b, agar mehnat sarflari 1% ga ko'paysa daromad necha foizga o'sishini bildiradi. a + b yig'indisi, K va L omillari bir vaqtda 1% ga ko'payganda ishlab chiqarish yoki milliy daromad hajmi necha foizga oshganini ko'rsatadi. Agar a + b = 1 desak, (Kobb va Duglas ishlab chiqqan modelni ko'rilayotgan davrga qo'llasak, bu yig'ma formuladan ko'rinib turganidek, 1 ga teng), bu K va L ning bir vaqtda 1 foizga oshishi Y ning ham 1 foizga oshishini keltirib chiqarishini bildiradi. Lekin a + b > 1 yoki a + b < 1 vaziyatlari ham yuzaga kelishi mumkin. Bunday vaziyatlarda kapital va mehnat omillari qaytimining ko'payishi yoki kamayishiga qarab ularni o'zaro almashtirish mumkin. Amaliyotda omillarning bunday o'zaro almashinishi texnologik o'zgarishlar bilan bog'liq.

15.4. E.Denison: iqtisodiy o'sish «arifmetikasi»

Biz iqtisodiy o'sishning bir omili, (Xarrod, Domar) va ikki omilli (Duglas, Kobb) modellarini ko'rib chiqdik. Amerika iqtisodchisi **Edvard Denison** ulardan farqli o'laroq iqtisodiy o'sish muammosiga omillarni maydalashtirish va detallashtirish orqali yondashdi. U turli mamlakatlardagi iqtisodiy o'sishni aniq tasavvur qilish uchun iqtisodiy o'sish sur'atiga ta'sir etuvchi bir talay omillarning «hissasini» hisoblab chiqishga harakat qilgan.

Denison G'arbiy Yevropa, Yaponiya, AQSh mamlakatlarida o'sish sur'atlari nega bir-birlaridan keskin farq qilishini, unga ta'sir etuvchi sabablarni (omillarni) aniqlashni o'ziga maqsad qilib qo'yadi. Bunda iqtisodiy o'sishda qaysi omil birlamchi, qaysi omil ikkilamchi rol o'ynashini ham tadqiq qiladi.

Tahlil keng statistik materiallar yordamida olib borildi. 23 omil, jumladan, ta'lim darajasi, professional tayyorgarlik, bilim tarqatish,

asosiy kapitalning “yoshi” va boshqa omillar ta’sirini aks ettiruvchi mufassal jadval tuzildi. Turli omillarning amal qilishi bir-biriga chirmashib ketdi. Ba’zi omillar iqtisodiy o‘shishga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatsa, ba’zilari bilvosita ta’sir ko‘rsatadi.

Amerika iqtisodchisi barcha omillarni ikki guruhga ajratadi: «jismoniy» (mehnat va kapital) va «unumdorlik» (texnologiya, joylashish, ko‘lami, ixtisoslashuv). O‘z navbatida, yiriklashtirilgan omillar ancha mayda shakllarga ajratiladi; masalan, kapital – uy joy, xalqaro aktivlar, imorat-inshootlar va asbob-uskunalarni o‘z ichiga olsa, mehnat esa, ishchilarning soni, jinsi, yoshi bo‘yicha tuzilishi, ta’lim va ishlatilgan vaqtni o‘z ichiga oladi. Mehnatni o‘lchashda ketma-ketlik uslubidan foydalaniladi. Avvalo, ishlovchilarning umumiy soni keyin unumdorlikka ta’sir etuvchi ishlovchilarning sifat tavsifi hisobga olinadi va shunga o‘xshash.

Denisonning statistik raqam, hisob-kitob va xulosalarini aniq tasavvur etish uchun uning «Iqtisodiy o‘shish sur’atidagi farqlar tadqiqoti» kitobida 12 mamlakat misolida alohida davrlar uchun berilgan tuzilgan quyidagi jadvalni ko‘rib chiqamiz.

Alohida mamlakatlarda iqtisodiy o‘shish sur’atini tashkil etuvchilar, %

15.2-jadval

O‘shish sur’atini tashkil etuvchi omillar	AQSh 1950-1962 y.	Yaponiya 1953-1971y.	GFR 1950-1962y.
Mehnat	1,12	1,85	1,37
Kapital	0,83	2,10	1,41
Texnik taraqqiyot	0,76	1,97	0,8
Resurslarning joylashishi	0,29	0,95	1,01
Ishlab chiqarish ko‘lami	0,36	1,94	1,61
Boshqalar	-0,04	0,00	0,00
O‘shish sur’ati	3,32	8,81	6,27

Jadvaldan shu narsani ko‘rish mumkinki, GFR uchun ishlab chiqarish ko‘lamini kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Garchi bu yerda u yoki bu omilni ajratib ko‘rsatish qiyin bo‘lsa ham zamonaviy texnologiyalarga o‘tish Yaponiya iqtisodiyotida yuqori ish sur’atini

ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Haqiqatan Yaponiyada iqtisodiy o'sishning yarmini ishlab chiqarish omillarining o'sishi ta'minlagan bo'lsa, ikkinchi yarmini – texnika taraqqiyoti va texnologiya ta'minlagan. Amerika iqtisodiyotida mehnat unumdorligini oshirish, kapitaldan foydalanish muhim hisoblangan.

15.5. Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy o'sish modeli

Ikkinchi Jahon urushidan keyin mustamlaka tuzimining yemirilishi bilan “kam rivojlangan” atalmish mamlakatlar xo'jaligini rivojlantirish muammosi iqtisodiy fanda markaziy o'rinlardan birini egalladi. Osiyo, Afrikadagi bir qator bunday mamlakatlar aholisining o'sish sur'ati yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atidan ustun bo'lgan. Jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot ko'paymagan, balki bir o'rinda qolgan yoki pasaygan. Ba'zi rivojlanayotgan mamlakatlarda ichki jamg'arma manfiy bo'lgan, ya'ni mamlakat ishlab chiqarishdan ko'ra ko'p iste'mol qilgan, demak chetdan keladigan resurslar hisobiga yashagan.

Mutaxassislar g'arb iqtisodiy fani yutuqlariga asoslangan holda rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy o'sishini rag'batlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalarni va modellarni ishlab chiqdilar. XX asrning 50-60-yillari keynschilik vakillari nazariyalari ancha keng tarzda qo'llanildi.

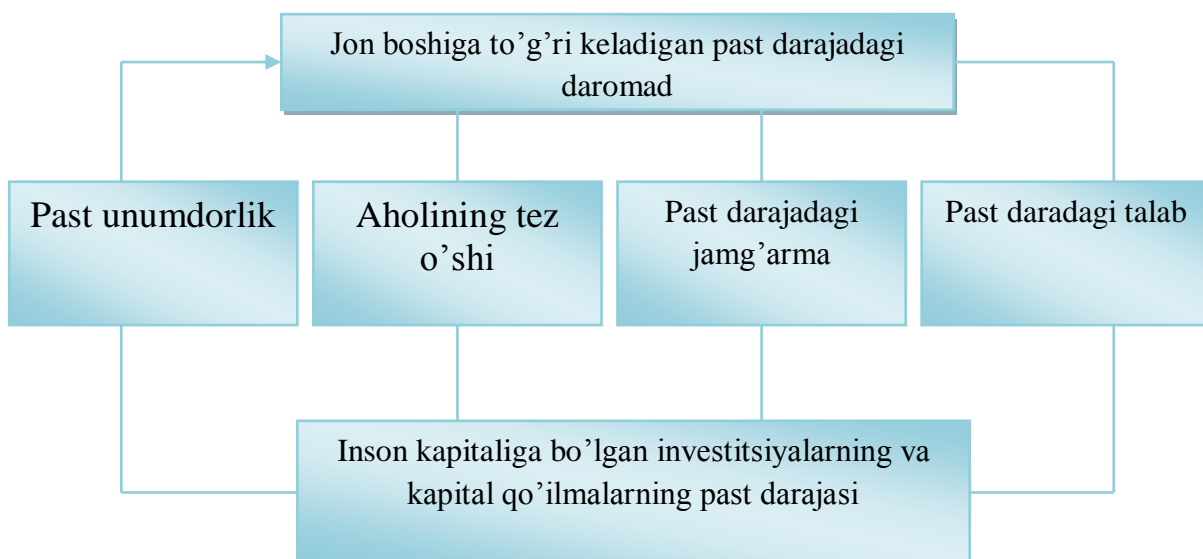
Davlat investitsiyalari - muvaffaqiyat garovi. Keynschilarning ta'kidlashicha, kam rivojlangan mamlakatlarda xususiy ixtiyoriy jamg'armalarning roli juda past. Aholi ishlab topgan daromadlarining barchasini iste'molga sarflashni afzal ko'radi va deyarli investitsiyani amalga oshirmaydi. Bunday holatning asosiy sabablaridan biri industrial rivojlangan mamlakatlar “ta'siri” hisoblanadi. G'arb hayot tarzining kirib kelishi isrofgarchilikka yo'l qo'yish, zeb-ziynat buyumlariga bo'lgan sarflarni ko'paytirishni keltirib chiqardi. Shuning uchun daromadning oshishi jamg'armaning tez ko'payishiga va demak, investitsiyaning ko'payishiga olib kelmagan. Shu bois, majburiy jamg'armalarning roli oshib boradi (aholidan olinadigan soliq va har xil to'lovlarni ko'paytirish hisobiga) va davlat investitsiyalarining ahamiyati kuchayib boradi. Davlat aholining pul resurslarini investitsiyaga yo'naltirish chora-tadbirlarini ko'rish lozim. Bunday chora-tadbirlardan biri foiz Me'yoring davlat tomonidan tartiblab turilishi hisoblanadi.

Chunki tadbirkorlar o'z kapitallarini ishlab chiqarish sohasidan ko'ra tez-tez savdo va moliyaviy sohalarga yo'naltiradilar. Nega?

Birinchiidan, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun tipik hol hisoblangan surunkali inflyatsiya ishlab chiqarish sohasiga kapital qo‘yishni foydasiz qilib qo‘yadi. Ikkinchiidan, bozor infratuzilmasining va xo‘jalik qonunchiligining yaxshi rivojlanmaganligi xususiy tadbirkorlarga savdo, transport, aloqa sohalarida monopol mavqega erishish va shuning hisobiga monopol yuqori foyda olish imkonini beradi.

Xususiy sektorni rivojlantirish, keynschilar fikriga ko‘ra bozor infratuzilmasiga va iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga davlat kapital qo‘yilmalarini ko‘paytirish, investitsion kreditlarni kengaytirish, foiz stavkasini pasaytirish, mo‘tadil inflyatsiya va byudjet taqchilligini ta‘minlash yo‘li bilan rag‘batlantirilishi zarur.

Amerika iqtisodchilari R.Nurske, A.Xirshman va boshqalar rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy o‘shish modellaridan biri – “keskin sakrash” nazariyasini ishlab chiqdi. Bu nazariyaga muvofiq rivojlanayotgan mamlakatlar qoloqlikdan qutilish uchun “kambag‘allik tuzog‘ini” uzib tashlashi kerak. Yaratilgan moddiy boyliklar aholining o‘shishi tomonidan “yeb tashlanishi” tufayli kelib chiqadigan “kambag‘allik tuzog‘ini” quyidagi ko‘rinishda ifodalash mumkin.

Iqtisodiy o‘shishga to‘sqinlik qiluvchi salbiy holatlar doiraviy ko‘rinishda joylashgan bo‘lib iqtisodiy o‘shish omillaridan foydalanishga qarshi ta‘sir ko‘rsatadi. Past darajadagi investitsiya qo‘yilmalari mehnat unumdorligini oshirish va daromadlarni ko‘paytirish imkonini bermaydi. Aholining tez o‘shishi oziq-ovqat va iste‘mol tovarlarining o‘shishini “yeb tashlaydi”. Bunday vaziyatda iqtisodiy turg‘unlik kelib chiqadi. Bu “tuzoqdan” qanday qutilish kerak? Nurske fikriga ko‘ra davlat

investitsiyalarni ko‘paytirish orqali iqtisodiy o‘shishga keskin turtki bo‘ladi. Bunda dastlabki investitsiya qo‘yilmalari milliy daromadning 12-15 foizidan kam bo‘lmasligi kerak. Investitsiyalarning ko‘payishi mehnatga bo‘lgan talabni oshiradi, bu esa jamg‘armaning o‘shishiga va xususiy investitsiyalarning jonlanishiga olib keladi. “Keskin sakrashdan” keyin davlat aralashuvi qisqartirilishi kerak, chunki stixiyali bozor mexanizmi amal qila boshlaydi.

O‘z resurslariga suyanish va bozor mexanizmini faollashtirish. Neoklassik yo‘nalish namoyondalari keynschilarning davlatning rolini kuchaytirish va iqtisodiy erkinlik prinsiplariga putur yetkazish qoidalarini tanqid qildi. Ularning fikriga ko‘ra xo‘jalikni rivojlantirishda muvaffaqiyatlarga erishishni xohlovchi davlatning asosiy vazifasi – bozor imkoniyatlarini, bozor infratuzilmasini ro‘yobga chiqarishdan iborat. Jamiyat vaziyatni birdan, keskin o‘zgartira olmaydi. An’anaviy institutlarni xo‘jalik yuritishning yangi sharoitlariga asta-sekin moslashtirib boradi.

Agar keynschilar asosiy e‘tiborni yirik korxonalarni rivojlantirishga va xorijiy kapitalni jalb qilishga qaratgan bo‘lsalar, neoklassiklar kichik va o‘rta biznesni rivojlantirishni zarur, deb hisobladilar. Ularning fikricha, asosiy muammo xususiy jamg‘arma va investitsiyalarning yetishmasligi emas, balki ichki bozorning torligidir. Xususiy tashabbuskorlikka keng yo‘l ochib berish iqtisodiyotning jonlanishiga, daromadlar darajasining oshishiga va demak, iste‘mol va jamg‘armaning o‘shishiga olib keladi. Eng asosiysi – bozor iqtisodiyotining me‘yorida amal qilishini ta‘minlovchi institutlarni tashkil etishdir.

XX asrning 70-yillari neoklassiklarning tavsiyalari rivojlanayotgan mamlakatlarda keng tarqala boshladi. Buning asosiy sababi, birinchidan, xo‘jalik hayotini erkinlashtirish tufayli muvaffaqiyatlarga erishgan bir qator “yangi industrial mamlakatlar” tajribasi ta‘siri bo‘lsa, ikkinchidan, keynschilik andozalaridan faol foydalangan mamlakatlarda vujudga kelgan ko‘plab muammolarning (proteksionizm siyosati tufayli xalqaro savdo hajmining qisqarishi, import hisobiga qoplash imkoniyatlarining cheklanishi, surunkali inflyatsiya, monopolizm, korrupsiya va b.) mavjudligi hisoblanadi. Lekin neoklassik modellarni amaliyotda qo‘llash anchagina tanqidiy qarashlarni keltirib chiqardi. Asosiy tanqid obyekti – inflyatsiyani jilovlash maqsadida qattiq monetar siyosatni olib borish zarurligi hisoblanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda makroiqtisodiy barqarorlikning monetar metodlari rivojlangan

mamlakatlar iqtisodiyotidagi kabi natijalarni bermaydi, chunki ular o'rtasida chuqur institutsional farq amal qiladi. Shuning uchun qattiq moliyaviy siyosat tez-tez iqtisodiyotning keskin qisqarishiga, turmush darajasining pasayishiga, ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashuviga olib keladi.

«**Osiyo fojiasi**». Atoqli shved iqtisodchisi, Nobel mukofoti sohibi **Gunnar Myrdal o'zining 1968-yili chop etilgan «Osiyo fojiasi»** kitobida rivojlanayotgan mamlakatlar (Janubiy Osiyo mamlakatlari) iqtisodiy o'sishini ancha chuqur tahlil qildi. Uning ko'rsatib berishicha, kam rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy o'sish qiyinchiliklari, ko'pchilik G'arb mutaxassislari aytganlaridek, kapital yetishmasligida emas, balki mehnat resurslarining yetishmasligidadir. Mehnat resurslarining yetishmasligi, deganda bir vaqtda ishchi kuchining taqchilligi va ishchi kuchining ko'pligi tufayli bo'ladigan ziddiyat nazarda tutiladi. Bunday ziddiyatning asosiy sababi qishloq xo'jaligining juda qo'loqligi: eski tuzilma, kadrlar tayyorlash va ta'limning past darajasi tufayli u sanoat va shaharga erkin ishchi kuchini yetkazib berishga qodir emas.

Myrdal iste'mol bilan jamg'armani bir-biriga qarshi qo'yish mumkin emasligini qayd qilib o'tadi. Iste'molni oshirmasdan rivojlanayotgan mamlakatlarda muvaffaqiyatli iqtisodiy o'sishga erishib bo'lmaydi. Nafaqat jamg'arish Me'yorini ko'paytirish, balki aholining turmush darajasini oshirish uchun resurslarni topish, zamonaviy ishlab chiqarish talablariga javob beradigan ishchilarni shakllantirish uchun sharoit yaratish kerak.

Myrdal davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvini asoslab berdi. Davlat iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va texnologik qayta o'zgarishlarni amalga oshirishi lozim. Myrdalning isbotlab berishicha, aholining o'sishini nazorat qilish, qishloq xo'jaligi yerlarini taqsimlash, sog'liqni saqlash va ta'lim sohalarida chuqur islohotlarni o'tkazish zarur. Iqtisodiy rivojlanishning muhim shart-sharoitlaridan biri – jiddiy institutsional qayta o'zgarishlarni amalga oshirish. Eskirgan odat va an'analarni tugatish juda katta ahamiyatga ega.

Myrdal kam rivojlangan mamlakatlar xo'jaligini rivojlantirish uchun to'sqinlik qilayotgan illatlarni, ya'ni davlat apparati korrupsiyasi, amaldorlar va yirik kapital egalarining jamiyat manfaatlariga xilof ravishda o'zlarining egoistik manfaatlarini amalga oshirishi, yuqori boshqaruv xodimlarining imtiyozli holatini ko'rsatib beradi.

Muhokama uchun savollar

1. Xarrod – Domar iqtisodiy o‘shish modelining o‘ziga xosligi nimada?
2. Dinamikadagi iqtisodiy o‘shish tenglamasini qanday tushunasiz?
3. Xarrod – Domar modeli bo‘yicha barqaror o‘shish shartlarini tushuntirib bering.
4. Kobb – Duglasning ikki omilli modelining mohiyatini tushuntirib bering.
5. E.Denison iqtisodiy o‘shishni tushuntirib berishda qanday usuldan foydalandi?
6. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy o‘shish modelining o‘ziga xos xususiyatlari nimada?
7. “Kambag‘allik tuzog‘i” ning mohiyatini ochib bering.
8. G.Myurdal bo‘yicha rivojlanayotgan Janubiy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy o‘shish qiyinchiliklarining sabablari nimada?

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T., 2013.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони.
3. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь// Ш.М. Мирзиёев, Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
4. Мирзиёв Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан қурамыз. Ш.М. Мирзиёев. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. - 488 б.
5. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari /– T: O‘zbekiston, 2009.
6. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch. T.: Ma’naviyat, 2008.
7. Harry Landreth., David C. Colander “History of Economic Thought”
8. Razzoqov A., Toshmatov Sh., O‘rmonov N. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. Darslik – T. “Iqtisod-moliya”, 2007. –320.
9. Razzoqov A., Toshmatov Sh., O‘rmonov N. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. Ma’ruzalar matni – T.: TDIU, 2007. 256.

10. Razzoqov A . O‘rta Osiyo mutafakkirlarining iqtisodiy g‘oyalari. O‘quv qo‘llanma. - T.: TDIU, 2009. - 270.
11. Shodmonov Sh.Sh., G‘ofurov U. “Iqtisodiyot nazariyasi” T.: Fan va texnologiyalar. 2005.
12. Bekmurodov A., Boltaboyev N., Amonboyev M., Toshxo‘jayev M. O‘zbekiston iqtisodiyotini liberallashtirish yillarida. 1 -qism. Makroiqtisodiy siyosat va iqtisodiy islohotlar. T., TDIU. 2005.
13. Bekmurodov A., Sattorov S., To‘rayev J., Soliyev Q., Ro‘ziyev S. O‘zbekiston iqtisodiyotini liberallashtirish yillarida. 3-qism. Kichik biznes va tadbirkorlik rivoji - davr talabi. T., TDIU. 2005.
14. Тошматов Ш., Ўрмонов Н, Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик - Т.: Молия, 2002.
15. Yuldoshev Q., Muftaydinov Q. Abdurahmonov V. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi T.: “Iqtisod-Moliya”, 2006.
16. Djumanov D., Husanov D., Allaberganov Z.G. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi (ma’ruzalar matni) Toshkent-2015
17. Egamov E., Djumanov D. Zamonaviy iqtisodiy ta’limotlar (ma’ruzalar matni) Toshkent-2010.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimovning “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari” nomli asarini o‘rganish bo‘yicha o‘quv qo‘llanma. Tuzuvchilar: B.Yu.Xodiyev, A.Sh. Bekmurodov, U.V.G‘afurov, B.K.To‘xliyev. -T.: Iqtisodiyot, 2009.
2. Экономическая теория: Новейшие течения Запада: учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2009.
3. История экономических учений: Учеб. пособ. /Под ред. В. Автономова, О. Ананина, Н. Макашевой. – М.: ИНФРА-М, 2009.
4. Беккин Р.И. Исламская экономика. Краткий курс. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2008. – 288.

5. Самуэлсон Пол Э., Нордхаус Вильям Д. Экономика, 18-е изд.: Пер с англ. – М.: ООО «И.Д. Вилямс», 2009.
6. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. – М.: Изд.: «Кно-Рус» Т. 1 -2008; стр – 496.
7. Федотова В. Г., и др. Глобальный капитализм: три великие трансформации.- М.: Культурная революция. 2008.- 608 с.
8. Гилман М. Дефолт, которого могло не быть/ Пер. с англ. А. Багаева.- М.: Время, 2009.

Интернет сайтлари

1. www.gov.uz – Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали.
2. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
3. www.edu.uz – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги портали

MUNDARIJA

	KIRISH.....	3
1-Bob.	Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanining predmeti va o'rganish usuli.....	6
2-Bob.	Klassik davrgacha bo'lgan qadimgi iqtisodiy ta'limotlar.....	13
3-Bob.	O'rta asr iqtisodiy qarashlari	42
4-Bob.	Merkantilizm iqtisodiy ta'limoti	72
5-Bob.	Klassik iqtisodiy maktabning vujudga kelishi.....	86
6-Bob.	Klassik iqtisodiy maktabning rivojlanishi	109
7-Bob.	Klassik iqtisodiy maktabning yakunlanishi	127
8-Bob.	Marjinalizm iqtisodiy ta'limoti	173
9-Bob.	Neoklassik maktab iqtisodiy qarashlari	188
10-Bob.	Keyns va keynschilik ta'limoti	216
11-Bob.	Monetarizm	243
12-Bob.	Institutsionalizm	251
13-Bob.	Neoliberalizm va ijtimoiy bozor xo'jaligi	275
14-Bob.	Xalqaro savdo nazariyalari	286
15-Bob.	Iqtisodiy o'sish to'g'risidagi nazariyalar	315
	ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	338

D.S.Djumonov, Z.G.Allaberganov

IQTISODIY TA'LIMOTLAR TARIXI

O'quv qo'llanma

Muharrir **N. Artiqova**

Badiiy muharrir **M. Odilov**

Kompyuterda sahifalovchi **Z. Ulug'bekova**

Nashr lits. AI¹ 305. Bosishga ruxsat etildi 29.01.2018.
Qog‘oz bichimi 60x84 ¹/₁₆. Shartli bosma tabog‘i 19,8.
Hisob-nashr tabog‘i 20,6. Adadi 50.
82-buyurtma.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi.
100000, Toshkent, Amir Temur ko‘chasi, 60^a.

«HUMOYUNBEK-ISTIQLOL MO‘JIZASI»
bosmaxonasida ofset usulida chop etildi.
100000, Toshkent, Amir Temur ko‘chasi, 60^a.